

GOVERNMENT OF INDIA

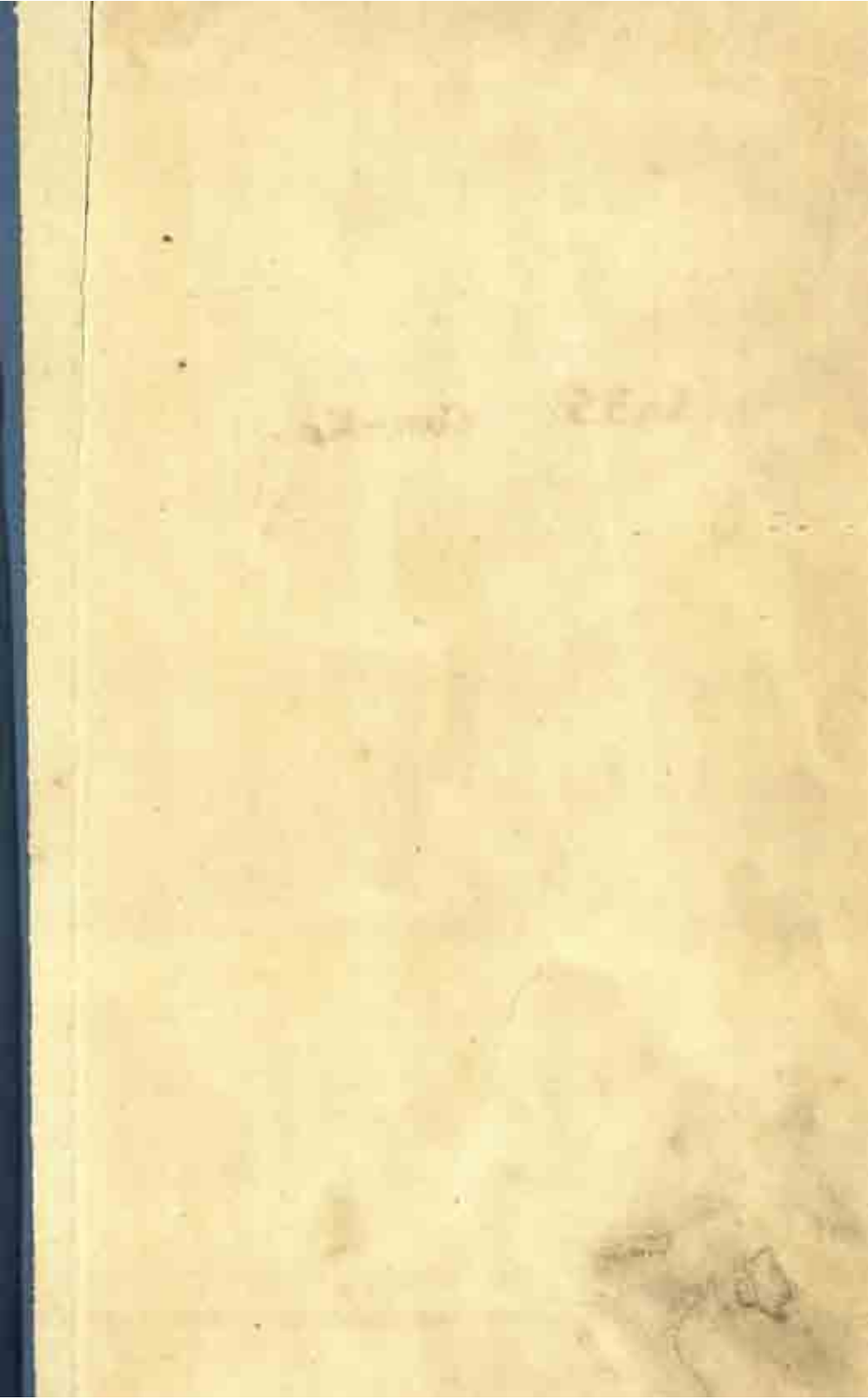
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No. 5a35 Can-Kam

D.G A. 79.

BIBLIOTHECA INDICA

WORK No. 103

VIVĀDA-RATNĀKARA

SANSKRIT TEXT

विवादरत्नाकरः ।

VIVĀDA-RATNĀKARA

A TREATISE ON HINDU LAW

BY

CANDEŚVARA THAKKURA

(RE-ISSUE)

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMALAKRŚNA

SMRTITĪRTHA

15078

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

CALCUTTA

1931

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 15078.
Date 3/3/58.
Call No. Sa 35 / Camp Kam.

Ms. 2. 51
D. 6/9
PREFACE.

The present work, *Vivāda-ratnākara*, is the first of Caṇḍeśvara Thakkura's Code of *Smṛiti-ratnākara*s. It was first published in the *Bibliotheca Indica Series* in 1887 and the present edition is an improvement upon the same. The author composed six other *ratnākara*s on *Smṛiti viz. Kṛtya-ratnākara*, *Gṛhastha-ratnākara*, *Śuddhi-ratnākara*, *Dāna-ratnākara*, *Pūjā-ratnākara*, and *Vyavahāra-ratnākara*, and one *ratnākara* on *Polity, viz. Rājanīti-ratnākara*. Of the above, *Kṛtya-ratnākara* and *Gṛhastha-ratnākara* were edited by the present editor and published in the *Bibliotheca Indica Series* in 1925 and 1928 respectively. *Rājanīti-ratnākara* was published by the Bihar and Orissa Research Society in 1924.

The history of the author, Caṇḍeśvara Thakkura, has been dealt with by the present editor in his preface to *Kṛtya-ratnākara*. The salient facts are reproduced below.

The author was a Brahmin of Mithila and flourished in the first half of the fourteenth century when the Karnata dynasty was reigning supreme in Mithila. He held the hereditary post of minister to King Harasiṅghadeva of that dynasty.

The concluding verse of the present work enlightens us about the author's age. It purports that Caṇḍeśvara "performed the rite of *tulā-puruṣa-dāna*¹ on the banks of the Bagmati in the bright half of the month of *Pauṣa* in the year 1236 of the Śaka era" (i.e. December 1314 or January, 1315 A.D.).

The present treatise is concerned, as the name indicates, with "disputes," either civil or criminal. There are hundred chapters in all in the present work, the civil portion of which deals with Inheritance which is now good law, and with other

¹ Making gifts of jewels and precious metals equal in weight to one's own body.

civil matters concerning which the prescriptions have now been superseded by the territorial Acts of British India. The subject of Inheritance also contains a description of the thirteen kinds of sons with their relative rights of heritability.

INHERITANCE.

The subject contains the following topics: partition, partition during the life-time of the father, preferential inheritance, partition among brothers by different mothers, exclusion from inheritance, lists of divisible and indivisible properties, gains of science, succession to *stridhan* property, partition of subsequently discovered property, partition among wives of different castes and sons begotten by them, partition among different classes of sons, inheritance of a son born after partition, inheritance of a person whose ancestors were staying abroad, etc.

The above topics set forth the views of the Mithila school of Hindu Law. Inheritance has been divided by the author under two heads, *viz.* *dāya-bhāga* (partition) and *jibat-pitrka-bihāga* (partition during the lifetime of the father), which can be effected only in regard to ancestral property in the hands of the father. The self-acquired property of the father can also become the subject matter of partition during his lifetime provided it is made with his express consent and the mother has at the time passed the age of child-bearing. But the father has discretion to make any kind of adjustment of the shares, and to retain two shares for himself. If a partition takes place between several sons and their mother, the latter is also entitled to a share. An unmarried sister will in such cases get one-fourth of a brother's share. If one of the brothers is rich enough to renounce his patrimony, he should be given a nominal part of the heritable property and the rest of the brothers should then share in the partition. The salient point of difference between the Mithila school (which is a sub-school of the *Mitākṣarā* school) and the *Dāyabhāga* school is that

inheritance to a deceased man's estate is preceded in the latter school by the capacity of the heir to offer *pinda* to the deceased, while in the former school, it is followed by the duty of the heir to offer *pinda* to the same.

OTHER CIVIL MATTERS.

This division deals with the following topics: interest on debts, compound interest, mortgage and hypothecation of moveable and immoveable properties, accrual of right by adverse possession, non-payment of debts, suretyship, deposit and pledge, sale without ownership, concerns among partners, resumption of gifts, non-performance of agreements of service, continuance of service, conditions of menial service, non-payment of wages, rules regarding the fees of prostitutes, disputes between the owner of cattle and his servants, rescission of sale and purchase, disputes over boundaries, bridges over corn-fields, cultivation on lease and the preservation of harvests.

CRIMINAL LAW.

The topics concerned with Criminal Law deal among others with the punishment for the five following principal categories of crime recognised by the Hindu jurists: murder, theft, rape, defamation and assault. Thieves have been divided into *prakāśa-taskara* ("Thieves" proper) and *aprakāśa-taskara* (cheats). Rape has been subdivided into "rape" proper, kidnapping, adultery, fornication, and unnatural offences.

JUDICIAL DECISIONS.

Though the principles of inheritance, as enunciated in the present treatise, have been given tacit consent to by the British Indian Legislature, yet some minor changes have been wrought by the operation of judicial decisions, by virtue of which the adoption of an only son has been validated, the subsequent unchastity of a widow has not been allowed to divest property already vested, and the chances of the ultimate heirship of a co-villager Brahmin have been destroyed.

The present edition has introduced two principal typographical changes, the use of bolder types for the original ślokas and the serial numbering of the ślokas. My heartfelt thanks are due to the Council of the Asiatic Society of Bengal for the kind sanction accorded to me to revise and re-edit the present treatise and specially to Johan van Manen, Esq., C.I.E., the General Secretary, for his encouragement and advice freely bestowed.

KAMALAKR̥ṢṢNA SMṚTITĪRTHA.

BHATPARA,
January, 1931.

भूमिका ।

आसीत् स राम इव मैथिल-सार्द्धभौमः
 श्रीमान् स्वधर्मनिरतो हरिसिंहदेवः ।
 यत्प्रासनेन सुखितं हृदयं प्रजानां
 सर्वोत्थना नृपवरस्य सुखानुचिन्ति ॥ १ ॥
 अस्यैव तातजनके शिवसिंहदेवे
 राज्यं प्रप्रासति नरेश्वरतारभूतः ।
 विद्यापति-यदुपतेश्चरितं नृलोके
 गौड्याऽनुवर्णं प्रसूयोत्तमतामवाप ॥ २ ॥
 अस्मात् परं मैथिलराजवंशे
 विद्यापतौयकुलजो गुरुवत् सुमान्यः ।
 तस्मात्तदीय इति मन्त्रिपदे वरीतो
 वीरेश्वरोऽथ हरिसिंहनृपेण राष्ट्रे ॥ ३ ॥
 वीरेश्वरस्य तनयस्तदनुक्रमेण
 चण्डेश्वरो मतिमतां प्रवरो गुणाढ्यः ।
 सौकुल्य मन्त्रिपदवौ हरिसिंह-राज्ञो
 यद्वेन राष्ट्रमकरोत् सुखशान्तिपूर्गम् ॥ ४ ॥
 उचारेऽपि गौड्यतिः शुभमतिश्चण्डेश्वरो ठक्कुरो
 जायत्सुप्रदशासुहृत् सुसत्त्वितः श्रीमैथिल्यापतेः ।
 गौड्यासुद्दिन-तोग्लकेन तुमुले भूपस्य संस्थे स्वयं
 त्वङ्गौकुल्य क्षपाणामागु जनतां विध्वंसयामास च ॥ ५ ॥
 वर्गाथमाध्वसुखचारिजनोपकार
 वाञ्छां निघाय हृदयेऽथ विपत्तशोऽयम् ।
 मोमांसया स्मृतिनिवन्धमभुतपूर्वं
 निर्माय धर्मसरणिं सुगमां व्यधाच ॥ ६ ॥

श्रीकृत्यदानव्यवहारमुद्धि-
पूजाविवादेषु गृहस्यकृत्ये ।
रत्नाकरा धर्मभूतो निवन्धाः
कृतास्तुलापूरुषधेन सप्त ॥ ७ ॥

तस्यैवांशभूतः—

विवादरत्नाकरनामकोऽयं
यथार्थनामा भुभदो नृलोके ।
निवन्धग्रन्थः खलु मैथिलौचः
पुरातनः सज्जनसम्मतश्च ॥ ८ ॥

अथैव ग्रन्थकृदितिः—

श्रीमान् विवादपददुर्गतिमातुराणा-
मुद्धारहेतुकृतनिर्णयलब्धग्रन्थः ।
चण्डेश्वरः सत्तिवरत्नमिमं विवाद-
रत्नाकरं रचयति श्रुतिशास्त्रविद्भिः ॥ ९ ॥
शाक्ये चर्षोदशप्रश्ने प्रथमान्दमध्ये
मन्त्रौ निवन्धमिममात्रनादृतश्च ।
निर्मातवानिति तदौयवचोभिरेव
ज्ञातं प्रमाणाभिष्ट प्रज्ञविदः सुधौराः ॥ १० ॥

ग्रन्थकृतप्रदत्तपरिचयश्लोकः—

रसगुणभुञ्जन्त्रैः सम्मिते शाक्यवर्धे
सहसि घवलपक्षे वाग्मतीसिन्धुतीरे ।
अदित तुलितमुच्चैरात्मना स्वर्गाराशिं
निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥ ११ ॥

एतेनैवं ज्ञायते यथार्थं निवन्धकर्त्ता यद्विंशदधिकशतप्रश्न-
प्रकाण्डे नेपाली तुलापूरुषदानव्रतमकार्षीत् ।

सुतरां रघुशौच-त्रयोदशप्रताब्दादूर्द्धं चतुर्दशप्रताब्दीषु प्रथमे भागेऽस्य
तुलापुरुषदानं तत्पूर्वञ्च त्रयोदशप्रतरघुशौचश्लोकश्लेषभागे यत्रप्रणयनं
युक्तिविचारसङ्घम् ।

सम्पादनेऽस्य वज्रशो विहितः प्रचलो
मूलप्रमाणपरिदर्शनभावनाभिः ।
साफल्यमेति हि तदा यदि कोविदानां
प्रोतिर्भवेदनुरपोह निरौत्तमेन ॥ १२ ॥

सम्पादकस्य किञ्चित् परिचयप्रदानं—

नगर्थ्याः कलिकाताया उत्तरे योजनत्रये ।
मुखरो वेदनिगदैर्वेष्टितः पण्डितैः सदा ॥ १ ॥
विद्या-ब्राह्मण्यनिष्ठाया आकरो वङ्गमण्डले ।
भट्टपल्लवहारोऽस्ति भारते विश्रुतिं गतः ॥ २ ॥
तचासौत् सिद्धिमापन्नो वसिष्ठगोत्रसम्भवः ।
नारायणास्थो ब्रह्मर्षिप्रतिभो वेदवित्तमः ॥ ३ ॥
आसन् तदन्वये विद्या-सदाचारविभूषिते ।
बहवो विश्रुता घोरा नानाशास्त्रविश्लक्षणाः ॥ ४ ॥
नारायणाद्रि नवमः कैलासपद्मसंज्ञितः ।
साक्षात् कैलासपद्मो वा रूपाकारगुणैस्तथा ॥ ५ ॥
आश्रयशिवं सदाचारो ब्रह्मनिष्ठोऽथ शास्त्रविद् ।
वाक्सिद्धो वज्रकार्येषु प्रभाते स्मरशायकः ॥ ६ ॥
तदङ्गुलो नन्दलालो नानाशास्त्रविश्लक्षणः ।
न्यायरत्नेति विख्यातो सारल्यं मूर्त्तिमदिव ॥ ७ ॥
तस्यायं ज्येष्ठतनयः स्मृतितैर्योपनामकः ।
काथस्मृतिमौमांसासु पाठनाथां रतः सदा ।
राजदत्तमहामहोपाध्याय-पदभूषितः ॥ ८ ॥
योमान् कमलकण्ठोऽहं पुनःसंस्कारकर्मिणा ।
सम्पादयामीमं यशं गुरोश्चरणाचिन्तया ॥ ९ ॥

यमशरवसुचन्द्रेः सम्मिते प्राक्तवर्षे
 धनुर्घयति सूर्ये चान्द्रपौषस्य शुक्ले ।
 छतिरिष्ट विमलैषा भीष्मसन्निधाने
 चरममगमदात्मा प्रीयतां तेन विष्णुः ॥ १० ॥

श्रीकमलकृष्ण स्मृतितीर्थः

भाटपाड़ा, २४ परगणा, }
 वङ्ग ।

अकारादिक्रमेण

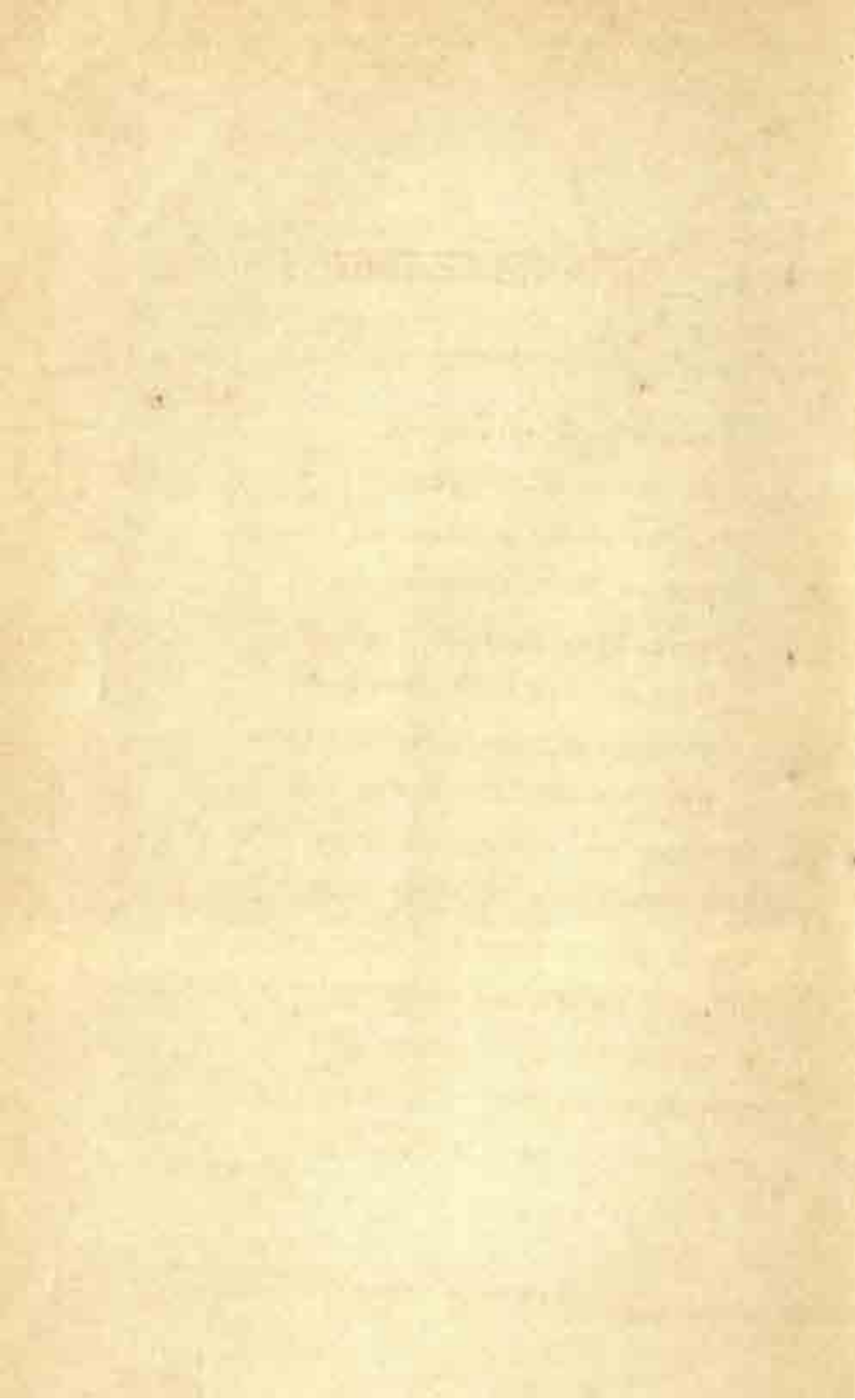
विवादरत्नाकर-विषयसूची ।

विषयः	प्रस्ताः	विषयः	प्रस्ताः
असूतदृष्टितरङ्गः ...	१६	कृष्णाकृततरङ्गः ...	२२५
अदगुडतरङ्गः ...	२३७	क्रियाभेदतरङ्गः ...	६२५
अनेकमात्रकम्बाल- विभागतरङ्गः ...	४७५	कोततरङ्गः ...	५७६
अपविद्धतरङ्गः ...	५७८	कौत्वानुशयतरङ्गः ...	१६४
अपुत्रधनविभागतरङ्गः	५६५	क्षेत्रतरङ्गः ...	५६०
अप्रकाशतस्करतरङ्गः ...	३१४	गुणोत्पन्नतरङ्गः ...	५०२
अप्रजाधनव्यवस्थातरङ्गः	५२२	गम्यकारपरिचयः ...	१
अवलुप्तविभागः ...	५२६	गम्यकारप्रशस्तिः ...	६७६
अविभाज्यतरङ्गः ...	५०१	गम्योपक्रमशिका ...	१
अभिगमतरङ्गः ...	३८८	घातकान्वेषणतरङ्गः ...	३७६
अभ्युपेत्यानुश्रुतातरङ्गः	१३६	घोरान्वेषणतरङ्गः ...	३३२
आधिविधिः ...	२४	जीवत्पिडकभागः ...	४६३
आधिसिद्धिः ...	३७	तरशुल्कतरङ्गः ...	६४५
उद्गाहणविधिः ...	६६	दण्डप्रणयणविधिः ...	६५२
ऋणादानविधिः ...	५	दण्डपारुष्यतरङ्गः ...	२५८
ऋणादानविवादप्रदं ...	५०	दण्डसंज्ञा ...	६७०
औरसपुत्रलक्षणतरङ्गः	५५७	दण्डोत्कर्षतरङ्गः ...	६५७
कन्यादुषणतरङ्गः ...	४०१	दत्तकतरङ्गः ...	५७३
कानौनतरङ्गः ...	५६६	दत्ताप्रदानिकतरङ्गः ...	१२७
कानिमपुत्रतरङ्गः ...	५७६	दायभागतारङ्गः ...	४५६
		दास्यमोक्षतरङ्गः ...	१४७

विषयः	प्रकाः	विषयः	प्रकाः
दास्याधिकारविधिः ...	१५२	मङ्गलाचरणं ...	१
द्यूतसमाह्वयतरङ्गः ...	६१६	मानसंज्ञा ...	६७२
नानावर्गविभागः ...	५३१	मृतभर्तृकाधर्मः ...	४४१
निक्षेपतरङ्गः ...	८५	वर्गानुसारिस्तेयविशेषः	३४०
निधितरङ्गः...	६४८	वाक्यपाठव्यतरङ्गः ...	२४०
निन्दितपुत्रतरङ्गः ...	५६३	विक्रौयासम्यदानं ...	१८७
नियोगतरङ्गः ...	४४७	विभक्तविभागः ...	५४२
नेगमसंज्ञा ...	६७५	विभक्तकथ्यतरङ्गः ...	६१४
पण्यस्त्रीविधिः ...	१६६	विभक्तागतविभागः ...	५४४
परनिश्चिततरङ्गः ...	६४६	विभागानधिकारिणः	४८८
परपूर्वाविधितरङ्गः ...	४५२	विभाज्यतरङ्गः ...	४६८
परमद्विदितरङ्गः ...	१६	द्विदितरङ्गः ...	७
पुत्रत्वविचारतरङ्गः ...	५८४	द्विदिनिषेधतरङ्गः ...	२२
पुत्रनिरुक्ततरङ्गः ...	५६०	वेतनस्यानपक्रियातरङ्गः	१५६
पुत्रातिदेशतरङ्गः ...	५८६	शस्यघातदण्डः ...	२३२
पुत्रान्तरेविभागतरङ्गः	५४५	शस्यरक्षातरङ्गः ...	२२८
पुत्रिकापुत्रतरङ्गः ...	५६४	श्रूणापुत्रतरङ्गः ...	५८०
पुरपरिहारविधिः ...	६६८	संयुक्ततरङ्गः ...	३७८
पौनर्भवतरङ्गः ...	५६८	सम्भूयसमुत्थानतरङ्गः	१२२
प्रकौशिकतरङ्गः ...	६२८	संविद्यतिक्लमः ...	१७६
प्रतिभूविधिः ...	४२	साहसनामातरङ्गः ...	३४७
धर्मोत्पिडकभागः ...	४७१	सौमाविवादतरङ्गः ...	१६६
प्रकाशतस्कारतरङ्गः ...	२६३	सेतुरक्षातरङ्गः ...	२२२
प्रोषितभर्तृकाधर्मः ...	४३६	स्तेनतरङ्गः ...	२८७
शास्त्रापरौहारविधिः	६६६	स्तेनातिदेशतरङ्गः ...	३३०

विषयः	पृष्ठाः	विषयः	पृष्ठाः
स्तेनालाभे हृतदानं ...	३४१	स्त्रीधर्मतरङ्गः ...	४२७
स्तेयतरङ्गः ...	२८५	स्त्रीपुंघर्मतरङ्गः ...	४०८
स्त्रीधनलक्षणां ...	५२६	स्त्रीरक्षातरङ्गः ...	४१६
स्त्रीधनलक्ष्यतरङ्गः ...	५११	स्वयमुपागततरङ्गः ...	५७७
स्त्रीधनविभागनिर्णयः	५१८	स्वामिपालविवादतरङ्गः	१७०

श्रीविवादरत्नाकरः ।

कुसुमशरविलासे भङ्गुरस्याद्रिपुत्री-
करतलवलयस्य आगतस्यार्द्धमेकम् ।

निजमिव शशिखण्डं मन्यमानस्य शम्भो-
र्भवतु सह विवादः कान्तया कौतुकाय ॥

जटायां बद्धायां मदनजयिना विश्वपतिना
विवादं जातं तद्धनविभजने तत्तनययोः ।

परिच्छिन्दन् ब्रह्मा गणपति-विशाखौ नियमयन्
सुदे दायादायव्यवहृतिविपश्चिद्भवतु वः ॥

श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा मतिमताऽनेन प्रसन्नात्मना
नेपालाखिलभूमिपालजयिना धर्मैन्दुदग्धाश्विना^९ ।

वाङ्मत्याः सरितस्तटे सुरधुनीसाम्यं दधत्याः शुचौ
मार्गं मासि यथोक्तपुण्यसमये दत्तस्तुलापूरुषः ॥

यो गम्भीरविवादवारिधिजले निर्मञ्जतामुद्धृतिं
कुर्वन् पीत इवोन्नसद्गुणतरुः कौर्त्तिं परामश्रुते ।

मौमांसानयनो विचारचतुरो मन्वौन्द्रचण्डेश्वरः
स श्रीमान् परमत्र वादविवधं प्रस्तौति रत्नाकरम् ॥

श्रीमान् विवादपददुर्गतिपातुकाना-

मुद्धारहेतुक्तनिर्णयलब्धपुण्यः ।

चण्डेश्वरः सचिवरत्नमिमं विवाद-

रत्नाकरं रचयति श्रुतिशास्त्रविज्ञः ॥

च्छणादानं ततो वृद्धिरक्ता वृद्धिरप्यथ ।

वृद्धेश्च परमा वृद्धिर्निषेधस्तदनन्तरम् ॥

अथाधिविधिसिद्धिश्च ततोऽपि प्रतिभूविधिः ।

च्छणादानमिति प्रोक्तमुद्याहणविधिस्ततः ॥

निःक्षेपोऽथ ततोऽस्वामिविक्रयः परिकीर्तितः ।

सम्भूय च समुत्थानं ततो दत्ताऽप्रदानिकम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषा दास्यमोक्षस्ततः परम् ।

अथ दास्याधिकारौ च वेतनस्याऽनपक्रिया ॥

पण्यस्त्रीणां विधिश्चात्र कथितस्तदनन्तरम् ।

स्वामि-पालविवादश्च ततः संविद्व्यतिक्रमः ॥

विक्रीयसम्प्रदानञ्च क्रीला चानुशयस्ततः ।

सौमाविवादोऽप्यपरः भेतुश्च कथितस्ततः ॥

कृष्टाकृष्टे शस्त्ररक्षा शस्त्रघातकदण्डनम् ।

अदण्डोऽथ वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यमप्यथ ॥

स्तेर्यं स्तेनः प्रकाशानां तस्कराणाञ्च दण्डनम् ।

दण्डस्यायाऽप्रकाशानां तस्कराणामिहोदितः ॥

चौराऽन्वेषणमप्यत्र स्तेनस्थायातिदेशनम् ।

वर्णतस्तेनकथनमस्मिन् रत्नाकरे कृतम् ॥

स्तेनालाभे तथादानं साहसञ्चाय कौर्त्तितम् ।
 घातकान्वेषणञ्चात्र तथा संघर्षं ततः ॥
 दण्डस्याभिगमे प्रोक्तः कन्याया दूषणं ततः ।
 बन्धक्यभिगमे दण्डो धर्मः स्त्रीपुंसयोस्ततः ॥
 स्त्रीरक्षा योषितां धर्मः प्रोषितस्वामिनौविधिः ।
 मृतस्वामिवधूधर्मो नियोगश्च ततः परम् ॥
 परपूर्वा दायभागो जीवत्पितृकवण्टनम् ।
 प्रमौतपितृकाणाञ्च विभागस्तदनन्तरम् ॥
 अनेकमाहकभ्रातृविभागश्च ततः परम् ।
 विभागानधिकारी च विभाज्यमथ कौर्त्तितम् ॥
 अविभाज्यं ततः स्त्रीणां धनहृत्यमनन्तरम् ।
 स्त्रीणां धनविभागश्च निष्पृजाया धने ततः ॥
 लक्षणं स्त्रीधने सुप्रविभागश्च ततः परम् ।
 नानावर्णसुतानाञ्च विभागोऽथ विभक्तजैः ॥
 विभक्तागतभागश्च विभागस्तनयान्तरैः ।
 औरसः जेज्जः पुत्रः पुत्रिका-तत्सुतावपि ॥
 पौनर्भवश्च कानीनो गूढोत्पन्नस्ततः पुनः ।
 सहोदो दत्तकः कौतः स्वयञ्चोपागतस्तथा ॥
 अपविद्धः कृत्रिमश्च शूद्रापुत्रस्ततः परम् ।
 पुत्रत्वस्य विचारोऽस्मिन्नतिदेशः सुतस्य च ॥
 अथ पुत्रनिस्त्रादि-निन्दिताद्याच कौर्त्तिताः ।
 अपुत्रार्थविभागश्च भागः संसृष्टिनां ततः ॥

विभागनिर्णयः कृत्यं विभक्तानां ततः परम् ।
 समाह्वयश्च सद्युतः क्रियाभेदः प्रकीर्णकम् ॥
 तरशुल्कं ततः प्रोक्तं निधिः परनिधिसूया ।
 विधिर्दण्डप्रणयने दण्डोत्कर्षादिकं ततः ॥
 ब्राह्मणस्य परीहारः परीहारः पुरस्त्र च ।
 दण्डसंज्ञा मानसंज्ञा संज्ञाऽस्मिन् नैगमादिनः ॥
 शतमेकं तरङ्गाणां विदुषां चित्तरञ्जनम् ।
 विधौयते विधिज्ञेन श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा ॥

अथ ऋणादानविवादपदम् ।

1.

तत्र वृहस्पतिः ।

पदाङ्गसहितः सम्यग्विवादस्त्वेष कौत्सितः ।
विवादकारणान्यत्र पदानि शृणुताधुना ॥
ऋणादानप्रदानानि द्यूताङ्गानान्तिकानि च ।
क्रमशः संप्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वतः ॥

पदं भाषादि, अङ्गं संग्रहप्रयोजनादि, तत्सहितः । पदानि अधिकरणानि ऋणादीनि । केनचित् विवादकरणानौति पठित्वा विवादः क्रियते येषु ऋणादानादिषु तानौति व्याख्यातं, तत्र पदमनर्थकं स्यात् । द्यूताङ्गानान्तिकानि द्यूताङ्गानावसानानि ।

2.

नारदः ।

ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यदा भवेत् ।
दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥
स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।
तत् कुपौदमिति प्रोक्तं तेन वृत्तिः कुपौदिनाम् ॥

स्थानं प्रयुक्तधनस्थितिः, लाभः कलादिप्राप्तिः, तन्निमित्तं दानं दौयमानं मूलधनं धनिकेन, ग्रहणं गृह्यमाणं तदेव खादकेन ।

3.

वृहस्पतिः ।

कुत्सितात् सौदतश्चैव निर्विशङ्कैस्तु वृह्यते ।
चतुर्गुणं वाऽष्टगुणं कुपौदाख्यमृणञ्च तत् ॥

परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधु लग्नकम् ।
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्वनी सदा ॥

कुम्भितात् सौदतस्याधमणात् सकलं धनं यद्गृह्यते निर्विशङ्कै-
रुक्तमर्णैः । चतुर्गुणं वाष्टगुणमिति वाकारोऽनास्थायां, तेन द्वैगुणादि-
लाभः । अत्र कुषीदमृणमित्येव लक्षणम् । तच्च नारदोक्तौ
स्फुटमेव, शेषन्तु कुषीदपदे अवयवव्युत्पत्तिमात्रकथनम् । आधि-
बन्धशब्दौ भोग्याधिपरौ । लग्नकसाधुत्वम् ऋणदापयित्वस्वैर्ष्येण
ऋणप्रयोक्तृस्वायमुपदेशः ।

4.

नारदः ।

विश्रम्भहेतू द्वावच प्रतिभूराधिरेव च ।
लिखितं साक्षिणश्च हे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥

विश्रम्भः प्रयुक्तऋणप्राप्तिविश्वासः, व्यक्तिरभिव्यक्तिः, प्राधान्येन
दयोरुपन्वासः ।

5.

कात्यायनः ।

न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रयच्छेत् किञ्चिदुद्धृतम् ।
दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यद्वसु ॥
उद्धृतमुद्धरणमृणमिति यावत् ।

। इति विवादरत्नाकरे ऋणादानविवादप्रथमम् ॥

अथ प्रथमो वृद्धितरङ्गः ।

6. तत्र वशिष्ठः ।
वशिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्द्धुषिके शृणु ।
पञ्च माषास्तु विंशत्यामिति धर्मो न हीयते ॥
विंशतिः पलानाम् ।
7. गौतमः ।
कुषौद्वृद्धिर्धर्म्या विंशतिः पञ्चमाषिकी मासम् ।
धर्म्यां शास्त्रानुमता । पलविंशतिर्मूलं मासेन पञ्चमाषक-
वृद्धिमती भवतीत्यर्थः ।
8. स्मृतिः ।
माषो विंशतिभागस्तु पलस्य परिकीर्तितः ।
9. मनुः ।
वशिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् ।
अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शते ॥
मासात् मासमतीत्येत्यर्थः । भोग्याधिविषयमेतत् ।
10. यदाह याज्ञवल्क्यः ।
अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् मासि मासि सवन्धके ।
वर्णक्रमात् शते द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

शते सवन्धके ऋणे मासेन अशीतितमो भागो वृद्धिरिति पूर्वखण्डार्थः । अवन्धके शते ऋणे ब्राह्मणचत्रियवैश्वशूद्राणां ययासंख्यं पुराणस्य द्वयं त्रयं चतुष्टयं पञ्चतमञ्च वृद्धिरिति द्वितीयखण्डार्थः ।

11.

वृहस्पतिः ।

अशीतिभागो वर्द्धेत लाभे द्विगुणतामियात् ।
प्रयुक्तं सप्तभिर्वर्षैस्त्रिभागो नैव संशयः ॥

12.

थासः ।

सवन्धे भाग आशीतः साष्टभागः सल्लग्नके ।
निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥

आशीतः अशीतितमः । अयमेव अशीत्यष्टमभागसहितः सल्लग्नके । तेन पणदयोनपुराणद्वयं लभ्यते । निराधान इत्यन्वाधानशब्दो लग्नकसहिताधानपरः । तेन लग्नकवन्धकशून्ये पुराणद्वयं लभ्यते । एतच्च ब्राह्मणविषयं, चत्रियादौ पुराणत्रयादिविधानात् ।

13.

मनुः ।

द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन् ।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषौ ॥

14.

हारोतः ।

पुराणपञ्चविंशत्यां मासे अष्टपणा वृद्धिः, एवं सद्दिमासैश्चतुर्भिर्वर्षैर्द्विपर्यागतं सन्तिष्ठते, एषा धर्म्या वृद्धिः, नानया धर्मात् च्यवते ।

(1)

वृद्धितरङ्गः ।

६

पुराणः षोडश पणाः । द्विपर्यागतं दिगुणौभूतं, एवं प्रतिमासं
द्विकं शतं भवति, सन्निष्ठते न पुनर्वर्द्धते । एतदुभयमपि
अधमर्णब्राह्मणविषयम् ।

15.

मनुः ।

द्विकं त्रिकं चतुष्कं वा पञ्चकञ्च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वशः ॥

द्वौ पुराणौ मासि वृद्धिरस्मिन् गृह्यते इति द्विकं, एवं त्रिका-
द्यपि । वर्णानां ब्राह्मणत्रिवैश्याशूद्राणां पार्थात् मासे
यथासंख्यं शते ऋणे पुराणस्य द्वयं त्रयं चतुष्टयं पञ्चतमञ्च वृद्धिं
गृह्णीयादित्यर्थः ।

16.

विष्णुः ।

अथोत्तमर्णोऽधमर्णात् यथादत्तमर्थं गृह्णीयात् द्विकं
त्रिकं चतुष्कं पञ्चकञ्च सर्व्ववर्णानुक्रमेण प्रतिमासम् ।

17.

गौतमः ।

नातिसांवत्सरौमेके ।

18.

मनुः ।

नातिसांवत्सरौ वृद्धिं न चादिष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥

संवत्सरमतिक्रान्ता अतिसांवत्सरौ । यद्युत्तमर्णः स्वल्पैरेव
दिवसैरधमर्णकर्तृकं धनदानमाशङ्क्य वृद्धिं नियमयेत्, तदा
संवत्सरपर्यन्तमेव, न तु तदधिकदिनवृद्धिमपीत्यर्थः ।

इलायुधस्तु यदाऽग्नान्नालाभे^१ ऋणे लाभग्रहणवासनावानुत्तमर्णः
 स्यात्, तदा संवत्सरादव्वागिव लाभं गृह्णीयात्, न तु संवत्सरा-
 दूर्द्धमित्याह । न चादिष्टां पुनर्हरेदिति न शास्त्रानुक्तप्रकारेण
 वृद्धिं हरेत् । चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या
 वृद्धिस्तां शास्त्रानुक्तप्रकारेण न हरेदित्यर्थः ।

19.

वृद्धस्पतिः ।

वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।
 षड्विधाऽस्मिन् समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत ॥
 कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरथापरा ।
 कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥

20.

व्यासः ।

दोह्य-वाह्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता ।

21.

नारदः ।

कायाविरोधिनी शश्वत् पणाद्वाद्या तु कायिका ।
 प्रतिमासं स्रवति या वृद्धिः सा कालिका मता ॥
 वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ।
 वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता ॥

दोह्यं गवादि, वाह्यं बलीवदादि, कायाविरोधिनीति कायः
 मूलधनशरीरम्, शश्वत् पणाद्वाद्या पण-तदद्वादिक्रमेण नित्य-
 मुभाभ्यां व्यवस्थापिता, सा नारदमते कायिका ।

१ अग्नान्नालाभे अग्निवृद्धौ अव्यवस्थितवृद्धमित्यर्थः ।

हलायुधेन तु पणाद्धांचेत्यत्र पणवाञ्छेति लिखितं, व्याख्यातञ्च पणस्य मूलधनस्य यावदवस्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्रमपि उत्तमर्णेन वाञ्छते प्राप्यते सा कायिकेति ।

तच्च सकलनिबन्धान्तरेषु पणाद्धाद्या' इति पाठदर्शनादुपेक्षितम् । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिरिति यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीति अङ्गीकरोति, तत्र या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिरित्यर्थः ।

22.

कात्यायनः ।

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता ।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता ॥
अन्यथा कारिता वृद्धिर्दातव्या न कथञ्चन ।

ऋणिकेन तु या स्वकार्यतया आगौतभागदिकगतादिरूपवृद्धितोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता, सा कारिता, सा च तेन देया, अन्यथा तेनाव्यवस्थापिता बलेन स्वीकारिताऽपि न देयेत्यर्थः ।

23.

याज्ञवल्क्यः ।

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

कान्तारोऽरण्यम् । ये मूलधनं गृहीत्वा कान्तारं समुद्रं वा गच्छन्ति, ते उत्तमर्णाय दशकं शतं विंशकञ्च शतं कृतायामकृतायामपि वृद्धौ दापयितव्याः ।

24. कृतायां षाञ्चवल्का एव ।

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्व्वे सर्वांसु जातिषु ।

सर्व्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णां श्रवन्भके सवन्भके वा स्वकृतां स्वाभ्यु-
पगतां वृद्धिं सर्वांसु जातिषु दद्युरित्यर्थः ।

25. मनुः ।

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

स्थापयन्तीच्छ्या^१ वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥

समुद्रयानकुशला इति वणिग्वाचोपलक्षणम् । देशकालार्थ-
दर्शिनः—अस्मिन् देशे इयान् लाभ इति ये पश्यन्ति । अधि-
गमो निश्चयः । तेन सा तत्र निश्चेतव्येत्यर्थः ।

26. हारौतः ।

पुराणे पणिकं मासमित्येके ।

एतत् सङ्करजात्यधमर्णविषयं चातुर्वर्षे दिक्गतादौनां धर्म्यला-
भिधानात् ।

27. तथा ।

तूले तु द्विगुणं धान्यं त्रिगुणमेव वर्द्धते
तथोर्णा कार्पासः संवत्सरेण तृणशलाकं
षटलवणगुडमष्टगुणम् ।

तूले नवशस्त्रागमे द्वित्रादिभिरपि मासैर्नवशस्त्रागमे द्विगुणं
धान्यं भवतीत्यर्थः । यदि तूलागमे न दत्तं तदा त्रिगुणमेव, न

ततः परं वर्द्धते । तथोर्णति धान्यवदूर्णा कार्पासोऽपि वर्द्धते इत्यर्थः ।
शलाका ईषिका, वृणादिषु संवत्सरेणाष्टगुणा वृद्धिरित्यर्थः ।

28.

नारदः ।

ऋणानां^१ सार्वभौमोऽयं विधिर्द्विकरः स्मृतः ।
देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते ॥

योऽयमागौतादिद्विकरः, स सार्वभौम एव शास्त्रीयत्वात् ।
देशाचारस्थितिस्तु अन्या सार्वत्रिकत्वविरोधिनी ।

29.

देशाचारस्थितिमाह ।

द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथाऽन्यस्मिंश्चतुर्गुणम् ।
तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते ॥

30.

दृष्टस्थितिः ।

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखाद्विस्तु सा मता ।
शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते ॥
मूले दत्ते तथैवैषा शिखाद्विस्ततः स्मृता ।

31.

कात्यायनः ।

आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पिता ।
प्रयोगो यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते ॥

आहितस्तु भोगो वृद्धिरित्येवं कल्पयित्वा यत्र ऋणप्रयोगः तत्र
या वृद्धिरसावशेष आधिभोग इत्यर्थः ।

32.

वृहस्पतिः ।

वृहात् स्तोमः सदः श्चेचात् भोगलाभः प्रकौर्त्तितः ।
 शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च ॥
 धनौ तावत् समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम् ॥

स्तोमोऽत्र वृहवासनिमित्तकं भाटकम् । वृहसत्रोपलक्षणम्,
 तेन घटादावपि^१ स्तोम एव लाभ इति बोद्धव्यम् । सदः ज्ञेयभवं
 फलादि ।

33.

याज्ञवल्क्यः ।

आधिस्तु भुज्यते तावत् यावत् तन्न प्रदौयते ।

आधिधनं यावत् न प्रदौयते, तावत् तदुत्तमर्षेण आधिश्चिर-
 मपि भुज्यते इत्यर्थः । तेन दैगुण्यादिप्रत्याकलनेऽपि वृद्धिभोगरूपा
 भवत्येवेति तात्पर्यम् ।

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

आधिस्तु भुज्यते तावत् यावत् तन्न प्रदौयते ॥

इति वाक्यम् ऋणादानप्रकरणे यदर्थकं लिखितं तदर्थोऽस्य
 यद्यपि स्वरसतः प्रतिभाति, तथाप्यनेकनिबन्धुभिरतदर्थतथैव उत्तरा-
 द्भ्यः समतलात् तथैवात्रापि लिखितम् ।

34.

उत्तमर्षो दद्यादित्यनुब्रुवन्तौ विष्णुः ।

अन्यवृद्धौ प्रविष्टायामपि न स्थावरमाधिष्ठते
 वचनात् ।

चेत्त्रादेर्भोगदारेण परमवृद्धावुत्तमर्णप्रविष्टायामपि यावत् मूलधनं न दीयते, तावत् पर्याप्तकाले प्रविष्टे तव आधिं परित्यक्ष्यामीति विशेषव्यवस्थां विना उत्तमर्णो नाधिं त्यजेदित्यर्थः । एतदेव उत्तरत्र लयाधिप्रदर्शनेन व्यञ्जयति विष्णुः ।

गृहीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं दत्तं तत् गृहीतधनप्रवेशे दद्यादिति ।

35.

मनुः ।

कृतानुसारादधिका अतिरिक्ता न सिध्यति ।

कुषीदपथ'माहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥

पूर्वोक्तशास्त्रानुसारात् द्विकगतादिरूपादधिका अधमर्णेनाकृता वृद्धिर्न सिध्यति, यतः कुषीदपथमाहुस्तम् । यदा तु व्यवहाराव-
ष्टम्भात् उत्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितं लाभमिच्छति तदा ब्राह्मणे पञ्चकं शतं गृहीतुमर्हति, न ततोऽधिकमधमर्णाकारितम् ।

36.

बृहस्पतिः ।

भोगो यत् द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते ।

मूलञ्च सोदयं पश्चात् वार्धुष्यं तद्विगर्हितम् ॥

अस्यार्थः, भोगदारा द्विगुणाधिकधने प्रविष्टेऽपि चेत्त्रादिविष-
यस्य यो भोगः, या च चक्रवृद्धिः, यदपि आधुन्योचनसमये पुनः
सोदयधनग्रहणं, तदावर्धुष्यं विगर्हितम् अधर्माय तद्भवति, न
तु भोगादिकं तन्न लभते एव तन्नाभस्य तैस्तैर्वाक्यैर्बोधनात् ।

इति विवादरत्नाकरे प्रथमो वृद्धितरङ्गः ।

अथ अकृतवृद्धिर्द्वितीयतरङ्गः ।

37.

तत्र कात्यायनः ।

दृत्वोच्चारमदत्त्वा यो याचितश्च दिशं व्रजेत् ।
ऊर्द्धं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

उद्धारोऽत्र कलामव्यवस्थाय गृहीतं धनम् । दिशं व्रजेत्
अर्थिसादेशं त्यजेत् । तस्य अधमर्णस्य देयं तद्धनं भवति ।

38.

पर्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ।
ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।
याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥

वृद्धिशेषमिति यद्यपि कर्मधारयसमासोऽभ्यर्हितत्वात् अत्र
विवक्षितः, तथापि वृद्धिपदसमानाधिकरणः शेषपदार्थः शेषिण-
मपेक्षते एव तदाकाङ्क्षायाञ्च वृद्धिशब्देन साक्षादुपस्थापिताया एव
वृद्धेः शेषित्वं युक्तमिति वृद्धेरेव शेषः^१ स च दत्तवृद्धेरन्यः । क्रयं
क्रयद्रव्यं वस्त्रादि । विक्रयं विक्रयसाधनमूल्यम् । तेन यो मूल्यं
गृहीत्वा विक्रीतमपि वस्त्रादि याचितं न ददाति, क्रेता वा

१ वृद्धेरेव शेषित्वमिति पाठान्तरम् ।

क्रीत्वा क्रयसाधनमुख्यं याचितं न ददाति, स पञ्चकशतक्रमेण
वृद्धिं दद्यादित्यर्थः ।

39.

तथा ।

प्रौतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।
याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥
प्रौतिदत्तं प्रौत्या प्रामितिकं दत्तम् ।

40.

यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
याचितकमर्पितम् ।

41.

स्वदेशस्थोऽपि वा यस्तु न दद्यात् याचितोऽसकत् ।
स तत्र कारितां वृद्धिमनिच्छन्नपि चावहेत् ।
अत्र च वत्सरातिक्रमे द्विकादिरूपा वृद्धिर्वोद्भूया ।

42.

तथाच विष्णुः ।

वृद्धिं दद्युरकृतामपि वत्सरातिक्रमे यथाऽभिहिताम् ।
अकृतामनवधारितां च यथाऽभिहितां वर्णक्रमेण प्रतिमासं
प्रतिशतं द्विकादिरूपाम् ।

43.

नारदः ।

न वृद्धिः प्रौतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सराद्धात् विवर्द्धते ॥

एष वृद्धिविधिः प्राक्तः प्रीतिदत्तस्य धर्मतः ।
 वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्द्धुष्यं तदुदाहृतम् ॥

वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानामिति धान्यानां वृद्धिमनुक्ता गृहीतानां
 याचितानामदाने या वर्णक्रमेण द्वैगुण्यादिरूपा वृद्धिरुक्ता, सैव
 भवति, सा च वार्द्धुष्यमुच्यते इत्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे अक्षतवृद्धिर्द्वितीयतरङ्गः ॥

अथ परमवृद्धिस्तृतीयतरङ्गः ।

44. तत्र गौतमः ।

चिरकालव्यवस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य ।

प्रयुक्तधनस्य कथितद्वैगुण्यसमयातिरिक्तसमयेऽपि द्वैगुण्यमेव तिष्ठति । सामान्यधनप्रयोगविषयञ्चेत् ।

45. कात्यायनः ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फाल-कैटाविकस्य च ॥

तिष्ठति चिरादपि द्वैगुण्यधिका न भवतीत्यर्थः । फालं फलोद्भवं कापांसादि । कैटं कौटभवं वस्त्रादि । आविकं मेघभवं कम्बलादि ।

46. मनुः ।

कुपौद्वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सद्गदाहता ।

धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥

अस्यार्थः,—धान्ये ब्रीहियवादौ । सदे वृत्तसमुत्पफलादौ । लवे मेवादिसमुत्थोर्णादिचामरादौ सूयते इति व्युत्पत्त्या । वाह्ये तुरगादौ वाहनौयतया । हिरण्यवत् द्विक्रमतादिमर्यादया वृद्ध्या प्रयुक्ते सति न पञ्चगुणत्वं वृद्धिरतिक्रामति । सम्भवति कश्चिदेता-दृशो यो धान्यगतमश्वगतं वा द्विक्रमतादिमर्यादया उद्धारेण गृह्णाति । स महताऽपि कालेन धान्यादिपञ्चगतमेव दातुमर्हति नाधिकमिति ।

अत्र च धान्ये पञ्चगुणत्वमुक्तं, वृहस्पतिना धान्ये चतुर्गुणत्वमुक्तम् ; विष्णु-मरीचि-वशिष्ठ-हारीतैश्च त्रिगुणत्वमुक्तम् ; तदबाधमर्णापहृष्ट-

गुणत्व-मध्यगुणत्वोत्कृष्टगुणत्वैर्थावस्था, महार्घ-समार्घधान्यके कालदेग-
भेदेन वा व्यवस्था । एवमन्यत्रापि ।

47. गौतमः ।

कुषीदं पशूपज-लोम-श्लेचसद-वाह्येषु नाति-
क्रामति पञ्चगुणत्वम् ।

पशूपजं चौरघृतादि । लोम ऊर्णादि । श्लेचसदः श्लेचसमुत्थं
फलं यवगोधूमकदलचूतादि । तेषु प्रयुक्तेषु या वृद्धिः, सा
पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीत्यर्थः ।

48. वृहस्पतिः ।

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदवाह्यलवेषु च ॥

हिरण्ये सुवर्णरजते, कुप्यशब्दोऽत्र हिरण्यरजताऽन्यतासादिपरः ।

49. विष्णुः ।

हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा, त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य
चतुर्गुणा, रसस्य अष्टगुणा, सन्ततिः स्त्रीपशूनाम् ।

स्त्रीणां पशूनाञ्च दास्यादौनां गोमहिषादौनाञ्च पोषणासम-
र्थस्य कस्मैचित् चौरं व्युडिं वा व्यवस्थाप्य पोषणसन्तत्यर्थं प्रयुक्तस्य
चिरावस्थाने सन्ततिरेव वृद्धिर्न वृहन्नरमित्यर्थः ।

50. वशिष्ठः ।

द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणञ्च धान्यं धान्येनैव रसा
व्याख्याताः, पुष्यमूलफलानि च तुलाघृतमष्टगुणम् ।

रसा इक्षुरसादयः, तेऽपि त्रिगुणा इत्यर्थः । एवं पुष्पादीनि ।
तुलाधृतं कर्पूरादि । एतद्बृहन्नरावरुसूतुलाधृतान्यविषयम् ।

51. वृहस्पतिः ।

उक्ता पञ्चगुणा शके वीजेश्चौ पङ्गुणा स्मृता ।
लवण-स्नेह-मद्येषु वृद्धिरष्टगुणा स्मृता ॥
गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ॥

52. कात्यायनः ।

तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।
वृद्धिरष्टगुणा प्रोक्ता गुडस्य लवणस्य च ॥

53. वृहस्पतिः ।

तृण-काष्ठेष्टका-सूत्र-किण्व-पर्णाऽस्थिचर्मणाम् ।
हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्तते ॥

किण्वं सुरावीजभृतद्रव्यं कथयति प्रसिद्धम् । अस्त्रि दन्त-
गङ्गादि । चर्मं कृष्णगारादेः कृत्तिः । हेतिरायुधम् । अत्र
वृद्धिविगोषवत्तया पुष्प-फलयोर्वोधनात् विरोधे तत्र दुर्लभे
पुष्पफले विवक्षिते, अत्र तु सुलभे इति परीहारः ।

54. विष्णुः ।

किण्व-कार्पास-सूत्र-चर्म-वर्मायुधेष्टकाङ्गाराणा-
मक्षयानुक्तानां द्विगुणा ।

इति विवावरत्नाकरे परमवृद्धिसूतोत्तरङ्गः ॥

अथ वृद्धिनिषेधश्चतुर्थतरङ्गः ।

55.

तत्र नारदः ।

पण्यमूल्यं मृतिर्न्यासो दण्डो यच्चाभिहारिकम् ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः ॥

पण्यमूल्यं विक्रय्यमूल्यं, मृतिर्वेतनं, न्यासो निक्षेपः । पण्यमूल्य-
न्यासयोश्च याचितादत्तान्ययोरुपादानं, तयोः पूर्वं वृद्धिविधानात् ।
दण्ड उक्तमसाहसादिरूपः । आभिहारिकं क्लादिना गृहीतम् ।
वृथादानं धर्ममनुद्दिश्य दत्तमर्पितम् । आक्षिकपणो द्यूतेन जितं
धनम् । अविवक्षिताः—उभाभ्यामपरिभाषितवृद्धयः । यदि तृभाभ्या-
मेष्वपि वृद्धिः परिभाषिता स्यात् तदा स्यादेव ।

56.

कात्यायनः ।

चर्मशस्यासवद्यूतपण्यमूल्येषु सर्व्वदा ।

स्त्रीशुल्के च न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च ॥

शस्यं धान्यस्तम्भः । आसवो मद्यविशेषः । स्त्रीशुल्कमासुरादि-
विवाहे देयद्रव्यं वेश्वादिदेयञ्च । प्रातिभाव्यागतं लघुकस्य प्राति-
भाव्यात् देयतां गतम् । चर्मादावकृता वृद्धिर्न भवतीति तात्पर्य्यम् ।

57.

संवत्सः ।

न वृद्धिः स्त्रीधने लामे निक्षेपे च तथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृता ॥

स्त्रीधने षड्विधे परिभाषिते भर्त्सां गृहीते, लामे वृद्धौ,
निक्षेपे च तथास्थिते याचितादत्तान्यस्मिन्, देयमदेयं वेति

प्रथमं सन्देहास्यदे अग्रे देयतया च निश्चितेऽपि न वृद्धिः । यदि न स्यात् स्वयं कृतेति स्वयं कृता चेत्तेष्वपि देयवेति ।

58.

श्यामः ।

प्रातिभाष्यं भुक्तवन्धमगृहीतञ्च दिक्सतः ।

न वर्द्धते प्रपन्नस्य दमः शुल्कं प्रतिश्रुतम् ॥

भुक्तं वन्धं गोषं यस्य धनस्य तत् भुक्तवन्धं, गोष्याधिभोगे न वृद्धिरिति । दिक्सतः अधमर्णात् उत्तमर्णनागृहीतधनम् । प्रपन्नस्य धनिकवशागतस्य यद्योत्तमसाहसदिरूपो दमः । प्रतिश्रुतं यच्च शुल्कं दातुमङ्गीकृतं दिक्सतो यदगृहीतं धनं न वर्द्धते इति ।

59.

अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

दौयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं तत् स्यात् वर्द्धते न ततः परम् ॥

60.

विष्णुः ।

दौयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्यागृह्णतस्ततः परं न वर्द्धते, तथाध्युपभोगे वृद्धिभावः ।

आध्युपभोगे गोषाध्युपभोगे ।

61.

गौतमः ।

भुक्ताधिर्न वर्द्धते दिक्सतोऽवरुद्धस्य च ।

भुक्तो गोष्याधिर्यस्य धनस्य, स न वर्द्धते । धनं दिक्सतोऽधमर्णास्य वृद्धिर्न देया भवति । तथाऽवरुद्धस्य गृहीतमृणं मोक्षु-मवरुद्धस्याधमर्णस्यावरोधनदिनावधि वृद्धिर्न देया भवति ।

इति विवादरत्नाकरे वृद्धिनिषेधस्य तुषैतरङ्गः ॥

अथाधिविधिः पञ्चमतरङ्गः ।

62.

तत्र बृहस्पतिः ।

आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।
जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥
यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिमान् ॥

अत्र जङ्गमत्वस्थावरत्वादियुग्मचतुष्टयेन चतुर्विधत्वम् । स्वरूप-
प्रकारकालप्रमाणैश्चतुष्टं तद्भेदेनाष्टत्वमिति कल्पतरुकारः ।

63.

नारदः ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैव च ॥
उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ।
प्रमादाद्धनिनस्तद्ददाधौ विकृतिमागते ॥

द्विलक्षणः स्थावरजङ्गमरूपः । कृतकालोपनेयः व्यपस्थापित-
समये उपनेयः । यावद्देयोद्यतः यावता समयेन देयदानोद्यतो-
ऽधमर्णः, स एव दानसमयः, तेनावधिभूतसमयशून्य इत्यर्थः । आभ्यां
सावधिकत्व-यादृच्छिकत्वे उक्ते । गोप्य-भोग्ये द्वे शाब्दे एव ।
लेख्याधिरूढत्वसाक्षिमत्त्वे चोच्यते । उपचारो लक्षणं, तथैव
प्रकारभेदानुसारेणास्य कर्तव्यत्वम् । ततो धनिकप्रमादाद्विपर्यये
आधिनागे विकृतिं वा गते आधौ धनिकस्य लाभहानिर्भवति ।

64.

वृद्धस्यतिः ।

अशान्तलाभे च ऋणे तथा पूर्णोऽवधौ धनौ ।
यो भुङ्क्ते बन्धकं लोभात् न स लाभो भवेत् पुनः ॥
न्यासवत् परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्यति हापिते ॥

अत्र गोप्याधिः शान्तलाभे ऋणे भोक्तव्य इति परिभाषितो-
ऽशान्तलाभे ऋणे न भोक्तव्यः । भोग्याधिस्तु—इत्यत्समयो नाय-
मस्मिन् काले भोक्तव्य इति परिभाषितः पूर्णोऽवधौ भोक्तव्य इत्यर्थः ।

पारिजाते तु पूर्णं इत्यत्राकारप्रज्ञेय आदृतः ; अवधिमपेक्ष्य
व्यवस्थापितभोगे आधौ अवधावपूर्णं आधिर्न भोक्तव्य इत्युक्तम् ।
उभयमपि चैतद्युक्तम् । न्यासवत् परिपाल्योऽसाविति नासौ
हापनीयः, हापिते तु वृद्धिर्नश्यतीत्यर्थः ।

65.

यदाह याज्ञवल्क्यः ।

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च हापिते ।

गोप्याधेस्तावकटाहादेर्भोगेन भोक्तुर्धनिकस्य न वृद्धिर्लभ्या ।
सोपकारे च बन्धवद्वाद्दौ हापिते सम्बन्धव्यवहारात्मनां नीते
धनिकदोषेण न नेतुर्धनिकस्य वृद्धिर्लभ्या भवतीत्यर्थः ।

66.

मनुः ।

नत्वेवाधौ सोपकारे कौपीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।

सोपकारे भुङ्क्ते ।

67.

तथा ।

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्द्धवृद्धिर्माक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥

68.

तथा ।

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।
मूल्यान तोषयेदैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥

अत्र यदाऽननुज्ञातमाधिं धनिको भुङ्क्ते तदा र्द्धवृद्धित्यागः ।
यदा तु निषिध्यमानो बलाद्भुङ्क्ते, तदा सर्ववृद्धित्यागः । यदा
तु वृद्धिं न त्यजति, तदा यावत् तेन भुक्तं तावद्भोगप्रत्याकलनया
मूल्यान एनमाधातारं^१ भोक्ता तोषयेत् ।

69.

यदाश्च कात्यायनः ।

अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।
भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः ॥

अकामं कर्म कर्तुमिच्छाशून्यं स्वामिना कर्मण्यननुमतम् आधिं
दासादिकं यो भोक्ता कर्म कारयेत् स कर्मफलं दाप्यः । वृद्धिं
वा न लभते इत्यर्थः ।

70.

विष्णुः ।

आध्युपभोगे वृद्धभावाो दैवराजोपघातमृते विनष्ट-
माधिमुत्तमर्णो दद्यात् ।

71.

नारदः ।

विनष्टे मूलहानिः स्याद्दैवराजकृताहते ।

दैवकृतममदादिप्रयत्नानपेक्षम् । राजकृतं राजप्रयत्नापेक्षम् ।
अत्रापि स्वापराधं विनाकृतत्वं विवक्षितम् । अधिरदानपक्षे
मूलहानिरतो न विष्णुकविरोधः ।

^१ आधातारमाधिस्त्वापकमित्यर्थः ।

72.

दृष्टस्यतिः ।

भुक्ते चासारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।
बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ॥

असारतां प्राप्ते सर्वथा व्यवहारात्मतां नीते बहुमूल्यं
लभ्यधनापेक्षया ।

73.

व्यासः ।

ग्रहीतदोषात् नष्टञ्चेत् धनं हेमादिकं भवेत् ।
ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूल्यं दाप्यते धनौ ॥

74.

याज्ञवल्क्यः ।

नष्टो देवो विनष्टश्च राजदैवकृतादृते ।

नष्टो भग्नत्वचोरितत्वादिना सर्वथा व्यवहारात्मतां नीतः ।
विनष्टो नामाऽत्यन्तनाशं प्राप्नोति । इमौ च दावपि तन्मूल्यद्वारा
अन्यथा वा देवौ ।

75.

काल्यायनः ।

यश्चाधिं कर्म कुर्वाणं वाचा दण्डेन कर्मभिः ।
पौडयेद्भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

एतत् वाक्यं प्रकरणादेवंविधभर्त्सनादौ तत्कर्तुंर्षद्विषहणा-
भावमेवाह, प्रसङ्गाच्च पूर्वसाहसाभिधानमिह ।

76.

दृष्टस्यतिः ।

राजदैवोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।
तत्रान्यं दापयेद्बन्धं सोदयं वा धनं ऋणौ ॥

नाशमाप्नुयात् सर्वथा व्यवहारात्मतां गच्छेत् ।

77.

वासः ।

राजद्वेषोपघातेषु न दोषो धनिनः क्वचित् ।
ऋणं दाप्यं तु तन्नाशे वन्धं वान्यमृणी सदा ॥

78.

भारदः ।

रक्ष्यमाणोऽपि चेदाधिः कालेनेयादसारताम् ।
आधिरन्वोऽथवा कार्थ्यो देयं वा धनिने धनम् ॥

79.

याज्ञवल्करः ।

आधेः स्वीकरणात् सिद्धौ रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।
यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनौ भवेत् ॥

आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य वा स्वीकरणात् स्वगृहावस्थापनभोगादि-
नक्षणादाधिलं सिद्ध्यति, न तु लेख्यसाच्यादिमात्रेणेत्यर्थः ।

80.

कात्यायनः ।

न चेत् धनिकदोषेण निष्पतेद्वा म्रियेत वा ।
आधिमन्यं स दाप्यः स्यादृणान्मुच्येत नर्णिकः ॥

धनिकदोषं विनैव यद्याधिर्यवहारार्थोऽप्यो भवति, तदा तत्-
समानमाधन्तरमधमर्णनं देयं, न तु विनैव दानमृणादसौ मुक्तो
भवतीत्यर्थः ।

यत्तु बन्धकितगवादौ देवाग्र्ये धनिकस्य धनं याति, आधातु-
राधीकृतगवादिकं धनं यातीति केऽपि वदन्ति, तत्राविगौत-
शिष्टाचार एव मूलम् । तत्र च भोग्याधिर्विषय इति मन्तव्यम् ।

81.

याज्ञवल्क्यः ।

स्रोतसाऽपहृते श्लेचे राज्ञा चैवापहारिते ।

आधिरन्यः प्रदातव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥

आधिरन्य इति चैवरूप एवाधिर्देयः । यदि तत्र ददाति तदा
सद्वृद्धिकं धनं अधमर्णन देयम् ।

82.

तदाह कात्यायनः ।

आधीकृतन्तु यत्किञ्चित् विनष्टं राजदैवतः ।

तद्वृणं सोदयं दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ॥

83.

बृहस्पतिः ।

बन्धहस्तस्य यद्देयं चित्रेण चरितेन वा ।

अदत्तेऽर्थेऽखिलं बन्धं नाकामो दाप्यते क्वचित् ॥

अर्थार्थः,—गृहीतबन्धकस्य उन्नमर्णस्य कृते यदाधिधनं देयं
तस्मिन् समस्ते दत्त एव परं वज्रमूल्यमपि बन्धकं उन्नमर्णेन
मोक्तव्यम् । कियत् बन्धकधनं गृहाण, वज्रमूल्यं बन्धकं समर्पय,
शेषबन्धकधनदाने तव पत्रिकां ददामि साक्षिणं वा करोमौत्युक्ते-
ऽप्येवं चित्रचरितादिना प्रकारेण राज्ञा बन्धकं न दापयितव्य इति ।

84.

तथा ।

धनं मूलौकृतं दत्त्वा यद्याधिं प्रार्थयेद्वृणौ ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभाग्धनौ ॥

एतच्चावधिविरहितभोग्याधिविषयम् ।

85.

याज्ञवल्क्यः ।

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥

आधित्याजनायोपस्थितस्याधमर्णस्य धनिना धनं गृहीत्वा आधि-
मोक्तव्यः । अमोचने तु चौरवत् भवेत् । प्रयोजके आधिधन-
प्रयोक्तारि असन्निहिते तस्य कुले पुत्रादौ आधिधनं दत्त्वा अधमर्णं
आधिं गृहीयादित्यर्थः ।

हस्तायुधस्तु—यदि ग्रामादिकमाधिं कृत्वा द्वितीयेऽङ्घ्रि आधि-
कपर्दकम् उत्तमर्णायाधमर्णो दातुमुपस्थितः, तदा तेन तद्भुजं
गृहीत्वा तस्याधिमोक्तव्यः न तु वृद्धिलोभात् स्वयमेव धर्त्तव्यः,
धारणे चौरवत् शास्य इति पूर्वार्द्धं व्याख्याय अत्रैव धनं मूलौकत-
मित्यादि वृहस्पतिवाक्यमवतारितवानिति ।

यदोत्तमर्णोऽस्य धनसमर्पणयोग्यो न भवत्यधमर्णस्तु विक्रयेण
अन्यथा वा च्छणं कृत्वाधिं मोचयितुमिच्छति, तदा किं करणीय-
मित्यापेक्षयाम्—

86.

याज्ञवल्क्यः ।

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

तत्राधिमोचनसमये यदाधर्मूल्यं तदवधार्य अदत्तेऽपि धने आधि-
रुत्तमर्णभोग एव स्यात् । किन्तु ततः परमवृद्धिकं तद् धनं न वर्द्धते
यावद्भुजं गृहीत्वोत्तमर्णास्तकुल्यो वा प्राप्तः संविधाय तमाधिं मुञ्चति ।
आधिसुत्तमर्णो दद्यादित्यनुवृत्तौ—

87.

विष्णुः ।

अन्यवृद्धौ प्रविष्टायाञ्च ।

88.

याज्ञवल्क्यः ।

यदा तु द्विगुणीभूतमृगमाधौ तदा खलु ।
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥

तदुत्पन्नशस्त्रादिद्वारा प्रविष्टे द्विगुणे धने त्वया आधिर्भोक्तव्य
इत्युक्त्वा य आधिः कृतः, तद्विषयमिदम् । एतच्च वृद्धौ भवन्त्यां,
अन्यथा तु मूलमात्रम् । अयमेव च लोके जयाधिरित्युच्यते ।

89. अथैव विष्णुः ।

गृहीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं दत्तं तत् गृहीत-
धनप्रवेशे दद्यात् ।

90. तथा च वृहस्पतिः ।

श्लेचादिकं यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टञ्चेत्तदाधिं प्राप्नुयादृणौ ॥

अधिकं सदृष्टिकम्, एतदेवायिमखण्डे मूलोदयमित्युक्तम् ।

समाहारद्वन्द्वः ।

91. पुनः स एव ।

पारिभाष्य यदा श्लेचं प्रदद्यात् धनिके ऋणौ ।

त्वयैतत् शान्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमिति निश्चितः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं पुनर्मम ।

कुषीदादिविधिस्त्वेव धर्म्यः सम्परिकीर्तितः ॥

निश्चितः कृतनिश्चयः । शान्तलाभेऽर्थे परिसमाप्तलाभे

निमित्तौभूते सति सदृष्टिकधनलाभं यावत् भोक्तव्यमित्यर्थः ।

92. याज्ञवल्क्यः ।

आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥

“अत्र कल्पतरुः—आधिः प्रणश्येदिति द्विगुणौभूते धने यथा-
धिरधमर्णेन न मोक्ष्यते, तदा नश्यति, धनप्रयोक्तुः स्वो भवति ।
कालकृतः कृतकालः, तेन यः कालोऽवधिः, तस्मिन् प्राप्ते यदि न
मोक्ष्यते, तदा नश्यतीत्यर्थः ।

यदाह हलायुधः । अस्यार्थः । यदि गोषाधिरधमर्णेन
द्विगुणौभूते धने न मोक्ष्यते, तदोत्तमर्णस्यैव तत्र स्वत्वमुत्पद्यते,
अधमर्णस्य तु स्वत्वं नश्यति । कालकृतस्तु गोषो भोग्यो वा
यद्येतावति काले अहमेनं न मोक्षयामि तदा तवैव स्वो भवति इति
परिभाषितः—स धनद्वैगुण्यादन्वाक् ऊर्द्धं वा परिभाषितकाले
नश्यत्येवाधमर्णस्येति ।”

अनयोश्चाधिमात्रे गोषाधौ वा द्विगुणौभूते कपर्दके सति
धनिकस्यैव स्वत्वं जायते इत्यापाततोऽभिमतं यद्यपि लक्ष्यते,
तथापि कांस्यादौ परिभाष्य बन्धकिते आधातुरनुमतिं विना
धनिकस्त्वलोचितव्यवहारस्य विशेषामदर्शनादन्यथैव तद्भाष्येयम् ।

आधिर्द्विगुणे धने यदि मया न मोक्ष्यते, तदा तवैवायमिति
परिभाषितः, स प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते अत्र
हेतुमन्निगदः । काले कालकृतो नश्येत् कालकृतः कृतकालः कृतः
कालविशेषोऽवधिर्यस्य स्वस्वत्वध्वंसे उत्तमर्णस्वत्वे च स काले तादृशि
वृत्ते नश्येत् । यतः यत्र यथा स्वामौ स्वे द्रव्ये स्वस्वत्वं परस्वत्वं वा
नियमयति, तत्र तथैव तत् स्यादित्युत्सर्गादित्याशयः । फलभोग्यो
न नश्यतीति फलभोग्यस्तु भोग्याधिरकृतकालः संवत्सरसहस्रेणापि
न नश्यतीति ।

अत्रैव कृतकाले पुनरपरदशदिनानि शास्त्रीयमवधिमाह ।

93. दृष्टस्यतिः ।

पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धे स्वामी धनी भवेत् ।
अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति ॥

न तु परिभाषितमेवेदम् दिगुणधनानन्तरदशदिनावधिलमनेन
बोधते व्यवहारविरोधादेव ।

94. एवं व्यासोऽप्येवंविधे शास्त्रीयं द्विसप्ताहमवधिमाह ।

हिरण्ये दिगुणीभूते पूर्णे काले कृतेऽवधौ ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्षते ॥
फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यन्तु सामकम् ।
अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ॥

समकमेव सामकं कालशून्यमित्यर्थः । अत्र दिनदशक—
द्विसप्ताहयोः सुखितासुखिताऽधमर्णावादाय व्यवस्था । यदि
त्वपरिभाष्यैव विश्वासार्थं बन्धकं समर्थं ऋणं गृह्यते, तदा
बन्धकशून्यऋणवत् ऋणोद्घातप्रकरणोक्ता एव धनग्रहणोपाय-
प्रकाराः । बन्धकस्तु विश्वासार्थमाधात्रा समर्पितो रक्षणीयो
धनिकेन । प्राप्ते सर्वकपर्दके तस्मै समर्पणीय इति मन्तव्यम् ।

95. मनुः ।

न चाधेः कालसंरोधात् निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ।

कालसंरोधश्चिरकालावस्थानं, निसर्गोऽन्यत्राधीकरणम् । विक्रयः
स्वस्वत्वव्युदासहेतुक्रिया । तेन चिरकालावस्थितोऽपि गृह्येत आधिः

स्वयं यावति धने गृहीतस्तदधिकधनेऽप्यस्मिन् उत्तमर्णेन नाधी-
कर्त्तव्यः । न च तस्य स्वीयत्वभ्रमात् दानविक्रयात्यन्तपरिवर्त्ताः
करणीया इत्यर्थः । न्यायसाम्याद्कृतव्यवस्वगोप्याधिविषयताऽप्येतस्य ।
अतो भोग्याधिविषयमेतदिति कल्पतरौ प्रायो वादः ।

हलायुधस्तु—निसर्गपदेन दानमाह, तन्मते प्रत्याधिनिषेधो
नानेन । कश्चित्तु—स्वयमप्यस्मिन् कृत आधिः कालसंरोधादवधि-
करणेन अधमर्णेनान्यत्राधिः कर्त्तव्यो न चान्यत्र विक्रेतव्य इत्य-
स्वार्थमाह । तन्न, एतत्पूर्वखण्डे नत्वेवाधौ सोपकारे कौषीदीं
वृद्धिमाप्नुयादित्यत्रावशं कर्त्तृतयाऽन्वितस्थोत्तमर्णस्यैव प्रकृतत्वात् ।

अतएव कल्पतरु-पारिजात-मिताचरास्तुत्तमर्णेन न कर्त्तव्य
इति पूरणं कृतम् । आधानविक्रययोः फलभेदेन विरोधात् ।
स्वत्वजनकस्य विक्रयस्य कालसंरोधेन निषेद्धुमशक्यत्वात् आधानांश
कालसंरोधस्य फलविरोधमुखेन निषेधकत्वेऽपि फलवैषम्यप्रसङ्गात् ।
अनिर्मुक्तस्य चैवाधेर्न दानं न च विक्रयः, इति वाक्यस्थान्मूलकतया
निबन्धुभिरलिखनाच्चानादेयत्वात् । आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने
इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनं परिभाषिताधौ, न चाधेः कालसंरोधा-
दिति वाक्यञ्चापरिभाषिताधाविति न विरोधशङ्काऽपि ।

96.

वृहस्पतिः ।

यत्राहितं गृहशेचं भोगे न प्रकर्षान्वितम् ।
तत्रर्णौ नाम्पुयाद्द्रव्यं धनी चैव ऋणं तथा ॥
पूर्णं प्रकर्षे तत् स्वाम्यमुभयोरपि कौर्त्तितम् ।
अपूर्णं तु प्रकुर्यातां परस्परमतेन तौ ॥

यत्र गृहक्षेत्रं भोगे भोगनिमित्तमाहितमाधीकृतं न प्रकर्षा-
न्वितं प्रकर्षेण पूर्णनावधिनाऽन्वितं न भवति तत्र ऋणौ नाप्नुयान्,
धनं धनौ चैव ऋणं नाप्नोति । पूर्णं प्रकर्षं अवधौ तत्र स्वाम्य-
मुभयोरपि ऋणिकस्य धनग्रहणे, धणिकस्य ऋणग्रहणे । अपूर्णं
तु परस्परानुमत्या स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ।

97.

तथा ।

गोप्याधिर्दिग्गुणादूर्द्ध्वं कृतकालस्तथाऽपरः ।

श्रावयित्वा ऋणिकुले भोक्तव्यः समनन्तरम् ॥

अकृतकालो गोप्याधिर्दिग्गुणादूर्द्ध्वं कृतकालश्च पूर्णऽवधौ ऋण-
िकुले श्रावयित्वा भोक्तव्यः । अथञ्च गोप्याधावकृतकाले स्वत्वमन्तरे-
णापि भोगविधिः ।

98.

तथा ।

नष्टे मृते वा ऋणिके धनौ पत्रं प्रदर्शयेत् ।

तत्कालावधिसंयुक्तं स्थानलेख्यञ्च कारयेत् ॥

यदा त्वधमर्णः पलायितो मृतो वा भवेत्, ऋणिकुले च श्रावण-
मशक्यं, तदा राजस्थाने धनौ पत्रं प्रदर्शयेत् । तत्कालावधिसंयुक्तं-
तत्र लेख्यञ्च कारयेत्, निबन्धं कारयेदित्यर्थः । एवञ्चाधिं भुञ्जानस्य
न दोषः ।

99.

याज्ञवल्क्यः ।

चरित्रं बन्धककृतं स्वदृष्ट्या दापयेद्वनम् ।

चरित्रं गङ्गास्नानादिकं यदि वन्धकं कृतं, तदा राजा सट्टिकं धनं दापयेत् ।^१

100.

कात्यायनः ।

आधाता यत्र नष्टः स्याद्द्वनी वन्धं निवेदयेत् ।
राजस्ततः समाख्यातो विक्रेय इति धारणा ।
सट्टिकं गृहीत्वा तच्छेषं राजन्ययाऽर्पयेत् ॥

यदा आधाता अन्यो वा तदधिकारौ न भवति, तदा तमाधिं द्विगुणे च्छणधने सति विक्रीय स्वलभ्यं द्विगुणं धनं गृहीत्वा उत्तमर्णस्तन्मूल्यशेषं राजन्यर्पयेदित्यर्थः ।

101.

याज्ञवल्क्यः ।

विना धारणाकादापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ।
धारणाकादधमणात् ।

इति विवादरत्नाकरे पञ्चम आधितरङ्गः ।

१ तदाधानारं सट्टिकं अथं दापयेदिति पाठाकारम् ।

अथ पञ्चमांशः सिद्धितरङ्गः ।

102.

तत्र व्यासः ।

आधयो द्विविधाः प्रोक्ताः स्थावरा जङ्गमास्तथा ।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥

103.

बृहस्पतिः ।

न भुङ्क्ते यः स्वमाधानं नादद्यान्न निवेदयेत् ।
प्रमीतसाक्षिच्छणिकं तस्य लेख्यमपार्थकम् ॥

अत्र यथातथेत्यध्याहरणीयम् । प्रमीतसाक्षिच्छणिकं साक्षि-
च्छणिकशून्यं, तेन यथा साक्षिच्छणिकौ विना लिखितमसाक्षि-
च्छणिकं लेख्यमपार्थकं भवति, तथा यो न भुङ्क्ते स्वमाधानमाधि-
तं नात्मौघं करोति न च तमाधिं गृह्णीतमन्यस्मै बोधयति तस्य
सम्पूर्णमपि लेख्यं साध्यांशे न प्रमाणमित्यर्थः । अत्र च न भुङ्क्ते
इति भोग्याधौ द्रष्टव्यं, नादद्यादिति गोप्याधौ द्रष्टव्यं, न निवेदये-
दित्युभयत्र । एतच्च प्रायिकतया भुक्ताभुक्तयोर्विभावनाभावेऽपि
भोग्य-गोप्ययोराधिलक्ष्यैर्यात् ।

104.

तथा ।

गृहवार्यापणं धान्यं पशुस्त्रीवाहनानि च ।
उपेक्षया विनश्यन्ति यान्ति चासारतां तथा ॥

आपणः पण्यविक्रयस्वानम् । गृहादीन्वाधौक्तानि यदि आधि-
यहौददोषात् विनश्यन्ति असारतां वा यान्ति तदा आधिलमेव

तेषां नश्यतौत्यर्थः । तेन तदाधिदोषेण आधिकक्षां आध्यन्तरादि
न दातव्यमिति तात्पर्यम् ।

105.

काव्यायनः ।

आधिमेकं द्वयोर्यत्र कुर्यात् का प्रतिपद्भवेत् ।

द्वयोः पूर्वतरं ग्राह्यमाधाता चौरदण्डभाक् ॥

प्रतिपत् थवस्त्रा, पूर्वमाधानं ग्राह्यमित्यर्थः ।

106.

विष्णुः ।

गोचर्ममात्रामपि भूमिमन्यस्याधीकृतां तस्माद्-
निर्मोच्य अन्यस्य यः प्रयच्छेत्, स वध्यः, ऊनाञ्चेत्
षोडशसुवर्णान् दण्ड्यः ।

अनेन चाधिरनिर्मुक्तो येन गृहीतस्तस्याधिर्न सिद्ध्यति, येन
पूर्वं गृहीतस्तस्य सिद्ध्यति । अनिर्मुक्तमाधिमन्यत्र कुर्वतो वध्यत्व-
दण्डत्वे भवत इत्युक्तम् ।

107.

गोचर्मपदार्थे विष्णुरेव ।

एकोऽश्रीयाद्यदुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा शौण्ठी स्तोका वा यदि वा बहुः ॥

108.

तथा ।

ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्भुवस्तस्य बलात्कारं विना कृता ॥

भुक्तिर्बलात्कारं विना कृता भुवो भुक्तिरित्यन्वयः । तस्य सा
भूमिरिति शेषः । हलायुधेन तु यस्य भुक्तिर्जयस्तस्येति पठितं,
तत्र सुगमतैव ।

109.

दृष्टस्यतिः ।

द्वेचमेकं द्वयोर्वन्धे दत्तं यत् समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत् पूर्वं तस्य तत् सिद्धिमाप्नुयात् ॥

समकालिकं पूर्वापरभूततया अग्रक्यावधारणम् । आभ्यां वाक्याभ्यां पूर्वापरभूततया अग्रक्यावधारणे आधित्वाभिमत-
धने,^१ यस्य बलात्कारशून्या भुक्तिस्तस्याधित्वं भवतीत्युक्तम् । यत्र तु द्वयोरपि न तादृशो भोगस्तत्राह ।

110.

तथा ।

तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपि समं भवेत् ।

प्रदाने विक्रये चैव विधिः स परिकीर्तितः ॥

111.

तथा ।

आधानं विक्रयो दानं साक्षिलेख्यकृतं यदा ।

एकक्रियानिवन्धेन लेख्यं तत्रापहारकम् ॥

यत्रैका क्रिया साक्षिमती, अन्या च साक्षिलेख्यवती, तत्र लेख्यं साक्षिमत् अपहारकं बलवत् आधित्वसाधकमिति यावत् । एकक्रियानिवन्धेन एकस्य पुंसः क्रियाया निवन्धेन लेख्ये निवेगेन हेतुनेत्यर्थः ।

हनायुधस्तु यत्राधानक्रिया विक्रयक्रिया वा साक्षाद्विगुण-
वन्धेख्यवती, तत्र एकक्रियानिवन्धेन एकेन श्रेतेन क्रियाया निवन्धेन लेख्ये निवेगेन लेख्यमपहारकं भोगाभावमात्रेणाधातुर्विमतेर्बाधक-
मित्याह । अत्र च न भुक्ते यः स्वमाधानमित्यादिना विरोधः ।

112.

तथा ।

यस्तु सर्वमनुद्दिश्य प्राक् पश्चान्नामचिह्नितम् ।
 आदध्यात्तत् कथं न स्याच्चिह्नितं बलवत्तरम् ॥
 मर्यादाचिह्नितं श्लेषं गृहं वापि यदा भवेत् ।
 ग्रामादयश्च लिख्यन्ते तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

113.

तथा ।

अनिर्दिष्टञ्च निर्दिष्टमेकत्र च विशेषितम् ।
 विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

एभिर्वाक्यैश्च सामान्येन रूपैकमेकत्राधीकृतम् अन्यस्मिंश्च
 तदेव नामचिह्नितं तत्र विरोधे सति नामादिचिह्नितमाधिलं
 भजते इत्युक्तम् ।

114.

तथा ।

यो विद्यमानं स्वधनमनिर्दिष्टस्वरूपकम् ।
 आकाशभृतमादध्यादादिष्टं नैव तद्भवेत् ॥

यो विद्यमानमनिर्दिष्टस्वरूपमेवाकाशभृतं दृष्ट्वौ निधाय आद-
 ध्यात् न तदादिष्टमाहितं भवतीत्यर्थः, एतदेव स्पष्टीकृतम् ।
 यद्यद्गतदाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेदिति । एवञ्चाकाशाधौ
 क्वचित् व्यवहियमाणे आधिलं विनापि व्यवस्थाविशेषात् भोगदानम् ।

115.

तथा ।

बलादकामं यत्राधिमनिर्दिष्टं प्रवेशयेत् ।
 प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमाधाता चाधिमाप्नुयात् ॥

यचाहितचेवादेरधिकमपि चेवादि वलादाधौ प्रवेश्य धनिको
 भुङ्क्ते तचाऽसौ दण्ड्यः । आधाता च देयमृणमदत्तैवाधौक्तं
 चेवादि लभते इत्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे आधिसिद्धिः पञ्चमतरङ्गांशः ।

अथ प्रतिभूविधिः षष्ठस्तरङ्गः ।

116.

तत्र कात्यायनः ।

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।
 निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थश्च न क्वचित् ॥
 नैव ऋक्ष्यौ न मिचञ्च न चैवान्नेनिवासिनः ।
 नैव राजनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥
 नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।
 नाविज्ञातो^१ ग्रहौतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ॥

स्वाम्यत्र अनभिभाव्यप्रभुः । संशयस्थ इत्यासन्नमरणविषयः ।
 अभिग्रस्त इति केचिन् । ऋक्ष्यौ धनिकेन ऋणिकेन वा साधा-
 रणऋक्ष्यः । अन्नेनिवासिनः शिष्याः ।

मिताक्षराकारेण तु—अत्यन्तवासिन इति पठित्वा नैष्ठिक-
 ब्रह्मचारिण इति विवृतम् । दण्डं राज्ञे च तत्समं दातुमशक्त
 इत्यनुषङ्गः । एतच्चादानपक्षे प्राप्तराजदण्डाभिप्रायं यस्मिन् मृते
 धनप्राप्तिविश्वासो न भवति स प्रतिभूर्न पाञ्च इत्येतच्चात्पर्यकञ्चेद-
 मिति मन्तव्यम् ।

117.

याज्ञवल्क्यः ।

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥

विभागात् पूर्वं भ्रातॄणां दम्पत्योश्च पितापुत्रयोश्च प्रातिभाव्यमृणि-
धनिव्यवहारः साध्यश्च न युक्तमित्यर्थः ।

118. अत्रैव नारदः ।

साश्रित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
प्रातिभाव्यादिकं न कुर्युरित्यर्थः ।

119. बृहस्पतिः ।

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।
चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनोषिभिः ॥
आहैको दर्शयाम्येनं साधुरेषोऽपरोऽब्रवीत् ।
दाताऽहमेतद्विणमर्पयाम्यपरो वदेत् ॥
आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।
उत्तरौ तु विसंवादे, तौ विना तत्सुतावपि ॥

ऋणिद्रव्यार्पणे ऋणिद्रव्यस्य धनिकायार्पणे । आद्यौ तु वितथे
दाप्यौ, वितथे दर्शनाकरणे उपदर्शितसाधुत्वभङ्गे च तत्कालावेदितं
धनं दाप्यौ । उत्तरौ तु विसंवादे, स्वरमेव स्वयं दानविरहे
अनर्पणे वा दाप्यौ । तौ विना दातृलक्षणाऽर्पणलक्षणाः विना
तत्सुतावपि दाप्यौ ।

120. याज्ञवल्क्यः ।

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।
न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय ये स्थिताः ॥

दानाय ये स्थिता दादल्लग्नकादिपुत्रा इत्यर्थः ।

121.

कात्यायनः ।

दानोपस्थानविश्वासविवादशपथाय च ।
लग्नकं दापयेद्देयं^१ यथायोगं विपर्यये ॥

दानाय ऋणिकोपस्थानाय^२ विश्वासाय धनिकेन समं विवा-
दाय शपथप्रवर्त्तनाय च यो लग्नकः, स तदसम्पादयन् धनिकस्य
धनं दाप्य इत्यर्थः ।

122.

नारदः ।

उपस्थानाय दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।
त्रिविधः प्रतिभूर्दृष्टस्त्रिषेवार्थेषु स्वरिभिः ॥
ऋणिष्वप्रतिकुर्व्वत्सु प्रत्ययेऽपि विरोधिते ।
प्रतिभूर्स्तद्व्याप्तं दद्यादनुपस्थापयंस्तथा ॥

ऋणिष्वप्रतिकुर्व्वत्सु ऋणमददत्सु दानप्रतिभूर्स्तद्वृणं दद्यात् ।
प्रत्ययप्रतिभूः साधुत्व्यभिचारे, दर्शनप्रतिभूर्दर्शनाकरणे तद्वृणं
दद्यादित्यर्थः । इदञ्च वाक्यं लक्ष्मीधराद्यलिखितमपि हलायुध-
निबन्धे दर्शनात् लिखितम् ।

123.

कात्यायनः ।

दर्शनप्रतिभूर्यत्र काले देशे न दर्शयेत् ।
निबन्धमावहेत्तत्र राजदैवकृताहते ॥

१—देवेति पाठान्तरम् ।

२—आदकोपस्थानायिति पाठान्तरम् ।

काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तन्नैव दर्शयेत् ।
निबन्धं दापयेत्तत्र प्रेते चैवं विधिः स्मृतः ॥

दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काले वा दर्शनं कारयितुं स्वीकृतवान्,
तत्र राजद्वैवोपघातमन्तरेणादर्शयन् लिखितनिबन्धमृणं धनिकस्य
दद्यात् । दैवराजोपघाते तु उपघातकालेऽतीते यो न दर्शयेत्
सोऽपि निबन्धं दद्यात् । प्रेते चैवं विधिः स्मृतः, प्रेतेऽप्यधमर्णे
दर्शनप्रतिभूर्धनं दद्यादित्यर्थः ।

124.

तथा ।

देश-कालौ क्रियाकारे यद्यल्पमपि लङ्घयेत् ।
साधितं प्रतिभूर्दाप्यस्तमर्थं साधिते विधिः ॥

क्रियाकारे दिव्यकृतौ यौ देशकालौ, तौ यदि शपथप्रतिभूरल्प-
मपि लङ्घयेत् यत्र दिव्यं न प्रवर्त्तयेत्, तदासावर्थः प्रतिभूदेयत्वेन
साधितो भवतीति तमर्थं प्रतिभूर्दाप्यः । साधितेऽयमेव विधिः
प्रकारो मत इत्यर्थः ।

125.

तथा ।

पराश्रयमभव्यं वाऽप्यसत्संसर्गमेव वा ।
अपकारक्षमो यस्तु द्वेषात्कर्तुमनाः क्वचित् ॥
कारयेत्प्रत्ययायैव तद्गयाल्लग्नकं तथा ।
विसंवादेऽथ शौलस्य दाप्यते प्रतिभूस्तथा ॥

पराश्रयं शत्रुसमाश्रयम् अभव्यमनिष्टम् असत्संसर्गं चौरादि-
संसर्गं योऽपकारक्षमः कर्तुमर्हति, तद्गयात् प्रत्ययाय विश्वासाय
लग्नकं कारयेदिति पूर्वखण्डार्थः । विसंवादे व्यभिचारे शौलस्य

चरितस्य प्रत्ययाय दाप्यते च प्रतिभूरित्युत्तरखण्डार्थः । वस्तुतस्तु
यत्र यत्राऽविद्यासमम्भवस्तत्र तत्र विद्यासाय राज्ञा प्रतिभूदाप्य
इत्येवानुगतम् ।

126.

मनुः ।

दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ।

दानप्रतिभुवि दास्यामीति सङ्कल्पवति प्रतिभुवैत्यर्थः । तौ
विना तत्सुतावपीति वचनाद्दायादाः पुत्राः ।

127.

कात्यायनः ।

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनस्य स्थितोऽभवत् ।

विभाव्य वादिना तत्र दाप्यः स्यात्तद्वृणं सुतः ॥

बन्धकं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूरयमभूदिति विभाव्य तस्मिन् मृते
धनिकाय दर्शनप्रतिभूपुत्रस्तद्वृणं दाप्य इत्यर्थः ।

128.

मनुः ।

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ।

पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत् केन हेतुना ॥

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभुः स्यादल्लन्धनः ।

स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥

अदातरि दानप्रतिभूयतिरिक्ते प्रतिभुवि विज्ञानप्रकृतौ बन्धकं
गृहीत्वा प्रतिभूरभूदिति विज्ञातस्वरूपे प्रेते मृते दाता ऋणदाता
पश्चात् ऋणं केन हेतुना परीप्सेत् साधयितुमिच्छेदिति प्रश्नः ।
अत्रोत्तरं निरादिष्टधन इत्यादि । निरादिष्टं विसर्जितं धनं येन

प्रतिभुवे खादकेन सः, तथा स चेदलम्बनः प्राप्तधनो भवेत् तदा तस्मिन् मृते निरादिष्टो निरादिष्टधनपुत्रः स्वधनादेव तदृणं दद्यादित्यर्थः । निरादिष्टपदञ्च पुत्रे लाक्षणिकम् ।

हलायुधनिबन्धे तु बन्धकमगृह्णीत्वा लग्नको वृत्त इति विज्ञाता प्रकृतिर्यस्येति विज्ञातप्रकृतिपदं व्याख्याय तादृशे प्रतिभुवि प्रेते ऋणदाता केन हेतुना ऋणं परीषेत् अपि तु न केनापि हेतुना गृह्णीयादिति निषेधार्थतयैव प्रथमः श्लोकोऽवतारितः । फलतश्चात्र न विशेषः ।

129.

व्यासः ।

ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभात्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥

समं निष्कलं पितामहस्य सकलमृणं पौत्रेण निष्कलं देयम् ।
पितुः प्रातिभात्यागतमृणं पुत्रेण निष्कलं देयम् । तत्सुतौ प्रपौत्र-
पौत्रौ न दद्यातामेवेत्यर्थः ।

130.

कात्यायनः ।

प्रातिभात्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत् क्वचित् ।

पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्व्वत्र पैतृकम् ॥

पैतृकं प्रातिभात्यागतमृणं पुत्रेण निष्कलं दातव्यं तत्पुत्रादिभिस्तु
देयमेव नेत्यर्थः ।

131.

याज्ञवल्क्यः ।

बहवः सूर्यदा स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेषु धनिकस्य यथारुचि ॥

एकस्य प्रतिभुवन्द्वायां सादृशं निरपेक्षस्वकार्यकर्तृत्वमाश्रितेषु
एकैकोऽपि धनिकस्य सर्व्वं धनं दापयितव्यः ।

132. वृष्टस्यतिः ।

नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनौ ।
देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्द्धमथापि वा ॥
नात्यन्तं पीडनीयाः स्युर्ऋणं दाप्याः शनैः शनैः ।
स्वसाक्ष्ये न नियोज्याः स्युर्विधिः प्रतिभुवामयम् ॥

नष्टस्य पलायितस्याधमर्णस्य । स्वसाक्ष्ये स्वसमचे तिष्ठति दिक्षति
वा अधमर्णं न प्रतिभुवो दर्शनाय धनदानाय वा नियोज्या इत्यर्थः ।

133. तथा ।

प्रातिभाव्यन्तु यो दद्यात्पौडितः प्रतिभावितः ।
त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥
प्रतिभावितः प्रतिभूत्वं कारितः ।

134. विष्णु-नारदौ ।

यञ्चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्भनिकेनोपपौडितः^१ ।
ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दातुमर्हति ॥

135. याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिभूर्दापितो यत्तु^२ प्रकाशं धनिनां धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥

१ धनिकैतपपौडित इति धनिकेन च पौडित इति च पाठान्तरम् ।

२ यत्वेति पाठान्तरम् । यत् व्यवहार इत्यर्थः ।

136.

कात्यायनः ।

यस्याऽर्थे येन यद्वत्तं विधिनाऽभ्यर्दितेन^१ तु ।
साक्षिभिर्भावितेनैव^२ प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ॥

यत् प्रतिभुवा दत्तं तत् समाप्नुयादिति वचनात् निष्कल-
मवगम्यते । एतच्च त्रिपक्षादल्पाक् । याज्ञवल्क्याद्युक्तद्वैगुण्यन्तु त्रिपक्षा-
दूर्द्धमित्यविरोधः ।

यद्देयरमिश्रैस्तु-यस्यार्थं येन यद्वत्तमित्यादि प्रतिभुवा धनिक-
समाधानाय यदन्यदपि दत्तं स्यात्तदपि तेन ऋणिकपार्श्वं यद्दौतव्य-
मित्यर्थार्थेऽवतारितमिदम् । एतच्च प्रतिभूकर्तृकं धनदानं मध्यस्थस्य
वचनात् कृतम्, ऋणिकपार्श्वं धनग्रहणाय चममिति मध्यस्थे अभिधाय
तद्भाषणेन कार्यम् ।

137.

यदाह लक्ष्मणः ।

साधुत्वाच्चेन्नन्दधिय ऋणं ददुरभाषिताः ।
तदन्यदापिताः कस्माल्लभेरंस्ते कथं पुनः ॥
अभाषिता मध्यस्थेन ।

इति विवादरत्नाकरे प्रतिभूविधिःषष्ठतरङ्गः ।

१ धनिकः योद्धितेनेति पाठान्तरम् ।

२ भाविते चैवेति पाठान्तरम् ।

अथ ऋणादानविधिः सप्तमस्तरङ्गः ।

138.

तत्र दृष्टस्मृतिः ।

परहस्ताद् गृहीतं यत् कुपौदविधिना ऋणम् ।

येन यत्र यथा देयमदेयञ्चोच्यतेऽधुना ॥

याचमानाय दातव्यमप्रकालकृतमृणम् ।

पूर्णावधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैः ॥

प्रकालोऽवधिः तेनावधिमन्तरेण यद्गृहीतमृणं याचमानाय
याचमानमावाय तद्दातव्यं सावधि तु यद्गृहीतम् अवधौ पूर्णं
देयमित्यर्थः । अभावे च पितुः सुतैर्दातव्यमित्यन्वयः ।

139.

तथा ।

पित्र्यमेवाग्रता देयं पश्चादात्मौयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा ॥

पैतामहादि—ऋणव्यस्य भाजनं पुमान् । प्रथमं पैतामहं तदनु
पित्र्यं तदनु चात्मौयमृणं दद्यादित्यर्थः ।

140.

नारदः ।

पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथाऽंशतः ।

विभक्ता ह्यविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्गुरम् ॥

141.

याचवक्त्राः ।

पितरि प्राषिते प्रेते व्यसनाऽभिक्षुतेऽपि वा ।

पुत्र-पौत्रैर्ऋणं देयं निह्वे साक्षिभावितम् ॥

पितरि दातुमशक्ते पुत्रेण तदभावे पौत्रेण च्छणं देयम् ।
निह्वे च्छणिकेन गोपने कृते सालिभावितां देयं देयतया प्रमा-
णितमित्यर्थः ।

142.

कात्यायनः ।

यदृष्टं दत्तशेषं वा देयं पैतामहन्तु तत् ।
सदोषं व्याहृतं पित्रा नैव देयमृणं क्वचित् ॥

दृष्टं प्रमितम् । सदोषं द्यूतमद्यादिविनियुक्तम् । द्यूतमद्यादि-
चाये वक्ष्यते । व्याहृतं नैतत् देयमिति पित्रा विसंवादितम् ।

143.

तथा ।

पित्रा दृष्टमृणं यत्तु क्रमायातं पितामहात् ।
निर्दोषं नोद्धृतं पुत्रैर्देयं पौत्रैस्तु तद्भृगुः ॥
पैतामहन्तु यत् पुत्रैर्न दत्तं रोगिभिः स्थितैः ।
तत् स्यादेवंविधं पौत्रैर्देयं पैतामहं समम् ॥
दृष्टं प्रमितम् । निर्दोषं द्यूतमद्यादिविनियुक्तम् ।

144.

कात्यायनः ।

अनेकार्याभियोगे च यावत् संसाधयेद्दनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥

अनेकार्याक्षेपे मिथ्योत्तरे कृते यावदाक्षेपा धनिकः साधयति
तावदेव मिथ्योत्तरवादी दापयितव्यः, न त्वसाधितमपौत्यर्थः ।
साक्षिभिरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

145.

तथा ।

पिच्यभावे तु दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।
चतुर्थेन यदादत्तं तस्मात्तद्विनिवर्त्तयेत् ॥

यद्वधिकचतुर्थपुरुषेण यदादत्तं गृहीतमृणं तत्तदवधिभूत-
प्रपौत्रात् निवर्त्तते । तेन प्रपितामहस्य प्रपौत्रो न दद्यादिति
तात्पर्यम् ।

146.

भारदः ।

क्रमादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् ।
देयं पैतामहं पौत्रैस्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते ॥

क्रमात् पित्रपितामहपरम्परया चतुर्थात् प्रपौत्रात् ।

147.

ऋषस्यतिः ।

ऋणमात्मीयवत् पिच्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य तु ॥

विभावितमृणं पिच्यमात्मीयवत् सवृद्धिकं पुत्रैर्दातव्यम् । पौत्रैः
सममवृद्धिकं दातव्यम् । प्रपौत्रैर्न देयमित्यर्थः ।

148.

याज्ञवल्क्यः ।

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।
आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥

प्रपौत्रादारभ्य यदृणस्यादेयत्वमुक्तं तत् चेवादिकं भोग्यमनि-
च्छिद्य यत् प्रपितामहादिना ऋणं कृतं तत्र मन्तव्यम् । भोग्याधिन्तु
दत्त्वा कृतमृणं चतुर्थादिभिरपि तत्कुल्यैर्देयमित्यर्थः ।

149.

विष्णुः ।

धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः प्रवसिते
वा तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयं नातः परमनौप्सुभिः ।

द्विदशाः समा इति प्रवसित इत्यनेन सम्बन्धते, नातः परम्
अतस्तृतीयात् पुरुषात् परं चतुर्थादिभिर्न देयम् । अनौप्सुभि-
रित्यनेन प्रपितामहादीनां यदि हितेच्छा तदा तेषामपि ऋणं
चतुर्थादिभिर्देयमित्युक्तम् ।

150.

नारदः ।

नार्व्याक् संवत्सराद्दिंशात् पितरि प्रोषिते सुतः ।
ऋणं दद्यात् पितृभ्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथाऽपि वा ॥

151.

कात्यायनः ।

विद्यमाने तु रोगार्त्तं स्वदेशात् प्रोषिते तथा ।
विंशात् संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः ॥

एतच्च रोगार्त्तस्य शक्यप्रतिक्रियत्वसम्भावनायां प्रोषितस्य पुन-
रागमनसम्भावनायाञ्च ज्ञेयम् । यदि त्वसाध्यत्वेनैव रोगावधारणं
प्रवासिनस्य पुनरागमनस्यतिरेकावधारणं भवति, तदा जीवतोऽपि
वृद्धस्य^१ पितुः पुत्रस्तत्काल एव ऋणं दातुमर्हति । विग्रतिवर्षाणि
यावत् प्रतीक्षा न कर्त्तव्या ।

152.

तदाह^२ स एव ।

व्याधितोन्मत्तवृद्धानां तथा दीर्घप्रवासिनाम् ।
ऋणमेवंविधं पुत्रान् जीवतामपि दापयेत् ॥

१ अतश्चेति पाठान्तरमधिकम् ।

२ यथेति पाठान्तरम् ।

153. बृहस्पतिरपि— असाध्यक्षयादिरोगाक्रान्ते सन्निहितेऽपि
पितरि तदृशं पुत्रैरेव देयमित्याह ।

सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैर्दृशं देयं विभावितम् ।
जात्यन्धपतितोन्मत्तशयश्चिवादिरोगिणः ॥

जात्यन्धो जन्मान्धः, क्षयश्चिवादिरोगिण इत्यसाध्यरोगोपलक्षणम् ।
अत्र यदि पिता सर्व्वथा दानासमर्थः तदा पुत्रेण दानं दातव्यमिति
समुदायार्थं इति पारिजातस्वरसः^१ ।

वस्तुतस्तु यद्यसावंशानधिकारप्रयोजकरूपवान् पिता अविभक्त-
धनस्य पुत्रस्तदा पुत्रैरेव तदृशं देयम् । यदा तन्माधारणधनः पिता
तथाभूतोऽपि तदा तेनैव दातव्यम् । यदा तु पिता सर्व्वथैव
द्वेषदानासमर्थः पुत्रस्तु समर्थस्तदा पुत्रैरेव दातव्यमिति ।

154.

तथा ।

एकच्छायाकृतं सर्व्वं दद्यात्तु प्रोषिते सुतः ।
मृते पितरि पित्रंशं परणं न कदाचन ॥

यत् परेण सह पित्रा एकच्छायया कृतमृणं तत् परस्वाभावे
प्रोषिते पितरि पित्रंशं परांशञ्च पुत्रो दद्यात् । मृते पितरि
पित्रंशमात्रं दद्यादित्यर्थः ।

155.

नारदः ।

दाप्यः परणं ह्येकोऽपि जीवन्नावियुतैः कृतम् ।
मृतेषु तु न तत्पुत्रः परणं दातुमर्हति ॥

अविद्युतैः एकच्छायाश्रितैर्यदृणं कृतं तदेकोऽपि जीवन् सर्वं
दायः । सर्वेषु तु एकच्छायावत्सु छणिकेषु मृतेषु तत्पुत्रा
अंगकल्पनया^१ दातुमर्हन्ति न त्वेक एव सर्वं दातुमर्हतीत्यर्थः ।

156.

कात्यायनः ।

एकच्छायाप्रविष्टानां दायो यस्तत्र दृश्यते ।
प्रोषितस्य सुतः सर्वं पित्रंशर्णो^२ मृतस्य च ॥

एकच्छायावतामृणयाहिणां मध्ये यद्येको यहीतैव दृश्यते, तदा
स एव सर्वं दायः । यदि वा प्रोषितपितृकस्तत्सुतो दृश्यते, सोऽपि
सर्वं दायः । यदि च प्रमौतपितृको दृश्यते, तदाऽसौ पित्रंशमेव
दायो न तु सर्वमेवेत्यर्थः^३ ।

157.

विष्णुः ।

अविभक्तैः कृतमृणं तदेकोऽपि यस्तेषां मध्ये तिष्ठेत्^४
स दद्यात् पैतृकमप्यविभक्तानां भ्रातृणाम् । विभक्ताश्च
दायानुरूपमंशम् ।

अविभक्तेरेकच्छायाश्रितैर्यदृणं कृतं तदेकोऽपि यस्तेषां मध्ये
तिष्ठेत् स दद्यात्, पैतृकमप्यविभक्तानां भ्रातृणां मध्ये यस्तिष्ठेत् स
सर्वमेकोऽपि दायः, विभक्ताश्च भ्रातरो यथांशं दद्युरित्यर्थः ।

१ सांशकल्पनयेति पाठान्तरम् ।

२ पित्रंशन्निति पाठान्तरम् ।

३ सर्वमेवेत्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

४ तिष्ठतीति पाठान्तरम् ।

158.

याज्ञवल्कलः ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणन्तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्वृत्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥

अविभक्तानां मध्ये एकेनापि कुटुम्बार्थे यदृणं कृतं तत्कर्त्तरि
मृते प्रोषिते वा अन्येऽप्यविभक्ता दद्युरित्यर्थः ।

159.

नारदः ।

पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

मात्रा वाऽपि कुटुम्बार्थे दद्युस्तत्सर्व्वं ऋत्थिनः ॥

160.

मनुः ।

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतव्ययः ।

दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥

नष्ट इत्युपलक्षणं, स्वतो धनात्, तेनान्योऽन्यविभक्तस्वानामपि
दायादानां यद्येकः सर्व्वदायादावश्वपोष्यभरणार्थमृणं गृहीत्वा मृत-
त्वादिना दानासमर्थः स्यात्तदा तदृणं सर्व्वरेव दायादैर्देयमित्यर्थः ।

161.

ऋहस्पतिः ।

पितृव्य-भ्रातृ-पुत्र-स्त्री-दास-शिष्यानुजौविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्गृही दातुमर्हति ॥

अत्र ऋहकुटुम्बार्थमन्यैरपि कृतमृणं गृहिणा दातव्यमिति
तात्पर्य्यम् ।

162.

नारदः ।

अप्राप्तव्यवहारश्च स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् ।

163.

कात्यायनः ।

नाप्राप्तव्यवहारैस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।
काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा ॥

पितरि प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारैः पुत्रैः ऋणं न देयं, व्यवहारप्राप्ति-
काले तु देयम् । विधिना यथांगं यथाप्राप्ति वेत्यर्थः ।^१

164.

नारदः ।

इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोचयिष्यति ॥
अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।
ऋणात् पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत् ॥
तपस्वी वाऽग्निहोत्री वा ऋणवान् म्रियते यदि ।
तपश्चैवाग्निहोत्रञ्च तत्सर्व्वं धनिनां भवेत् ॥

उत्तमर्णाधमर्णेभ्य इति उत्तमानां देवर्षिपितृणाम् ऋणानि
उत्तमर्णानि अधमानां मनुष्याणामृणानि अधमर्णानि तेभ्यः ।
हलायुधस्तु-मनुष्यर्णप्रकरणमेवेदमिति मत्वा उत्तमर्णाय देयानि
अधमानि ऋणानि उत्तमर्णाधमर्णानि इत्याह । अधमत्वन्तु
ऋणानामदत्तानामत्यन्तानिष्टहेतुतया, शेषं सुगमम् ।

165.

दृष्टस्यतिः ।

उज्जामादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।
 स तस्य दासः पुत्रः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे ॥
 उज्जामपदमृणार्थकम् । आदिशब्देन निचेपादियहणम् ।

166.

मनुः ।

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान् विचारयेत् ॥
 अध्यधीनो दासादिः । ज्यायान् प्रभुरिह ।

167.

नारदः ।

शिष्यान्तेवासिदास-स्त्री-वैयापृत्यकरैश्च यत् ।
 कुटुम्बहेतोरुच्छन्नं^१ दातव्यन्तु कुटुम्बिना ॥
 वैयापृत्यकरः व्यापारकरः^२ उच्छन्नमुद्धारः ।

168.

विष्णुः ।

प्राक् प्रतिपन्नं देयं कस्यचित् कुटुम्बार्थकृतं वा ।
 ऋणमिति शेषः । कुटुम्बार्थमपि परेण कृतमृणं गृहिणा चेत्
 प्रतिपन्नं दातुं स्वीकृतं, तदा तेन देयम् । कुटुम्बार्थकृतं देयमेवेत्यर्थः ।

169.

कात्यायनः ।

कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधितेन वा ।
 उपस्रवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥

१ उच्छिन्नमिति पाठान्तरम् ।

२ व्यापारक इति पाठान्तरम् ।

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्ये च यत्कृतम् ।
एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी, तेन प्रभुणा दातव्यमित्यर्थः ।

170.

तथा ।

प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।
दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः ॥

पुत्रेण दासादिभिर्वा यत् प्रोषितस्यामतेनापि तत्कुटुम्बपोषणार्थ-
मृणं कृतं, तदसौ प्रोषितो दद्यादिति भृगुर्मन्यते इति योजना ।

171.

नारदः ।

पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा ।
कृतं वा यदि वा कञ्चे दद्यात्पुत्रस्य तत् पिता ॥
कञ्चे आपत्समये ।

172.

बृहस्पतिः ।

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम् ।
सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥

173.

कात्यायनः ।

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा न देयमिति धर्मतः ।
देयं प्रतिश्रुतं यत्स्यात् यच्च स्यादनुवर्णितम् ॥

प्रतिश्रुतमव ऋणादानसमयाङ्गीकृतम् । आदानानन्तरस्वीकृत-
ञ्चानुवर्णितम् । पुत्रग्रहणञ्चोपलक्षणम् ।

174.

मनुः ।

प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च यत् ।
 दण्डशुल्कावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति ॥
 दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिरेष' प्रचोदितः ।

प्रातिभाष्यमित्यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ विवक्षितौ । वृथादान-
 मफलदानम्, आक्षिकं द्यूतनिमित्तं,^१ सौरिकं सुरापाननिमित्तम् ।
 अत्र द्यूत-सुरापानयोरनर्हयोर्निमित्तत्वं विवक्षितं । दर्शनप्रातिभाष्ये
 तु इत्यनेन प्रत्ययप्रातिभाष्यमप्युपलक्षणौघम् ।

175.

वृहस्पतिः ।

सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।
 प्रातिभाष्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रान्न दापयेत् ॥

कामेन क्रोधेन वा प्रतिश्रुतम् । कामक्रोधप्रतिश्रुते चाद्ये विवर-
 णौघे^३ ।

176.

गौतमः ।

प्रातिभाष्य-वणिक्-शुल्क-मद्य-द्यूत-दण्डा न पुत्रा-
 नध्याभवेयुः ।

प्रातिभाष्यं वाणिज्यादिनिमित्तानि ऋणानि न पुत्रान्
 अध्याभवेयुर्न पुत्रान् परिभवेयुः । न पुत्रैर्दद्यानीत्यर्थः ।

१ विधिः पूर्वं इति, विधिः पूर्वमिति च पाठान्तरम् ।

२ द्यूतमेव निमित्तमिति पाठान्तरम् ।

३ विवेचनीये इति विवचनीये इति च पाठान्तरम् ।

177.

व्यासः ।

दण्डो वा दण्डशेषो वा शुल्कं तच्छेष एव वा ।

न दातव्यन्तु पुत्रेण यच्च न व्यवहारिकम् ॥

अत्र दण्डो वेत्यनेनैव तच्छेषोपादानात्^१ पुनः तच्छेषग्रहणादति-
महति दण्डे वा दातव्यमिति कियच्छेषन्तु सर्वथा न दातव्यम् ।
अन्येऽपि दण्डे सर्वं न दातव्यमिति लभ्यते ।

178.

तथा ।

लिखित्वा मुक्तकं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात् कामकृतम् ऋणम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाशय वा ।

उक्तं तुष्टिकरं यत्तु विद्यात् क्रोधकृतन्तु तत् ॥

उक्तं प्रतिश्रुतं, लिखित्वेति लिखनपूर्वकं मुक्तकम् अलिखन-
पूर्वकं वा । परपूर्वार्थे धनं प्रतिश्रुत्यासम्पत्तादृशं कृत्वा दीयते यत्
तत् कामकृतमृणम् । परपूर्वाग्रद्वयापरिणीतस्त्रीमात्रपरः । यत्तु
क्रोधवशेन परद्रव्यं विनाशय परस्य हिंसां वा कृत्वा तदीयतुष्ट्यर्थं
धनं दातुमृणं करोति तत् क्रोधकृतम् । एते एव पूर्व्वं कामक्रोध-
प्रतिश्रुते उक्ते ।

179.

याज्ञवल्क्यः ।

न योषित् पति-पुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्वते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥

180.

विष्णुः ।

न स्त्रीकृतं पति-पुत्रौ ।

181.

कात्यायनः ।

देयं भार्याकृतमृणं भर्त्ता पुत्रेण मातृकम् ।

भक्तस्यार्थं कृतं यत् स्यादभिधाय गते दिशम् ॥

पत्यौ पुत्रे वा भार्याया मातृक्य वृत्तिमकल्पयित्वा स्थिते अन्यत्र गते वा भार्याया मात्रा वा भक्ताच्छादनाय यदृणं कृतं तत् पति-पुत्राभ्यां देयमित्यर्थः । अभिधायेति प्रायो वादः । अनभिधानेऽपि न्यायसाम्यात् ।

182.

तथा ।

न च भार्याकृतमृणं कथञ्चित् पत्युराभवेत् ।

आपत्कृतादृते पुंसः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥

आपत्कृत-कुटुम्बार्थकृतादृते भार्याकृतमृणं न पत्युराभवेत् न पत्युर्देयमित्यर्थः ।

183.

याज्ञवल्क्यः ।

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥

शैलूषो नटः ।

184.

वृहस्पतिः ।

शौण्डिक-व्याध-रजक-गोप-नापित'योषिताम् ।

अधिष्ठाता ऋणं दाप्यस्तासां भर्तृक्रियासु तत् ॥

तासामृणमधिष्ठाता भर्त्ता दाप्यः यस्मात् भर्त्तुरेव क्रियासु
तदृणं ताभिः कृतमिति योजना । अत्र च तदाश्रयवृत्तित्वमेव
प्रयोजकं न तु जात्यादरः ।

185.

याश्चवत्कथः ।

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा यत् कृतं सह ।
स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ॥

186.

कात्यायनः ।

भर्त्ता पुत्रेण वा सार्द्धं केवलेनात्मना कृतम् ।
ऋणमेवंविधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥
तत्कृतं भर्त्तृपुत्रकृतम् ।

187.

तथा ।

मर्त्तुकामेन वा भर्त्ता उक्ता देयमृणं त्वया ।
अप्रपन्नाऽपि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रिया ॥

प्रत्यासन्नमरणेन प्रत्यासन्नप्रवासेन वा भर्त्ता उक्ता यदृणं त्वया
देयमित्याज्ञापिता या सा तस्मिन् मृते देशान्तरगते वा तत्
ऋणमनिच्छन्त्यपि राज्ञा दापयितव्या, यदि भर्त्तृधनं तदाश्रित-
मित्यर्थः । भर्त्तुकामेनेत्युपलक्षणम् ।

188.

नारदः ।

दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमूर्षुणा ।
यो वा तदृकथमादद्याद्दद्यात्तस्य ऋणश्च सः ॥

यो ज्ञेत्यनेन अन्योऽपि यो यदृक्थग्राही, सोऽपि तदृणं दद्या-
दित्यर्थः ।

189.

विष्णुः ।

सपुत्रस्यापुत्रस्य च^१ ऋक्थग्राही धनं दद्याद्धानस्य
स्त्रीग्राही ।

धनमृणम्, अधनस्येत्यत्र धनशब्द ऋक्थवचनः ।

इदानीं यादृशीं स्त्रियं परिगृह्णता तत्पतिकृतमृणं स्त्रीग्राहिणा
देयं, तादृशीमाह ।

190.

नारदः ।

अन्तिमा स्वैरिणीनां या पुनर्भवा^२ प्रथमा च या ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समञ्जते ॥

अथमर्थः । चतुर्विधानां स्वैरिणीनां व्यभिचारिणीनां मध्ये या
अन्तिमा चतुर्थी, पुनर्भवाश्च त्रिविधानां मध्ये प्रथमा प्रथमोक्ता, ते
एव स्त्रियौ परिगृह्णन् तत्पतिकृतमृणं दद्यात् न स्थान्तरपतिकृतम् ।

191. पुनर्भवेविध्यं स्वैरिणीचातुर्विध्यञ्चाह नारद एव, तद्यथा ।

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्धाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥
कन्यैवाश्रयतयोनिर्या पाणिग्रहणादूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा ॥

१ ऋपुत्रस्येति पाठान्तरम् ।

२ पुनर्भूरिति पाठान्तरम् ।

देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मिन् द्वितीया सा प्रकीर्तिता ॥
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता^१ ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
 मृते भर्त्तरि तु प्राप्ता देवरादीनपास्य या ।
 उपागच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 प्राप्ता देशाङ्गनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या ।
 तवाऽहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥

192.

कात्यायनः ।

निर्धनैरनपत्यैस्तु यत् कृतं शौण्डिकादिभिः ।
 यः स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात्तदृणमेव हि ॥

193.

नारदः ।

अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
 ऋणं वोढुः स भजते तदेवाऽस्य धनं स्मृतम् ॥
 इदमपि नारदीयवचनं कात्यायनोक्तशौण्डिकादिविषयं नेतव्यम् ।

^१ याज्ज्यं वै पुरुषं श्रियेति, याज्ज्यं पुरुषमाश्रियेति च पाठान्तरम् ।

194.

याज्ञवल्क्यः ।

ऋक्षग्रहो ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ।

पुत्रो नान्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्षिणः ॥

पुत्र इत्यादिना जीवत्यपि पुत्रे अन्याश्रितद्रव्येत् पुत्रो न ऋणं दातुमर्हति । अत्र न ऋणं दाप्य इति सम्बन्धः । अत्र च पितृधन-ग्रहणयोग्यः पुत्रो विवक्षितो न तु लब्धपितृधनः, तस्य ऋक्षग्रहादि-पदेनैव गतत्वात् । एतच्चान्धपङ्क्त्यादेः पितृधनानधिकारिणः पुत्रस्य ऋणापाकरणे अधिकारो माभूदित्येवमर्थकमिति कल्पतरुः ।

195.

नारदः ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारौ धनिपुत्रयोः ॥

अस्यार्थः । ऋणिकस्य धनघात्रिणि स्त्रीहारिणि पुत्रे च कात्यायनोक्तविशेषवति धनघात्रक एव तदृणं दाप्यो नेतरौ, एवं स्त्रीहारिणि तादृगे पुत्रे च स्त्रीघात्रक एव, न पुत्रः । यदि तु कात्यायनोक्तनिरूपद्रवत्वादिगुणयोगौ पुत्रो भवति, तदा स एव ऋणं दद्यात् ।

196.

तदाह कात्यायनः ।

ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरूपद्रवः ।

द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥

व्यसनाभिभूते पुत्रे बाले वा यत्र दृश्यते ।

द्रव्यहृदापयेत्तत्र तस्याभावे पुरन्धिहत् ॥

द्रविणार्हो जात्यन्भवधिरत्वादिरहितः । धुर्यः ऋणोदहने समर्थः ।
व्यसनाभिप्लुतत्वादिमति यत्र द्रव्यहृद्दृश्यते, तदा तं दापयेदिति
योजना ।

197.

वृहस्पतिः ।

ऋणभागद्रव्यहारौ च यदि सोपद्रवः सुतः ।

स्त्रीहारौ तु तथैव स्यादभावे धनहारिणः ॥

अनयोरभावे सोपद्रवोऽपि पुत्र ऋणभागिति नारदेन बोधित-
मेवेत्यवधेयम् ।

198.

याज्ञवल्क्यः ।

ऋकथग्राही' ऋणं दाप्यो योपिद्ग्राहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋकथिनः ॥

अत्रापि अनन्याश्रितद्रव्यत्वादिमति पुत्रे स एव दद्यात्, अतथात्वे
धनग्राहि—स्त्रीग्राहिणाविति तात्पर्यम् ।

199.

कात्यायनः ।

अमतेनैव पुत्रस्य प्रधना याऽन्यमाश्रयेत् ।

पुत्रेणैवापहार्यं तद्धनं दुहितृभिर्विना ॥

ऋणार्थमाहरेत्तन्तुं न सुखार्थं कदाचन' ।

अयुक्ते कारणे यस्मात् पितरौ तु न दापयेत् ॥

या स्वपुत्रन्तु जह्यात् स्त्री समर्थमपि पुत्रिणौ ।

आहृत्य स्त्रीधनं तत्र पितृणं शोधयेन्मनुः ॥

अमतेन असम्पत्त्या । प्रधना प्रकृष्टस्त्रीधना । दुहितृभिर्विना
दुहितृणामभावे । या स्त्री समर्थमपि पुत्रं परित्यज्य स्त्रीधनमादाय

पुत्रस्य असम्पत्त्या पुरुषान्तरं^१ श्रितवती, तस्याः स्त्रीधनमप्याच्छिद्य
पुत्रेण च्छणं गोधनीयमिति दृतीयवाक्यार्थः । समर्थमपौत्यनेन
असमर्थमपि । पुत्रपरित्यागे तु तस्याः स्त्रीधनं पुत्रेणाच्छेत्तव्यमिति
दर्शितम् ।

200.

भारतः ।

पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं या स्यन्यमाश्रिता ।

तस्या च्छणं हरेत्सर्वं निस्वायाः पुत्र एव च ॥

यदि पुत्रं परित्यज्य समस्तपूर्वधनशून्या पुरुषान्तरमाश्रयेत्
तत्पतिकृतच्छणं पुत्र एव दद्यादित्यर्थः ।

201.

तथा ।

या तु सप्रधनैव स्त्री साऽपत्या चान्यमाश्रयेत् ।

सोऽस्या दद्याद्व्यं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥

सप्रधना सप्रकृष्टधना भर्तुरुदोढुः । तथैव सापत्यप्रधनामेव ताम्
च्छणदानविरहे त्यजेदित्यर्थः ।

202.

आत्यायनः ।

बालपुत्राधिकार्या च भर्तारं याऽन्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तद्व्यं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः ॥

दौर्ध्रप्रवासि-निर्वन्धु-जड़ोन्मत्तादिलिङ्गिनाम् ।

जीवतामपि दातव्यं तत्स्त्रीद्रव्यसमाश्रितैः ॥

दौर्ध्रप्रवासिप्रभृतौनां या स्त्री यच्च द्रव्यं, तद्वाहकैरित्यर्थः ।

॥ इति विवादरत्नाकरे ऋणादानतत्त्वः ॥

१ कश्चिन् योऽस्या इति पाठः स न समीचीनः ।

अथोद्ग्राहणविधिरष्टमतरङ्गः ।

203.

तत्र मनुः ।

वैर्यैरूपायैरर्थं स्वं प्राप्तुयादुत्तमर्णकः ।
 तैस्तरूपायैः संगृह्य साधयेदधमर्णकम् ॥
 धर्म्येण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥

संगृह्य वग्रीकृत्य ।

204.

धर्म्ये वृहस्पतिः ।

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्याऽनुगमेन च ।
 प्रायेण वा ऋणौ दाप्यो धर्म्य एष उदाहृतः ॥

ऋणिकस्य ये सुहृत्सम्बन्धिनस्तेषु सन्देगवचो, यच्च सामवचनं
 यच्चानुगमनं प्रायोपवेशनं वा धनिकस्य धर्म्यं ऋणोद्ग्राहणोपाय
 इत्यर्थः ।

205.

व्यवहारे कात्यायनः ।

धार्म्योऽवरुद्धस्त्वृणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।
 यावन्न दद्याद्देयञ्च देशाचारस्थितिर्यथा ॥

यावद्दानं जनसंसदि ऋणिकस्य धनिकेन धारणं व्यवहार इत्यर्थः ।
 कलाचरित-बलात्कारेषु ।

206.

वृहस्पतिः ।

छद्मना याचितञ्चार्थमानीय ऋणिकाइनी ।
 अन्वाहितादि वाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः^१ ॥

१. कच मन्त्रिराप इति बोधम् ।

ऋणिकस्य धनमन्वाहितादि वा कृद्गनाहृत्य यत्र दाप्यते, तत्र साधनोपाय उपधिष्कलमुच्यते इत्यर्थः ।

207.

तथा ।

पुत्र-दार-पशून् रुद्ध्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।
यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥

पुत्रदारपशूरोधो द्वारोपवेशनञ्च ऋणोद्वाहणोपाय आचरितमुच्यते इत्यर्थः ।

208.

तथा ।

बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते ॥
स्वगृहमानीय ताडनादिलक्षण उद्वाहणोपायो बलात्कार इत्यर्थः ।

209.

कात्यायनः ।

पौडनेनोपरोधेन साधयेदृणिकं धनी ।
कर्मणा व्यवहारेण सान्त्वेनादौ विभावितः ॥
आददौतार्थमेवन्तु^१ व्याजेनाचरितेन च ।

पौडनेन बन्धनादिना उपरोधेन प्रायोपवेशनादिना कर्मणा उदकाहरणादिना एवं व्यवहारादिना च प्रयुक्तमृणमुद्वाहयेदित्यर्थः ।
इदानीं कोऽधमर्णः केनोपायेन साध्यस्तदाह ।

210.

कात्यायनः ।

राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रसाधयेत् ।
ऋक्थिनं सुहृदं वाऽपि छलेनैव प्रसाधयेत् ॥

१ आददौतार्थमेवन्ति पाठान्तरम् ।

अक्षयिनं दायादम् ।

211.

तथा ।

वणिजः कर्षकांश्चैव शिल्पिनश्चात्रवौद्भृगुः ।

देशाचारेण दायाः स्युर्दुष्टान् सम्यौद्य दापयेत् ॥

वणिजः कर्षकांश्च शिल्पिनश्चाधिकृत्यात्रवौद्भृगुः । देशाचारेणैव ते
दायाः स्युरित्यर्थः^१ ।

212.

दृष्टस्यति ।

प्रतिपन्नमृगणी दाप्यः सामादिभिरूपक्रमैः ।

धर्मोपधिवलात्कारैर्यहसंरोधनेन च ॥

213.

कात्यायनः ।

धार्योऽवरुद्धस्त्वृणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।

यावन्न दद्याद्देयञ्च देशाचारस्थितिर्यथा ॥

विण्मूत्रसंज्ञा यस्य स्याद्धार्यमाणस्य देहिनः ।

पृष्ठतो वाऽनुगन्तव्यं निवन्धं वा समुत्सृजेत् ॥

स कृतप्रतिभृश्चैव मोक्तव्यश्च दिने दिने ।

आहारकाले रात्रौ च निवन्धे प्रतिभुः स्थितः ॥

यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न चाश्रयेत् ।

स चारके निरोद्धव्यः स्थाप्यो वावेद्य रक्षिणः ॥

न चारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिः ।

सोऽनिरुद्धः प्रमोक्तव्यो निरुद्धः शपथेन वा ॥

देशाचारस्थित्यनुसारेण ऋणिको यावन्न ऋणं दद्यात्, तावत् धनिकेन धारणीयः । यदि तु तस्य विण्मूत्रसंज्ञा विण्मूत्रवेगसूचनं स्यात्, तदा पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः । निवन्धं निगड़ादिना बन्धं वा समुत्सृजेत् । यदि तु स हतप्रतिभः हतलग्नकः स्यात्, तदा दिने दिने मोक्तव्यः । यतो निवन्धे नियमे तस्य प्रतिभः स्थितः ।

यस्तु दर्शनप्रतिभुवमन्यं वा नाशयेत् विसंवदेद्वा, तदा स चारके कारागृहे निरोद्धव्यो धारणीयो रक्षिणो वावेद्य स्थापनीयः । यदि त्वसावार्थ्यः प्रात्ययिको विश्वसनीयः शुचिः स्यात्, तदा न चारके धार्थ्यः । अविश्वासपत्ते शपथेन निरुद्धश्च प्रमोक्तव्य इत्यर्थः ।

214.

मनुः ।

कर्मणाऽपि समं कुर्याद्वनिकस्याधमर्णिकः ।

समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥

उत्तमर्णेन समजातिरपकृष्टजातिवा अधमर्णः कर्मणा कर्मकरणे-
नापि ऋणनिर्यातनं कृत्वा उत्तमर्णेन सममात्मानं कुर्यात् । अकृते
तु एक उत्तमर्णः, अपरोऽधमर्ण इति वैषम्यम् । कर्मदारेण तु
ऋणनिर्यातने कृते दावपि अधमर्णोत्तमर्णौ समौ भवतः । उत्तमर्णा-
दुत्कृष्टजातिस्त्वधमर्णो न तेन कर्म कारयितव्य इत्यर्थः । एतच्च यत्र
ब्राह्मणतया उत्तमर्णाधमर्णौ समौ, तत्र त्याज्यं, ब्राह्मणत्वावच्छेदेनैव
शनेर्दाप्य इत्ययिमवाक्यात् ।

215.

वृहस्पतिः ।

निर्व्वनं ऋणिकं गेहमानीय कर्म कारयेत् ।

शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः ॥

216.

याज्ञवल्क्यः ।

हीनजातिं परिशीलमृणार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणस्तु परिशीलः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥
 अणार्थं अणनिस्तारार्थं, यथोदयं यथाधनोत्पत्ति ।

217.

कात्यायनः ।

कर्मणा क्षत्रविट्शूद्रान् समहीनांश्च दापयेत् ।
 कर्मणा कर्मकरणद्वारेण ।

218.

तथा ।

यदि ह्यादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।
 प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत चर्णिकः ॥
 यदि उत्तमर्णं अणमोचनार्थमादावपरिभाषितं निन्दितं कर्म
 कारयेत्, तदाऽसौ राज्ञा पूर्वं साहसं दण्डः । अणिकश्च अणा-
 न्मुच्येतेत्यर्थः ।

219.

नारदः ।

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणौ कालविपर्ययात् ।
 शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥
 शक्तिविहीनं अणं दातुम् । कालविपर्ययात् दुर्भिक्षादेः ।

220.

बृहस्पतिः ।

पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्गाहयेदनी ।
 कारयेद्वा अृणौ लेख्यं चक्रद्विव्यवस्थया ॥
 शान्तलाभं परमदृष्टिप्राप्तम् ।

221.

कात्यायनः ।

ग्राह्यं स्याद्द्विगुणं द्रव्यं प्रयुक्तं धनिना सदा ।
लभेत चेन्न द्विगुणं पुनर्द्विं प्रकल्पयेत् ॥

आभ्यां वचनाभ्यां धनिकेन शान्तलाभस्यं यथोक्तप्रकारेणो-
द्गाहणीयम् । तदभावे परमदद्या सह मूलौक्य पुनर्द्विदिकं
कृत्वा धारयितव्यमित्युक्तम् ।

222.

वृहस्पतिः ।

द्विगुणस्योपरि यदा चक्रद्विः प्रगृह्यते ।
भोगलाभस्तदा तत्र मूलं स्यात्सोदयम् ऋणम् ॥

अत्र यत्र तत्रेत्यथाहार्यम् । तेन यत्र चक्रद्विर्गृह्यते तत्र यथा
सोदयस्यं द्विगुणस्योपरि भवति, तथा भोगलाभोऽपि, एतदुक्तं भवति ।
तथा भोगलाभे दैववशाद्भुनिकस्थावृत्ते तेन भोगेन धनं मूलौक्य
कलया धारणीयम्, येनागिमो द्विगुणस्योपरि धनिकस्थाधिको भोगो
भवतीति । भोगधनं वा दातव्यमिति ।

चक्रद्विप्रकारत्रयमाह ।

223.

मनुः ।

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।
स दत्त्वा निर्जितां दृष्टिं करणं परिवर्त्तयेत् ॥
अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।
यावतौ सम्भवेद्द्विस्तावतौ दातुमर्हति ॥

निर्जितां धनिकस्य न्यायतो लभ्याम् । तेन निर्जितां वृद्धिं
 कियतीमपि सकलां वा दत्त्वा किञ्चिद्वृद्धिमति मूले मूलमात्रे वा
 कलया करणं लेख्यं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा हिरण्यमनुपनीय
 धनिके कलाकपर्दकम् । तेन यदि वृद्धिं न दद्यात्, तदा सवृद्धिकमेव
 धनं मूलौक्य करणं लेख्यं परिवर्त्तयेदित्यर्थः । सकलवृद्धिदाने
 प्राप्ते कियद्वृद्धिदानसमर्थनम् यावती सम्भवेदित्यादिना ।

224.

तथा ।

चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

देशकालव्यवस्थितश्चक्रवृद्धिं समारूढः, अमुकदेशे अमुककाले वा
 द्विगुणं धनं मया याञ्छामिति व्यवस्थापितचक्रवृद्धिः, स यदि तद्देश-
 कालातिक्रमेण चक्रवृद्ध्या धनमर्थयते, तदा न चक्रवृद्धिमद्भनं लभते
 इत्यर्थः ।

225.

वृहस्पतिः ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूल्यञ्च दशाहं जनसंसदि ।

ऋणानुरूपं परतो गृह्णीताऽन्यत्तु वर्जयेत् ॥

स्वधनञ्च स्थिरीकृत्य गणनाकुशलैर्नरैः ।

तद्वन्धुजातिविदितं प्रतिगृह्णन्नुवाप्नुयात् ॥

नष्टे पलायनादिना अत्यर्थं दर्शनाविषये तद्वन्भुजातिविदितं
तद्धमर्णविषयविश्वासविदितम् ।

226.

मनुः ।

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णकात् ।

स राज्ञा नाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम् ॥

यथाविषयं धर्म्यादीन् साधनोपायान् प्रयुञ्जानो राज्ञा न
निवर्त्तनीय इत्यर्थः ।

227.

विष्णुः ।

प्रयुक्तमर्थं यथाकथञ्चित्साधयमानो न राज्ञो वाच्यः
स्यात् ।

यथाकथञ्चिदवरोधवन्वादिना ।

228.

याज्ञवल्क्यः ।

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेद्दण्डो दाप्यश्च तद्वनम् ॥

वाच्यो निषेधः ।

229.

विष्णुः ।

साध्यमानश्चेद्राजानं गच्छेत्तत्समं दण्डः ।

तत्समं साध्यमानच्छणसमम् ।

230.

मनुः ।

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्दैनिकं नृपे ।

स राज्ञस्तु चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥

१ धनसाधनोपायमिति पाठान्तरम् ।

२ राज्ञसाध चतुर्भागमिति पाठान्तरम् ।

राज षष्ठ्यचतुर्थभागं दाप्यो धनिकस्य च तद्धनम् । एतच्चतु-
भागिणं दण्ड्यत्वं दण्ड्यस्य दण्डदानागतौ गुणवन्तायाञ्च ज्ञेयम् ।
अन्यथा तु विष्णुक्तेनैव व्यवस्था ।

231.

दृहस्यतिः ।

प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं व्यपलापौ तु संसदि ।
लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाय्यते ॥
व्यपलापौ निःश्लवकारौ निरूपणानन्तरमेव परमासेद्धव्यः ।

232.

अत्रैवाहं दृहस्यतिः ।

नासेद्धव्यः क्रियावादी सन्दिग्धोऽर्थे कथञ्चन ।
आसेधयंस्त्वनासेध्यं दण्ड्यो भवति धर्मतः ॥
प्रदातव्यं यद्भवति धर्मतस्तद्ददाम्यहम् ।
एवं यच्चर्णिको ब्रूते क्रियावादी स उच्यते ॥
रूपसंख्यादिलाभेषु यच्च भ्रान्तिर्दयोर्भवेत् ।
देयानादेययोर्वापि सन्दिग्धोऽर्थः स उच्यते ॥

रूपे धनस्वरूपे सुवर्णरजतादौ, संख्यायामियत्तायाम् । आदि-
पदादाध्यादौ । लाभे कलायाम् । देयादेययोर्यत्र द्वयोरर्थि-
प्रत्यर्थिनोर्भ्रान्तिर्विप्रतिपत्तिर्भवति, सोऽर्थः सन्दिग्ध उच्यते ।

233.

भगुः ।

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णविभावितम् ॥

१ चतुर्थभागेनेति पाठान्तरम् ।

२ अत्रैवेति पाठान्तरम् ।

अधमर्णेन यो लभ्योऽर्थः, तस्मिद्ध्वयमुत्तमर्णेन चोदितो राजा प्रकृतत्वाद्भनिकस्य अर्थं प्रदापयेत् । अधमर्णविभावितमधमर्णलभ्यतया धनिकेन विभावितं प्रमाणेन बोधितम् ।

234.

तथा ।

अर्थोऽपव्ययमानन्तु^१ करणेन विभावितम् ।
दापयेद्भनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तिः ॥

अर्थं अपव्ययमानं^२ अपङ्गवानं करणेन लेखादिना^३ विभावितं प्रमाणेन बोधितमधमर्णं धनिकस्य धनं राजा दापयेत् । सत्यार्था-पङ्गवकर्तृतया दण्डलेशञ्च राजा गृह्णीयादित्यर्थः । यत्र तु दण्डनीयो धनवान् भवति, तत्र विवादविषयाद्द्विगुणं धनं दण्डः ।

235.

तथा च मनुः ।

यो यावन्निह्वीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्^४ ॥

अस्वार्थः । योऽभियुक्त आशयदोषेण निह्वं करोति अभि-योक्ता वा मिथ्याभियोगं करोति, तावुभावपि अधर्मज्ञैश्चवहारिणौ नृपेण विवादविषयाद्द्विगुणं दण्डनीयौ ।

१ अपङ्गिभावमिति पाठान्तरम् ।

२ अपङ्गिभाषमिति पाठान्तरम् ।

३ साक्षिलेखादिनेति पाठान्तरम् ।

४ धनमिति पाठान्तरम् ।

236.

तथा ।

ऋणोदये प्रतिज्ञातं पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्रवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥

अस्यार्थः । यत्रादौ विप्रतिपद्यते, तदुत्तरकालमृणं देयत्वेन प्रतिपद्यते, स पञ्चकं शतं दण्डनीयः । यस्तुत्तरकालमपि न सम्प्रतिपद्यते, तदृणं प्रमाणेन बोधितं भवति, स तद्विगुणं^१ दशकं शतं दण्डनीयः । एवञ्च,

निह्रवे भावितं दद्याद्भूतं राज्ञे च तत्सम् ।
मिथ्याभियोगौ द्विगुणमभियोगाद्भूतं वहेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यौयमधमर्णस्य ऋणसमदण्डाभिधानमाशयदोष-
विरहे सति नेत्यमित्यविरोधः ।

237.

व्यासः ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्भूतं वहेत् ।
कारणे विधिवैषम्याज्जितस्यैकतरस्य तु ॥
प्राङ्-न्यायवादे तु तथा जितस्यैकतरस्य तु ।

अभियोगादभियुक्तधनात्, कारणे प्रत्यवस्कन्दने । इमे याज्ञ-
वल्क्य-व्यासवाक्ये कामधेनाविह प्रकरणे^२ अदृष्टे अपि कल्पतरौ
दर्शनाङ्गिष्ठिते ।

238.

यमः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौराढ्यानं प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा द्विगुणं ततः ॥

१ दातव्यधनाद्द्विगुणमिति पाठान्तरम् ।

२ सतस्यकरणे इति पाठान्तरम् ।

239.

भारदः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौराख्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वाऽ'शन्तु विंशकम् ॥

विंशकं विंशतितमभागम् । एष च गुरुलघुदण्डविकल्पो दण्डनीय-
गुणजातिगणपेक्षया द्रष्टव्यः ।

240.

विष्णुः ।

उत्तमर्णेश्चेद्राजानमियात्तदा भावितोऽधमर्णो राज्ञो
धनदशभागमंशं दण्डं दद्यात्, प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो
विंशतितममंशम् ।

अत्र चोत्तमर्णस्थानपराध्यत्वेन तद्धनदापननिमित्तकमेव राज्ञो-
विंशतितमांशदण्डग्रहणम् ।

241.

याज्ञवल्क्यः ।

राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधितादृशकं शतम् ।
पञ्चकन्तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥

242.

तथा ।

गृहीतानुक्रमा'हाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥
नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्व्वकृतं भवेत् ।
तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतोऽनु च ॥

श्राभ्यां नानर्णं प्रथमं ब्राह्मणस्य देयम्, ततः ऋचियादिः । एक-
वर्णं ऋणग्रहणानुक्रमेण ऋणं देयमित्युक्तम् ।

243.

तथा ।

एकाहे लिखितं यत्तु तत्र कुर्याद्दणं समम् ।
ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥

अस्यार्थः । यत्र द्वयोर्वहनां वा एकस्मिन् दिवसे ऋणं कृतम्,
तदा क्रममनादृत्यैव सर्वपरिशोधनासामर्थ्यं यत्प्राप्यते, तद्विभज्य
धनिकैरुद्गाह्यमवशिष्टं धार्यं लाभो वा याच्यः ।

244.

तथा ।

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।
तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

नानाऋणसन्निपातेऽपि यदि द्रव्यं निस्तारहेतुरेकस्यैव ऋणेन
साधितं, तदा तस्यैकस्य तेन द्रव्येण ऋणनिस्तारः कर्त्तव्यो ऋणिकेन
नान्यस्येत्यर्थः ।

245.

याच्यवक्त्राः ।

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वा धनम् ऋणी ।
धनौ चोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥

उपगतमुपगतलिखनम् ।

246.

विष्णुः ।

असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः स्वलिखितं
दद्यात् ।

लेख्यासन्निधाने चेति समस्तदानाभिप्रायम् ।

247.

शारदः ।

गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी ।
अददद्याच्चमानन्तु^१ शेषहानिमवाप्नुयात् ॥
गृहीत्वा उदयमित्यर्थः । याच्यमान^२मुपगतमददत् ।

248.

अत्रापि वृद्धस्पर्तिः ।

धर्म्यादिनोद्वाह्य धनं यत्परि न लेखयेत् ।
न चैवोपगतं दद्यात्तस्य तद्वृद्धिमाप्नुयात् ॥

वृद्धिहानिरिति कल्पतरुः । पारिजातस्तु तस्याधर्मणस्य तद्वृत्तं
वृद्धिमाप्नुयात् सकलं भवेदित्याह । कामधेनु-हलायुधयोस्तु नासौ
वृद्धिमवाप्नुयादिति पाठः ।

हलायुधस्तु-व्याख्याने यस्तु धनी सोकमुद्वाह्य^३ उपरि न लेखयेत्
उपगतं वा न ददाति, तदासौ अवशिष्टधनहान्या न वृद्धिं न
धनोपचयं लभते शेषहानेः प्रतिपादितत्वादित्याह^४ ।

१ याच्यमानमिति पाठान्तरम् ।

२ याच्यमान उपगतमदददिति पाठान्तरम् ।

३ अदिति धनमुद्वाह्येति पाठान्तरम् ।

४ प्रतिषिद्धत्वादित्याहिति पाठान्तरम् ।

अत्र कल्पतरु-हृत्पायुधयोस्तु फलं प्रत्यविशिष एव । अत्र च दत्तस्य
उपगतादानं स्वयमलेखनं पुनरुद्ग्रहणागयेन पर्यवसितं बोद्धव्यम् ।
अन्यथा व्यवहारविरोधात्^१ ।

249.

याज्ञवल्क्यः ।

दत्तवर्णं पाटयेत्लेख्यं शुद्धौ वाऽन्यत्तु कारयेत् ।
साक्षिमच्च भवेद्यदा^२ तदातव्यं ससाक्षिकम् ॥

250.

विष्णुः ।

ससाक्षिकमृणं ससाक्षिकमेव दद्यात्, लिखितेऽर्थे
प्रविष्टे लिखितं पाटयेत् ।

251.

नारदः ।

लेख्यं दद्याद्विशुद्ध्यर्थं तदभावे प्रतिश्रवम्^३ ।
धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥
प्रतिश्रवो लोके दत्तमनेनेति स्थापनम् ।

252.

तथा ।

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य तु नास्ति^४ सः ।
सकुल्येभ्योऽस्य^५ निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।
तदा दद्याद्विजातिभ्यस्तेष्वसत्त्वप्सु निक्षिपेत् ॥

१ अन्यथा विरोधादिति पाठान्तरम् ।

२ भवेद्यत्निति पाठान्तरम् ।

३ प्रतिश्रुतिमिति पाठान्तरम् ।

४ न चास्तीति पाठान्तरम् ।

५ सकुल्ये तस्येति पाठान्तरम् ।

ब्राह्मणस्य धनिकस्य सान्वयस्य धनं दद्यात्^१ तेन तस्मै यद्दत्तं
 तदन्वयाय दातव्यम् । यदि तु^२ सान्वयो नास्त्यसौ, तदाऽनुक्रमेण
 सकुल्यादिभ्यः तदभावेऽप्यु निक्षिपेदित्यर्थः । वान्धवा—अन्वय-
 सकुल्यान्यमातापितृसम्बन्धाः । ब्राह्मणस्येति वर्णमात्रोपलक्षणम् ।

इति विवादरत्नाकरे उद्गाहणविधितरङ्गः ॥

१ देयमिति पाठान्तरम् ।

२ यदि चेति पाठान्तरम् ।

अथ निक्षेपो नवमतरङ्गः ।

253.

तत्र दृहस्पतिः ।

ऋणादानं प्रयोगादिदापनान्तं प्रकीर्तितम् ।
निक्षेपस्याधुना सम्यग्विधानं श्रूयतामिति ॥

254.

भारदः ।

स्वं द्रव्यं यत्र विश्वासान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।
निक्षेपो^१ नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥

255.

दृहस्पतिः ।

राजचौरादिकभयाद्दायादानाञ्च वञ्चनात् ।
स्थाप्यतेऽन्यस्य यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥

अत्र च परं सम्बोध परस्त्वाने द्रव्यधारणमेव न्यासः । अन्यत्तु
प्रपञ्चः । विश्वासोऽवश्यं प्राप्त्रव्यमेवेत्यादिविनिश्चयः । अविशङ्कितोऽ-
प्राप्तिशङ्काशून्यः ।

256.

दृहस्पतिः ।

अनाख्यातं व्यवहितमसञ्ज्ञातमदर्शितम् ।
मुद्राङ्कितञ्च यद्द्रव्यं तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥

अनाख्यातं सुवर्णादिरूपतोऽकथितम् । व्यवहितं द्रव्यान्तरेण
सम्पुटादिना । असञ्ज्ञातं पणादिभावेनाविदितसञ्ज्ञम् । यद्द्रव्यं
स्थाप्यत इत्यनुषङ्गः ।

257.

याज्ञवल्क्यः ।

वासनस्थमनास्थाय हस्तेऽन्यस्य यदर्पयेत् ।
द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥
वासनं निक्षिप्रद्रव्याधारः सण्डादि ।

258.

कात्यायनः ।

क्रयः प्रोषितनिक्षिप्तो बन्धान्वाहितयाचितम् ।
वैश्वदृच्यर्पितथैव सोऽर्थस्त्वपनिधिः स्मृतः ॥

क्रयः श्रौतद्रव्यं कुतश्चिन्निमित्तादिक्रेतुपात्रं स्थितम् । प्रोषित-
निक्षिप्तः प्रवसता समर्पितः । बन्ध आधिः । याचितमलङ्काराद्यर्थ-
मेकेनापरस्व प्राथ्यानौतम्^१ । वैश्वदृच्यर्पितः वाणिज्यार्थं समर्पितः ।
एते सर्वे उपनिधयः उपनिधिद्रव्यवद्द्रव्याः । तथाच याज्ञवल्क्येन
श्रौपनिधिकधम्मानभिधाय याचितादिषु एते धर्मा अतिदिष्टाः,
याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वथ विधिरिति ।

259.

अन्वाहितस्वरूपमाह कात्यायनः ।

अनुमार्गेण^२ कार्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।
दद्यात्स्वमिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते ॥

एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु, तेन पुरुषान्तरे अमुष्मिन् स्वामिनि त्वं
दास्यसौति निक्षिप्तं तदन्वाधिरित्यर्थः ।

हलायुधेन तु—अत्र मार्गेणेति पठित्वा व्याख्यातम्—अत्र कार्येषु
एतेषु कार्येषु मार्गेण याचनेन अमुष्मिन् पुरुषे त्वं दद्या इति
परिभाष्य यत्समर्पितं तदन्वाधिरुच्यते इति ।

१ सम्प्राथ्यानौतमिति पाठान्तरम् ।

२ अर्थमार्गेणेति पाठान्तरम् ।

260.

मनुः ।

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥
महापक्षो बह्वज्जनः । निक्षेपं निक्षेपम् ।

261.

बृहस्पतिः ।

स्थानं गृहं गृहस्थञ्च तद्वत्सं विभवं गुणान् ।
सत्यं शौचं बन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम् ॥
निधिं निक्षेपम् ।

262.

नारदः ।

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।
प्रतिदानं तथैवाऽस्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥
प्रत्ययः स्याद्विपर्यय इति यदा राजदैवविनष्टं तन्निक्षिप्रमित्युक्ता
निक्षेपं न ददाति, तदा निक्षेपार्थाश्रयस्वाभिमतपुरुषेण राजदैवोप-
घातस्थानुरूपविभावनं^१ कार्यमित्यर्थः ।

263.

बृहस्पतिः ।

ससाक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं समुदाहृतम् ।
पुत्रवत्परिपाल्यन्तद्विनश्यत्यनवेशया ॥
ददतो यद् भवेत्पुण्यं हेमकुप्याम्बरादिकम् ।
तत्स्यात्पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम् ॥

१ राजदैवोपघातस्थानुरूप विभावनमिति पाठान्तरम् ।

२ महापुण्यमिति पाठान्तरम् ।

भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृदधे ।
 दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ॥
 न्यासद्रव्यं न गृह्णीयात्तन्नाशस्त्वयशस्करः^१ ।
 गृहीतं पालयेद्यत्नात्सकृद्^२ याचितमर्पयेत् ॥

264.

मनुः ।

यो यथा निक्षिपेद्वस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
 स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥
 दायो निक्षेपणं, ग्रहो ग्रहणम् ।

265.

तथा ।

मिथो दायः कृतो यस्तु गृहीतो मिथ एव वा ।
 मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥

येन च यथा निक्षिप्तं समुद्रमसुद्रं^३ वा, ससालिकमसालिकं वा,
 एकाकिना मिलित्वा वा, एकाकिनि मिलिते वा, तस्य तथैव
 दातव्यमित्यर्थः ।

266.

तथा ।

समुद्रे नाप्नुयात्किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ।
 समुद्रे सुद्रामहिते निक्षिप्ते, यदि तस्मात् न संहरेत्, तदा
 नाप्नुयात् किञ्चिद्दूषणं, संहारे तु दूषणमेवाप्नुयादित्यर्थः ।
 असुद्रे^४ किञ्चिदाहरन्नपि अग्रे प्रयच्छन्न दोषभागौति मन्वव्यम् ।

१ नाशस्तथायशस्कर इति पाठान्तरम् ।

२ सक्तव्योचितमर्पयेदिति पाठान्तरम् ।

३ असमुद्रमिति पाठान्तरम् ।

४ असमुद्रे इति पाठान्तरम् ।

267.

बृहस्पतिः ।

स्थापितं येन विधिना येन यत्र यथाविधि ।
तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनन्तरे ॥
प्रत्यनन्तरे पुत्रादौ ।

268.

मनुः ।

निक्षेपोपनिधौ नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।
नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥

जैवत्यसन्निहिते निक्षेपेऽपि एतद्वृक्षभागिनि पुत्रादौ निक्षेपो-
पनिधौ न देयौ, यतो विनिपाते नाशे पुत्रादेरेतौ निक्षेपोपनिधौ
नश्येते न निक्षेपेऽपि सम्बन्धेते । अनिपाते त्वविनाशे तु कदाचि-
त्प्राप्येते । अतो विनाशे तु सति निक्षेपेऽपि तत्पार्थं पुनरपि तावत्परि-
माणं द्रव्यं गृह्णीयादिति शङ्कया तौ जैवतो निक्षेपेऽपि समर्पणीया-
वित्यर्थः ।

269.

तथा ।

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञाऽभियोक्तव्यो न निक्षेपेऽपि बन्धुभिः ॥

मृते निक्षेपेऽपि प्रत्यनन्तरेऽपि दानं न राजपर्यनुयोगाय, न वा
निक्षेपेऽपि बन्धुपर्यनुयोगायेत्यर्थः । स्वयमेवेत्यनेन जीवति निक्षेपेऽपि
प्रत्यनन्तरेण दद्याच्चमानमपि न देयम् । मृते तु अद्याच्चमानेनापि
देयमित्युक्तम् ।

270.

वारदः ।

ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजहृते तद्वन्न चेतज्जिह्वाकारितम् ॥

दायिनो निक्षेपः, तज्जिह्वाकारितं निक्षेपधारिकौटिम्बकारितम् ।

271.

लहस्पतिः ।

दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

ग्रहीतृद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते ॥

272.

निक्षेपानुबन्धो याज्ञवल्क्यः ।

न दाय्योऽपहृतं तच्च राज-दैवक-तस्करैः ।

273.

कात्यायनः ।

अराजदैवकेनापि निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते ॥

अत्र च सर्वत्र ग्रहीतृद्रव्यनाशोपन्यासस्तदीयागोषदोषनिरासार्थः ।
तेन निक्षेपधारिदोषं विना निक्षिप्तमात्रमपि यदि नष्टं भवति, तदा
न तस्य देयं भवति, यदि तु तज्जिह्वाद्बिन्दुश्चिन्ति तदा देयमेवेति
तात्पर्यार्थः ।

274.

मनुः ।

चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥

तस्मान्निक्षिप्तधनाच्च संहरति नापहरतीत्यर्थः ।

275. नाध्याभवेयुरित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

निधन्वाधियाचिताऽवक्रीतादयो नष्टाः सर्वान-
निन्दितान् पुरुषापराधेन ।

निधिर्निक्षेपः, अवक्रीतं भाटकट्टह्रीतं शकटादि, सर्वान्
पुत्रपौत्रानृक्थिनः अनिन्दितान् पुरुषापराधेन, तेन तं पुरुषा-
पराधमन्तरेण निध्यादयोऽपगताः सर्वान् पुत्रादीन् नाध्याभवेयु न
परिभवेयु न तेषां देया भवेयुरित्यर्थः ।

276.

कात्यायनः ।

ज्ञात्वा द्रव्यवियोगन्तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।
सर्वापायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते ॥

वियोगं राजोपद्रवादिना विनाशम् । सर्वापायविनाशेऽपि
शङ्कितापायहेतोरपायहेलन्तरेणापि । तेन यत्रापायहेतुमुत्कटशङ्का-
विषयमुद्भावितं बुद्धाऽपि निक्षिपति, तत्र शङ्कितापायहेतोरपायहेल-
न्तरेणापि द्रव्यनाशे उपेक्षमाणोऽपि निक्षेपधर्त्ता न धनं दाप्य
इत्यर्थः ।

यत्र तु निक्षेपधारिणा द्रव्यनाशहेतावुद्भावितेऽपि उपेक्षान्य-
तद्दोषादेव निक्षिप्तं विनष्टमिति ज्ञायते, तदा निक्षेपधारक एव
दद्यादित्याह स एव ।

277.

तथा ।

ग्राहकस्य हि यद्दोषान्नष्टन्तु ग्राहकस्य तत् ।
यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येत ह्रियेत वा ।
तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यो दैवराजहृतादिना ॥

278. दृहस्पतिः ।

भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीता यदि नाशयेत् ।
याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यस्तं सोदयं भवेत् ॥
भेदेन स्वद्रव्यवह्निभविण उपेक्षया ।

279. नारदः ।

याच्यमानोऽपि निक्षेपं यो दातुर्न प्रयच्छति ।
दण्ड्यः स राज्ञो^१ भवति नष्टे दाप्यस्तु तत्समम् ॥

280. उपनिध्यधिकारे—याच्यवक्त्रः ।

क्षेपंश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डश्च तत्समम् ।
यदि निक्षेप्रा याचितमुपनिधिं निक्षेपधर्त्ता न ददाति, तदा
निक्षेपधारकदोषान्तरं विनापि नष्टं निक्षिप्रमसौ दाप्य एव
दण्डश्च तत्समं राज्ञ इत्यर्थः ।

281. नारदः ।

याच्यमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।
दण्ड्यः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यस्तु तत्समम् ॥
यच्चार्यं साधयेत्तेन निक्षेपुर्ननुज्ञया ।
तत्रापि स भवेद्दण्ड्यस्तश्च सोदयमावहेत् ॥
अननुज्ञया विमत्या ।

१ राज्ञेति पाठान्तरम् ।

२ क्षेपो नाश इत्यर्थः ।

282.

दृष्टस्यतिः ।

न्यासद्रव्येण यः कश्चित्साधयेदर्थमात्मनः ।

दण्ड्यः स राज्ञो भवति दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ॥

अत्राप्यननुज्ञयेति विवक्षितम् । अनुज्ञाप्य साधयतो निक्षिप्तं प्रकारान्तरेण प्रयच्छतः सोदयदानदण्डाभावस्तु धनिकस्य राज्ञश्च सहिष्णुतया ।

283.

बासः ।

भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् ।

किञ्चिच्चूनं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥

284.

मनुः ।

यो नार्पयति निक्षेपं यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥

यः प्रार्थने^१ च निक्षेपं न ददाति, विनैव निक्षेपं निक्षिप्त-
मिति याचते, तावुभौ चौरवत् शास्यौ^२ महत्यर्थे । अन्ये त्वर्थे तत्समं
धनं राज्ञा दण्ड्यौ, निक्षेपयाहस्त इतरस्वानिक्षिप्तमपि दाप्य इत्यर्थः ।

285.

मत्स्यपुराणे ।

यो नार्पयति निक्षेपं यस्त्वनिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा द्विगुणं दमम् ॥

अथच्च द्विगुणधनात्मको दण्डो धनवति निष्कृष्टाचारादौ^३ च
द्रष्टव्यः । अतो मनुना सह न विरोधः ।

१ प्रार्थमान इति पाठान्तरम् ।

२ शासनमर्हति इत्यर्थे इत्यधिकः पाठोऽपि दृश्यते ।

३ अपक्वृष्टाचारादानिति पाठान्तरम् ।

286.

मनुः ।

निशेषस्यापहर्त्तारं दापयेत्तत्समं दमम् ।
तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥

अत्र चौरवच्छास्ति विनाकृतं पुनर्वचनात्समदमग्रहणञ्च महत्यल्पे च निक्षिप्ते विवक्षितम्, तच्च ब्राह्मणे निक्षेपहर्त्तरि बोद्धव्यम् । तथेत्यविशेषेणेति वचनादत्रायसास्याच्च निक्षेपानर्पणादौ यदुक्तं, तत्सर्वं हर्त्तृत्वं विज्ञाय उपनिधनर्पणादावपि मन्तव्यम् ।

287.

तथा ।

उपधाभिस्तु यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।
समहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥

उपधाभिश्चलैः, महायोऽत्र क्लेन परद्रव्यापहरणे सहकारौ, प्रकाशं चत्तरादौ ।

288.

कात्यायनः ।

सर्वेषूपनिधिष्वेते विधयः परिकीर्त्तिताः ।

289.

तथा ।

यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतियाचितः ।
स नियुह्य बलाहाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति यः ॥
यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा ।
याचितोऽईकते तस्मिन्नप्राप्ते न तु दाप्यते ॥

यो यत्कार्यसिद्ध्यर्थं याचित्वा आनीतः, स तस्मिन् अर्द्धकृते न नेतुं प्राप्यते । कालं परिनियम्य याचितेऽप्ययमेव विधिरित्यर्थः ।

१ निराहममिति पाठान्तरम् ।

२ याचिते इति पाठान्तरम् ।

290. अथमेवास्यापवादमाह ।

अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।
अप्राप्ते वै स्वकाले तु दाप्यस्त्वर्द्धतेऽपि तत् ॥

291. तथा ।

ग्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनन्तु वर्जयेत् ।
कालहीनेऽददद्दण्डं द्विगुणञ्च प्रदाप्यते ॥

याद्व्यो निक्षेपकारिणेति शेषः । काले व्यवस्थापितग्रहणसमये ।
कालहीने तत्समयहीने । तेन प्राप्ते तत्समये गृह्णीयात्, न तु
अप्राप्ते । कालहीन इत्यादिना उपनिधिधार्यपि तत्समये वृत्ते
अददत् द्विगुणं दण्डनीय इत्युक्तम् । उपनिधिः कात्यायनेनैव
पूर्वमुक्तः ।

292. वृहस्यतिः ।

गृहीत्वाऽपहृते यस्तु साक्षिभिः शपथेन च ।
विभाव्य दापयेच्यासं तत्समं विनयं तथा ॥

293. मनुः ।

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन् दण्डमर्हति ॥

विब्रुवन् न्यूनं अधिकं ब्रुवन् निवेदयन् । न्यायसाम्यात् निक्षेपे
अधिके न्यूनं वदन् निक्षेपधार्यपि दण्ड इत्यपि बोद्धव्यम् ।

294. तथा ।

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृद्धिं साम्नेव परिसाधयेत् ॥

कुलं विनैव प्रीतिपूर्वकं निक्षिप्तं परिसाधयेत्^१ । विचारित-
शुभाचारे तु निक्षेपधर्त्तरि नितराम् ।

295.

तथा ।

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।
स याच्यः^२ प्राङ्गुविवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥
साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।
अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तत्र तत्त्वतः ॥
स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।
न तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परेणाभियुज्यते ॥
तेषां न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि ।
स्वयं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

यदि निक्षेपधारित्वाभिमतो निक्षेप्तृत्वाभिमतो याचितो न
मयि निक्षिप्तमिति व्रूते, साक्षिणाच्चाभावः, तदादृष्टेन निर्णिनीषुणा
राज्ञा तत्रैव वयोरूपसमन्वितैर्विश्वसनीयवचसा विश्वसनीयेन
वाकारेण समन्वितैः प्रणिधिभिश्चरैः, अपदेशैश्चलैः स्वं धनान्तरं
संन्यस्य निक्षिप्य कालान्तरे याचयितव्यः^३ । स यदि तद्गुणमन्वून-
मनतिरिक्तं वा प्रतिपद्यते यथान्यस्तं दद्याच्च, तदा न तत्र पूर्व-
निक्षिप्तं वक्तं इति ज्ञात्वा राज्ञा पूर्वाभियोगान्मोचनीय इति
श्लोकत्रयार्थः । यदि तु तेषां चाराणां द्वितीयं निक्षिप्तं न ददाति तदा
कृप्रदोषोऽसाविति पूर्वाभियोगमपि दाप्य इति चतुर्थश्लोकार्थः ।

१ परिसाधयेदिति पाठान्तरम् ।

२ याच्य इति पाठान्तरम् ।

३ याचयितव्यमिति पाठान्तरम् ।

296.

तथा ।

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।
राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्व्यासधारिणम् ॥

एवं पूर्वोक्तेन क्रमेण अक्षिण्वन्नपीडयन् न्यासधारिणं न्यासधारि-
त्वेनाभिमतम् ।

पूर्वोक्तरूपाभावे दिव्येन निक्षेपनिर्णयमाह ।

297.

बृहस्पतिः ।

रहोदत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रजायते ।
विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ॥

निधिर्निक्षेपः । उभयोर्निक्षेप-निक्षेपधारयित्वाभिमतयो-
र्निक्षेपविधिमन्वाहितादौ स एवातिदिशति ।

298.

यथा ।

अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सवन्धके ।
एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते ॥

शिल्पिन्यासे अलङ्कारार्थं शिल्पिन्यस्ते सुवर्णादौ, सवन्धके बन्धक-
सहिते, तेन बन्धकेऽपि रहोदत्ते अतिदेशो लभ्यते । तथैव शरणागते
भयादिना स्त्रीदासादौ शरण्यविष्टे स्वाभित्वाभिमतेन सह विवादे
एष विधिरिति ।

299.

शारदः ।

एष एव विधिर्दृष्टो याचिताऽन्वाहितादिषु ।
शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥

प्रतिगृह्णाति यो दण्डं यश्च सप्रधानं नरः ।
तथाप्येष विधिर्दृष्टः षडेते निधयः स्मृताः ॥

शिल्पिग्रन्थेन शिल्पिषु श्रमद्वारार्थं धनं विवक्षितम् । उपनिधिः
पूर्वमुक्तः । न्यासो गृहस्वामिनो दर्शयित्वा तत्परोक्षे गृहजने
समर्पितं धनम् । प्रतिन्यासः परस्परन्यासः । एष तावन्निलेपोक्त-
विधिः । प्रतिगृह्णाति यो दण्डमिति यो दण्डं रहो गृह्णाति तस्य
पुरुषस्य कृतदण्डे दृष्टप्रमाणाभावे एष विधिः । एवञ्च यश्च सप्रधानं
प्रकृतधनसम्बन्धं धनं रहो गृह्णाति, तत्रापि धने दृष्टप्रमाणाभावे
एष एव विधिः ।

हलायुधेन तु प्रतिगृह्णाति पोगण्डमिति पठित्वा व्याख्यातं—
पोगण्डे बाले सप्रधाने प्रकृतधनसहिते निलेपुः सकाशाच्चिलेपनयेन
गृह्यते एष एव विधिर्दृष्ट इति ।

षडेते निधयः निधितुल्या इत्यर्थः । षट्सु याचितान्वा-
हितादित्वं शिल्पित्वं^१ उपनिधित्वं न्यासत्वं प्रतिन्यासत्वम् । दण्ड-
वत्प्रधानग्रहणञ्च पुरस्कृत्य न्यासधर्मातिदेशो न्यासादौ यथाकथञ्चित्
तद्भेदविवक्षया ।

300.

कात्यायनः ।

सर्वेषूपनिधिष्वेते विधयः परिकीर्त्तिताः ।

301.

याज्ञवल्क्यः ।

याचितान्वाहितन्यासनिशेपादिष्वयं विधिः ॥

302.

कात्यायनः ।

यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतियाचितः ।
स निगृह्य बलाहाप्यो दण्ड्यः स न ददाति यः ॥

303.

मत्स्यपुराणे ।

यो याचितकमादाय न दद्यात्तत्तथाविधम् ।
स निगृह्य बलाहाप्यो दण्ड्यो वा पूर्वसाहसम् ॥

304.

बृहस्पतिः ।

याचितं स्वाम्यनुज्ञातं प्रददन्नापराभ्रुयात् ।
प्रददन्त्यस्मै ।

305.

कात्यायनः ।

यैश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः ।
तदूर्द्ध्वं स्थापयञ्छिल्पी दाप्यो दैवहतेऽपि तम् ॥
अल्पेनापि च यत्कर्म्म नष्टचेद्भृतकस्य तत् ।
पर्याप्तं दिक्षतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः ॥

यैर्यावद्भिः । तं न्यासम् । यद्भृतकस्य स्वाम्यपेक्षितकर्म्म विहृद्-
क्रियया विनष्टं, तद्भवस्वापितकालापेक्षया स्वल्पेनापि कालेन
स्वामिनो भृतकेन दातव्यम् । तथा निष्वाहितापेक्षितसंस्कारं^१ वस्तु
यद्भृतकः स्वामिने समर्पयति, तच्च स्वामौ न गृह्णाति, तदैवदोषा-
दिनष्टं भृतकेन न स्वामिनो दातव्यमित्यर्थः ।

306.

तथा ।

न्यासदोषाद्विनाशः स्याच्छिल्पिनस्तन्न दापयेत् ।
दापयेच्छिल्पिदोषाच्च संस्कारार्थं यदर्पितम् ॥

संस्कारार्थमर्पिते न्यासदोषात्संस्काराचमत्वादेर्वृत्तो नाशश्चेत्^१
तदा^२ न शिल्पिनं दापयेत् । शिल्पिदोषाच्चानवधानादेर्जाति विनाशे
शिल्पिनं दापयेदित्यर्थः ।

307.

तथा ।

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।
अज्ञाननाशितञ्चैव येन दाप्यः स एव तु ॥

स एवेत्यनेन पुत्रदारादिर्न दाप्य इति विवक्षितम् । यदा
तु तदपराधोऽपि स्यात्तदा सोऽपि दाप्यः । तदुक्तं गौतमेन ।
अनिन्दितान् पुरुषापराधेनेति ।

इति विवादरत्नाकरे निचोपतरङ्गः ॥

१ अग्रे न्यासश्चेदिति पाठान्तरम् ।

२ दातुर्द्रव्यमित्यधिकः पाठो दृश्यते ।

अथास्वामिविक्रयो दशमतरङ्गः ।

308.

तत्र दृष्टस्यातिः ।

निक्षेपानन्तरं प्रोक्तो भृगुणाऽस्वामिविक्रयः ।
 श्रूयतां तं प्रयत्नेन सविशेषं ब्रवीम्यहम् ॥
 निक्षेपान्वाहितन्यास-हृतबन्धकयाचितम् ।
 उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते ॥
 उपांशु रहसि ।

309.

नारदः ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा ।
 विक्रीयतेऽसमष्टं यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥

310.

व्यासः ।

याचितान्वाहितन्यासं हृत्वा वाऽन्यस्य यद्जनम् ।
 विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥

311.

याज्ञवल्क्यः ।

नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।
 देशकालविपत्तौ च ग्रहीता स्वयमर्पयेत् ॥

नष्टमपहृतं परधनं कयादिना आसाद्य लब्ध्वा मूलस्वामिना
 अभियुक्तः सन् हर्तारं हरणपूर्वविक्रयकर्तारं नरं राजपुरुषदारा

मूलस्वामिपुरुषदारा वा क्रेता ग्राहयेन्निरोधयेत् । यदि तु
देशकालविपत्त्या कदाचिद्द्वरणपूर्वविक्रयकर्त्तारमप्राप्तं न रोधयितुं
शक्नोति, तदा स्वयमेव क्रेता तदस्तुस्वाम्यं ज्ञात्वा मूलस्वामिने
समर्पयेदित्यर्थः ।

312.

दृहस्यति ।

पूर्वस्वामी तु तद्व्यं यदागत्य विधारयेत्^१ ।
तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत् ॥
मूलमत्र विक्रेता ।

313.

कात्यायनः ।

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् ।
मूलानयनकालस्तु देयो योजनसंख्यया^२ ॥
यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।
आहरेन्मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

प्रकाशक्रयोपदर्शनेन मूलोपदर्शनेन वा क्रेता आत्मानमनपराधं
दर्शयेत् । यदा तु मूलमुपन्यस्य क्रयं पुनरालम्बते^३ तदा पूर्वापर-
विरोधेन अपराधुयादेव,^४ न क्रयेण क्रयख्यापनेन प्रयोजनमपराध-
व्यावर्त्तनमित्यर्थः । अर्थविचारस्तु मूलानुसारेणेति^५ भावः ।

१ विभाषयेदिति पाठान्तरम् ।

२ योजनं क्रोशचतुष्टयं तत्संख्यया तत्संख्यानुसारेणेत्यर्थः, योजनान्ते मूलस्मितौ
सदानयनाय यावान् कालो दीयते योजनद्वयान्ते तद्द्वैमुष्णं, योजनत्रयान्ते ततोऽष्टा-
धिकशमित्येवंरूपेति भावः ।

३ पुनरालम्बते इति पाठान्तरम् ।^४

४ अपराधादेवेति अपक्रवादेवेति च पाठो दृश्यते ।

५ अत्र विचारस्तदनुसारेणेति पाठान्तरम् ।

314.

व्यासः ।

मूले समाहिते क्रेता नाभियोज्योऽथ किञ्चन^१ ।
 मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत् ॥
 समाहिते समर्पिते, नाष्टिको नष्टधनस्वामी ।

315.

वृहस्पतिः ।

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः ।
 क्रेतु-राज्ञोर्मूल्य-दमौ प्रदद्यात्स्वामिनो धनम् ॥
 धनं मूलधनम् ।

316.

भारद्वाजः ।

विक्रेता स्वामिनोऽर्थञ्च क्रेतुर्मूल्यञ्च^२ यत्कृतम् ।
 दद्याद्दण्डं तथा^३ राज्ञे विधिनाऽस्वामिविक्रये ॥

317.

यज्ञवल्क्यः ।

विक्रेतुर्दृशनाच्छुद्धिः^४ स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।
 क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तत्र^५ विक्रयी ॥
 विक्रयी अस्वामिविक्रयी ।

१ नाभियोज्यः कश्चनिति पाठान्तरम् ।

२ क्रेतुर्मूल्यञ्चेति पाठान्तरम् ।

३ यद्येति पाठः कश्चित् ।

४ विक्रेतुरस्वामिविक्रेतुर्दशनात् शुद्धिर्दोषाच्छुद्धिः क्रेतुरिति शेषः ।

५ तस्मैति पाठान्तरम् ।

318.

मनुः ।

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
 न तं नयेत साक्ष्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥
 अवहार्यो भवेच्चैव स्वान्वयः षट्शतं दमम् ।
 निरन्वयोऽनपसरः प्राप्नुयाच्चौरकिल्बिषम् ॥
 अनेन विधिना शास्यः कुर्वन्नस्वामिविक्रयम् ।
 अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वन्तु चोरवद्दण्डमर्हति ॥
 विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृह्णीयात्कुलसन्निधौ ।
 क्रयेण स विशुद्धस्तु न्यायतो लभते धनम् ॥
 अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।
 अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

न तं नयेत साक्ष्यं न तं कापि प्रमाणीकुर्व्यात् । अवहार्यो भवेद्दण्डो भवेत् । स्वान्वयः स्वामिसम्बन्धौ पुत्रादिः । षट्शतं पणानामिति शेषः । निरन्वयः स्वाम्यसम्बन्धौ । अपसरणमपसरः स्वामिगृहाद्गुनस्थ, तेन परस्वविक्रेता परसम्बन्धौ षट्पणशतं दण्डः ।

यदि तस्यै विक्रेता न स्वामिनः सम्बन्धौ, स्वामिगृहाच्च तस्य द्रव्यस्थापसारो न स्वामिसम्बन्धिनाऽन्येन कृतः, किन्तु स्वयमेव तद्रव्यापसारौ, तदा चौरवद्दण्डः । अन्यकृते तु द्रव्यापसारणे सम्बन्धिनि विक्रेतरि षट्पणशताधिकमपि दण्डः ।

कल्पतरुकारस्तु-अपसरत्यनेन स्वामिनः सकाशाद्गुनमिति प्रति-
 गृहादिर्धनोपायोऽपसरः, स न विद्यते यस्य स तथा, एतच्च
 भागुरि-मेधातिथि-वृत्तिकाराणामनुमतमित्याह ।

अज्ञानादिति मनुवचनात् मत्स्यपुराणौघम्—

अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्यात्परद्रव्यस्य विक्रयम् ।

स निर्दोषो ज्ञानपूर्वं चौरवद्दण्डमर्हति ॥

इति वाक्यमज्ञाने निर्दोषत्वमवध्यत्वमाह न तदण्डत्वबोधकम् ।
विक्रयादिति विक्रयादापणात् । कुलसन्निधौ प्रामाणिकव्यवहर्तृ-
मेलकसन्निधौ । न्यायतः क्रयेणेत्यन्वयः । विशुद्धो निर्दोषः, लभते
धनं विक्रेतुः सकाशादिति शेषः ।

अथ मूलमित्यादि मूलमस्वामिभूतो विक्रेता अनाहार्यं यदि
देशान्तरवर्त्तितादिना न क्रेतुः शक्याहरणः, प्रकाशक्यौ च क्रेता,
तदा न दण्ड्यः, नाष्टिकस्तु धनं लभत इत्यर्थः ।

319.

कात्यायनः ।

नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् ।

अदत्तव्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम् ॥

ज्ञातृभिः साच्यादिभिः, व्यक्तपदं दानविक्रयादिस्त्वापवाद-
क्रियापरम् ।

320.

मनु-यमौ ।

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥

321.

कात्यायनः ।

अस्वामिविक्रयं दानमाधिञ्च विनिवर्त्तयेत् ।

322.

याज्ञवल्क्यः ।

स्वं लभेताऽन्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते^१ ।

323.

नारदः ।

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामौ समाप्नुयात् ।

प्राप्य उपलभ्य ।

324.

कात्यायनः ।

यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातृभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चौरवद्दण्डमर्हति ॥

ज्ञातृभिरिति प्रायिकतयोक्तं प्रमाणमात्रे तात्पर्यम् । ज्ञातिभिरिति कश्चित् पाठः । तत्रापि तथैव^२ नेयम् ।

325.

याज्ञवल्क्यः ।

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तत्र राजस्तेनाऽविभाविते ॥

आगमेन क्रयादिना उपभोगेन च नष्टं नाष्टिकेन स्वं विभाव्यम् । अतोऽन्यथा विभावने पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यपञ्चमांशो राजस्तेन दमो दण्डो देय इत्यर्थः । अतोऽन्यथेत्यस्य विवरणं तेनाविभावित इति ।

326.

कात्यायनः ।

अभियोक्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः^३ स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः ॥

१ अप्रकाशित इति पाठान्तरम् ।

२ विक्रेतारमप्रकाशयतः क्रेतुर्दोषोऽप्यौघमित्यर्थः ।

३ ज्ञातृभिरिति पाठान्तरम् ।

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।
 विशोधिते क्रये राज्ञा^१ वक्तव्यः स न किञ्चन ॥
 प्रकाशञ्च क्रयं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।
 न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकौ न च मानुषौ^२ ॥

अभियोक्ता नाष्टिको नष्टधनं ज्ञात्वा^३ प्रमाणेनात्मौयतया बोधयेत् । तदनु क्रेता क्रीतमिदं प्रकाशमिति विभावयेत् । ज्ञाति-ग्रहणं प्रमाणमाचोपलक्षणम् । असमाहार्यमूलस्तु मूलाहरणासमर्थस्तु क्रयमेव प्रकाशं दर्शयेत् । स तादृशो राज्ञा न दण्ड्यः । प्रकाशञ्च क्रयं ज्ञातिभिः स्वकैः कुर्यात् । न तत्रान्या क्रियेति ज्ञातिषु सम्भवेषु,^४ असम्भवेऽन्यापि बोद्धव्येत्यर्थः ।

327.

वृहस्पतिः ।

परद्रव्येऽभिलषति योऽस्वामौ लोभसंयुतः ।
 अभावयंस्ततः पश्चाद्वाप्यः स्याद्द्विगुणं दमम् ॥

328.

व्यासः ।

वादी चेन्मार्गितं^१ द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत्^२ ।
 दाप्यः स्याद्द्विगुणं दण्डं क्रेता तद्रव्यमर्हति ॥

१ राज्ञ इति पाठान्तरम् ।

२ दैविकौ अपत्यादिरूपा । मानुषौ साक्षादिरूपेति बोधम् ।

३ इष्टा प्रथममिति पाठान्तरम् ।

४ सम्मतिश्चिति पाठान्तरम् ।

५ मार्गितमन्विष्य लब्धमित्यर्थः ।

६ विभावयेत् प्रमापयेदित्यर्थः ।

एतद्विगुणधनदण्डदानं परद्रव्यं ज्ञात्वाऽपि लोभान्नदिक्रये, पञ्च-
बन्धदमस्तु याज्ञवल्क्यौयो भ्रमप्रयुक्तक्रय इत्यविरोधः ।

329.

विष्णुः ।

अजानन् यः परद्रव्यं विक्रीणीयान्तस्य न दोषः,^१
स्वामी तद्रव्यमाप्नुयात् ।

330.

नारदः ।

प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयात्^२ ।

331.

बृहस्पतिः ।

येन क्रीतन्तु मूल्येन प्रागध्यक्षनिवेदितम् ।
न तत्र विद्यते दोषः स्तेयः स्यादुपधिक्रयात् ॥
अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामात्^३ निशुपांश्चसतो जनात् ।
हीनमूल्यञ्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपधिक्रयः ॥
असतो जनादसाधत्वेन ज्ञातात् ।

332.

नारदः ।

अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्च जनाद्रहः ।
हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्दोषभाग्भवेत् ॥

333.

याज्ञवल्क्यः ।

स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिनः^४ ।
हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥

१ तस्मादोष इति पाठान्तरम् ।

२ -कृतादिति पाठान्तरम् ।

३ बहिर्ग्रामे इति पाठान्तरम् ।

४ अप्रकाशिते इति पाठान्तरम् ।

हीनास्त्रीचादसम्भावितद्रव्यस्वामिभावात्, वेलाहीने क्रयार्ह-
वेलाहीने, तेन हीनाद्रहो हीनमूल्येन वेलामनाश्रित्य क्रयं कुर्व-
स्तस्करो भवतीति वाक्यार्थः ।

334.

कात्यायनः ।

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन्^१ ।

यथाऽभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमञ्च सः ॥

335.

नारदः ।

न गूहेदागमं क्रेता शुद्धिरस्य तदागमात् ।

विपर्यये तुल्यदोषः सर्व्वं तद्दण्डमर्हति ॥

विपर्यये आगमनिगूहने, तुल्यदोषो विक्रेतुस्तुल्यदोषः, तद्दण्डं
विक्रेतुस्तुल्यदण्डमर्हति ।

336.

बृहस्पतिः ।

प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम् ॥

निचेपोक्तप्रकारेण गूढाकारप्रयोगं कृत्वा पुरुषाणां धर्मा-
धर्मयोः समन्यूनाधिकभावं विनिश्चित्य स्वयमेव राजा निर्णयेदित्यर्थः ।

337.

तथा ।

वशिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यच्च वा मृतः ॥

१ वाप्यविशोधयन्निति पाठान्तरम् ।

२ गूढाकार इति पाठान्तरम् ।

स्वामौ दत्त्वाऽर्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम् ।
 अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्यवहारतः ॥
 अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ।
 एतद्वयं समास्थातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥

अविज्ञाताश्रयादनिश्चितवासस्थानात्^१ । अयमर्थः, वणिग्वीथी-
 परिगतत्वादिकमादाय^२ कथं वस्तुनः परस्त्रापि^३ यः करोति विक्रेतु-
 रविज्ञाताश्रयत्वात्तदानयनाशक्तिश्च स्यात्, तदा विभावितस्वामि-
 भावाश्चाष्टिकादूर्द्धमूल्यं गृह्णीत्वा तद्व्यं नाष्टिकायार्पयेत् । नाष्टिकेन
 तद्धनं न रक्षितमित्यस्य दोषः, क्रेता त्वविज्ञाताश्रयात्तद्धनं क्रीतवानिति
 तस्य दोषः । तदेतद्दोषद्वयमुभयोरपि अर्द्धद्रव्यहानिकरमित्यर्थः ।

338.

मरौत्तिः ।

वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।
 दिवा गृह्णीतं यत्क्रेत्रा स शुद्धो लभते धनम् ॥
 अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूलं न लभ्यते ।
 हानिस्तत्र समा ज्ञेया क्रेतृ-नाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अविज्ञातो निवेश आश्रयो यस्य विक्रेतुरसावविज्ञातनिवेशः,
 तस्मात् ।

१ -श्रद्धादिति पाठान्तरम् ।

२ -अनुचिन्नेत्यर्थः ।

३ -परस्त्रा भिन्नस्वामिकस्येत्यर्थः ।

339.

याज्ञवल्क्यः ।

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान् ॥

हृतं प्रनष्टं वा द्रव्यं परसकाशस्यं ममानेनापहतमिति राज्ञे
अनिवेद्य षण्णवन् षण्णवतिं पणान् दण्ड्यः तस्करप्रच्छादकत्वदोषात् ।

इति विवादरत्नाकरेऽस्वामिविक्रयतरङ्गः ॥

अथ सम्भूयसमुत्थानमेकादशतरङ्गः ।

340.

तत्र नारदः ।

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वन्ते ।
तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥
सम्भूय धनमेलकं कृत्वा ।

341.

बृहस्पतिः ।

अशक्तालसरोगार्त्तमन्दभाग्यनिराश्रयैः ।
वणिज्याद्याः सहेतैस्तु^१ न कर्त्तव्या बुधैः क्रियाः ॥
कुलीनदक्षाऽनलसैः प्राज्ञैर्नाणक^२वेदिभिः ।
आयव्ययज्ञैः शुचिभिः श्रूयैः कुर्यात्सह क्रियाः ॥

342.

नारदः ।

फलहेतोरूपायेन कर्म सम्भूय कुर्वन्ताम् ।
आधारभृतः प्रक्षेप उत्तिष्ठेरंस्ततोऽंशतः ॥
प्रक्षेपोऽत्र धनप्रक्षेपः । आधारभृतः निदानभृतः । ततः कारणा-
दंशत उत्तिष्ठेरन् वाणिज्याद्यर्थमुद्योगं कुर्वीरन् ।

343.

तथा ।

समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्राऽंशो यस्य यादृशः ।
क्षय-व्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य तत्र तथाविधा ॥

१ संहतैस्त्विति पाठान्तरम् ।

२ नाणको राजमुद्राङ्कितनिष्कादिः ।

344. वृहस्पतिः ।

समो न्यूनोऽधिको वाऽंशो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।
व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्लाभं गृह्णीत चैव हि ॥

345. याज्ञवल्क्यः ।

समवायेन बणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।
लाभाऽलाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥

सर्वे व्यभिदं कर्म मिलित्वा कुर्मह इत्येवंरूपा सम्प्रतिपत्तिः
समवायः, तेन बणिगादयो लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वन्ते ।
तेषां लाभालाभावपुत्रयापचयौ यथाद्रव्यं येन यावद्रव्यं पण्यग्रहणा-
द्यर्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ ।

यदा गुणप्रधानभावपर्यालोचनया अथ भागद्वयमस्त्रैको भाग
इत्येवंरूपया संविदा समवायेन यथा प्रतिपन्नौ तथा व्यवहरणीया-
विति मितान्तरा ।

यथाद्रव्यं समवायेन येन तेन स्वस्वद्रव्यानुसारेण यथा वा
संविदा समवायेन ।

346. नारदः ।

भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेश्णम् ।
कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥

भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः, पिण्डं पाथेयम्, व्ययो वेतनम्,
उद्धारस्तस्माद्द्वयद्रव्यात्प्रयोजनविशेषाकर्षणं, भार उदाह्वः, सारं
प्रकृतं चन्दनादि, अन्ववेश्णं रक्षणयोजनादि^१, अव्यभिचारेण
याथातथ्येन समये नियमबन्धे प्रथमकृते व्यवस्थिताः कुर्युः ।

^१ अन्वेषणप्रयोजनादीनि पाठान्तरम् ।

347.

आसः ।

समक्षमसमक्षं वाऽवच्चयन्तः परस्परम् ।
परस्परानुसारेण^१ प्रकुर्युः क्रय-विक्रयौ ॥

348.

दृश्यतिः ।

परौक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् ।
सन्दिग्धेऽर्थे वचनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः^२ ॥
त एव सम्भूयसमुत्थायिन एव ।

349.

तथा ।

यः कश्चिद्वचकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।
शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्व्ववादेऽप्ययं विधिः ॥
क्षयो हानिर्यदा तत्र दैवराजकृताद्भवेत् ।
सर्व्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽंशतः ॥

शपथैरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणम् । प्रमाणान्तरस्थापि सम्भवात् ।

जयो मूलहानिः, हानिर्लाभहानिः ।

350.

अस्यापवादमाह स एव ।

अनिर्दिष्टो वार्य्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।
तेनैव तद्भवेद्द्वेयं सर्व्वेषां समवायिनाम् ॥

351.

नारदः ।

प्रमादान्नाशितं दाप्यः प्रतिपिहकृतञ्च यत् ।
असन्दिष्टन्तु^३ यः कुर्यात्सर्व्वैः सम्भूयकारिभिः ॥

१ ज्ञानापणानुसाराञ्जिति पाठान्तरम् ।

२ न किञ्च द्वेषसंयुत इति, न तद्विद्वेषसंयुता इति च, पाठान्तरम् ।

३ असन्दिष्टश्च इति कश्चित् पाठः ।

352. याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।
स^१ तद्दद्याद्विषवाच्च^२ रक्षिता दशमांशभाक् ॥

353. बृहस्पतिः ।

राजदैवभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।
तस्यांशं दशमं दत्त्वा^३ गृह्णीयुस्तेऽंशतोऽपरम् ॥

354. नारदः ।

दैव-तस्कर-राजाग्निव्यसने समुपस्थिते ।
यस्तत्स्वशक्त्या रक्षेत्तु तस्यांशो दशमः स्मृतः^४ ॥
व्यसनमात्रे तात्पर्यम् ।

355. कात्यायनः ।

चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।
तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

समाहरेत् रक्षेत् । सर्वद्रव्येष्वनेकस्वामिकेष्वपीत्येके । तत्र
प्रकरणविरोधात्. नारदवाक्येन सचैकार्यतां मन्यमानाभ्यां काम-
धेनु-हलायुधाभ्यामलिखनाच्च ।

356. याज्ञवल्क्यः ।

जिह्वं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

१ स इति सम्भूयकारिषामन्यतमो धनमाशक् इत्यर्थः ।

२ स दद्याद्विषवाचैवेति पाठान्तरम् ।

३ क्लेतेति पाठान्तरम् ।

४ दशमो भत इति पाठान्तरम् ।

जिह्वं वक्षकं^१ निलाभं मूलमात्रं दत्त्वा बहिः कुर्याः । यस्त्व-
जिह्व एवासमर्थः, सोऽन्यं समर्थं प्रतिनिधिं कुर्यादित्यर्थः ।

357. अशक्तविषय एव विशेषमाह नारदः ।

एकस्य चेत्याद्यसनं दायादोऽस्य तदाप्नुयात् ।
अन्यो वाऽसति दायादे शक्तश्चेत्सर्व्व एव च ॥

एकस्याशक्तौ सम्भूयसमुत्यायिमध्ये यस्तु तस्य दायादः, स
तद्रूपरक्षणं कृत्वा दशमांशमाप्नुयात् । तस्याप्यभावे सम्भूयकारिणां
मध्ये यः कश्चिदेकः स्व्यापार-तदौयव्यापारशक्तः स सर्व्वव्यापारं
कृत्वा दशमांशमाप्नुयात् । समशक्तान्तु सम्भूयसमुत्यायिनः सर्व्व एव
तद्व्यापारं कृत्वा दशमांशमाप्नुयुरित्यर्थः ।

इदानीं सम्भूयकारिणां मध्ये एकस्मिन्भूते यत्कार्य्यं तदाह ।

358. नारदः ।

कश्चित्सेत्सञ्चरन्देशात्प्रेयादभ्यागतो बणिक् ।
राजाऽस्य भाण्डं तद्रक्षेद्यावहायाददर्शनम् ॥

359. बृहस्पतिः ।

यदा तत्र बणिक्स्थित्यमौयेत प्रमादतः ।
तस्य भाण्डं दर्शनीयं नियुक्तै राजपूरुषैः ॥
यदा कश्चित्समागच्छेत्तस्य ऋकथहरो नरः ।
स्वाम्यं विभावयेदन्यैः स तदा लब्धुमर्हति ॥
आभ्यां दायाधिकारः प्रतिपादितः ।

१ मिथवक्षकमिति पाठान्तरम् ।

२ स्व-तद्व्यापारमिति पाठः साधुतया प्रतिभाति ।

360.

अथ नारदः ।

दायादेऽसति बन्धुभ्यो ज्ञातिभ्योऽपि^१ तदर्पयेत् ।
तदभावे सुगुप्तन्तु धारयेद्दश वत्सरान् ॥

तत्र प्रथमं^२ बन्धुस्तदभावे ज्ञातिरवाप्नुयात् । अत्र च वाक्या-
न्तरपरामर्शात् ज्ञात्यभावे मातुलादीनामधिकार इति हलायुधः ।
बन्धुज्ञातौ च सन्निहितसम्बन्धिनौ दायादातिरिक्तौ ।

361.

बृहस्पतिः ।

राजाददौत षड्भागं नवमं द्वादशं तथा ।
शूद्रविट्क्षत्रजातीनां विप्राङ्गुलीतं विंशकम् ॥
व्यब्दादूर्द्ध्वन्तु^३ नागच्छेद्यत्र स्वामी कथञ्चन ।
तदा गृह्णीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणान् अयेत् ॥
ब्राह्मणान् अयेत् अन्यब्राह्मणेभ्योऽर्पयेदित्यर्थः ।

362.

बौधायनः ।

अब्राह्मणस्य प्रनष्टस्वामिकमृक्त्वं संवत्सरं परि-
पाल्य राजा हरेत् ।

363.

नारदः ।

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।
राजा तदात्मसाकुर्व्यादेवं धर्म्मो न हीयते ॥

अस्वामिकं प्रमीतस्वामिकमदायादं दायादादिच्छक्यहरण्यम् ।
अत्र च एकाब्दत्र्यब्दशब्दानां शक्तिदूरदूरतरदूरतमाद्यवस्थित-
दायादागमनापेक्षया व्यवस्था कार्या ।

१ ज्ञातिभ्यो वेति पाठान्तरम् ।

२ अर्पे इति पाठान्तरम् ।

३ अर्द्धपूर्वेष्विति पाठान्तरम् ।

364.

तथा ।

ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विस्तरेत् ।
 लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात्सम्यकल्पितम् ॥
 व्यसने असामर्थ्यं ।

365.

दृहस्पतिः ।

एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विपद्यते ।
 तदन्धुना क्रिया कार्य्या सर्व्वैर्वा सहकारिभिः ॥
 क्रिया आर्त्विष्यादिका ।

366.

शङ्खलिखितौ ।

तत्र चेदनुप्राप्ते सवने^१ ऋत्विङ्स्त्रियेत, तत्र^२ किं
 कार्य्यमिति जिज्ञासा^३ तस्य सगोत्रः शिष्यो वा
 तत्कार्य्यमनुपूरयेत् ।

अथ चेदवान्भवः ततोऽन्यम् ऋत्विजं वृणुयात् ।

367.

मनुः ।

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।
 तस्य कर्मानुसारेण देयोऽंशः सह कर्त्तृभिः ॥
 स्वकर्म परिहापयेत् व्याधादिना दोंषेण,^४ तदा तस्य देयो
 दक्षिणांशः । तत्र क्रतुदक्षिणा^५ यावतौ, यावच्च तेन कृतं तदाकलय्य
 दक्षिणांशस्तस्मै देयः ।

१ भवनं यज्ञपर्य्येषः ।

२ तत्र इति पाठान्तरम् ।

३ जिज्ञासतीति पाठान्तरम् ।

४ दोंषनिमित्तेनेति पाठान्तरम् ।

५ तत्क्रतुदक्षिणेति पाठान्तरम् ।

368.

तथा ।

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
 कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥
 सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽर्द्धिनः ।
 तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशास्तु पादिनः^१ ॥

अस्यार्थः । ज्योतिष्टोमे षोडशच्छत्विजां गोशतं दक्षिणा विहिता, तत्र षोडशत्विजां मध्ये केषां कियानंश इत्याकाङ्क्षायां मुख्या होचध्वर्युब्रह्मोद्गातारोऽर्द्धिनः, अयिमसंख्यापूरणानुरोधेन अर्द्धमष्ट-चत्वारिंशद्गावस्तास्तेभ्यो दातव्याः ।

अपरे मैत्रावरुण-प्रतिप्रसोत^२-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रसोतारः मुख्यांशा-दर्द्धिनः । तेभ्यश्चतुर्विंशतिर्गावो दातव्याः ।

अपरे अच्छावाग्नेष्ट्रग्रीध्र-प्रतिहतारो मुख्यांशतृतीयांशभागिनः । तेभ्यः षोडश गावो दातव्याः ।

अपरे यावसोचु-नेट-पोट-सुब्रह्मण्याः-मुख्यांशचतुर्थांशभागिनः । तेभ्यो द्वादश गावो दातव्याः । अत्र चार्द्धिनो दौक्ष्यतीत्यादि^३ द्वादशाहे सिद्धवदर्थवाद्दर्गनादेवंरूपा भागकल्पना क्रियते^४ इति ।

369.

तथा ।

यस्य कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यंशदक्षिणाः ।
 स एव ता आददीत भजेरन् सर्व एव वा ॥

१ चतुर्थांशैकपादिन इति पाठान्तरम् ।

२ प्रतिप्रसोति इति पाठान्तरम् ।

३ दौक्ष्यति तौष्यतीत्यर्थः, दौक्ष्यतीत्यपि पाठः ।

४ भिन्नवदिति—यथा द्वादशाहमाद्ये शतशोदक्षिणाविभाग उक्तस्तथा अन्यत्र द्वादशशतशोदक्षिणाविभागोऽपि एवं रीत्या कल्पनीय इति भावः ।

प्रत्यंगदक्षिणाः-अंगमंगं प्रति अन्विम्विशेषसम्बन्धेन^१ धनं विभज्य
दक्षिणाः कथिताः ।

यथाभिषेचनीये हिरण्ययौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्याद्याः^२
ताः किं यस्य कर्मणि यत्सम्बन्धेनास्मातास्तेनैव गृहीतव्याः, उतासौ
द्वारमात्रं, सर्वं वा विभज्य गृह्यैरन्निति संग्रहः ।

370. अत्र संग्रहे निर्णयार्थं मनु-विष्णु ।

रथं हरेदथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।
होता चापि हरेदश्वमुज्जाता चाप्यनः क्रये ॥

केवाञ्चिच्छाखिनामाधाने अध्वर्यवे रथ आस्मायते, ब्रह्मणे
वेगवानश्वः, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रे सोमोदाहकमनः शकटं, क्रये
सोमकये । तदिह यस्मैव यदास्मात् स एव तल्लभते एवं व्यवस्थायां
ददातिर्मुखायः पुरुषयोगश्च नादृष्टार्थः स्यादिति^३ ।

371. उच्यस्यतिः ।

आगन्तुकाः क्रमायातास्तथा चैव स्वयंकृताः ।
त्रिविधास्ते समाख्याता वर्त्तितव्यं तथैव तैः ॥

१ अन्विम्विशेषेति-अन्विम्विशेषादिति च पाठान्तरम् ।

२ अभिषेचनीये अभिषेचनप्रकरणे हिरण्ययौ काश्वनमयौ प्राकाशौ दीपस्तम्भा-
दिति । अंगमंगदपेक्षावित्यपरे इति मतपत्राच्छेषे भाष्यम् ।

३ ददातिर्दाभानुमुखायः- अस्मात्सम्बन्धेन परस्मैलोप्यनुकूलत्यागरूपार्थः,
त्यागश्च न समेदमसकस्य भवतु इत्येवमिच्छारूपः । प्रकृते अध्वर्यवे ददातीत्यत्र अध्वर्यो-
रिदं भवन्निति निर्दिष्टमन्त्रदानके दातुरिच्छारूपत्यागे यथाध्वर्युरेव गृहीता स्यात्,
तदेवं तस्य मुखायैतम् । तस्य तु द्वारत्वकल्पने न तदर्थस्यमिति भावः । पुरुषयोगश्च
द्वारभूतपुरुषयोगश्च इत्यर्थः । यत्र एकस्य नाम्ना दीयते पक्षीतारस्तपर्यपि, तत्र एकस्य
नामोपेक्षोद्दृष्टार्थ इति भावः । यदि कर्मकारिणि दीयते, तदा तदानं दृष्टार्थं
स्याद्दृष्टप्रयोजनवैतनरूपत्वात्तस्य । यस्मै कस्मैचिदानमदृष्टार्थमेव । न-चेष्टापत्तिः,
दृष्टार्थमभवे अदृष्टार्थस्य दीपतयाङ्गीकारादिति बोध्यम् ।

372.

शङ्खलिखितौ ।

अथ ऋत्विजि वृत्ते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्ववृत्तस्यैव दक्षिणा, पश्चाद्गतः किञ्चिन्नभेत, प्रवसेचेत्तत्कालं निमित्तं वा अपेक्ष्य यक्ष्यमाणस्तत्कालमुदीक्षेत, नान्तरा यजेत स्यादात्ययिको वा, तं क्रतुं समापयेत् । प्रोष्य प्रत्यागतश्च किञ्चिन्नभेत । अथ चेत्यतिषिद्धः प्रवसेत्कामादनुप्राप्ते सवने ऋत्विक् शतं दण्डः, स एव वा दुष्टः तस्य ऋत्विक्कुलोपाध्यायः । एवं व्याधितपतितो-
न्मत्तप्रहौणप्रध्वस्तेषु सम्प्रसादकरणमृत्विक्षु । कामाच्चे-
दपतितं याज्यं त्यजेदृत्विक्, प्राप्नुयाद्द्विशतं दण्डम् ।
याज्यश्चैव तदेवाप्नुयान्यागे ऋत्विजोऽपतितस्य । कामं
पतितमश्रोत्रियं त्यजेद्याज्यञ्चाभिशस्तमदातारम् ।

अस्यार्थः । पूर्ववृत्तेषु ऋत्विजु मध्ये एकस्य मरणादौ वृत्ते यदाऽन्यं वृणुते, पूर्वाहृतस्य दक्षिणा, तन्मरणपक्षे तद्वायादानां कर्मानुरूपा सा । पश्चादाहृतः कश्चित् किञ्चित् कर्मानुरूपं लभते^१ । यदा तु कालं मासपलादिकं निमित्तं वान्यदपेक्ष्य उद्भाव्य गतः, तदा यजमानस्तं प्रतीचेत्, नान्तरा यजेत । आत्ययिको वा, समयातिक्रमप्रति-
सन्धानवान्^२ क्रतुमृत्विगन्तरेण समापयेत् । पूर्ववृत्तश्च^३ ऋत्विक् प्रोष्य

१ लभतेति पाठान्तरम् ।

२ समयेति—समयातिक्रमे यत् प्रतिसन्धानं कारणं तद्वानित्यर्थः । प्रतिसन्धान-
वानित्यपि पाठः, तत्रापि स इत्यर्थ इति बोध्यम् ।

३ पूर्ववृत्तेति पाठान्तरम् ।

प्रवासं कृत्वा प्रत्यागतः किञ्चित् पारितोषिकं यजमानान्भवेत् ।
यजमानप्रतिषिद्धं चत्विक्कामाद्भुजन् पणशतं दण्डः ।

अथ स्वभावत एव दुष्ट इति विज्ञायते, तदा यजमानस्य
चत्विक्कुलपरौचाधिकृत उपाध्याय एव दण्डः ।

एवं व्याधिते पतिते उन्मत्ते प्रह्वीणे अभिशापादिना त्यक्ते प्रध्वस्ते
कर्मात्मताहेतुवाद्भुक्ते सम्प्रसादकरणं तं सन्तोष्य चत्विगन्तरवरणेऽप्य-
नुज्ञायहणम् ।

373.

मनुः ।

चत्विजं यस्यजेद्याज्यो याज्यमृत्विक् त्यजेद्यदा^१ ।
शतं कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥

दिगतैकगतदण्डयोः कामाऽकामकृत-धनवत्ताऽधनवत्ताभ्यां
व्यवस्था ।

374.

नारदः ।

चत्विक् च त्रिविधो ज्ञेयः पूर्व्वैर्जुष्टः स्वयं कृतः ।
यदृच्छया च यः कुर्यादात्विज्यं प्रीतिपूर्व्वकम् ॥
चत्विग्याज्यमदुष्टं यस्यजेदनपकारिणम् ।
अदुष्टञ्चत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ॥
क्रमागतेष्वेव धर्म्मो वृतेषुत्विष्टु च स्वयम् ।
यादृच्छिके तु संयोज्ये त्यक्ते नास्त्येव^१ किल्विपम् ॥
पूर्व्वैर्जुष्टः पूर्व्वपुरूपैरान्विज्येन सेवितः क्रमागत इति यावत् ।

संयोज्ये चत्विजि ।

१ यदीति पाठान्तरम् ।

२ त्यजेद्वास्त्येवेति पाठान्तरम् । तन्नामे नास्ति किल्विपमित्यपि पाठः ।

375.

बृहस्पतिः ।

प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।
 समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः ॥
 बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।
 करणं कारयेद्वापि सर्व्वैरेव कृतं भवेत् ॥

प्रयोगं लाभार्थम् । करणं लेख्यादि ।

376.

तथा ।

ज्ञातिसम्बन्धिसुहृदामृणं देयं सबन्धकम् ।
 अन्येषां लग्नकोपेतं लेख्यसाक्षियुतं तथा ॥
 स्वेच्छादेयं हिरण्यन्तु रसधान्यन्तु सावधि ।
 देशस्थित्या प्रदातव्यं ग्रहीतव्यं तथैव तत् ॥
 हिरण्यदाने अवधौ स्वेच्छा, रसादौ त्ववधेरावश्यकत्वम् ।

377.

तथा ।

समवेतैस्तु यद्वत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।
 न याचते च यः कश्चिन्नाभात्स परिहीयते ॥
 प्रयोगः पूर्व्वमाख्यातः समासेनोदितोऽधुना ।
 श्रूयतां कर्षकादीनां विधानमिदमुच्यते ॥
 वाह्यकर्षकबीजाद्यैः श्लेष्त्रेणपकरणेन च ।
 ये समानास्तु तैः सार्द्धं कृषिः कार्या विजानता ॥
 विव्रीते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।
 ऊपरं मूपकव्याप्तं श्लेष्त्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

गर्त्तानूपं सुमेकञ्च समन्तात्क्षेत्रसंयुतम् ।
 प्रकृष्टञ्च कृतं काले वापयन्फलमश्रुते ॥
 कृशाऽतिष्टब्धं क्षुद्रञ्च रोगिणं प्रपलायिनम्^१ ।
 काणं खञ्जञ्च नादद्याद्वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः ॥
 वाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।
 तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम् ॥
 एष धर्मः समाख्यातः कौनाशानां पुरातनः ।

विव्रीतशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षितो भूभाग उच्यते । प्रकृष्टं प्रकर्षणं
 कृष्टम् । काले माघादौ, कौनाशानां कृषीवलानाम् ।

378.

तथा ।

हिरण्यरूप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्मणाम् ।
 संस्कर्त्ता च फलाभिन्नः शिल्पौ चोक्तो मनूषिभिः ॥
 हेमकारादयो ये तु शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।
 कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथाऽंशतः ॥
 निर्वेशं वेतनम् । कुथेति पाठः कल्पतरु-हलायुधयोः ।

379.

कात्यायनः ।

शिक्षकाभिन्नकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः ।
 एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥
 अत्र शिक्षकाभिन्नकुशलाचार्याद्यत्वारो यथोत्तरं घटनाज्ञानो-
 त्कर्षणं भिद्यन्ते ।

380.

वृहस्पतिः ।

हर्म्यं देवगृहं वापी चार्भिर्कोपस्कराणि च ।
सम्भूय कुर्वताञ्चैषां प्रमुखो ह्यंशमर्हति ॥

प्रमुखः प्रधानभूतः, तत्र कात्यायनीयमुपदेशोपदेशृत्वभावापन्ना-
नाश्रित्य, ततोऽन्यत्र प्रमुखस्य ह्यंशहरत्वमित्यविरोधः ।

381.

तथा ।

नर्त्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः ।
तालज्ञो लभतेऽध्यङ्गं गायनास्तु समांशिनः ॥
स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात्समाहृतम् ।
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं हरेयुस्ते यथाऽंशतः ॥
चतुरोऽंशान् तथा मुख्यः शूरस्य शमवाप्नुयात् ।
समर्थस्तु हरेद्द्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः ॥

अर्द्धमधिकं यत्र तदध्यङ्गम् । मुख्यो बुद्धिशरीरव्यापारवान् ।
शूरः साहसिकः । समर्थः अन्यापेक्षया व्यापारवान् ।

382.

कात्यायनः ।

परराष्ट्राङ्गनं यत्स्याच्चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् ।
राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥
चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽंशांस्ततो हरेत् ।
शूरोऽंशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शिष्टास्त्वेकैकमेव तु ॥
तेषाञ्च प्रसृतानां यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।
तन्मोक्षणार्थं यदत्तं तस्य कार्य्या समा क्रिया ॥

अत्र राज्ञः षड्भाग-दशमभागौ परदेशसन्निधानाऽसन्निधाना-
दिना बोद्धव्यौ । तेषाञ्च प्रसृतानामिति प्रसृतानां चोरयितुमितस्ततो
गतानां यः कश्चिद्गृहणमवरोधनं प्राप्तः सन् धनं दत्त्वात्मानं मोक्षयति,
तद्धनं सर्वैरेव विभज्य शोधनीयमित्यर्थः ।

383.

तथा ।

वणिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिनां तथा ।
अनियम्यांश्कर्त्तॄणां सर्वेषामेष निर्णयः ॥
अनियम्यांश्कर्त्तॄणामंगमनियम्य कृतिमताम् ।

इति विवादरत्नाकरे सम्भूयसमुत्थावतरङ्गः ।

अथ दत्ताप्रदानिकम् द्वादशतरङ्गः ।

384.

तत्र दृहस्यति ।

एपाखिलेनाभिहिता सम्भूयोत्याननिष्कृतिः ।
अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च कथ्यते ।

385.

नारदः ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥
अदेयमथ देयञ्च दत्तञ्चादत्तमेव च ।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥
तत्र ह्यष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
दत्तं सप्तविधं विद्याददत्तं षोडशतमकम् ॥

386.

दृहस्यति ।

सामान्यं पुत्रदारादिसर्व्वस्वन्यासयाचितम् ।
प्रतिश्रुतं तथाऽन्यस्य न देयन्वष्टधा स्मृतम् ॥
सामान्यमनेकस्वामिकं, याचितं व्यापारार्थं याचित्वानौतम् ।

387.

नारदः ।

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।
निक्षेपः पुत्रदारञ्च सर्व्वस्वञ्चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

388. याज्ञवल्क्यः ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन^१ देयं दारसुताहते ।
नान्वये सति सर्व्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

389. दत्तः ।

सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।
अन्वाहितञ्च^२ निश्लेषः सर्व्वस्वञ्चान्वये सति ॥
आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

अत्र चादेयपरिगणनवृत्तानां सुनीनां स्वसोक्तान्यव्यवच्छेदे न
तात्पर्य्यम् ।

390. कात्यायनः ।

विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्राश्च^३ सर्व्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् ॥
आपत्काले प्रकर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिर्णयः ॥

अत्र पूर्व्ववाक्ये दारपुत्रयोरापत्सु कष्टास्वपि दानादिनिषेधात्
सर्व्वस्वस्य चान्वये सति कष्टास्वस्थापत्स्वेतन्निषेधात् आपत्काले तु

१ कुटुम्बाविरोधेनेति पाठान्तरम् ।

२ आहितञ्चैवेति पाठान्तरम् ।

३ पुत्रश्चेति पाठान्तरम् ।

कर्त्तव्यमित्यनेन दानादिवोधनं दार-पुत्रयोरिच्छामादाय सर्व्वस्वस्य चान्वयसम्प्रतिमादाय, अनिच्छुदारपुत्रयोरन्वयाननुमत्या च सर्व्वस्वस्य न दानादौत्यविरोधः ।

391.

वशिष्ठः ।

शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः, तस्य दान-विक्रय-त्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषाम् । न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यचानुज्ञानाद्भर्तुः ।

न तु स्त्री पुत्रं दद्यादित्यत्र दद्यादित्यनेनाजहत्स्वार्थलक्षणया विक्रयादिकमपि विवक्षितं भर्त्सनुज्ञायास्तत्रापि न्यायसामान्येन^१ प्रयोजकत्वात् । तदुक्तं हारौतेन,— “आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” ।

392.

बृहस्पतिः ।

कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते ।

मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ॥

393.

कात्यायनः ।

सर्व्वस्वं गृहवर्ज्जन्तु कुटुम्बभरणाऽधिकम् ।

यद्द्रव्यं तत्स्वकं देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

394.

गृहस्पतिः ।

सप्तागमाङ्गहक्षेत्राद्यद्यत्क्षेत्रं प्रदीयते ।

पितृभ्यं वाऽथ स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम् ॥

स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम् ।

वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते ॥

सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तञ्च यद्दत्तम् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुमतं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

अविभक्ता विभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति मनुक्ताः । अत्र दायोऽन्वयागतं धनम्, लाभो निष्पादेः, जयोऽत्र संग्रामे शत्रोरभिभवः, प्रयोगः कुषीदम्, कर्मयोगः कृषिवाणिज्यादीति गृहस्वकाण्डे कल्पतरुः । अत्र च सप्तविध-
शौर्याद्यागमलब्धाद्भूनादुद्धृत्य तद्भूतं दातव्यमित्यचरार्थः ।

वस्तुतस्तु कुटुम्बभक्तवसनोचितधनाधिकम् स्वत्वहेतुना लब्धं गृह-
क्षेत्रादिकं देयं न तु स्वत्वहेतुमन्तरेणाप्याप्तं देयमित्यर्थः । अतएव
तद्भूतागममाश्रित्येत्यर्थ इत्याह कल्पतरुः । विवक्षितं मुनीनां वक्तु-
मिष्टमित्यर्थः । बन्धाचारेण बन्धकमिति बन्धकं यथा स्वसम्बन्धि
तथा परस्यापि कुर्यादित्यर्थः । वैवाहिक इत्यत्र वैवाहिकपदेन
शौर्यार्जितमपि विवक्षितम् । सर्वस्वदानम् अन्वयाननुमत्या,
अनुमत्यापि च यद्दानं तत्सर्वं विद्यते । तेनैतेषु विषयिमवाक्या-

नुसारात्परापेक्षयैव दानम् । दायादः पुत्रादिः, दायमादत्ते इति व्युत्पत्त्या ।

तथाच वृत्त्यधिकारे—दायाद्यं शिलोञ्चौ अन्यच्चापरिगृहीत-
मित्यापस्तम्बवाक्यस्य व्याख्याने दायादः पुत्रादिरिति कल्पतरुः^१ ।

प्रकाशकारोऽपि दायादान् पुत्रानित्यादि सम्प्रतिजिज्ञासेत्यन्तं
वदन्निममेवार्थमाह । एवञ्च क्रमायाते सामान्येन स्वत्वावाधेन
स्वभृते स्वाभ्यन्तरमपेक्ष्यैव दानम् । वैवाहिकशौर्व्यादित्यतिरिक्ते^२
स्वयलब्धे तु कुटुम्बभक्तवसनातिरिक्ते सर्वस्मिन् स्वेच्छयैव दानम् ।
सौदायिकशौर्व्याप्राप्रयोस्तु^३ स्वयं स्वधयोः स्वपेक्षास्वाम्यपेक्षाभ्यां^४
दानम् । स्थावरे तु क्रमायाते विभक्तेऽपि स्वाभ्यन्तरापेक्षयैव
दानमिति सप्रागमादित्यादि दानाधमनविक्रय इत्यन्तदृहस्पति-
वाक्यार्थसंक्षेपः ।

यत्तु केनाप्यविभक्तस्थावरस्यैवात्र तात्पर्यविषयत्वमित्युक्तम् । तत्र,
विभक्ता इत्यत्र विषयाकाङ्क्षायासेतदाक्यबोधितस्थावरस्यैव बाधमन्त-
रेण विषयत्वोचितत्वात् धनान्तरविभक्तनानापुरुषस्वभृतेऽपि सामा-
न्येत्यादिनैव वाक्येन दृहस्पतिना एकास्वातन्त्र्यबोधनादेः^५ तस्था-
नारभ्यत्वापत्तेश्च ।

कश्चित्तु सप्रागमादित्यादिवाक्ये विवक्षितपदेन दायादानु-

१ कल्पतरुकार इति पाठान्तरम् ।

२ वैवाहिकशौर्व्यातिरिक्तेति पाठान्तरम् ।

३ सौदायिकशौर्व्याःप्राप्रयोस्त्विति पाठान्तरम् ।

४ स्वपेक्षया स्वाभ्यपेक्षयैति पाठान्तरम् ।

५ स्वातन्त्र्यबोधनादिति पाठान्तरम् ।

मतिरपेक्षणीया इत्यभिमतं^१ स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तमित्यादिवाक्यस्य^२
स्वावरेतरपरतेत्याह ।

तत्र, विवक्षितपदेन परानुमतेरनुपस्थापनात्^३ सङ्कोचे प्रमाणा-
भावाद्भवहारविरोधाच्च ।

395. याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्वावरस्य विशेषतः ।

देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेद्दुधः ॥

396. कात्यायनः ।

स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

न दद्याद्वणवहाय्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

397. मत्स्यपुराणे ।

प्रतिश्रुत्याऽप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः ।

398. चारीतः ।

प्रतिश्रुत्याऽप्रदानेन दत्तस्याच्छेदनेन च ।^४

विविधान्नरकान् याति तिर्यग्घोनौ च जायते ॥

वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

ऋणं तद्दुर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

१ अभिमतमिति पाठान्तरम् ।

२ वाक्ये इति पाठान्तरम् ।

३ अनुपस्थानादिति पाठान्तरम् ।

४ प्रतिश्रुत्याऽप्रदानेन दत्तस्य च्छेदनेन चिति पाठान्तरम् ।

399.

गौतमः ।

प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ।

अधर्मोऽत्र दानानर्हताप्रयोजकः ।

400.

बृहस्पतिः ।

भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे ।

अद्धानुग्रहसंप्रौत्या दत्तमष्टविधं विदुः ॥

401.

दत्तस्य सप्तविधत्वमभिधाय^१ विभागे नारदः ।

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं, दानविदो विदुः ॥

पण्यमूल्यं क्रीतमूल्यं, भृतिर्वितनं कृतकर्मणे दत्तं, तुष्ट्या वन्दि-
चारणादिभ्यो दत्तं, स्नेहात् पुत्रादिभ्यो दत्तं, प्रत्युपकारत उपकृतवते
प्रत्युपकारतया दत्तं, स्त्रीशुल्कं कन्यापरिणयार्थं तत्सम्बन्धिने दत्तम्,
अनुग्रहार्थं धर्मार्थम् ।

एतच्च बृहस्पतिना अद्वादत्तत्वेनाभिहितम् । अनुग्रह-सम्प्रीत्यो-
स्तुष्टितोऽभेदमादाय नारदीयं सप्तत्वम्, भेदमादाय बार्हस्पत्यमष्ट-
मत्वाभिधानमित्यविरोधः । इतरेतरव्यवच्छेदे न तात्पर्यम् ।

402.

दत्तः ।

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दौनाऽनाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत् ॥

403.

कात्यायनः ।

भयत्राणाय रक्षार्थं तथा^१ कार्यप्रसाधनात् ।
 अनेन विधिना दत्तं विद्यात्प्रत्युपकारिकम्^२ ॥
 अविज्ञातोपलब्ध्यर्थं दानं यत्र निरूपितम् ।
 उपलब्धिक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्त्तिता ॥
 प्राणसंशयमापन्नं यो मामुत्तारयेदितः ।
 सर्वस्वं तस्य दास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥
 न तथा भवेत् न तस्य दातव्यमित्यर्थः ।

404. अदत्तं घोड़शात्मकमिति यदुक्तं तच्चाह नारदः ।

अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकरुगन्वितैः ।
 तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छ्लयोगतः ॥
 बालमूढाऽस्वतन्वैश्च^३ मत्तोन्मत्तापवर्जितैः ।
 कर्ता ममाऽयं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

भयं यस्मै दीयते तत एव, क्रोधादयो रुगन्ताः प्रकृतिस्थिता-
 विरोधिना विवक्षिताः । उत्कोचोऽपि वक्ष्यमाणः । परीहास
 उपहासो दानाभिसन्धिमन्तरेण दानबोधकवचनमिति यावत् ।
 व्यत्यासोऽन्यस्मै दातव्यस्यान्यस्मै दानमन्यस्मिन् दातव्ये अन्यस्य वा
 यद्दानं, क्लृप्तं बद्ध परिभाष्यान्पदानम्, क्लृप्तं प्रमाद इति प्रकाश-
 कारादयः ।

१ यथेति पाठान्तरम् ।

२ प्रत्युपकारकमिति पाठान्तरम् ।

३ बालमूढास्तन्वातेरिति क्वचिन्पाठः ।

बालोऽत्र कार्याकार्यनिर्णयान्नमवयोयोगौ । मूढः स्वभावादेव
कार्याकार्यविवेकशून्यः । अस्वतन्त्रः पुत्रदासादिः । मत्तो मदिरा-
दिना । उन्मत्तो वातादिना । अपवर्जितो बन्धुवहिष्कृतः । प्रति-
लाभेच्छया सम्प्रदानकर्तृकासत्यवचनमूढतया^१ ।

कामधेनु-मिताक्षराभ्यां^२ बालमूढास्वतन्त्रार्त्तैरिति लिखितं,
व्याख्यातञ्च मिताक्षरायामार्त्तौ रोगाभिभूत इति । हृगन्वितश्चा-
साध्यरोगान्वित इति विवृतम् । कामधेन्वादावपवर्जितमिति पाठः ।
अपवर्जितं दत्तमिति मिताक्षरा-हलायुधाभ्यां व्याख्यातञ्च ।

405.

काव्यायनः ।

कामक्रोधाऽस्वतन्त्रार्त्तलौवोन्मत्तप्रमोहितैः ।
व्यत्यासाच्च परीहासाद्^३ यदत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥
यदि कार्यस्य सिद्ध्यर्थं^४ मुक्तोचा या^५ प्रतिश्रुता ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे^६ न देया^७ सा कथञ्चन ॥
तथा^८ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाय्यः स तां वलात् ।
दण्डञ्चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः ॥

१ प्रत्युपकारवचनमूढतयेति पाठान्तरम् ।

२ कामधेनुमिताक्षरयोरिति पाठान्तरम् ।

३ व्यत्यासपरिहासाभ्यामिति पाठान्तरम् ।

४ कार्यप्रसिद्धार्थमिति पाठान्तरम् ।

५ स्यादिति पाठान्तरम् ।

६ तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे मिति पाठान्तरम् ।

७ अथेति पाठान्तरम् ।

अवार्त्तनं दत्तं धर्मकार्यमन्तरेण^१ दत्तं बोद्धव्यम् ।
 सुखेनावार्त्तनं वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।
 अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नाऽच संशयः ॥
 इति कात्यायनवचनात् ।

406.

दृष्टस्यतिः ।

क्रुद्ध-क्रुष्ट-प्रमत्तार्त्त-बालोन्मत्त-भयातुरैः ।
 मत्ताऽतिवृद्ध-निर्धूतैः सम्मूढ-शोकि-रोगिभिः ।
 नर्मदत्तं तथैतैर्यददत्तं तत्प्रकीर्तितम् ॥
 निर्धूतोऽपवर्जितः । नर्मदत्तं क्रौडादत्तम् ।

407.

गौतमः ।

क्रुद्धक्रुष्टभौतार्त्तलुब्धबालस्थविरमूढमत्तोन्मत्त-
 वाक्यान्यन्तानि ।

408.

दृष्टस्यतिः ।

प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया ।
 कार्ये चाधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयात् ॥

409.

अथ नारदः ।

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ।
 यददत्तं स्यादविज्ञानाददत्तं तदपि स्मृतम् ॥
 अधर्मसंहिते अधर्मसंयुक्ते ।

410.

मनुः ।

धर्मार्थं येन यददत्तं कस्मैचिद्याचते धनम् ।
 पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तेन तद्भवेत् ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाङ्गोभेन वा पुनः ।

राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥

धर्मार्थं याचित्वा गृह्यते यदि तेन धर्मं न करोति, तदा तस्य तदाहरणीयम् । यदि तु स दर्पाङ्गोभावात् तमर्थं साधयेत्, तदा राज्ञा सुवर्णं दण्डनीय इत्यर्थः ।

411.

नारदः ।

गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यथादेयं प्रयच्छति ।^१

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महौषिता ॥

अदत्तं षोडशात्मकं नारदोक्तमेव । तथा अदेयमन्वाहिताद्यष्ट-
विधमेतदुक्तमेव । अधुना यदुत्कोचमाश्रित्य दत्तमदत्तमुक्तम् ।

412.

तदाह कात्यायनः ।

स्तेयसाहसिकोदृत्तपारदारिकशंसनात् ।^१

दर्शनादृत्तनष्टस्य तथासत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चित्तदुत्कोचाख्यमुच्यते ।

न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थश्चैव दण्ड्यते ॥

स्तेयञ्च साहसञ्च स्तेयसाहसे, ते यस्य स्तः स स्तेयसाहसिकः,
दृत्तनष्टो दृत्तश्च्युतः, तेन स्तेयसाहसिकोदृत्तपारदारिकदृत्तनष्टानां
दर्शयित्वा साह्यादीनामसत्ये^२ प्रवर्त्तयित्वा वा यद्गुणं स्वीकृतं तत्पूर्व-
-

१ अदेयदायको दण्डसाहाय्यदत्तप्रतीच्छकः । इति काचित् पाठः ।

२ स्तेयसाहसिकपूर्वपारजापिकशंसनादिति पाठान्तरम् ।

३ असत्येति पाठान्तरम् ।

वाक्ये मन्तव्यम् । अतस्तप्रतिश्रुतमपि अदेयं दत्तमयाच्छेद्यतया
 बोद्धव्यं^१ पूर्ववाक्ये । तत्र मध्यस्थो दापकश्च यो वृत्तः स दण्डनीयः ।
 एकादशगुणं गृहीतैव दण्ड्य इति यदि कार्यस्थेत्यादिसहित-
 दाकार्यः^२ । एकादशगुणत्वञ्च स्वीकृतोक्तोच्चापेक्षया ।

इति विवादरत्नाकरे दत्ताप्रदानिकतरङ्गः ।

१ ग्रहीतशक्ति पाठान्तरम् ।

२ यदि कार्यस्थे सिद्धार्थमुत्कोचा म्यात् प्रतिश्रुता । इत्यादि पूर्वोक्तवाक्येना-
 न्वित शतदाकार्य इत्यर्थः ।

अथ अभ्युपेत्याशुश्रूषाविधि-^१ स्त्रयोदशतरङ्गः ।

413. तत्र बृहस्पतिः ।
 अदेयादिकमाख्यातं भृतानामुच्यते विधिः ।
 अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतत्पदमादौ निगद्यते ॥
 पदं विवादपदम् ।
414.
 वेतनस्याऽनपाकर्म तदनु स्वामिपालयोः ।
 क्रमशः कथ्यते वादो भृतभेदत्रयन्विदम् ॥
 भृतो मूल्हेन तत्कर्मकरः । इदं विवादपदम् ।
415. भारवः ।
 अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
 अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्^२ विवादपदमुच्यते ॥
 शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रेषूक्तो मनौषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥
 पञ्चविधत्वादिकमग्रे, त्रिपञ्चकाः पञ्चदशात्मानः^३

१ यद्य भृतकविधिरित्युच्यते ।

२ पद्यते इति पाठान्तरम् ।

३ न शुश्रूषाम् अभ्युपेत्य, शुश्रूषानामयथमित्यर्थः । शुश्रूषामभ्युपेत्यैतदिति पाठान्तरम् ।

४ पञ्चदशात्मा इति पाठान्तरम् ।

416. भृता^१ इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः ।
 अनेकधा तेऽभिहिता जातिकर्मानुरूपतः ।
 विद्याविज्ञानकामार्थनिमित्तेन चतुर्विधाः ।
 एकैकः पुनरेतेषां क्रियाभेदात्प्रपद्यते ॥
417. नारदः ।
 शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।
 एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥
 सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ।
 जातिकर्मकरस्वक्तो विशेषो वृत्तितस्ततः ॥
418. बृहस्पतिः ।
 विद्या चयी समाख्याता ऋग्यजुःसामलक्षणा ।
 तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्छास्त्रदेशिताम् ॥
419. नारदः ।
 आविद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् ।
 तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥
420. तथा ।
 समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।
 प्रतीयात्स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥
 अनेन शिष्यो भृत उक्तः ।

421.

अथ दृष्टव्यमिति ।

विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेमकुप्यादिसंस्थितिः^१ ।
 नृत्यादिकञ्च तच्छिक्षन् कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे ॥

422.

नारदः ।

स्वं शिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।
 आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥
 आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तजीवनम्^२ ।
 न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥

स्वमात्मजात्युचितम्, आहर्तुमादातुम्, अन्ते पार्श्वे, काल-
 मवधिभूतं, सुनिश्चितं साक्षिमत, अन्यत् शिल्पशिक्षातः ।
 आभ्यामन्तेवासौ भूत उक्तः ।

423.

अथात्र काव्याचनः ।

यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं^३ कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।
 प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्तते ॥

424.

नारदः ।

शिक्षयन्तमदुष्टञ्च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।
 बलाद्वासयितव्यः स्याद्वध-बन्धौ च सोऽर्हति ॥

१ हेमकुप्यादिसंस्थितिरिति पाठान्तरम् ।

२ दशवर्तनमिति पाठान्तरम् ।

३ ग्राहयेच्छिल्पमिति पाठान्तरम् ।

शिक्षितोऽपि^१ कृतं कालमन्तेवासौ समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥

वधोऽत्र ताडनमात्रं, वन्धो यन्त्रणमिति कश्चित् । कृतं कालं
व्यवस्थापितं समयम् । तत्फलं कर्मफलं भृत्यादिकम् ।

425.

तथा ।

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तितथ्यानुमन्यैनमन्तेवासौ निवर्त्तते ॥

अथ प्रकृतानुसारात्कामनिमित्तेनोक्तं भृतकं तृतीयम् ।

426.

दृष्टस्पतिः परिभाषते ।

यो भुङ्क्ते परदासौन्तु स ज्ञेयो वनिताभृतः ।

कर्म तत्त्वामिनः कुर्याद्यथाऽन्नेन भृतो^२ नरः ॥

427.

स एवाद्भृत^३माह ।

बहुधाऽद्भृतः^४ प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।

हीनमध्योत्तमत्वञ्च सर्व्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासार्द्धघण्टासद्विमासाब्दभृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम् ॥

भागभृतोऽत्र कर्मफलान्गभृतः ।

१ शिक्षितोऽपीति पाठान्तरम् ।

२ यथान्योऽर्धभृत इति पाठान्तरम् ।

३ अर्धभृत इति पाठान्तरम् ।

४ अर्धभृत इति पाठान्तरम् ।

428. अथ स्वमतेन त्रिविधमुक्तं भृतकमाह नारदः ।

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमोमध्यमोऽधमः ।
शक्तिभक्त्यनुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिः ॥
उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः ।
अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ॥
भक्तिरूपचारः । कर्माश्रया कार्यनिबन्धना ।

429. गृहस्पतिः ।

आयुधी चोत्तमस्तेषां मध्यमः सौरवाहकः ।
भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृत् ॥
द्विप्रकारो भागभृतः कृषिगोजीविनां स्मृतः ।
जातशस्यात्तथा क्षीरात्स लभेत न संशयः ॥
भागमिति शेषः ।

430. तथाधिककर्मकृतमाह नारदः ।

अर्थेष्वधिककृतो यः स्यात्कौटुम्बस्य तथोपरि ।
सोऽधिककर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥
अर्थेषु कार्येषु, अनयोर्दयोरप्यधिककर्मकर-कौटुम्बिकसंज्ञे व्यव-
हाराय ।

431.

शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारः समुदाहृताः ।
जघन्यकर्मभाजस्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥
कर्माऽपि द्विविधं प्रोक्तमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतः स्मृतम् ॥

चत्वारः शिथ्यान्तेवासिभृतकाधिकर्म्मकृतः, कर्म्मकृतः शिथ्यादिचतु-
ष्टयस्य ।

432.

तथा ।

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथाऽन्ततः ।
अशुभं कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यत्ततः परम् ॥

शोधनमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ग्रहणञ्च उज्झनञ्च ग्रहणो-
ज्झनम् । इच्छतः स्वामिनः स्वामिन इच्छानुसारेण, अङ्गैर्हस्ता-
दिभिरुपस्थानं संवाहनं तच्चाङ्गानामेव, अन्ततः समीपतः ।

433.

कात्यायनः ।

विण्मूत्रोन्मार्जनञ्चैव^१ नग्नत्वपरिमर्दनम् ।
प्रायो दासौसुताः कुर्युर्गवादिग्रहणञ्च यत् ॥

नग्नत्वपरिमर्दनं परिधापनं, नग्नत्वे मति परिमर्दनं संवाहनमिति
पारिजातः ।

434.

अथ नारदः ।

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अन्नाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पण्ये जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृतः ।
विक्रोता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥

१ विण्मूत्रोन्मार्जनञ्चैवेति पाठान्तरम् ।

गृहे जातः स्वदास्यां जातः, क्रीतो मूलेन स्वीकृतः, लब्धः प्रतिग्रहादिना, दायादुपागतः क्रमागतदासः, अन्नाकालभृतो दुर्भिक्षे अन्नं दत्त्वा रक्षितप्राणः, आहित आधीकृतः, मोक्षितो महत च्छणात् च्छणमोचनाभ्युपगतदासः, युद्धे प्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः, पणे जितो वद्यस्मिन् वादे पराजितो भवामौल्यादिपरिभाषणेन दासीकृतः^१ । द्यूतजित इति प्रकाश-पारिजातौ ।

तवाहमित्युपगतस्तवाहं दास इति कृताभ्युपगमः, प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याभ्रष्टः, कृतः कृतकाल एतावन्तं कालं तवाहं दास इत्यङ्गी-कृतदास्य इति यावत् । भक्तदासो भक्तार्थमेवाङ्गीकृतदास्यः, वड्वाकृतो वड्वा दासी तथा कृतस्तम्भोभादङ्गीकृतदास्यः, विक्रेता आत्मनः-स्वविक्रयेण दासीभृतः ।

435.

तथा ।

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो नैव दास्यात्प्रमुच्यते ।
प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥
विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ॥

प्रसादः प्रीतिः, स्वतन्त्रः स्ववशः ।

मार्कण्डेयपुराणे चाण्डालदासतां प्राप्तस्य हरिसुन्दस्य वाक्यम्^१ ।

436.

तथा ।

चाण्डालेनाऽननुज्ञातः प्रवेक्ष्ये ज्वलनं यदि ।
चाण्डालदासतां प्राप्स्ये पुनरन्यत्र जन्मनि ॥

^१ दासीभृत इति पाठान्तरम् ।

^२ वक्ष्यमिति पाठान्तरम् ।

437.

मनुः ।

न स्वामिना विस्मृष्टोऽपि शूद्रो दास्यात्प्रमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तं तस्माद्यपोहति ॥

स्वामिप्रसादादपि शूद्रस्य चतुर्वर्गाभ्यन्तरस्य जघन्यतमभूतकस्य वा
न दास्यविमोच इत्यर्थः । एवञ्च प्रसादमन्तरेण न परदास्याद्विसु-
च्यते इति शूद्रेतरस्य ह्यजातादिविषय^१मित्यविरोधः ।

438.

प्रराज्यवसितः कस्य दास इत्याकाङ्गायां नारदः ।

राज्ञ एव हि दासः स्यात्प्रज्यावसितो नरः ।
न तस्य हि विमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन ॥
प्रज्यावसिता यत्र चयो वर्णा द्विजातयः ।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविट् नृपः ॥
क्षत्रविट् क्षत्रियवैश्वैरु^२ ।

439.

दत्तः ।

पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।
श्वपादेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥
स्वधर्मं पारिव्राज्यवतो धर्मं ।

इति विवादरत्नाकरे ऋष्यपैत्याशुश्रुधातरङ्गः ।

१ शूद्रेतरपरमिति पाठान्तरम् ।

२ समाहारद्वन्द्वत्वादिनि बोधम् ।

अथ दास्यमोक्षविधिश्चतुर्हशतरङ्गः ।

440.

तत्र नारदः ।

तवाहमित्युपगतो^१ योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
 न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥
 चौरापहृतविक्रीता ये च दासकृता बलात् ।
 राज्ञा मोक्षयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥
 यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् ।
 दासत्वात्स विमुच्येत^२ पुत्रभागं लभेत च ॥
 अन्नाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।
 भक्षितञ्चापि यद्वस्तु^३ न तच्छुध्यति कर्मणा ॥
 आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।
 अथोपगमयेदेनं सोऽपि क्रीतादनन्तरः ॥
 ऋणन्तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्याद्विमुच्यते ।
 कृतकालव्युपरमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ॥
 तवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पशो जितः ।
 प्रतिशौर्यप्रदानेन मुच्यते तुल्यकर्मणा ॥
 भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
 निग्रहाद्दड़वायाश्च मुच्यते वडवाकृतः^४ ॥

१ तवाहमिति आकानं पाठान्तरम् ।

२ परिसुखेति पाठान्तरम् ।

३ यत्नेति यदुर्मिसे इति च पाठान्तरम् ।

४ वडुषाकृतः ।

चौरापहतविक्रौताश्चौरैरपहताः सन्तो विक्रौताः । एषां दासानां मध्ये यः प्राणसंग्रयात्स्वामिनो मोचयिता, सः सद्य एव दासो दास-
त्वादिसुच्यते पुत्रभागं लभेत चेति यथैषामिति श्लोकार्थः ।

अन्नाकालमृतो दुर्भिक्षादौ अन्नं दत्त्वा मरणाद्रुचितो गोयुग-
प्रदानेन सुच्यते^१ । न तु यद्भूतं तेन, तत्कर्म्मणा शुध्यति,
तेनैतच्छुद्ध्यर्थमवश्यं गोयुगं दातव्यम् ।

अथोपगमयेदिति यस्मिन्नाहितो दासस्तमेव यदि ग्राहयेत्तदासौ
क्रीतादनन्तरः क्रीतादवशिष्टो भवतीत्यर्थः । प्रतिश्रीर्षप्रदानेन
स्वतुल्यदासप्रदानेनेत्यर्थः । नियहादाच्छेदात् । वडवा दासौ ।

441.

चाक्षवः ।

बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि सुच्यते ।
स्वामिप्राणप्रदो भक्त्यागात्तन्निष्कृयादपि ॥

442.

कात्यायनः ।

स्वदासौ यस्तु संगच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः ।
अवेक्ष्य वीजं कार्या स्याद्दासौ सान्वया तु सा ॥

अवेक्ष्य वीजं स्वामिना तस्यां जनितं पुत्रं, सान्वया तत्पुत्र-
सहिता सा अदासौ कार्या अन्यपुत्राभावे, अन्यथा त्वन्य एव
पुत्रस्तदर्थं क्रियायामिति न सान्वया अदासौ कार्य्येति एवमेव
प्रकाश-पारिजातौ । प्रसादात्स्वामिनोऽन्यचेति अनेन च प्रसादज-
दास्यविमो^२चमाह ।

१ गोयुगप्रदानाच्छुते इति पाठान्तरम् ।

२ प्राप्रप्रसादजस्वदास्यविमोचविधानमिति पाठान्तरम् ।

443.

नारदः ।

'स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
 स्कन्धादादाय तस्याशु भिन्द्यात् कुम्भं सहाभसा ॥
 साक्षताभिः सपुष्याभिर्मूर्ध्वन्यद्विरवाकिरन् ।
 अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमयोत्सृजेत् ॥
 ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।
 भोज्यान्नश्च प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम् ॥

प्रीतमानसस्तुष्टः, स्कन्धात् स्वदासस्य कुम्भं भिन्द्यात्, अभसा
 सलिलेन सह, एनं दासम् अङ्गिः पानीयैरुत्सृजेत् विष्टजेत् । ततः
 प्रभृति स्वाम्यनुग्रहपालित इति संज्ञया वक्तव्यः । अभिमतः पूज्यः ।

444.

तथा ।

अधनास्त्रय एवैते भार्या दासस्तथा सुतः ।
 यत्ने समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्वनम् ॥
 समधिगच्छन्ति अर्जयन्ति ।

445.

देवलः ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।
 अस्वाम्यन्तु भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥
 पत्यौ जीवति नारीणां दासानां स्वामिनि स्थिते ।
 तद्वन्नियतमस्वाम्यं सर्वार्येष्वब्रवीन्मनुः ॥
 विश्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्भव्योपादानमाचरेत् ।
 न हि तस्याऽस्ति किञ्चित्त्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥

446.

कात्यायनः ।

दासस्य हि धनं यत्स्यात्स्वामी तत्र प्रभुः स्मृतः ।
प्रकाशं विक्रयाद्यत्तु न स्वामी धनमर्हति ॥

प्रकाशं स्वामिनः ।

447.

मनुः ।

दासेनोढा त्वदासौ या सापि दासौत्वमाप्नुयात् ।
यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

प्रकाशं विक्रयाद्यत्तु न स्वामी धनमर्हति, यत्तु प्रकाशं स्वामिना दासे विक्रीतं, यदा स्वविक्रये दासेन मूल्यतया प्राप्तं, यदा प्रसादे स्वामिना दासस्य कृते दत्तं^१, तत्र दासधनेऽपि न स्वामी प्रभुरिति प्रकाशकामधेनुपारिजातप्रभृतिषु पाठार्थः^२ ।

प्रकाशविक्रयाद्यर्थं तस्वामी धनमर्हतीति लक्ष्मीधरेण पठितम् । तदपि प्रकाशविक्रयाद्यर्थं धनं तस्वामी दास एवाहति, न दासप्रभोस्तत्र प्रभुत्वमिति स्वरसखण्डनेनापि प्रतिप्रसवपरतया अन्यथानर्थक्याद्भ्रुवहारविरोधाच्च^३ व्याख्येयम् ।

दासेनेति यो यस्य दासस्तेन तददास्यपि परिणीता तस्य दासौ भवतीत्यर्थः । दासपदेन प्रथमेन सप्रतियोगिकदासत्वस्थाभिधानाददासौत्वत्रापि सैव^४ व्याख्येया ।

१ तदासाधीनमित्यधिकः पाठोऽपि दृश्यते ।

२ प्रकाशकामधेनुपारिजातदृष्टपाठादर्थे इति पाठान्तरम् ।

३ अन्यथा प्रतिप्रसवपरतया स्वामीकारे स्वाम्यधीनत्वात् भाष्यार्थानुसारेण दासत्वेत्यादिवचनेनैव मतार्थत्वेन स्वाम्य वचनस्य वैकल्यादित्यर्थः ।

४ सैव सप्रतियोगिकैवेत्यर्थः ।

तत्राऽदासौ द्विविधा—कस्यापि न दासौ, कस्यचिद्दासौ वा, उभयत्रापि सामान्यतोऽप्यपेक्षणीयानुमतेरनुमतिरपेक्षणीया^१ । यदि तु^२ नञो व्युत्पत्त्या कस्यापि या न दासौ, सा अदासौत्यभिमतं, तत्रापि या कस्यापि दासौ, तस्यामपि सामान्यतो विशेषतो वा स्वाभिस्वीकारेण दासत्यक्ताया ऊढाया विवाहयित्स्वामिस्वत्वास्पदत्वं भवितुमर्हत्येव, तच्च न्यायाद्वाक्यगत्येति^३ न कश्चिद्विशेषः ।

इति विवादरत्नाकरे दास्यमोक्षतरङ्गः ।

१ अनुमतिदांस्यस्वीकारे इति शेषः ।

२ यद्यपौति पाठान्तरम् ।

३ न्यायद्वारा भवत्येव फलतो वेति पाठान्तरम् ।

अथ दास्याधिकारविधिः पञ्चदशतरङ्गः ।^१

448.

अथ नारदः ।

वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥

स्वधर्मः स्वकौयाग्रमधर्मः स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र स्वधर्मत्यागिनं
परित्यज्येत्यर्थः ।

449.

कात्यायनः ।

स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः ।
त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रे न विद्यते ॥
वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।
राजन्य-वैश्य-शूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्रताम् ॥
समवर्णोऽपि विप्रन्तु दासत्वं नैव कारयेत् ।
शौलाध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्म कामतः ॥
तत्रापि नाशुभं किञ्चित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ।
ब्राह्मणस्य हि दासत्वान्नृपतेजो विहन्यते ॥
क्षत्रविद्शूद्रधर्मस्तु समवर्णं कदाचन ।
कारयेद्दासकर्माणि ब्राह्मणं न वृहस्पतिः ॥

^१ अथ दास्याधिकारविधि इति पाठान्तरम् ।

^२ —वर्णोपेति पाठान्तरम् ।

श्रीलाध्ययनसम्पन्नं ब्राह्मणं न, तदूनं श्रीलाध्ययनन्यूनं ब्राह्मणं कर्म कारयेत् । तत्रापि नाशुभं विष्णुचक्रशोधनादिकं न कारयेदित्यर्थः ।

अत्रविट्शूद्रधर्मस्त्विति अत्रियवैश्वशूद्राणान्तु समगुणानामपि सावर्ण्येऽपि कदाचित् दासस्वामिभावो भवेत्, ब्राह्मणान्तु सर्वेण समानवर्णं समानगुणं न कारयेद्^१ इति वृहस्पतिर्मन्यते इति पारिजातहलायुधस्वरसः ।

अत्रविट्शूद्रधर्मस्तु ब्राह्मणो ब्राह्मणं दासकर्माणि न कारयेदिति लक्ष्मीधरस्वरसः । सर्वस्वायमर्थं उपयाह्य एवेति ।

450.

मनुः ।

अत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितम् ।
विभृयादान्शंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

स्वानि कर्माणि अत्रियवैश्वजात्युक्तानि^२ ।

451.

तथा ।

दास्यन्तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

प्रभावत्वात्प्रभुत्वात् । संस्कृतान् श्रीलाध्ययनसम्पन्नान् । तेन यो ब्राह्मणः श्रीलाध्ययनसम्पन्नान्द्विजाननिच्छतः स्वप्रभुत्वाद्द्विजानुचित-
कर्माणि कारयेत् स राज्ञा षट्पणशतानि दण्ड्य इत्यर्थः ।

१ दासत्वमिति शेषः ।

२ अत्रियवैश्वजात्युक्तानितीति पाठान्तरम् ।

452.

तथा ।

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
 दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव' स्वयम्भुवा ॥
 शूद्रन्तु क्रीतमक्रीतं वा दास्यं जघन्यमपि कारयेदित्यर्थः ।

453.

विष्णुः ।

यस्त्वत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसं
 दण्डः ।

अस्वतन्वस्य स्वामीच्छया^१ दासत्वं^२ प्रातिलोभ्येनापि प्रतिपादितं
 मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने । अतएव कात्यायनादिभिः
 प्रातिलोभ्येन दासत्वनिषेधे स्वतन्वपदमुपात्तम्^३ ।

454.

कात्यायनः ।

आदद्याद्वाङ्मणीं यस्तु विक्रीणीयात्तयैव च ।
 राज्ञा तदकृतं^४ कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व्व एव ते ॥
 कामात्तु संश्रितां यश्च दासौ कुर्यात्कुलस्त्रियम् ।
 संक्रामयेत्तथान्यत्र दण्ड्यस्तच्चाकृतं भवेत् ॥

कामादिच्छातः, यस्त्विच्छयोपगतामपि कुलस्त्रियं दासौकुर्यात्
 अन्यस्मै वा समर्पयेत्, स दण्ड्य इत्यर्थः ।

१ वाङ्मण्यस्येति पाठान्तरम् ।

२ स्वामिन्निति पाठान्तरम् ।

३ स्वामिदासत्वमिति पाठान्तरम् ।

४ स्वतन्वपदमुपन्यस्यमिति पाठान्तरम् ।

५ तदाकृतमिति पाठान्तरम् ।

455.

तथा ।

बालधात्रीमदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः ।
 परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥
 विक्रोशमानां यो 'भुक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।
 अनापदिस्थः शक्तः सन्प्राप्नुयाद्द्विशतं दमम् ॥

बालधात्रीं बालस्य स्तन्यदानेन पोषणं कुर्वाणाम्, अदासीं
 निक्षिप्रां शरणागतां वा, परिचारकः सेवकः, विक्रोशमानां नाहं
 विक्रेतव्येति वदन्तीम् ।

इति विवादरत्नाकरे दास्याधिकारतरङ्गः ॥

अथ वेतनस्यानपक्रियाषोडशतरङ्गः ।

456.

तत्र नारदः ।

भृतानां वेतनस्योक्तिर्दानाधमनविक्रये ।
 वेतनस्यानपाकर्म्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥
 भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्म्मस्वामी यथाकृतम् ।
 आदौ मध्ये विरामे च^१ कर्म्मणो यद्विनिश्चितम् ॥
 भृतावनिश्चितायान्तु दशभागमवाप्नुयुः ।
 लाभगोवीर्य्यशस्यानां बणिग्गोपकृषीवलाः ॥

यथाकृतं यथाव्यवस्थापितम् । कर्म्मण आदौ मध्ये अवसाने वा,
 आदौ पञ्च, मध्ये सप्त, अवसाने अष्टाविंशतिरिति क्रमेण इति
 परिज्ञातः । गोवीर्य्यं गवां सारभृतं चौरमित्यर्थः ।

457.

याज्ञवल्क्यः ।

दाप्यस्तु दशमं भागं बाणिज्यपशुशस्यतः ।
 अनिश्रित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महौभृता ॥

यः कर्म्मभृतिमव्यवस्थाप्य स्वामी बाणिज्यपशुपालनकृषिकर्म्माणि
 कारयेत्, स तस्मै बाणिज्यादिफलतो दशमं भागं महौभृता
 दापयितव्य इत्यर्थः ।

१ मध्येऽवसाने चेति पाठान्तरम् ।

२ नदशममिति कश्चित् पाठः । अयं न ददाति चेन्नदा राज्ञा दाप्य इत्यर्थः ।

458.

तथा ।

देशं कालञ्च योऽतीयात्कर्म कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र तु स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥

कर्त्तव्योचितदेशकालावतिक्रामन्^१ न्यूनत्वादिना अन्यथा कुर्वन्
भूतकः स्वामिनश्छन्देन इच्छया भूतिं लभते । स्वाम्यपेक्षितञ्चाधिकं
कुर्वन् अधिकां भूतिं लभते इत्यर्थः ।

459.

अनेकसाधे विशेषमाह ।

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं^२ च्चेत्साध्यं कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥

अनेकपुरुषैर्यत्साध्यं कर्म, तत्र उभयोरप्यसाधे कर्मानुरूपेण
वेतनं देयम् । यत्र तु स्वामिकर्मकारयोरुभयोरन्यतरस्य वा साध्यं
भवति, तत्र यथाश्रुतं यथाविहितं वेतनं कार्यमित्यर्थः । तदभि-
धानमग्रे ।

पारिजाते तु उभयोरपौत्युभयपक्षेणमनेकोपलक्षणार्थं, तेन
दाभ्यामशक्यकर्मणि तदा यो भूत्यो यावत्कर्म करोति, तस्मै
कर्मानुरूपेण वेतनं देयं, साधे तु यथाश्रुतं यथापरिभाषितं
देयमिति व्याख्यातम् । एतेन साध्यमिति पदस्थाने साधे इति
पदमवगतमिति लक्ष्यते ।

460.

दृहस्पतिः ।

त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयाच्छौरवाहकः ।

१ कर्त्तव्योचितदेशकालावतिक्रामेति पाठान्तरम् ।

२ असाध्यमिति कश्चिन् पाठः ।

461. अत्र स एव व्यवस्थां दर्शयति ।

भक्ताच्छादभृतः शीरभागं गृह्णीत पञ्चमम् ।
जातशस्याच्चिभागन्तु प्रगृह्णीतोपधामृतः ॥

उपधया व्यापारफलेन शस्यादिना भृतः, तेन भक्ताच्छादन-
भृतादन्य इत्यर्थः । नारदीयञ्च दशमांशकल्पनं शीरवाहकेतरभृतक-
विषयम् ।

462. व्यापस्तम् ।

उदसतः कौनाशस्य दण्डेन ताडनं तथा पशुपाल-
स्यावरोधनञ्चास्य पशूनाम् ।

उदसतः पलायमानस्य कौनाशस्य हलवाहकस्य दण्डेन ताडनं,
तथा पशुपालस्य दण्डताडनमवरोधनञ्च अस्य पशूनां पशुवरोधनं
कार्यमित्यर्थः ।

463. वृद्धमनुः ।

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।
नियच्छेयुर्भृतिं यान्तु सा स्यात्प्रागकृता यदि ॥

समुद्रयानकुशला इति वाणिज्यविज्ञपुरुषोपलक्षणम् ।

464. गारुडः ।

कर्म्मोपकरणञ्चैषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।
आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैह्वेन कथञ्चन ॥

१ पञ्चकमिति पाठान्तरम् ।

२ दशमांशकल्पनमिति पाठो युक्तः ।

उपकरणं योज्जादि, एषां स्वामिनां, क्रियां कृषिरूपां प्रति
यदाहितं समर्पितं, तदाप्रभावेन भृत्यैरवेक्षणैः न तु जैह्वेन
शास्त्रेनेत्यर्थः ।

465.

वृहस्यतिः ।

भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिनः शाश्वतमखपि ।
भृतिद्वानिमवाप्नोति ततो वादः प्रवर्तते ॥
गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।
समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम् ॥
समर्थश्चेन्न करोतीति सम्बन्धः ।

466.

याज्ञवल्क्यः ।

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन्दिगुणमाहरेत् ।
अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः ॥

द्विगुणं वेतनम् आहरेद्दद्यात् । समं परिस्थापितादनधिकं न
द्विगुणमित्यर्थः । तेनारभ्य कर्म त्यजन् गृहीतवेतनत्वागृहीतवेतन-
त्वाभ्यां द्विगुण-समवेतने दापयितव्यः । भृत्यैर्हस्तवाहकादिभिः, रक्ष्यः
रक्षणैः, उपस्करः कुडालफालकादिः ।

467.

नारदः ।

कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्योऽदत्त्वा भृतिं बलात् ।
भृतिं गृहीत्वा कुर्वाणो द्विगुणां भृतिमाहरेत् ॥

468.

कात्यायनः ।

कर्मारम्भन्तु यः कृत्वा सर्व्वं नैव तु कारयेत् ।
बलात्कारयितव्योऽसावकुर्व्वन्दण्डमर्हति ॥

469.

दृष्टस्पतिः ।

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्य्यः स्याद्वलादपि ।
स चेन्न कुर्याद्दर्पाच्च भृतः कर्म यथोदितम् ॥
स दण्डः कृष्णालान्यष्टौ न देयञ्चास्य वेतनम् ।

इदं प्रतिश्रवणं कात्यायनैकवाक्यतया कर्मारम्भपर्यन्तम् । यत्र
वेतनं गृहीतं कर्मारम्भश्च न, तत्राह ।

470.

मनुः ।

भृतोऽनार्त्तौ न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।
स दण्डः कृष्णालान्यष्टौ न देयञ्चास्य वेतनम् ॥
अनार्त्तः कर्माकरणहेतुराजद्वैवोपघातरहितः ।

471.

तथा ।

यथोक्तमार्त्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥

न कारयेत्स्वयमन्यद्वारा वा । अल्पोनस्य किञ्चिदपरिसमाप्तम् ।

472.

तथा ।

आर्त्तः कुर्यात्सुस्थः सन् यथा भाषितमादितः ।
सुदीर्घस्यापि कालस्य लभते च स^१ वेतनम् ॥

१ स चेन्न कुर्यात्कर्म प्राप्नुयाद्दिभतं दममिति पाठान्तरम् ।

२ लभतेव चेति पाठान्तरम् ।

यस्त्वान्निवशान्यक्तकर्मा सुखो भूत्वा व्यवस्थापितं कर्म करोति
स दीर्घणापि कालेन वेतनमाप्नोत्येवेत्यर्थः ।

473.

नारदः ।

काले पूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात् ।
स्वामिदोषादकरणे यावद्भृतिमवाप्नुयात्* ॥

भृतेरखण्डायाः । तेन तद्दोषान्त्यागे कियत्यपि भृतिर्न देया ।
यदा त्वपूर्ण एव काले स्वामिदोषान्त्यागः, तदा यावत्कृतं तावतो
भृतिं लभत इत्यर्थः ।

474.

विष्णुः ।

भृतकश्चापूर्णे काले भृतिं त्यजन् स्वामिदोषविरहेण
सकलमेव मूल्यं जह्याद्राज्ञे पणशतं दद्यात् । तद्दोषेण
यद्दिनश्येत् तत्स्वामिने देयमन्यत्र राजदैवोप-
घातात् । स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात् तस्य
सर्वमेव मूल्यं दद्यात्पणशतञ्च राज्ञेऽन्यत्र दैवात्* ।

भृतिं कर्ममूल्यं^१ वेतनं त्यजन् स्वामिदोषविरहेण, दैवात्
दैवोपघातात् ।

475.

नारदः ।

भागुं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।
दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यादैवराजकृताहते ॥

१ यवस्मितमिति पाठान्तरम् ।

२ स्वामिदोषादपन्नामन् यावत्कृतमवाप्नुयादिति पाठान्तरम् ।

३ भृतदोषादिति पाठान्तरम् ।

४ कर्मणामिति पाठान्तरम् ।

भाण्डं भूतकव्यापार्यमाणं द्रव्यं, व्यसनं विघटनं, वाहकदोषतो
भूतकजनदोषतः ।

476.

वृद्धमतुः ।

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितम् ।
न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा ॥

द्रोहनाशितम् आश्रयापराधनाशितम् । हृतं चौरैर्दग्धमूढं
जलेन वेत्यनेन भूतकदोषव्यतिरेकेण विघटितमुपलक्ष्यते ।

477.

वृहस्पतिः ।

प्रभुणा विनियुक्तः सन् भूतको विदधाति यत् ।
तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराधुयात् ॥

तदर्थं स्वाम्यर्थं, अशुभं चौर्यादि, स्वामी तत्रापराधुयात्
स्वामिन एव तत्र दोषो न तु भूतकस्येत्यर्थः^१ ।

478.

याज्ञवल्क्यः ।

अराजद्वैवकान्नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।
प्रस्थानविघ्नकश्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भूतिम् ॥

अराजद्वैवकादित्यनेन भूतदोष^२ उपलक्ष्यते । प्रस्थानविघ्नक^३
वेतनं गृहीत्वा कर्मकाले अप्रस्थाना^३ वाहक इत्यनुषङ्गः ।

१ भूतस्येत्यर्थे इति भूतस्येत्यर्थे इति च पाठान्तरम् ।

२ भूतदोष इति पाठान्तरम् ।

३ अनुपस्थानेति पाठान्तरम् ।

479.

वृद्धमनुः ।

यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।

तद्वृत्तोऽन्यस्तु कार्य्यः स्यात्स दाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥

480.

याज्ञवल्क्यः ।

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्द्धपथे सर्व्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥

अत्र च प्रक्रान्ते पथि अर्द्धपथे इति पदैः सुलभान्यभृत्योपादान-
दुर्लभान्यभृत्योपादानसमया^१ विवक्षिताः, तेषु यथायथं सप्तमं
चतुर्थभागं सर्व्वभृतिं वाहका दापयितव्याः । एवं स्वाम्यपि एषु
समयेषु त्याजकः सन्^२ दापयितव्यः ।

यत्तु पूर्वं द्विगुणभृतिदानमुक्तं तत्सर्व्वथा भृत्योपादानासम्भव
इत्यविरोधः ।

481.

मत्स्यपुराणे ।

मूल्यमादाय यो विद्यां शिल्पं वा न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स मूलं सकलं धर्म्मज्ञेन^३ महीभृता^४ ॥

१ सुलभान्यभृत्योपादानसमया इति सुलभान्यभृत्योपादानदुर्लभतरान्यभृत्यो-
पादानसमया इति च पाठान्तरम् । सुलभदुर्लभदुर्लभतरान्यभृत्योपादानसमया इति
पाठः क्वचित् । स एव पाठो युज्यते ।

२ समभिति पाठान्तरम् ।

३ कर्मज्ञेनेति द्विगुणं कर्मज्ञेनेति च पाठान्तरम् ।

४ महीभृतेति पाठान्तरम् ।

482.

नारदः ।

अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने ।

दाप्यो भृतेश्चतुर्भागं^१ सर्व्वमर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भृतिहानिं समाप्नुयात् ।

भाटयित्वा भाटके गृहीत्वा, भाण्डवान् स्वामी, यानवाहने
अश्वादिवृषादिरूपे, भाटको भाटकयहीता ।

483.

वृद्धमनुः ।

पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्द्धं लभेत सः ॥

अगतस्यापि यावद्गन्तव्यमगतस्यापि ।

484.

कात्यायनः ।

यथा च पथि तद्भाण्डमासिध्येत ह्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन तावतीं लभते भृतिम् ॥

आसिध्येत अवरोधविषयौक्रियेत ।

485.

नारदः ।

भृतिषड्भागमाभाष्य पथि युग्मं^२ परित्यजन् ।

अद्रदत्कारयित्वा तु सोद्यां भृतिमावहेत् ॥

यो भृतिमाभाष्य गच्छामीति प्रतिज्ञाय पथि युग्मं भृतभाण्डादि
त्यजेत् असाधुत्वात् स भृतेः षड्भागं दाप्य इति प्रथमखण्डार्थः ।

१ भृतिचतुर्भागमिति पाठान्तरम् ।

२ युग्ममिति पाठान्तरम् ।

स्वाम्यप्यददद्भ्रजति भृत्ये पथि भृतिमददत् सोदयां भृतिमावहेदिति
द्वितीयखण्डार्थः ।

486.

दृहस्पतिः ।

कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्देतनं भृतेः ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्विनय^१ञ्चानुरूपतः ॥

487.

कात्यायनः ।

त्यजेत्पथि सहायं यः आन्तं रोगार्त्तमेव वा ।
प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे अहमपालयन् ॥
यः स्वामी ग्रामे अहमपालयैव सुआन्तं रोगार्त्तं वा भृतकं
त्यजेत् स राज्ञा दण्ड्य इत्यर्थः^२ ।

इति विवादरत्नाकरे वेतनस्यानपक्रियातरङ्गः ॥

१. विनयं दण्डमित्यर्थः ।

२. पूर्वं साहसं प्रथमं साहसमिति शेषः ।

अथ पण्यस्त्रीविधिः सप्तदशतरङ्गः ।

488.

तत्र नारदः ।

शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
अनिच्छन्शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥
शुल्कं वेतनम् ।

489.

स्मृतिः ।

व्याधिता सग्रमा व्यग्रा राजधर्मपरायणा^१ ।
आमन्त्रिता तु नागच्छेद्वाच्या वड्वा स्मृता ॥
वड्वाऽत्र पण्यस्त्री ।

490.

मत्स्यपुराणे ।

गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्वाप्या स्यादनुदस्यापि भाटकम् ॥
अनुदस्य भुजङ्गस्य भाटकं शुल्कं, तत्र द्विगुणम् ।

491.

तथा ।

अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।
अक्रमेण च संगच्छन् घातयंस्तु नखादिभिः ॥
अयोनौ यः समाक्रामेद्बहुभिर्वापि वासयेत् ।
शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

१ राजधर्मपरायणेति पाठो युज्यते ।

अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । अयोनौ सुखादौ समा-
क्रामेत् मैथुनं कुर्व्यात् । आत्मार्थं भाटयित्वा वज्रभिः पुरुषै-
वांसयेत् योजयेत् ।

492.

मत्स्यपुराणे ।

अन्यमुद्दिश्य वेश्यां यो नयेदन्यस्य कारणात् ।
तस्य दण्डो भवेद्राजः सुवर्णस्य च मापकम् ॥
नौत्वा भोगं न यो दद्याद्दण्डो द्विगुणवेतनम् ।
राजश्च द्विगुणं दण्डमेवं धर्मा न हीयते ॥
बहूनां भुञ्जतामेकां सर्वे ते द्विगुणं दमम् ।
सम्प्रदद्युः पृथग्राज्ञे दण्डञ्च द्विगुणं परम् ॥

अत्र द्विगुणो दमो दण्डः स च स्त्रियै, राज्ञे च द्विगुणो दण्डोऽत्र^१
स्फुट एव ।

493.

नारदः ।

वेश्याः प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तनृहोषिताः ।
तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ॥

प्रधाना इति स्त्रीलिङ्गनिर्देश आर्षः, तत्समुत्थेषु वेश्याहोषित-
कामुकसम्बन्धेषु^२ संशये वेश्याकामुकविप्रपत्तिजे^३ ।

१ अश्रुमिति पाठान्तरम् ।

२ अथे इति पाठान्तरम् ।

३ वेश्याहोषितकामुकसमुत्थेषु इति पाठान्तरम् ।

४ वेश्याकामुकविप्रपत्तिमिति पाठान्तरम् ।

494.

तथा ।

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।
 स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम्^१ ॥
 स्तोमं वासमूढ्यम् ।

495.

तथा ।

स्तोमाद्दिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।
 निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि न गृह्णीयात्कथञ्चन ॥
 यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः ।
 विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूस्वामिनि निवेदयेत् ॥
 निवेदयेन्नाभयेत्प्रापयेदिति यावत् । लाभार्थंश्च विदेहूपमिदम्

496.

तथा ।

स्नेहेन तु चिरं भुक्त्वा मन्दिरं कुरुते तु यः ।
 निर्गच्छतस्तस्य दारु दत्तस्तोमस्य नान्यथा ॥
 दत्तस्तोमस्य दत्तवासमूढ्यस्य ।

497.

कात्यायनः ।

गृहवार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
 स्वामिने नार्पयेद्^२ यावत्तावद्वाप्यस्तु भाटकम् ॥
 वारि परस्वानितं प्रतिष्ठितमिह विवचितम् ।

^१ तृणकाष्ठेष्टकादिभिति पाठान्तरम् ।

^२ द्वापयेदिति पाठान्तरम् ।

498.

तथा ।

हस्यश्वगोखरोद्गादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।
नार्पयेत्कृतकृत्यः सन् तावद्वाप्यः स भाटकम् ॥

499.

वृद्धमनुः ।

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा वाऽन्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्वाप्यः स्यादनूढस्यापि भाटकम् ॥
शकटमिति वाङ्मन्त्रोपसंज्ञणम् । अनूढस्यापि अवाहितस्यापि ।

500.

वारदः ।

स्तोमवाहीनि भारुडानि पूर्णकालन्तु पालयेत्^१ ।
ग्रहीतुराभवेद्^२ भग्नं नष्टञ्चान्यत्र संश्रवात् ॥

स्तोमो वेतनं, संश्रवो राजदैविकम् । तेन राजदैविकमन्तरेण
विघटितं शकटादि गृहीतुरेव समाधेयं स्यादिति पूर्णकालं^३
तत्स्वामिने समर्पणीयमित्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे पण्यस्त्रीविधितरङ्गः ।

१ पूर्णकालानुपालनेदिति पाठान्तरम् ।

२ ग्रहीतुर्वा भवेदिति पाठान्तरम् ।

३ पूर्णकालमिति पाठान्तरम् ।

अथ स्वामिपालविवादो- ऽष्टादशतरङ्गः ।

501.

तत्र मतुः ।

पशुषु स्वामिनाञ्चैव पालानाञ्च यथाविधि ।
विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्वर्म्मतत्त्वतः ॥

पशुषु विवादविषयभूतेषु^१ ।

502.

तथा ।

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥

क्षीरेण भृतः क्षीरभृतः क्षीरमात्रभृतिरिति यावत् । दुह्याद्दशतो वरां, दशसु गोषु या वरा, तां दुह्यादित्यर्थः । सा एकगोदोहन-
रूपा, पाले गोपाले, अभृते यासाञ्चादनादिनेति शेषः ।

503.

नारदः ।

गवां शतादत्सतरौ धेनुः स्याद्विशताङ्गतिः ।
प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि ॥

गवां शताद्रक्षितात्, एवं द्विशतादित्यत्रापि । वत्सतरौ द्विहा-
यनी गौः । सन्दोहः सर्वधेनूनां दुग्धम् ।

504.

बृहस्पतिः ।

परधेनुभृतः क्षीरं लभेत ह्यष्टमेऽखिलम् ।

505.

नारदः ।

उपानयेद्वा गोपाय^१ प्रत्यहं रजनीक्षये ।

चौर्णाः पौताश्च ता गोपः^२ सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥

उपानयेत् रत्नार्थमर्पयेत्,^३ चौर्णा भक्षितव्याः, पौताः पौत-
जलाः, सायाह्ने ईषदवगिष्टदिने प्रत्युपानयेत्स्वामिने अर्पयेत् ।

506.

याज्ञवल्क्यः ।

यथार्पितान्पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादहतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥

प्रमादहतनष्टाः पालकदोषेणापहतनष्टाः ।

507.

मनुः ।

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।

योगक्षेमावन्यथा चेत्^४ पालो वक्तव्यतामियात् ॥

दिवा असुपोषे^५ गोपस्य वक्तव्यता पर्यनुयोगः^६ । रात्रौ असु-
पोषे^७ स्वामिन एव । यदि तु योगक्षेमौ अन्यथा रात्रावपि
गोपालस्य^८ व्यवस्थापितौ, तदा स एव रात्रावपि वक्तव्यता-
मेतीत्यर्थः ।

१ उपानयेद्वा गोपाल इति पाठान्तरम् ।

२ गोपैरिति पाठान्तरम् ।

३ उपनयेदिति पाठान्तरम् ।

४ योगक्षेमावन्यथा चेन्निति पाठान्तरम् ।

५ विसृजे इति अनुपोषे इति च पाठान्तरम् ।

६ पर्यनुयोगमेति पर्यनुयोग्यतेति च पाठान्तरम् ।

७ विसृजे इति पाठान्तरम् ।

८ गोपस्येति पाठान्तरम् ।

508. मनु-नारदौ ।

विघ्नेन^१ तु हृतं^२ चौरैर्न गोपो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥
देशे काले श्रवणयोग्ये ।

509. व्यासः ।

पालग्राहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विस्रवे ।
यत्प्रनष्टं हृतं वा स्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी^३ ॥
पालग्राहे पालग्रहणे निरोधे^४ इति यावत् ।

510. बृहस्पतिः ।

कृमिचौरव्याघ्रभयाद्दरौश्वभाच्च पालयेत् ।
व्यायच्छेच्छक्तिः क्रोशेत्स्वामिने वा निवेदयेत् ॥
दरौ कन्दरा, श्वभं गर्तः, व्यायच्छेत्कृम्याद्युपद्रवैः शक्तितो
रत्नां कुर्यात्, क्रोशेत् उच्चैः परान् श्रावयेत् ।

511. नारदः ।

स्याच्चेन्नोव्यसनं^५ गोपो व्यायच्छेत्तत्र शक्तिः ।
अशक्तस्त्वरणाभागत्य स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥

१ विन्दस्येति पाठान्तरम् ।

२ विद्युन्मत्तवृत्तमिति पाठान्तरम् ।

३ —स्यात् पालस्तत्र न दीपभागिति पाठान्तरम् ।

४ निरोधे केनचित् पालस्यावरोधे हते इत्यर्थः ।

५ गोकर्षणमिति पाठान्तरम् ।

अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने वा ऽनिवेदयन्^१ ।
 वोढुमर्हति गोपस्तां विनयञ्चैव राजनि ॥
 वोढुं दातुम्, तां गाम् ।

512. मनु-नारदी ।

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वग्रस्तं विषमे मृतम् ।
 हीनं पुरुषकारेण प्रदद्याद्गोप एव तु ॥

नष्टमपहतं, विनष्टं विनाशमुपगतम्, अत्रैव कैरित्याकाङ्क्षायां
 कृमिभिरित्यन्वयः । श्वग्रहणमन्यस्याप्युपलक्षणम् । विषमे दुर्गं
 पर्वतादौ । पुरुषकारेण गोपकर्त्तव्यप्रतीकारेण ।

513. याज्ञवल्क्यः ।

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।
 अर्द्धचयोदश पणाः स्वामिनो द्रव्यमेव तु ॥

पालदोषाद्विनाशः पालदोषविनाशः, द्रव्यं विनष्टद्रव्यं मूल्य-
 परञ्चेतत् मृतस्य दानाशक्यत्वात् ।

514. विष्णुः ।

दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते^२ पाले^३ त्वनायति
 पालदोषः विनष्टपशुमूल्यञ्च स्वामिने दद्यात् ।
 अननुज्ञातो दुग्धं दुहन्^४ पञ्चविंशतिं कार्पापणान् ।

१ स्वामिनो वा ऽनिवेदयन्निति पाठान्तरम् ।

२ विषाम्युपघाते इति पाठान्तरम् ।

३ गोपाले इति पाठान्तरम् ।

४ अननुज्ञातो वधमिति पाठान्तरम् ।

अनायति रक्षणार्थमनागच्छति । कार्षापणो वक्ष्यते ।

515.

ब्रह्मपुराणे ।

गृहीतमूल्यो गोपालो गां त्यक्त्वा निर्जने वने ।

ग्रामचारौ नृपैर्वध्यः शलाकीव वनेचरः ॥

गोपालहस्तसंस्था गौस्तद्वोषान्म्रियते यदि ।

तदा स एव दण्ड्यः स्याच्छुल्कं दाप्यस्तु गोपतेः ॥

यदा रोगादिदोषेण म्रियते गौर्यृहे क्वचित् ।

तदा स गोपतिर्दण्ड्यो दत्त्वा गोपालवेतनम् ॥

गां जातरोगां, शलाकी वेति शलाकी शिरावैद्यादिः^१ । स यथा स्वप्रतिकर्तव्यं स्वामिनं त्यक्त्वा स्वेच्छया वनगामी दण्ड्यः, तथाऽयमपौत्यर्थः । यदा रोगादीति, यदा प्रतीकारसमर्थं गोपतौ तमप्रतिकुर्वति रोगादिना विनष्टा गौस्तदाऽसौ राज्ञा दण्ड्यो गोपस्य वेतनं दापयितव्य इत्यर्थः ।

516.

मनु-नारदौ ।

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसङ्ग वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥

अजाविकशब्देनाभिभाष्याः पशव उपलक्ष्यन्ते । संरुद्धे अवरुद्धे अभिभूते ।

१ शिरावैद्यादिरिति पाठान्तरम् ।

517.

तथा ।

तासाञ्चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।
यामुत्सृत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥
मिथः साहित्येन चरन्तीनां, तत्र गवि हतायामित्यर्थः ।

518.

नारदः ।

अनेन सर्व्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।
मृतेषु च विशुद्धिः स्याद्दालशृङ्गादिदर्शनात् ॥
अनेन एतेन सर्व्वपालानामश्वादिपालानां विवाद उक्तः ।

519.

मनुः ।

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्यस्थिस्रायुरोचनाम्^१ ।
पशुस्वामिनि दद्याच्च^२ मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥

कर्णौ चेत्यादिना मृतपशोरसाधारणचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते । मृते
व्यवहितमृते अङ्गानि चिरस्थायीनि शृङ्गादीनि । कचिदङ्गादीत्येव
पाठः । अत्रादिशब्देन पूर्व्वप्रसिद्धचिह्नान्तरपरिग्रहः ।

520.

तथा ।

एतद्विधानमातिष्ठेद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।
स्वामिनाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रमे ॥

इति विवादतरङ्गाकरे स्वामिपालविवादतरङ्गः ।

१ कर्णौ स्वायुनि रोचनामिति पाठान्तरम् ।

२ दद्याच्चिति पाठान्तरम् ।

अथ संविद्व्यतिक्रमो नामोन- विंशतरङ्गः ।

521.

तत्र वृहस्पतिः ।

एषा हि स्वामिभृत्यानां वैक्रिया परिकीर्त्तिता ।
संविद्विधानमधुना समासेन निबोधत ॥

522.

भारदः ।

पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

पाषण्डास्त्रयीवाङ्माः । नैगमाः पौराः । आदिग्रन्थो गणसहादि-
समूहविवक्षया । स्थितिः पारिभाषिकैर्धर्मैर्व्यवहारः । अनपाकर्म
अनुलङ्घनम्^१ ।

523.

याज्ञवल्क्यः ।

राजा हृत्वा^२ पुरे स्थानं ब्राह्मणान्व्यस्य तत्र तु ।
त्रैविद्यान्वृत्तिमद्रूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥

पुरे नगरे, स्थानं धवलगृहादि^३ न्यस्य स्थापयित्वा, त्रैविद्यान्
त्रयीसम्पन्नान्, वृत्तिमत् द्विरण्णादियुक्तम् ।

१ अलङ्घनमित्यर्थो युज्यते, अन्यथा विवादपदलाभश्चात् इति बोधम् ।

२ क्लृप्तेति पाठान्तरम् ।

३ अमगृहादीति पाठान्तरम् ।

523.

वृहस्पतिः ।

वेदविद्याविदो^१ विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः ।
 सत्कृत्यं^२ स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥
 अनाच्छेद्यकरास्तेषां^३ प्रदद्याद्बृहभूमयः ।
 मुक्तभाष्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने ॥

वृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा श्रापत्वात् समाधेया ।
 मुक्तभाष्यास्यकराजदेयाः ।

524.

तथा ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
 पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम् ॥
 ग्राम-श्रेणि-गणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।
 बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च ॥
 वाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणी स्मृता ।
 तत्रोपशमनं^४ कार्यं सर्वं लोकेन^५ केनचित् ॥
 कोषेण^६ लेखक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।
 विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम् ॥

१ वेदविद्यायुक्तानिति पाठान्तरम् ।

२ आहृत्येति पाठान्तरम् ।

३ अनाच्छेद्यकराः—अ आच्छेद्यः दृश्यः करः क्रियमाणं ब्रह्मादीत्यर्थो येषां सा
 रत्यर्थः, तेषां श्रोत्रियाणाभित्यर्थः ।

४ मतोपशमनमिति पाठान्तरम् ।

५ सर्वमेकेनेति पाठान्तरम् ।

६ कोषेण द्विकेनेत्यर्थः । कोषेनेति पाठान्तरम् ।

विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनाऽलसभौरवः ।
 लुब्धाऽतिवृद्धवालाश्च न कार्य्याः कार्य्यचिन्तकाः ॥
 शुचयो वेदधर्मज्ञा दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः ।
 सर्व्वकार्य्ये प्रवीणाश्च कर्त्तव्याश्च महत्तमाः ॥
 द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्य्याः समूहहितवादिनः ।
 कर्त्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिः ॥

यामो यामवासिसमूहः । श्रेणिः समानजातौयैकवृत्तिकार-
 समूहः । गणो ब्राह्मणसमूहः । बाधा चौरादिपौडा । धर्मकार्य्यं
 सभाप्रपादिसंस्कारे । शालीनोऽप्रगल्भः ।

525.

याज्ञवल्क्यः ।

कर्त्तव्यं वचनं सर्व्वैः समूहहितवादिनाम् ।
 यस्तत्र विपरितः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥

526.

कात्यायनः ।

युक्तियुक्तञ्च यो हन्यादक्तुर्योऽनवकाशदः ।
 अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्व्वसाहसम् ॥
 यो ब्रूयात् कार्य्यचिन्तकेषु ।

527.

ब्राह्मणातिदेशे याज्ञवल्क्यः ।

श्रेणिनैगमपापण्डगणानामध्ययं विधिः ।
 भेदञ्चैषां नृपो रक्षेत्पूर्व्ववृत्तिञ्च पालयेत् ॥

१ लुब्धाऽतिवृद्धेति पाठान्तरम् ।

२ दक्षाः शान्ता इति पाठान्तरम् ।

नैगमः पौरसमूहः । गणोऽत्र श्रेण्याद्यन्यत्राङ्गणितरसमूहः^१ । भेदं
धर्मव्यवस्थादेः^२ ।

528.

नारदः ।

पापण्डनैगमश्रेणिपूगत्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥

पूगोऽत्र वणिगादिसमूहः, नानाजातीयानियतवृत्तिसमूह इत्यन्ये ।
त्रात आयुधौयसमूहः । आदिशब्दः सङ्घ-गण-गुल्म-बहुत्वप्राप्तये ।

529.

तथा ।

यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः^३ ।

यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥

धर्मः पारम्परिकाचारः । कर्म जीवनानुकूलोचितव्यापारः ।
वृत्त्युपादानमुपादीयमाना वृत्तिः ।

530.

कात्यायनः ।

समूहानान्तु^४ यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकार्याणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः ॥

531.

याज्ञवल्क्यः ।

निजधर्माऽविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

१ श्रेण्याद्यन्यत्राङ्गणसमूह इति पाठान्तरम् ।

२ धर्मव्यवस्थामिति पाठान्तरम् ।

३ यच्चैषामुपस्थानविनिश्चय इति पाठान्तरम् ।

४ समुच्चिनाम्निति पाठान्तरम् ।

सामयिकः समूहयोगचेमार्थं मामं राजोपस्थानं कार्यमित्यादि-
रूपः । मामं शान्तिः करणौघेत्यादिरूपो राजकृतो धर्मः ।

532.

काव्यायनः ।

अविरोधेन धर्मस्य निर्गतं^१ राजशासनम् ।
तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्तव्यन्तु नृपाज्ञया ॥
राज्ञा प्रवर्तितान्धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
ग्राह्यः स पापी दण्ड्यश्च लोपयन्नाजशासनम् ॥

533.

वृहस्पतिः ।

सभा-प्रपा-देवगृह-तडागारामसंस्कृतिः ।
तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥
कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।
यच्चैतस्त्रिखितं सम्यक्^२ धर्म्या सा समयक्रिया ॥
पालनीयाः समर्थेस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।
सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ॥
तत्र भेदमुपेक्षां वा^३ यः कश्चित्कुरुते नरः ।
चतुःसुवर्णाः पण्डिका दण्डस्तस्य विधौयते ॥^४

१ निरुक्तमिति पाठान्तरम् ।

२ पयं इति पाठान्तरम् ।

३ तन्त्रभेदमुपेक्षांमिति तन्त्रभेदमुपेक्षां चिति पाठद्वयम् ।

४ अतःपरं वक्ष्यमाणं प्रविष्टं—

मनुः ।

अतः ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ।

धर्मं दण्डादिव्यवस्थाम् । समयभेदिनाम् रदमग्राभिः क्षणमिदमग्राभिः परिहृतैव

मिति निघण्टुभेदकारिणाम् ।

534.

मनुः ।

यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
 विसंवदेन्नरो लोभात्^१ तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥
 निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।
 चतुःसुवर्णान् षष्टिष्कान् शतमानञ्च राजतम् ॥
 एवं धर्म्यविधिं कुर्याद्द्वार्षिकः पृथिवीपतिः ।
 ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥

कुलायनं कुलीनस्य अयनम्,^२ निरोधो दुर्जनप्रवेशवारणम् ।
 ग्रामः प्रसिद्ध एव । देशो ग्रामसमूहः । एकधर्मानुगतानां नानादेश-
 निवासिनां समूहः सङ्घः । निगृह्य धर्षणं कृत्वा, चतुःसुवर्णान् चत्वारः
 सुवर्णाः परिमाणं निष्काणां येषां ते तथा । एतच्च—

साष्टं^३ शतं सुवर्णानां निष्कमाङ्गमनीषिणः । इति

तथा— षष्ठसौवर्णिको निष्क इति च यत्परिमाणान्तरं तद्व्यव-
 च्छेदार्थम् । शतमानं रत्निकानां विंगत्यधिकं शतव्यम् । जातिसमूहो
 नानाजातिसमूहः ।

535.

नारदः ।

पृथग्गणाश्च ये भिन्द्यु^४स्ते विनेया विशेषतः ।
 आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः^५ ॥

१ विसंवदेत लोभाच्चिति पाठान्तरम् ।

२ आनयनमिति पाठान्तरम् ।

३ साष्टमिति पाठान्तरम् ।

४ लङ्कार्येयुरित्यर्थः समयमिति शेषः ।

५ तेऽत्युपेक्षिता इति पाठान्तरम् ।

536.

याञ्चवक्तव्यः ।

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेत्तु^१ यः ।
 सर्व्वस्वग्रहणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥
 गणद्रव्यं यामादिसमूहसाधारणं द्रव्यं, संवित् समयः ।

537.

कान्तायनः ।

साहसौ भेदकारौ च गणद्रव्यविनाशकः ।
 उच्छेद्याः सर्व्व एवैते विस्थाप्यैवं नृपैर्भृगुः ॥

538.

वृहस्पतिः ।

यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेच्चैविद्यमेव वा^२ ।
 संविक्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात् ॥

539.

तथा ।

अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकत्साहसौ तथा ।
 श्रेणिपूगन्तपद्मेष्टा क्षिप्रं निर्वास्यते पुरः^३ ॥
 अरुन्तुदो मर्मस्पृक्, सूचकः पिशुनः ।

540.

तथा ।

कुलश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।
 वाग्धिग्दमं परित्यागं^४ प्रकुर्य्युः पापकर्म्मिणाम् ॥
 वाग्धिग्दमं^५ वाचा धिक्कारलक्षणं दण्डम् ।

१ लङ्घयेति पाठान्तरम् ।

२ चैविद्य एष वेति पाठान्तरम् ।

३ तत इति पाठान्तरम् ।

४ वाग्धिक्दमं दण्डमिति पाठान्तरम् ।

५ वाग्धिक्दममिति पाठान्तरम् ।

541.

तथा ।

तैः कृतं यत्स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निःसृष्टार्था हि ते स्मृताः ॥

स्वधर्मेण स्वधर्माविरोधेन, निःसृष्टार्थाः सन्दिग्धकृत्याः^१ ।

542.

तथा ।

वाधां कुर्युर्यदैकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः ।

राज्ञा ते विनिवार्यास्तु शास्याश्चैवानुबन्धिनः ॥

मुख्यैः सह समूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।

तदा विचारयेद्राजा स्वधर्मे स्थापयेच्च तान् ॥

543.

नारदः ।

मिथः सङ्घातकरणमहेतौ शस्त्रधारणम् ।

परस्परोपघातञ्च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥

मिथः सङ्घातकरणं प्रकृतिसङ्घातप्रतिकूलावान्तरमेलककरणम्^१
अहेतौ भयादिहेतुमन्तरेण,^२ परस्परोपघातं परस्परानिष्टकरणं, तेषां
नारदपूर्वोक्तपाषाणडादौनाम् ।

544.

कात्यायनः ।

एकपात्रेऽथ पङ्क्त्या^३ वा सम्भोक्ता येन यो भवेत् ।

अकुर्व्वस्तत्तथा दण्ड्यस्तस्य दोषमदर्शयन् ॥

^१ असन्दिग्धकृत्या इति पाठान्तरम् ।

^२ प्रतिकूलावान्तरमेलककरणमिति पाठान्तरम् ।

^३ अत्रेते शस्त्रधारणं भयादिहेतुमन्तरेण शस्त्रधारणमिति पाठान्तरम् ।

^४ अथपङ्क्त्या इति पाठान्तरम् । अथ पङ्क्त्यामिति सप्रत्ययान्तैव युज्यते ।

भोजनविरोधिनं दोषमदर्शयन् तत्तथा अकुर्वाणो दण्डः ।

545.

बृहस्पतिः ।

सम्भूयैकमतं कृत्वा^१ राजभागं हरन्ति ये ।
ते तददृष्टगुणं दाप्या विनेयाश्च पलायिनः ॥

546.

नारदः ।

प्रतिकूलञ्च यद्राजः प्रकृत्यवमतञ्च यत् ।
बाधकञ्च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्त्तयेत् ॥
दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।
प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्काभो निवर्त्तयेत्^२ ॥

प्रकृत्यवमतं स्वभावतो गर्हितम्, अर्थानां बाधकं द्यूतादि,
दोषवत्करणमनिष्टफला इतिः, अनाम्नायप्रकल्पितम् आगमाप्रसिद्धम्,
तेभ्यः पाषण्डादिभ्यः ।

547.

याज्ञवल्क्यः ।

समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान्विसर्जयेत् ।
सदानमानसत्कारैः^३ पूजयित्वा महौपतिः ॥
समूहकार्यप्रहितो यत्नभेत तदर्पयेत् ।
एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ^४ नार्पयेत्स्वयम् ॥

१ सम्भूयैकमतो भवेति पाठान्तरम् ।

२ विवर्त्तयेदिति पाठान्तरम् ।

३ सदानमानसत्कारैरिति पाठान्तरम् ।

४ यद्ययमिति पाठान्तरम् ।

548.

राजाधिकारे ऋहस्यतिः ।

ततो लभ्येत यत्किञ्चित्सर्व्वेषामेव तत्समम् ।

षाण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथाऽशतः ॥

षाण्मासिकादिपदमुपलक्षणार्थम्^१ ।

549.

तथा ।

देयं^२ बालिशष्टद्धान्धस्त्रीवालातुररोगिषु ।

सान्तानिकादिषु तथा एष धर्मः सनातनः ॥

यत्तैः प्राप्तं रक्षितञ्च गणार्थं वा प्रकल्पितम्^३ ।

राजप्रसादलब्धञ्च सर्व्वेषामेव तत्समम् ॥

आतुरादन्यो रोगौ, हलायुधेन तु आतुर इत्यत्र अकर इति पठितम्, अकरो हस्तशून्य इति च व्याख्यातम् । सान्तानिकादिष्वित्यनेन^४ पूर्व्वोक्तव्यतिरिक्तगणश्रेष्ठादिकर्त्तव्यबुद्धिविषयपरिग्रहः ।

550.

कात्यायनः ।

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृत्वर्णं^५ भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत् ॥

गणमुद्दिश्य गणप्रयोजनमन्तरेणैव गणप्रयोजनमभिधाय च्छणं कृत्वा सङ्कृतञ्छणमेव^६ यैः कैश्चिद्भक्षितं तैरेव तद्देयं न सङ्गेनेत्यर्थः ।

१ षाण्मासिकाद्युपलक्षणार्थमिति पाठान्तरम् ।

२ देयं वा निःस्वेत्यादि पाठान्तरम् ।

३ गणार्थं वा पणं कृतमिति पाठान्तरम् ।

४ सान्तानादिष्वित्यनेनेति पाठान्तरम् ।

५ यैश्चैषमिति पाठान्तरम् ।

६ सङ्कृतञ्छणमनेनेति पाठान्तरम् ।

551.

तथा ।

गणानां श्रेणिवर्गाणां^१ गताः स्युर्ये तु मध्यताम् ।
प्राक्तनस्य धनर्णस्य समांशाः सर्व्व एव ते ॥

श्रव्वांगपि ये सर्व्वसम्पत्त्या गणादिमध्यप्रविष्टास्तेऽपि सर्व्वे पूर्वं-
धनस्य ऋणस्य च भागिनो भवन्तीत्यर्थः ।

552.

तथा ।

तथैव भोज्यवैभाज्यदानधर्मक्रियासु च ।
समूहस्थोऽंशभागौ स्यात्प्रगतस्त्वंशभाग् न तु ॥

क्रियेतिपदं भोज्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भोज्यं मोद-
कादि । वैभाज्यं धान्यादि । प्रगतस्त्वंशभाग् न तु— प्रगतो
निजप्रयोजनमात्रेण गणादिभ्यो वृद्धिर्भूतो नांशभागित्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे संविद्यतिक्वमतरङ्गः ॥

अथ विक्रीयासम्प्रदानम् विंशतरङ्गः ।

553.

तत्र वृहस्पतिः ।

समासेनोदितस्त्वेष समयाचारनिश्चयः ।

क्रयविक्रयसंजातो विवादः श्रूयतामयम् ॥

554.

नारदः ।

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते ।

विक्रीयाऽसम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

555.

वृहस्पतिः^१ ।

जङ्गमं स्थावरञ्चैव द्रव्ये द्वे समुदाहृते ।

क्रयकाले पण्यशब्द उभयोरपि च स्मृतः ॥

556.

नारदः ।

लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमं तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्व्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

पद्धिधस्तस्य च बुधैर्दानाऽदानविधिः स्मृतः ।

गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥

गणिमं पूगादि,^२ तुलिमं सुवर्णादि, मेयं धान्यादि, क्रिययेति
भारवहनादिक्रियया क्रीयमाणं वृषभादि, रूपतो लावण्यतः
क्रीयमाणमङ्गनादि, श्रिया दौष्ट्या क्रीयमाणं मुक्तादि ।

^१ तत्र वृहस्पतिरिति पाठान्तरम् ।

^२ आदिपदेन वराटकचुद्रकाद्यादेष्वभिनि चसंवायभाष्यम् ।

557.

तथा ।

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति ।
 स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥

अर्थः शस्याद्युपघातेनोपचयः^१ । क्रिया भारवहनादिका ।
 फलं चौरादि ।

558.

तथा ।

अर्घाच्चेदपचीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
 स्थायिनामेप नियमो दिग्ग्लामो दिग्बिचारिणाम् ॥

यदि विक्रेता प्राप्तमूल्योऽपि पण्यं न ददाति, तच्च पण्यं काल-
 वशादपचितार्घं भवति तदासौ तस्मै^२ तद्देशस्वाय क्रेत्रे सोदयं
 क्रयकालीनमूल्ये यावत्तत्कालेन च्युटितं, तत्सहितं, पण्यं दापयितव्यः^३ ।
 यश्च क्रेता दिग्बिचारो वणिगादिः, तस्मै तद्देशान्तरानुरूपलाभसहितं
 पण्यं दाप्य इत्यर्थः ।

559.

विष्णुः ।

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्, तस्यासौ
 सोदयं दाप्यः, राज्ञा च पण्यशतं दण्ड्यः ।

560.

मनुः ।

क्रौत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।
 सोऽन्तर्दशाहे तद्द्वयं दद्याच्चैवाददीत वा ॥

१ शस्याद्युपघातेनापचय इति पाठान्तरम् ।

२ तदास्मै इति पाठान्तरम् ।

३ दापयितव्यमिति पाठान्तरम् ।

अनुशयोऽकरणमतिः पश्चात्ताप इत्यन्ये । दद्यात्प्रत्यर्पयेत्केता
विक्रेतरौति शेषः । आददौत केटसकागादिकेतेति शेषः । लौह-
लाक्षादि^१ व्यतिरिक्तोपभोगाविनश्यरष्टहलेचयानादिकं बीजञ्चास्थ
विषयः । एतच्च क्रौत्वानुशये व्यक्तीभविष्यति ।

561.

तथा ।

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नैव दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

शतानि पणानाम् ।

562.

तथा ।

यस्मिन् यस्मिन्कृते कार्य्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥

यस्मिन् यस्मिन्निति सामान्यपदेन वौषट्या च क्रयादन्यत्रापि
चणप्रयोगादौ अनुशये कृते सर्व्वत्र क्रयविक्रयानुशयधर्म्मार्पण-
प्रत्यर्पणपणषट्शतदण्डरूपा^२ यथायथमतिदिश्यन्ते । अनेन क्रयविक्रया-
नुशयप्रकारोक्तेन ।

563.

कात्यायनः ।

क्रौत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याद्द्रूपितम् ।

स मूल्याद्दशभागन्तु^३ दत्त्वा स्वं द्रव्यमाप्नुयात् ॥

प्राप्तं स्ववशतां नौतम् ।

१ लौहवाञ्छादौति पाठान्तरम् ।

२ षट्पणशतदण्डरूपा इति पाठान्तरम् ।

३ दशमं भागमिति पाठान्तरम् ।

564. स्वश्रुतामनीते तु स एव विशेषमाह ।

अप्राप्तेऽर्थे क्रियाकारे कृते नैव^१ प्रदापयेत् ।
एवं धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो न तु ॥

क्रियाकारे साचिलेख्यादौ । स्वश्रुतामगतस्य कौतस्यापि
अग्रहणेन मूल्याद्दशभागदानमित्यर्थः ।

565. नारदः ।

उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयाऽसम्प्रयच्छतः ॥

566. याज्ञवल्क्यः ।

राजदैवोपघातेन पण्यदोष उपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याति तस्याप्रयच्छतः^२ ॥

567. नारदः ।

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
मूल्यन्तु द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

568. बृहस्पतिः ।

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीताविचक्षणः^३ ।
तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा ॥

विक्रीणीत दोषमनुज्जेति शेषः ।

१ स तेनैवेति पाठान्तरम् ।

२ याति भवत्यर्थः । याचितस्याप्रयच्छत इति पाठान्तरम् ।

३ विक्रीणीत विचक्षण इति पाठान्तरम् ।

569.

तथा ।

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्हरेत् ॥

त्याज्यं तस्य क्रेतुरिति शेषः । पुनर्हरेत् विक्रैव एतच्च^१
दशाहात्परतोऽपि ।

570.

याज्ञवल्क्यः^२ ।

अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा ऽदुष्टवद्यदि ।

विक्रीयते दमन्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणं हरेत्^३ ॥

571.

भारद्वः ।

तथाऽन्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

अन्यत्र मूल्यसंवादं कृत्वा तदस्मिन्सतोऽन्यस्मै तदसु त्यजति,
सोऽपि तद्विगुणं वस्तु विनयञ्च तावन्तं दाप्य इत्यर्थः ।

572.

याज्ञवल्क्यः ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिपादयेत् ।

यत्कृतुकामेन क्रयपरिस्थितये विक्रेत्रे समर्पितं^४ तत्सत्यङ्कारपदार्थः ।

तच्चाप्ये विक्रेता विक्रये विप्रतिपन्नो^५ द्विगुणं क्रेत्रे दद्यादित्यर्थः ।

१ एतदिति पाठान्तरम् ।

२ लक्ष्म्यतिरिति पाठान्तरम् ।

३ दमन्तत्र मूढतो द्विगुणं भवेदिति पाठान्तरम् ।

४ अर्पितमिति पाठान्तरम् ।

५ विप्रतिपन्ने इति पाठान्तरम् ।

573.

श्यासः ।

सत्यङ्कारञ्च यो दद्याद्यथाकालं न दृश्यते ।
पण्यं भवेन्निसृष्टन्तु^१ दौयमानमगृह्णतः ॥

यः क्रेता क्रयणार्थं सत्यङ्कारद्रव्यं दद्यात्, तस्य पण्यं दौयमान-
मगृह्णतः तन्निसृष्टं त्यक्तमेव भवेत् विक्रेत्रे, तेन तद्रव्यं न क्रेत्रा
विक्रेतुः पार्श्वं ग्राह्यमित्यर्थः ।

574.

नारदः ।

दौयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यञ्च यः क्रयौ ।
विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराधुयात् ॥

575.

याज्ञवल्क्यः ।

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णाति ।
हानिश्येत्क्रेतुदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥

576.

नारदः ।

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकौर्त्तितः ।
अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ॥
अन्यत्र समयान्नासादिना मूल्यदानव्यवस्थां विना ।

577.

अथर्वस्मिताथे विशेषमाह स एव ।

लाभार्थं वणिजां सर्व्वपण्येषु क्रयविक्रयः ।
स च लाभोऽर्घमासाद्य महान्भवति वा न वा ॥

१ निष्कृष्टमिति पाठान्तरम् ।

२ सत्यङ्कारं द्रव्यमिति पाठान्तरम् ।

तस्माद्देशे च काले च 'प्रक्रमेताऽर्थविद्वणिक् ।
न जैह्वेन प्रवर्त्तत श्रेयानेष वणिकूपयः ॥

मूल्यमव्यवस्थाय कौते देशकालानुसारेण व्यवस्थापको वणिक्
प्रक्रमेत अनुरूपं मूल्यं प्रकल्पयेत् । न जैह्वेन न कुटिलतया प्रवर्त्तत ।
उचितं मूल्यं न खण्डयेदित्यर्थः ॥

इति विवादरत्नाकरे विक्रौयासम्प्रदानतरङ्गः ।

अथ क्रीत्वानुशयो^१ नामैकविंशतरङ्गः।

578.

नारदः ।

क्रीत्वा मूल्यान यः पण्यं क्रीतं न बहु मन्यते ।

क्रीत्वानुशयो^२ इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥

क्रीत्वा मूल्यान यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयौ ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाञ्च्यवीक्षितम्^३ ॥

द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्याच्चिंशंशमाप्नुयात्^४ ।

द्विगुणं तच्चृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥

मूल्याच्चिंशांशं मूल्यादधिकं विंशत्तमभागमित्यर्थः । एतच्च^५
बीजान्यभोगविनश्रवस्त्रादिविषयम् ।

बीजविषये^६ उपभोगाविनश्रवस्त्रौहादिविषये^७ पुनरन्यमेव
प्रत्यर्पणविधिमाह—

१ क्रीत्वानुशय इति पाठान्तरम् ।

२ क्रीत्वानुशय इति पाठान्तरम् ।

३ अवीक्षितमपरोक्षितमित्यर्थः । क्वचिदविक्षितमिति पाठः ।

४ आहरेदिति पाठान्तरम् ।

५ एतच्चिति पाठान्तरम् ।

६ —विक्रये इति पाठान्तरम् ।

७ —विक्रये इति पाठान्तरम् ।

579.

याज्ञवल्क्यः ।

दशैकपञ्चसप्ताहव्यहमासार्द्धमासिकम् ।

बीजायो-वाह्य-रत्न-स्त्री-दोह्य-पुंसां परीक्षणम् ॥

बीजं ब्रीह्यादि,^१ अथो लौहं, वाह्यो बलीवर्दादिः, रत्नं मुक्ता-
प्रवालादि, स्त्री दासौ, दोह्यं महिष्यादि, पुमान् दासः । एषां
बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो बोध्यः ।
परीक्ष्यमाणे बीजादौ यद्यसम्यग्बुद्ध्याऽनुशयो भवति, तदा दशाहा-
द्यभ्यन्तरे एव क्रयनिवृत्तिर्न पुनस्तदूर्द्धमित्युपदेशार्थः । पूर्वप्रकरणे
लिखितं क्रीत्व्यादि मनुवचनन्तु दशाहाद्यनुशयविवोधकवचनविषये ।
सर्वज्ञैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् ।

580.

काल्यायनः ।

क्रीत्वा वानुशयात्पण्यं त्यजेद्दोह्यादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत् ॥

काले द्रव्यार्पणकाले, इदमप्यपरीक्षितक्रीते ।

581.

तथा ।

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयौ हस्तमुपागते ।

षड्भागं तत्र मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेद्भृगुः ॥

हस्तमुपागते स्ववशमागते । एतेन स मूल्याद्दशमं वहेदिति
पूर्वोक्तं स्ववशानीतद्रव्यविषयम् । प्राक्प्रपञ्चितज्ञैतत् ।

582. विक्रोयासम्प्रदाने क्रीत्वानुशयधर्मेमाह याज्ञवल्क्यः ।

क्षयं वृद्धिञ्च वणिजां पण्यानामविजानता ।

क्रेत्रा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक् ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणत ऊर्द्धं^१
वृद्धिं लाभमपश्यता विक्रेत्रा महार्घतानिवन्धनं पण्यत्रयमपश्यता च
क्रेत्रा नानुशयः कार्यः । अन्यथा तु कार्यं इत्युक्तं भवति
कल्पतरौ त्वविजानतेति स्थाने अविजानतेति पाठो दर्शितः स तु
याज्ञवल्क्य-प्रकाश-हलायुध-पारिजातविरोधात् प्रमादपाठ इति
लक्षितः ।

583. परीक्षितक्रेत्रे नारदः ।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक् पण्यविचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात्पण्यानां यस्य यादृशौ ॥

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परौक्षाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

584. बृहस्पतिरपि ।

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्वेषाञ्च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

585. अथ व्यासः ।

तृणकाष्ठेष्टकास्त्रधान्यासवरसस्य च ।

वस्त्रकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणम् ॥

१ क्रयकालपरिमाणतोऽर्धम्पूजतामिति पाठान्तरम् ।

२ परौक्षाभिमतमिति पाठान्तरम् ।

586.

नारदः ।

व्यहाहोह्यं परीक्षेत पञ्चाहादाह्यमेव च ।
 मुक्तारत्नप्रवालानां सप्ताहात्स्यात्परीक्षणम् ॥
 द्विपदामर्द्धमासन्तु पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः ।
 दशाहः सर्व्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥

नारदेन एकाहेन वासोयहणाद्वासवाक्येऽपि सद्यःपदं तथैव
 नेयम् ।

587.

नारदोक्तकमेण परीक्षाकालमुक्त्वा दृष्टस्पतिः ।

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् ।
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

588.

कात्यायनः ।

अविज्ञातन्तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।
 क्रीतं तत्त्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥
 काले तत्परौचाकाले, अन्यथा परौचाकालादूर्द्धम् ।

589.

मनुः ।

नान्यदन्येन संसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।
 न सावद्यं न च न्यूनं दूरे न तिरोहितम् ॥

अन्यत्कुङ्कुमादि, अन्येन हीनमूल्येन कुसुमादिना संसृष्टं
 मिश्रितं, रूपं पण्यं, सावद्यं सदोषं उक्तेतरदोषपरञ्चैतत्, न्यूनं

मानहौनं, दूरे दूरस्थिततया अज्ञातगुणदोषमित्यर्थः, तिरोहितं
वस्त्रादिना पिहितम् ।

590.

नारदः ।

परिभुक्तान्तु यद्वासः क्लिष्टरूपं मल्लीमसम् ।

सदोषमपि यत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

सदोषमपि ज्ञात्वेति शेषः । एतत्तु^१ ज्ञातदोषक्रीतवस्त्रन्तरेऽपि
द्रष्टव्यं न्यायतौल्यात् ।

इति विवादरत्नाकरे श्रौत्वानुश्रयतरङ्गः ॥

अथ सीमाविवादो नाम द्वाविंशतरङ्गः ।

591.

तत्र दृष्टस्पतिः ।

क्रयविक्रयानुशये विधिरेष प्रदर्शितः^१ ।
ग्रामक्षेत्रगृहादीनां सीमावादं निवोधत ॥

592.

तत्र नारदः ।

सेतु-केदारमर्यादा-विक्रष्टाऽकृष्टनिर्णये ।
क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु सः ॥

सेतुस्तोयप्रतिबन्धको बन्धः । केदारमर्यादा केदारसीमा, विक्रष्टं
खिन्नं सदुत्कृष्टं, अकृष्टं प्रपन्नं सदपकृष्टं, एषां निर्णये निर्णयार्थम् ।
यत्र विवादे क्षेत्रमधिक्रियते स विवादः क्षेत्रज उच्यते ।

593.

कात्यायनः ।

आधिक्यं न्यूनता चास्ते अस्ति-नास्तित्वमेव च ।
अभोगे भुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ॥
अभोगे भोगशून्ये भुक्तिरेव भोगहेतुः ।

594.

मनुः ।

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्यैष्ठे मासि नयेदेनां सप्रकाशेषु सेतुषु ॥

नयेदन्नयेत् । सेतुखिति सौमालिङ्गपरम् सप्रकाशेषु जलादि-
नाशाद्भक्तेषु । ज्यैष्ठ्यपदमपि सौमालिङ्गव्यञ्जककालोपलक्षणार्थम् ।

595.

वृहस्पतिः ।

निवेशकाले कर्तव्यः सौमावन्धविनिर्णयः ।

प्रकाशोपांशुचिह्नैश्च लक्षितः संशयापहः ॥

निवेशकाले रामादिनिर्माणकाले । प्रकाशचिह्नैर्वृक्षादिभिः ।
उपांशुचिह्नैः करीषेष्टकादिभिः ।

596.

मनुः ।

सौमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यकिंशुकान् ।

शाख्मली-शाल-तालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥

गुल्मानन्धांश्च^१ विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।

शरान् कुञ्जकगुल्मांश्च तथा सौमा न नश्यति ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।

सौमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥

गुल्माः प्रकाण्डरहिताः सटाः^२ वल्ख्यो गडुच्यादयः । स्थलानि
द्वचिममृत्पिण्डाः । कुञ्जरूपाः गुल्माः । तडागानि महाभ्रांसि,
वाप्यः पुष्करिणः, उदपानं कूपः, प्रस्रवणानि नदीव्यतिरिक्तस्रोतांसि^३ ।

१ गुल्मान् वेपूचेति पाठान्तरम् ।

२ साटा इति भाटा इति च पाठान्तरम् ।

३ नद्यतिरिक्तस्रोतांसि इति पाठान्तरम् ।

597.

बृहस्पतिः ।

कूपवापौतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।
 स्थलनिम्ननदीस्रोतः-शरगुल्माश्मराशयः^१ ॥
 प्रकाशचिह्नान्येतानि सौमायां कारयेत्सदा ।
 निहितानि^२ तथाऽन्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत् ॥

निहितानि सौमायां निहितानि कारयेत् यानि भूमिर्न
 भक्षयेत् न नाशयेत् न मृत्तिकालं नयेदिति यावत् ।

598.

मनुः ।

उपच्छन्नानि चान्यानि सौमालिङ्गानि कारयेत् ।
 सौमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य लोके नित्यं विपर्ययम् ॥
 अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुपान्^३ भस्मकपालिकाः ।
 करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करा बालुकाश्च ह^४ ॥
 यानि चैवंप्रकाराणि कालाङ्गुमिर्न भक्षयेत् ।
 तानि सन्धिषु सौमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥
 विशेषेण प्रकाशे तु पलाश-किंशुकौ मतौ ॥

उपच्छन्नानि आवृतानि । अन्यानि वक्ष्यमाणानि अश्मादीनि ।

१ शरगुल्माश्मकादय इति पाठान्तरम् ।

२ निहितानीति पाठान्तरम् ।

३ तथेति पाठान्तरम् ।

४ तथेति पाठान्तरम् ।

कपालिकाः कर्पराः । अङ्गारा निर्व्वाणोल्मूकाः । कोदल^१
इति यस्त्वं प्रसिद्धिः । शर्कराः लुद्रभाण्डावयवाः । एवम्भकाराणि
कर्करादीनि^२ । प्रकाशे तु पलाशः प्रसिद्धः, किंशुकः पलाशसदृशः
कण्टकयुक्तः ।

599.

दृष्टस्यतिः ।

करौषास्थितुषाङ्गारशर्कराश्मकपालिकाः^३ ।
सिकतेष्टकगोवालकार्पासास्थौनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य कुम्भेष्टेतानि सौमान्तेषु निधापयेत् ।
ततः योगण्डवालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥
वार्हक्ये च शिश्रूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ।
एवं परम्पराज्ञाने सौमाभ्रान्तिर्न जायते ॥
ते योगण्डवालाः ।

600.

मनुः ।

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदतां नृणाम् ।
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥

सततमविच्छेदेन पूर्वभुक्त्या नयेदित्यन्वयः^४ । उदकस्यागमो
अलप्रवाहः ।

१ कोदाल इति पाठान्तरम् ।

२ वेधामिति समौचीयतया प्रतिभाति ।

३ शर्करादीमिति पाठान्तरम् ।

४ कर्कराश्मकपालिका इति पाठान्तरम् ।

५ इत्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

601. समुद्रवेयुः सौमामिन्द्रनुवृत्तौ नारदः ।

निम्नगापहृतोन्मृष्टनष्टचिह्नासु^१ भूमिषु ।

तत्प्रदेशानुमानैश्च^२ प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥

निम्नगापहृता उन्मृष्टा^३ या नष्टचिह्ना भूमयः, तासु तत्प्रदेशानुमानैः प्रदेशस्थितचेतमानैः सौमा ज्ञेयेति ।

602. मनुः ।

यदि संशय एव स्यात्सिद्धानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय^४ एव स्याद्विवादे सौमनिश्चयः ॥

साक्ष्यधीनः प्रत्ययः साक्षिप्रत्ययः ।

603. कात्यायनः ।

तस्मिन् भोगः प्रयोक्तव्यः स च^५ साक्षिषु तिष्ठति ।

लेख्यारूढश्चेतरश्च साक्षी मार्गद्वयान्वितः ॥

तस्मिन् सौमानिर्णये भोगः प्रयोक्तव्यः, भोगः प्रमाणत्वेन ज्ञातव्यः ।
साक्षिषु भोगज्ञेय्विति विवक्षितम् ।

604. मनुः ।

आमेयककुलानाञ्च समक्षं सौमसाक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सौमसिद्धानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥

१ निम्नगापहृतोन्मृष्टनष्टचिह्नासिति पाठान्तरम् ।

२ सत्युमाषानुमानैश्चेति पाठान्तरम् ।

३ उन्मृष्टा इति पाठान्तरम् ।

४ साक्ष्यः प्रत्यय इति पाठान्तरम् । साक्ष्यवाम् प्रत्ययः साक्ष्यः प्रत्यय इति तदर्थः ।

५ तस्मिन् इति पाठान्तरम् ।

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः^१ सामन्ताः सौमनिश्चयम् ।
 तथा तच्च निवध्नीयात्सामन्तांस्तांश्च नामतः ॥
 साक्ष्यभावे च चत्वारो ग्रामाः सौमान्तवासिनः ।
 सौमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥

ग्रामेयका ग्राम्याः तेषां कुलं समूहः । विवादिनोः समच-
 मित्यन्वयः^२ । ग्रामा ग्रामौणाः, सौमान्तवासिनः सन्निहितवासिनः ।
 निवध्नीयात् पत्रे लेखयेत्, विनिर्णयं श्रवणपरम्परया भोगेन सौमा-
 सुन्नयेयुः^३ ।

605.

याञ्चवल्काः ।

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽथ^४ दशापि वा ।
 रक्तस्रग्वसनाः सौमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥

समग्रामाः समाः समसंख्याः ग्रामाः ग्राम्याः तेन समसंख्या
 ग्राम्या इत्युक्तं भवति । एतदेव विदितं चत्वार इत्यादिना ।

606.

कात्यायनः ।

तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः ।
 स्थावरे षट्प्रकारेऽपि नाऽत्र कार्य्या विचारणा ॥

१ कुर्युरिति पाठान्तरम् ।

२ इत्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

३ पुनःपरम्पराभोगेन सौमां नयेयुरिति पाठान्तरम् ।

४ क्वचिदद्वौ इति पाठान्तरम् ।

तेषां साक्षिणामभावे षट्प्रकारे अंगन्यूनताधिक्यादिषट्प्रकारकभूमिवादे^१ ।

607.

तथा ।

श्लेचवस्तुतडागेषु कूपोपवनसेतुषु^२ ।

द्वयोर्विवादे सामन्तः प्रत्ययः सर्व्ववस्तुषु ॥

सामन्तः सौमान्तवासौ ।^३

608.

तथा ।

सामन्ताभावेऽसामन्तैः^४ कुर्यात्श्लेचादिनिर्णयम् ।

ग्रामसौमासु च तथा तत्त्वं^५ नगर-देशयोः ॥

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत्संसक्तेषु^६ कर्त्तव्य उद्धारो नाऽत्र संशयः ॥

संसक्तं सक्तदुष्टेषु तत्संसक्ताः^७ प्रकीर्त्तिताः ।

कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥

सामन्तेषु दोषशङ्कायां ततोऽन्ये दुष्टनिर्णयाय आदरणीयाः ।

तेष्वपि शङ्कायामन्ये, नतु दुष्टाः सामन्तभावेण पुरस्कार्या इत्यर्थः ।

१ भूवादे इति पाठान्तरम् ।

२ श्लेचवापौतडागेषु कूपेषु जलसेतुत्विति पाठान्तरम् ।

३ सौमान्तो वासोति पाठान्तरम् ।

४ सौमान्तभावात् सामन्तैः पाठान्तरम् ।

५ कुर्यादिति वादे इति च पाठान्तरम् ।

६ तत्संसक्तत्विति पाठान्तरम् ।

७ संपुञ्जेति पाठान्तरम् ।

८ तत्संसक्ता इति पाठान्तरम् ।

609.

तथा ।

त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ।
 समीक्ष्य कारयेत्सौमामेवं धर्मविदो विदुः ॥
 सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः ।
 द्विगुणास्त्रतरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥

अनिष्टोक्तौ तेषां दोषोक्तौ तेषां शङ्कामात्रे तात्पर्यं, तेन
 प्रथमसामन्तेषु दोषशङ्कायां तत्संसक्ता द्विगुणाः, तेषामपि दोषशङ्कायां
 तत्संसक्तास्त्रिगुणा याच्ना इति सामन्ता इत्यादेरर्थः ।

610.

शङ्कलिखितौ ।

गृहश्लेचयोर्विरोधे सामन्तप्रत्ययः सामन्तविरोधे
 अभिलेख्यप्रत्ययः, अभिलेख्यविरोधे ग्रामनगरवृद्धश्रेणि-
 प्रत्ययः, ग्रामनगरवृद्धश्रेणिविरोधे दशवर्षभुक्तानुभुक्त-
 मन्यत्र राजविप्रस्वात् ।

सामन्तविरोधे सामन्तानां परस्परविमतौ अभिलेख्यं लिखितम्,
 दशवर्षभुक्तानुभुक्तं दशवर्षाणि निरन्तरं भुक्तं प्रमाणं तच्चान्यत्र
 राजविप्रस्वानृपतित्राह्मणस्वभूतद्रव्यात् ।

611.

नारदः ।

श्लेचसीमाविरोधे तु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः ।
 नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः ॥

ग्रामसौमासु च बहिर्ये स्युस्तत्कृषिजीविनः^१ ।

गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः ॥

नगरग्रामगणिनो नगरग्रामजनसुख्याः, तत्कृषिजीविनः-तदुभय-
सौमान्तकृषिजीविनः । अन्ये च वनगोचराः मूलाहारादयः,
तेभ्यो विनिश्चय इति शेषोऽनुषङ्ग्यते ।

612.

वृहस्पतिः ।

वृहक्षेत्रविवादेषु सामन्तेभ्यो विनिर्णयः ।

नगरग्रामगणिनो ये च वृहत्तमा नराः ॥

कौनाशशिल्पिभृतका गोपव्याधोऽञ्जजीविनः ।

मूलखानक-कैवर्त्तकुल्या भेदकवाधकाः ॥

कौनाशः कृषीवलः, उञ्जजीविनः मूलशस्त्रावशिष्टमञ्जरी-
जीविनः । तेऽपि पर्यटनशीलत्वात्प्रायः सौमज्ञा इति । एवं
शिल्पिभृतकादिषु^२ चोद्धम् ।

613.

मनुः ।

सामन्तानामभावे तु मौलानां सौमसाक्षिणाम् ।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

व्याधाञ्जकुनिकान्गोपान्कैवर्त्तान्मूलखानकान् ।

व्यालग्राहानुञ्जवृत्तौन् श्रून्यांश्च^३ वनगोचरान् ॥

१ ये च स्युः कृषिजीविन इति पाठान्तरम् ।

२ शिल्पिभृतकादिषु मूलखानकादिषु चेति पाठान्तरम् ।

३ अन्यांश्चेति पाठान्तरम् ।

मौला यामोत्पत्तिसहभुवः,^१ अनुयुञ्जीत पृच्छेत् ।

614.

नारदः ।

समुन्नयेयुः सौमानं लक्षणैरूपलक्षिताम् ।

तुषाङ्गारकपालास्थिकूपैरायतनैर्द्रुमैः ॥

अभिज्ञानैश्च वल्मीकैः स्थलनिम्नोन्नतादिभिः ।

केदाराराममार्गैश्च^२ पुराणैः^३ सेतुभिस्तथा ॥ :

615.

मनुः ।

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सौमासन्धिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मैण ग्रामयोर्द्वयोः ॥

616.

वृहस्पतिः ।

शपथैः शापिताः स्वैः स्वैः कुर्युः सौमि विनिश्चयम् ।

दर्शयेयुर्निधानानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

स्वैः स्वैः तत्त्वजात्युचितैः^४ शपथैः साच्चिवचनश्रवणोक्तैः, निधानानि
सौमानिधीयमानानि तुषाङ्गारादौनि सौमाचिह्नानि ।

617.

मनुः ।

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वौ^५ सग्विनो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥

१ यामोत्पत्तिमहामनरा इति पाठान्तरम् ।

२ केदाराराममार्गैश्चेति पाठान्तरम् ।

३ प्रवालैरिति पाठान्तरम् ।

४ सजात्युचितैरिति पाठान्तरम् ।

स्वैः स्वैः सुकृतैर्धर्मैः शापितास्ते, धर्मा अस्माकं शीणा भवन्ति
यदि मिथ्या वदाम इति वादिता इत्यर्थः ।

618.

नारदः ।

नैकः समुन्नयेत्सौमां नरः प्रत्ययवानपि ।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य^१ क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥
एकश्चेदुन्नयेत्सौमां सोपवासः समुन्नयेत् ।
रक्तमाल्याम्बरधरः क्षितिमारोष्य मूर्ध्नि ॥

एकश्चेदत्यन्ताप्रतया उभयानुमतो भवति तदा सोपवासो रक्त-
माल्याम्बरधरो मूर्ध्नि क्षितिमारोष्य सौमानुन्नयेदित्यर्थः^२ ।

619.

बृहस्पतिः ।

ज्ञातृचिह्नविनाशे तु एकोऽप्युभयसम्मतः ।
रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्ध्नि ।
सत्यव्रतः सोपवासः सौमां सन्दर्शयेन्नरः ॥
ज्ञातृचिह्नविनाशे ज्ञातृणां चिह्नानाश्चाभावे ।

620.

मनुः ।

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दिशतं दमम् ॥
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

१ धर्मस्येति क्वचित् पाठः ।

२ सौमां समुन्नयेदित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

सत्यसाक्षिणः सत्यप्रधानाः सौभावोद्धारः, दिशतं पणानाम्,
सेतुः सौभा, पृथक् पृथक् प्रत्येकं साक्षिणस्य प्रत्येकवृत्तित्वात्^१ ।

621.

कात्यायनः ।

बहूनान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्त्वत्तमसाहसम् ॥
अज्ञानेन^२ हि मुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं यदि ।
अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सौभां विचारयेत् ॥
कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्त्वत्तमसाहसम् ॥

अज्ञानेन ज्ञानेऽपि अज्ञानाभिधानेन^३, कीर्त्तिते सम्भूय साक्ष्ये
उक्ते, पुनस्तेषां यदि भेदो वचनविरोधः स्यादित्यर्थः ।

622.

नारदः ।

शेषाश्चेदन्तं^४ ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्म्मणि ।
जघन्यास्तेऽपि प्रत्येकं विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥
गणवृद्धादयस्त्वन्धे^५ दण्डं दद्युः पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनान्वृते स्थिताः ॥
शेषाः सामन्तेभ्योऽन्ये व्याधादयः^६ ।

१ इत्यगृहणित्वादिनि पाठान्तरम् ।

२ न ज्ञानेनेति प्रज्ञानेनेति च पाठान्तरम् ।

३ अज्ञानोद्भावनेनेति पाठान्तरम् ।

४ शेषाश्चेदन्त्येति पाठान्तरम् ।

५ अप्रथाद्वा दमन्त्ये इति पाठान्तरम् ।

६ शेषाः सामन्ता अन्ये व्याधादय इति पाठान्तरम् ।

623.

कात्यायनः ।

संसक्तास्त्वथ सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसक्तान्ताः पद्माकाराः प्रकौर्त्तिताः ॥

पद्मवन्मण्डलाकाराः सौमाविवादविषयं परिवेष्य सर्वदिक्षु
अवस्थिता इत्यर्थः ।

624.

तथा ।

ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः श्लेचं श्लेचस्य कौर्त्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य च ॥

ग्रामस्य ग्रामान्तरेण सह सौमाविवादे तत्प्रत्यासन्नोऽन्यो
ग्रामसमूहः सामन्त उच्यते । एवं गृहश्लेचयोरपि समन्तात्
परिरभ्य यः परितो वेष्टयित्वा स्थितः । ग्रामश्लेचगृहपदानि तन्निवासि-
पुरुषपराणीति ।

625.

मौललक्षणमाह स एव ।

ये तत्र सर्व्वसामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात् तु ते मौला ऋषिभिः सम्प्रकौर्त्तिताः ॥

626.

गृहस्यतिरपि ।

तदुत्पन्नास्तु सामन्ता येऽन्ये देशान्तरस्थिताः ।

मौलास्तु ते समुद्दिष्टाः प्रष्टव्याः कार्य्यनिर्णये ॥

अदुष्टास्ते तु यद्ब्रूयुः सन्दिग्धौ समवृत्तयः ।

तत्प्रमाणन्तु कर्त्तव्यमेवं धर्मो न ह्यीयते ॥

सन्दिग्धौ सन्देहे ।

627.

उद्धतलक्षणमाह कात्यायनः ।

निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं त्रिगुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते वृद्धाः परिकीर्त्तिताः ॥

कार्यं सौमानिर्णये हेतुभूतं, त्रयो गुणाः सत्यव्रताचाररूपाः ।

628.

उद्धतलक्षणमाह ।

उपश्रवणसम्भोगकार्यास्थानोपचिह्निताः ।

उद्धरन्ति ततो यस्मादुद्धृतास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

उपश्रवणं परस्परश्रवणम्,^१ सम्भोगः सम्यग्भुक्तिः,^२ कार्यास्थानं तत्फलग्रहणवार्त्ता, तेन ये साक्षात्कार्यं न दृष्टम् उपश्रवणादिभिश्च तत्कार्यमवगतं ते उद्धृता इत्यर्थः । एवञ्च तेषामभावे सामन्ताः । मौलवृद्धोद्धृतादय इत्यवादिपदेन एतावत्प्रकारव्यतिरेकेण सौमा-
जातारो विधीयन्त इति बोद्धव्यम् ।

629.

नारदः ।

ध्वजिनौ मत्स्यिनौ चैव नैधानौ भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सौमा पञ्चविधा स्मृता ॥

ध्वजिनौ ध्वजतुल्यवृत्तवती, मत्स्यिनौ मत्स्यवन्नदीमतौ, नैधानौ तुषादिमतौ । भयवर्जिता वादिप्रतिवादिसम्प्रत्या कृता । राज-
शासननीता ज्ञातचिह्नाभावे राजाज्ञाकारिता ।

630.

व्यासः ।

निम्नोन्नता च ध्वजिनौ नैधानौ राजकारिता ।
स्थिता पञ्चविधा सौमा मत्स्यिनौ तु चला स्मृता ॥

निम्ना च उन्नता च निम्नोन्नता । मत्स्यिनौ तु चला जलस्था-
स्थिरत्वात् ।

631.

व्यासां विभागमाह ।

ग्रामयोरुभयोर्यत्र गर्तः सौमाप्रवर्त्तकः ।
निम्नोपलक्षिता सा तु शास्त्रविद्धिरुदाहृता ॥

सा निम्नेति शेषः ।

632.

तथा ।

शरकुञ्जकवल्मीका यत्र देवगृहाणि च ।
अश्लकूटाश्च दृश्यन्ते सौमा सोक्ता^१ समुन्नता ॥
ग्रामयोरुभयोः सौमि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।
समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनौ सा प्रकीर्त्तिता^२ ॥
दृष्टकाङ्गारसिकताः शर्करास्थिकपालिकाः ।
निहिता^३ यत्र दृश्यन्ते नैधानौ सा प्रकीर्त्तिता ॥
साक्ष्यभावाद्^४ द्वयोर्यत्र प्रभुणा^५ परिकल्पिता ।
सामन्तानुमता सौमा सा ज्ञेया राजकारिता ॥

१ सा लिति पाठान्तरम् ।

२ सा तु कीर्त्तिविति पाठान्तरम् ।

३ निष्काता इति खनिता इति च पाठान्तरम् ।

४ साक्ष्यभावे इति पाठान्तरम् ।

५ प्रभुषेति पाठान्तरम् ।

633.

जात्यायनः ।

भयवर्जितभृपेन सर्वाभावे स्वयंकृता ।

634.

नारदः ।

यदा तु न स्युर्जातारः^१ सौमायां^२ न च लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयोः सौमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम् ॥

इष्टतः स्वयं स्वेच्छयेत्यर्थः ।

635.

श्यासः ।

स्वच्छन्दगा बहुजला भूष-कूर्म्मसमन्विता^३ ।

नित्यप्रवाहिणी यत्र सौमा सा मत्स्यनी मता ॥

636.

मनुः ।

सौमायामविषद्यायां^४ स्वयं राजैव धर्म्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिभेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥

अविषद्यायां निश्चेतुमशक्यायां साच्याद्यभावात् । एकेषां
प्रदिशेद्दद्यादेकेषामुपकारात्, येषां तथा भूम्या महानुपकारो
भवति तेषामुपकारात्, उपकारसाम्ये तु द्वयोर्विभज्य दद्यात् ।

637.

बृहस्पतिः ।

अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥

१ जातार इति दातार इति च पाठान्तरम् ।

२ सौमाया इति पाठान्तरम् ।

३ मत्स्यकूर्म्मममुद्गतेति पाठान्तरम् ।

४ अविषद्यायां । इति पाठान्तरम् ।

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
 अन्यथा न भवेत्सामो नराणां राजदैवकः ॥
 क्षयोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम् ।
 तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचारयेत् ॥
 ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।
 क्षयोदयेन तोल्या सा चालयन्दण्डमर्हति ॥
 एककूलनिपातस्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।
 नदी तीरेषु कुरुते तस्य तन्न विचालयेत् ॥
 श्वेत्तं मशस्यमुल्लङ्घ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।
 नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामौ लभेत ताम् ॥
 या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हता ।
 प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतो यस्य या हता ।
 गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत् ॥

यत्र नदीकूलपातः क्रमेण सामान्तरभूमिं सामान्तरे निवेशयति
 तत्र विचालनं न कार्यम् । यत्र तु नदी श्वेतादिकं समुल्लङ्घ्य
 याति तत्र पूर्वधामस्यैव सा भूमिरित्यर्थः ।

१ कालेष्विति पाठान्तरम् ।

२ एकत्र कूलपातस्त्विति पाठान्तरम् ।

३ नदीतीरं प्रकृतं तस्मैतामिति पाठान्तरम् ।

४ तमिति पाठान्तरम् ।

५ — देया तस्य तासु न चालयेदिति पाठान्तरम् ।

६ विचालनं न कुर्यादिति पाठान्तरम् ।

638.

तथा ।

दशग्राम-शतग्राम-सहस्रग्रामलक्षणाम् ।

विषमां नृपतिः कुर्याच्चिह्नैः सीमां विनिश्चिताम् ॥

639.

याज्ञवल्कलः ।

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥

आरामः समीपवनोपलक्षितो भूभागः, आयतनं देवगृहभूमिः, ग्रामग्रहणेन नगरादिरपि^१ लक्ष्यः, निपानं कृपाकृष्टपानीयोपलक्षित-
निम्नभूभागः^२, उद्यानं क्रीडावनोपलक्षितभूभागः । एष साक्षिसाम-
न्तादिहूपो विधिः । वर्षाम्बुप्रवहो वृष्टितोयोधवत्सं ।

640.

मनुः ।

क्षेत्र-कूप-तडागानामारामस्य गृहस्य च^३ ।

सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासन्धिविनिर्णयः ॥

641.

कात्यायनः ।

क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।

गृहप्रासादावसथक्षेत्रदेवगृहेषु च ॥

१ दशग्रामशतग्रामसहस्रग्रामलक्षणाम् ।

विषमां नृपतिः कुर्याच्चिह्नैः सीमां विनिश्चिताम् ॥ इति पाठान्तरम् ।

२ पुरादिरपीति पाठान्तरम् ।

३ कृपाकृष्टपानीयोपलक्षितनिम्नभूभाग इति पाठसु समीचीनवद्वानि ।

४ ग्रामारामगृहस्य चेति पाठान्तरम् ।

642.

दृष्टस्यति ।

निवेशकालादारभ्य गृहवार्यापणादिकम् ।
 येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥
 वातायनाः प्रणालीश्च तथा निर्य्यूहवेदिकाः ।
 चतुःशालं स्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत् ॥

वातायनं गवाक्षः, प्रणाली जलनिर्गममार्गः, निर्य्यूहो नागदन्तकः,
 वेदिका प्रतोल्यादिसंस्कृता उन्नता भूमिः, चतुःशालं चतुर्द्वारगृहम्,
 स्यन्दनिका पटलप्रान्तः ।

643.

कात्यायनः ।

मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपधारयेत् ।
 प्रणालीं गृहवास्तुञ्च पौडयन्दण्डभागभवेत् ॥
 दृष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्यात्परवेश्मसु ॥

मेखला गृहादिमूलबन्धः, भ्रमोऽत्र जलनिर्गमप्रदेशः, निष्काशो
 निर्गमोचितदेशः । निष्काशो हर्म्यादिभित्तिषु निर्गतकाष्ठादि
 निर्मितमस्युष्टभूमिकसुपवेशनस्थानमिति कल्पतरुः । नोपधारयेन्न
 निरुन्ध्यात्, गृहवास्तुगृहभूमिः, दृष्टिपातो गवाक्षः ।

644.

तथा ।

वर्चःस्थानं वह्नियं गतीच्छिष्टादिसेचनम्* ।
 अत्यारात्परकुक्ष्यस्य न कर्तव्यं कदाचन ॥
 वर्चःस्थानं मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानम्, वह्नियं अग्निस्थानम्, क्वचित्

* भूरिति पाठान्तरम् ।

० प्रशास्तेति पाठान्तरम् ।

१ दृष्टिनिपात इति पाठान्तरम् ।

४ गतीच्छिष्टाम्बुषेचनमिति पाठान्तरम् ।

वह्निस्थानं वा वह्निगृहमिति पाठः, स तु सुगम एव, अत्यारा-
दतिसमौपे ।

645.

कात्यायनः ।

विष्णुचोदकचक्रञ्च वह्निश्चनिवेशनम्^१ ।
अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत् ॥
चक्रं तैलादियन्त्रम्, अरत्निः निष्कनिष्ठमुष्टिहस्तः ।

646.

बृहस्पतिः ।

यान्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।
तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यन्तु केनचित्^२ ॥

647.

नारदः ।

अवस्कर-स्थल-श्वभ्र-भ्रम-स्यन्दनिकादिभिः ।
चतुष्पथसुरस्थानरथ्यामार्गं न रोधयेत् ॥

अवस्करो विष्ठागृहादिशोधनार्थं पांशुनिचय इति हरिहरादयः ।
स्थलं वेदिका, श्वभ्रो गर्तः, भ्रमो जलनिर्गममार्गः । स्यन्दनिका
पटलप्रान्तः । आदिशब्देनान्यदपि तादृशम् । रथ्यामार्गो राजमार्गः ।
रथ्या चलर इति कल्पतरुः ।

648.

शङ्खलिखितौ ।

मार्गश्लेचे पथि विसर्गो राजमार्गरथपरिवर्तनं^३
पूर्वमर्यादास्थापनं तोरणगृहरथ्यान्तरेषु त्रिपदं
देवराजायतनेषु यथेष्टम् ।

१ वह्निभूमिनिवेशनमिति पाठान्तरम् ।

२ कश्चिदिति पाठान्तरम् ।

३ परिवर्तनमिति पाठान्तरम् ।

मार्गं यत्त्वेवं तत्र पथि स्थिते विमर्गः त्यागः पथिकानां गच्छतां,
तेन स पन्था नावरोद्भव्य इत्यर्थः । राजमार्गं रथपरिवर्तनं यावता
देशेन रथपरिवृत्तिः स्यात्तावान्देशो राजमार्गं त्याज्य इत्यर्थः ।
पूर्वमर्थ्यादास्यापनं यावतो पौरैः पूर्वमर्थ्यादा पूर्वसीमा कृता तस्याः
स्यापनम् । तोरणगृहस्थान्तरेषु त्रिपदं तोरणगृहस्थान्तरेषु
पदत्रयपरिमितं देशं त्यजेदित्यर्थः ।

649.

कात्यायनः ।

सर्वे जनपदा येन प्रयान्ति सचतुष्पदाः ।
अनिरुद्धा यथाकामं राजमार्गः स उच्यते ॥
न तत्र रोपयेत् किञ्चिन्नोपहन्यात्तु केनचित् ।
गुर्वाचार्य्यन्टपादीनां मार्गादानात्तु दण्डभाक् ॥
यस्तत्र सङ्करश्वभ्रान् वृक्षारोपणमेव च ।
कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु मापकः ॥

तत्र मार्गं सङ्करोऽवकरः । हरिहरादिभिः संसरणानुवृत्तौ
प्रजापतिरिति मस्तके दत्त्वा यस्तत्रेति वाक्यमवतारितम् । इह न
फलतो विशेष इति ।

650.

मनुः ।

समुत्सृजेद्राजमार्गं यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्यापणौ दद्यादमेध्यञ्चाशु शोधयेत् ॥

आपन्नतस्तथा वृद्धो गर्भिणी वाल एव वा ।
 परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥
 परिभाषणं दण्डशून्यं भूयः पुनरेवं मा कार्षीरित्यादिवचनं
 शोध्यमापन्नतत्वादिनेति शेषः ।

651. दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।
 पथ्युद्यानोदकसमीपेषु च्युत्करादित्यागे^१ पणशतं
 तच्चापास्येति ।

एतच्चातिशयिताश्च्युत्करादित्यागे, तेन न मनुना विरोधः ।

652. कात्यायनः ।
 तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।
 अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥
 अमेध्यं शोधयित्वा त्वमेध्यशोधनममेध्यकर्तृद्वारा कारयित्वेत्यर्थः ।

653. तथा ।
 दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।
 धान्यानि वापनीयानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

654. अथ मनुः ।
 गृहं तडागमारामं श्लेघं वा भौषया वहन् ।
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥
 भौषया भयोपादानेन अज्ञानाद् भ्रान्त्यादिना ।

655. बृहस्पतिः ।
 स्थापिताञ्चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ।
 अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम् ॥

656.

याञ्चवल्काः ।

मर्यादायाः प्रभेदे तु सौमाऽतिक्रमणे तथा ।

श्लेचस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः^१ ॥

मर्यादा चिह्नभूतवृत्तादिः, तस्याः प्रभेदे विघटने, सौमातिक्रमणं सौमार्थं रथ्याधिकभूयहणं श्लेचग्रहणमेव च ।

657.

शङ्खलिखितौ ।

श्लेचमर्यादाभेदे अष्टशतं सौमातिक्रमणे अष्टसहस्रं
श्लेचोदकाहरणे अष्टशतम् ।

अष्टशतमष्टभिरधिकं शतम् एवमष्टसहस्रमपि । श्लेचोदकाहरणे
श्लेचशस्त्रनिर्वाहकोदकाहरणे ।

658.

विष्णुः ।

सौमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनःसौमां
कारयेत् ।

659.

कात्यायनः ।

सौमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां श्लेचयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पञ्च मञ्जातं श्लेचस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

अन्यश्लेचेषु जातानां शाखा याऽन्यत्र संस्थिता

स्वामिनं तं विजानौयाद्यस्य श्लेचेषु संस्थिता ॥

संस्थिता शाखा इति शेषः ।

इति विवादश्लोकारे सौमाविवादतरङ्गः ।

अथ सेतुर्नाम त्रयोविंशतरङ्गः ।

660.

तत्र नारदः ।

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोऽल्पबाधश्चे'हृद्विरिष्टा क्षये सति ॥

वृद्धिर्बलवती क्षये अल्पीयसौति, तेन परक्षेत्रे परेण क्रियमाणः सेतुर्यदा बह्वपकारकः, क्षेत्रस्वामिनद्याल्पीयःक्षयकरः, तदा तेनासौ न निषेधः^१ । यतोऽल्पोपक्षये बलवती वृद्धिः सर्व्वक्षेष्टा भवतीत्यर्थः ।

661.

याज्ञवल्क्यः ।

न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन्^२ क्रूपः स्वल्पक्षेत्रे बह्वदकः ॥

अल्पोपक्षयकारौ बह्वपकारौ च परक्षेत्रे परेण यः क्रियमाणस्तु सेतुः तेन न निषेधः । एवं क्रूपोऽपि अल्पीयसौ परभूमिं हरन् बह्वपकारौ परेण न निषिध्यत इत्यर्थः । क्रूपग्रहणेन पुष्करिण्यादिक-मपि विवक्षितम्^३ ।

662.

तथा ।

स्वामिनो योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

१ अल्पबाधश्चेति पाठान्तरम् ।

२ प्रतिषेध इति पाठान्तरम् ।

३ बह्वद्विति पाठान्तरम् ।

४ महीपतिमिति पाठान्तरम् ।

यदा स्वामिनमपृष्ट्वैव तस्य^१ चेत्सेतुं करोति तदा चेवस्वामिन
एव तदुत्पन्नशस्त्रादौ भोगः, तदभावे राज्ञो न तु सेतुकर्तुरित्यर्थः ।

663

नारदः ।

पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः ।

सेतुं प्रकल्पयेत्कश्चिन्न स तत्फलभागभवेत् ॥

पूर्वप्रवृत्तं पूर्वजातमुच्छिन्नमधुना चिह्नावगेषं, स्वामिनं सेतोः ।
एतच्च सेतुगतविशेषणं सेतुन्तराप्रवर्त्तनार्थम् । तत्र तु परचेत्से
तदनुमतिरपेक्ष्यते तमनपेक्ष्य न तु^२ सेतुकरणमेव ।

664.

तथा ।

मृते तु स्वामिनि पुनस्तदंशये वाऽपि मानवे ।

राजानमामन्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्त्तनम् ॥

अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृगव्याधा(नु)दर्शनात् ।

इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति ॥

अतोऽन्यथा अनुमतिमगृहीत्वा निष्फलः सेतुः । यो विद्धे वेधः
स इवेत्यर्थः ।

665.

कात्यायनः ।

अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

देयं स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तत्कृतं लभते व्ययम् ॥

१ परस्मैति पाठान्तरम् ।

२ तमनपेक्ष्य न निति पाठः कश्चित् पठितः ।

अस्वाम्यनुमतेनैव नृपे चानिवेद्य यदि परगृहोद्यानतडागानां
संस्कारं कुरुते तदा संस्कर्त्ता न किञ्चित्फलं लभते । अथ
स्वामिनि अनिवेद्य राजनि च निवेद्य करोति, तदा आघाते
स्वामिनि तस्मात्संस्कारव्ययं लभत इत्यर्थः ।

666.

भारदः ।

सेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्धस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात्खेयो बन्धः स्याद्विनिवर्त्तनात्^१ ॥
नान्तरेणोदकं शस्यं^२ नाशश्चात्युदके भवेत् ।
य एवानुदके दोषः स एवात्युदके भवेत् ॥

इति श्रीविवादरत्नाकरे सेतुतरङ्गः ।

अथ कृष्टाकृष्टो नाम चतुर्विंशतरङ्गः ।

667.

तत्र नारदः ।

अशक्त-प्रेत-नष्टेषु श्लेचिकेषु निवारितः^१ ।

श्लेचञ्चेद्विक्रषेत्कश्चिदश्रुवीत स तत्फलम्^२ ॥

निष्कृष्यमाणे श्लेचे तु^३ श्लेचिकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा श्लेचमवाप्नुयात् ॥

नष्टोऽत्र व्यवहितदेशः, श्लेचिकः श्लेचस्वामी, खिलोपचारं खिलकर्षणार्थमायासनिष्क्रयम्^४ ।

668.

खिलोपचारदानासम्भवे विशेषमाह स एव ।

तदष्टभागप्रचया^५ यावत्सप्त^६ गताः समाः ।

समाप्ते त्वष्टमे वर्षे भुक्तं श्लेचं लभेत सः ॥

यदि श्लेचपतिर्व्ययं^७ न ददाति तदा कर्षकोऽष्टमं भागं तस्मै दद्यात् । यदि चाष्टवर्षपर्यन्तमपि श्लेचभोगं करोति, तदा व्ययदानेऽपि तत्सर्वं श्लेचमुत्पत्तिसहितं श्लेचपतेरेवेति हलायुधपारिजातौ । प्रकाशकारेण तु ततोऽष्टमे वर्षे स्वामिन इत्येवं^८ विवृतम् ।

१ इति पाठस्त्रिषु एकत्रेण दृश्यते । किन्त्वत्र श्लेचिकेष्वनिवारित इति पाठः समीचीनतया प्रतिभासोति बोध्यम् ।

२ श्रुवीत सप्तमं फलमिति पाठान्तरम् ।

३ निष्कृष्यमाणश्लेचेभ्यमिति पाठान्तरम् ।

४ खिलकर्षणाद्यायासनियमितनिष्क्रयमिति पाठान्तरम् ।

५ तदष्टभागाः प्रचया इति पाठान्तरम् ।

६ यावदष्ट इति पाठान्तरम् ।

७ श्लेचपतिः श्लेचकर्षणादिक्रयमिति पाठान्तरम् ।

८ इत्येवेति पाठान्तरम् ।

669.

कल्पतरौ तु कात्यायनः ।

अशक्तितो न दद्याच्चेत्त्वित्यर्थे यः कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहौनन्तु^१ कर्षकः^२ कर्षमाप्नुयात् ।

वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत् ॥

अनेनाष्टमे वर्षे कर्षकस्य भोगो विहितः पूर्वेण तु निषिद्ध-
इति विरोधे पूर्वं कष्टसाध्यकर्षणभूमिविषयमुत्तरश्चातिकष्टसाध्य-
कर्षणभूमिविषयमिति व्यवस्था ।

670.

नारदः ।

संवत्सरेणाईखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नन्तु श्लेचं स्यादट्वीसमम् ॥

अट्वीसमेऽपि खिलोक्त्यागकालभागग्रहणक्रमेण न्यूनाधिक-
त्यागकालभागग्रहणव्यवस्था ऊह्या । अत्र च खिलेषु चतुर्थादि-
सप्तन्यूनसंख्यादिभागग्रहणस्य सर्वसिद्धतया अष्टमभागदानं^३ प्राचीन-
मिति खिल एवेत्याहुः ।

671.

तथा ।

श्लेचं त्रिपुरुषं यस्य गृहं वा स्यात्क्रमागतम् ।

राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परान्नयेत् ॥

गृहं श्लेचञ्च वस्तु द्वे वासहेतू कुटुम्बिनाम् ।

तस्मात्ते नाक्षिपेद्राजा तद्धि मूलं कुटुम्बिनाम् ॥

गृहचेचयोः करादिना त्रैपुरुषिकसम्भोगे सति राजप्रसादादिना
न तद्भोक्तृपुरुषसकाशात्तयोर्भोगश्चेदः करणीय इत्यर्थः ।

१ तदाष्टभागहौनन्ति पाठान्तरम् ।

२ सुले कार्षिकः फलमिति पाठान्तरम् ।

३ अष्टमभागग्रहणमिति पाठान्तरम् ।

672.

तथा ।

दृष्टे जनपदे राज्ञो धर्मः कोपश्च वर्द्धते ।
ह्रीयते ह्रीयमाने तु दृष्टिहेतुमतः श्रयेत् ॥

673.

याञ्चवल्काः ।

फालाहतमपि श्लेचं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।
स प्रदाप्योऽकृष्टसदं श्लेचमन्येन कारयेत् ॥

फालाहतं प्रत्यब्दं कृष्यमाणमकृष्टसदमकृष्टे कृष्टफलमिति यावत् ।

674.

दृष्टस्पतिः ।

गृहीत्वा वाहयेत्काले वाप-गोपन-संग्रहान् ।
अकुर्वन् स्वामिने दाप्यो मध्यं कृष्टसदन्तु सः ॥

गृहीत्वा श्लेचं वाहयेत्, अकुर्वन् वापं वपनं गोपनं रक्षणं संग्रहं
शस्त्रसङ्घं दाप्यो मध्यमं कृष्टसदं नात्युत्कृष्टं नात्यपकृष्टमित्यर्थः ।

675.

व्यासः ।

श्लेचं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।
स्वामिने तत्समं दाप्यो राज्ञो दण्डश्च तत्समम् ॥
चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे ततोऽष्टमम् ।
असंस्कृते^१ तु षष्ठं स्यात्परिकल्प्य यथा स्थितिः ॥

भूमिं कर्षणार्थं गृहीत्वा यः स्वयं न कर्षति परदारा वा न
कर्षयेत्, स स्वामिने सदं दाप्यः दण्डं राज्ञश्च तत्समम् । तत्र च
चिरावसन्नायां भूमौ दशमम्, कृष्यमाणायामष्टममकृष्टायाञ्च षष्ठं
भागमित्यर्थः ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे कृष्णकृततरङ्गः ।

अथ शस्यरक्षा नाम पञ्चविंशतरङ्गः ।

676.

याज्ञवल्क्यः ।

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमौ-राजवशेन च ।
धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।
द्वे शते कर्कटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥

ग्रामेच्छया ग्रामवासिजनापेक्षया भूम्यन्तपत्वदङ्गत्वानुसारेण वा राजाज्ञया वा गोप्रचारो गोप्रचारणार्थंभूभागः कर्त्तव्य इति प्रथम-
खण्डार्थः । स चायं परीणाहो यो ग्रामक्षेत्रान्तररूपो धनुःशतं ग्रामे,
धनुःशतद्वयं कर्कटक्षेत्रान्तररूपः कर्कटे, तद्द्वनुःशतचतुष्टयं नगरक्षेत्रा-
न्तररूपो नगरे ।

677.

ग्रामनगरकर्कटक्षेत्राद्यं माकंखेवे ।

तथा भद्रजनप्राया^१ सुसमृद्धकषीवला ।
क्षेत्रोपभोगभूमध्ये वसतिग्रामसंज्ञिता ॥
सोत्सेधनं सप्राकारं सर्वतः परिखाद्यतम्^२ ।
योजनार्द्धार्द्धविष्कम्भमष्टभागोत्तरं पुरम् ॥
प्रागुदक्प्रवणं शस्तं शुद्धवंशवहिर्गमम् ।
तदर्द्धे तु तथाखेटं तस्माद्गूनञ्च कर्कटमिति ॥

१ कर्कटस्येति पाठ एव समीचीनः ।

२ शुद्धजनप्रायेति पाठान्तरम् ।

३ आतन्नाद्यतमिति पाठान्तरम् ।

एवञ्च यद्यावद्बद्धा कौर्ण^१ ग्रामादि, तत्र तावदनुसारेण
गोप्रचारोऽनुक्तोऽप्युच्चः । धनुश्चतुर्हस्तो दण्डः ।

678.

मनुः ।

धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।

सम्यापाता^२स्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य च ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥

सम्यापाता^३ स्त्रयो वेति समौ कौल्लकः^४ स च प्रक्षिप्तो^५ यावतो
भूमिसुक्कङ्गु पतति तावत्त्रिगुणो वा ग्रामस्य परीणाह इत्यर्थः^६ ।
त्रिगुण इति खण्डेन एतत्त्रिगुणो नगरस्य परीणाह^७ उक्तः ।

679.

नारदः ।

ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं विव्रीतान्ते च यत्पुनः ।

अनाहतश्चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ॥

विव्रीतो गवादिविनियोगार्थं रक्षितयवसो भूप्रदेशः, तस्थान्ते
समीपे ।

१ यावद्गवाकौर्षमिति पाठान्तरम् ।

२ सम्यापाता इति पाठान्तरम् ।

३ सम्यापाता इति पाठान्तरम् ।

४ सम्यातो युगकौल्लक इति पाठान्तरम् । ग्राम्या यतिः तस्याः प्रक्षेप इति

कुङ्कुमभट्टः ।

५ वाञ्छप्रक्षिप्त इति पाठान्तरम् ।

६ परीणाहस्याच्च इत्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

७ नगरपरिवाह इति पाठान्तरम् ।

680.

विष्णुः ।

पथि ग्रामे विवौतान्ते न दोषोऽनावृते वाऽल्पकालम् ।

महापथे ग्रामान्ते विवौतान्ते च यत्क्षेत्रमनावृतमल्पकालं पशुभिः
खाद्यते न तत्र पालदोषः । एवञ्चानल्पकाले तु दोष एवेति मन्तव्यम् ।

681.

शाश्वतवल्गुः ।

पथि ग्रामे विवौतान्ते श्लेचे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति ॥

अकामत इत्यल्पकालमिति बोद्धव्यम् ।

682.

मनुः ।

पथि श्लेचे परिवृते ग्रामान्तौयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालं धारयेत् पशुम्^१ ॥

ग्रामान्तौये इत्यस्याग्रे यस्य शस्यं भक्षितमिति शेषः ।

683.

नारदः ।

उत्क्रम्य^२ तु वृतिं यः स्याच्छस्यघातो गवादिभिः ।

पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्तो निवारयेत् ॥

वृतिरावरणम् ।

684.

उशनाः ।

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति च^३ दिवौकसः ॥

१ विपालान् धारयेत्यश्रुतिमिति पाठान्तरम् ।

२ उत्क्राम्येति पाठान्तरम् ।

३ न चाश्रन्तीति पाठान्तरम् ।

685.

शारदः ।

पथि श्वेचे वृतिः कार्य्या यामुद्रो नावलोकयेत् ।
न लङ्घयेत्पशुर्नाऽश्वो न भिन्धाद् यान्तु श्रूकरः ॥

यामुद्रो नावलोकयेदित्यत्र एकस्मिन्वृतिपार्श्वे स्थित उद्रो येन परिमाणेन वृतेः पार्श्वान्तरं नावलोकते इत्यर्थ इति हलायुधः ।
यां वृतिमुल्लङ्घ्य शस्यं नावलोकयेदिति पारिजातः ।

686.

शङ्खलिखितौ ।

मार्गश्वेचे वृतिः कार्य्या यामुद्रो नावलोकयेत् ।
नाश्वश्रूकरावन्तरं विन्देताम् ।

अन्तरमवकाशम् ।

687.

कात्यायनः ।

अजातेष्वेव शस्येषु^१ कुर्यादावरणं महत् ।
दुःखेन हि निवार्यन्ते लब्धास्वादरसा मृगाः ॥
मृगा अत्र पशवो विवक्षिताः ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे शस्यरक्षातरङ्गः ।

अथ शस्यघातदण्डो नाम षड्विंशतरङ्गः ।

688.

तत्र मनुः ।

श्लेघ्नान्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।

अन्येषु पार्श्वेनादिव्यतिरिक्तेषु, पशुरच^१ पशुपाल एव पशो-
रदण्डत्वात् । अत्र चैकैकं पशुं प्रति^२ सपादः पणो दण्ड इति
मन्तव्यम् ।

689.

शङ्खलिखितौ ।

रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च मासान्दिवा चीन्मुहूर्त्ते
मासं ग्रामे त्वदण्डः ।

चरन्ती यावत्सौहित्यं भक्षयन्ती तेन सौहित्यपर्यन्तं भक्षयन्ती
चौन्मासान्, मुहूर्त्ते चरन्ती मासमेकं दण्ड्या, ग्रामे त्वदण्डो
ग्रामसौमत्तेनादावदण्ड एवेत्यर्थः^३ । मासोऽत्र कार्षापणस्य विंशति-
तमो भागः ।

तथाचोक्तं नारदेन,

मासो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य च ।

स च राजतो विवक्षितः ।

१ शस्यघाततरङ्ग इति पाठान्तरम् ।

२ पार्श्वेनादिव्यतिरिक्तेषु इति पार्श्वेनादिव्यतिरिक्तेष्विति च पाठान्तरम् ।

३ पशुपदादिति पाठान्तरम् ।

४ चैकैकं प्रतीति पाठान्तरम् ।

५ ग्रामसौमत्तेनादावदण्ड इति पाठान्तरम् ।

तथा च भाष्यकारः ।

सौवर्णैर्माषकैः संख्या दण्डकर्मसु शस्यते^१ ।

पशूनां शस्यचरणे माषैरन्यैश्च राजतैः ॥

एवञ्च भागौ कार्षापणोऽपि रौप्य एव । राजतश्चात्र माषक-
स्त्रियवह्णालदद्यात्प्रकः । तदुक्तं मनुना,

सर्वपाः षड्यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेकह्णालम् ।

द्वे ह्णाले समष्टते विज्ञेयो रूप्यमाषकः ॥ इति ।

690.

जात्याघनः ।

दापयेत्पणपादं गां द्वौ पादौ महिषीं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥

पाददण्डोऽत्र राजौ भक्षणे सति मन्तव्यः । पणपादः कार्षापणस्य

चतुर्थो भागः ।

691.

गौतमः ।

पञ्चमाषान् गवि षडुष्ट्रे अश्वमहिष्योर्दशाजाविके

द्वौ द्वौ ।

692.

शङ्खलिखितौ ।

सर्वेषामेव वत्सो माषं महिषी दश खरोष्ट्रं

षोडश अजाविकं चतुरः ।

सर्वेषां पशूनां वत्सः प्रथमवयाः ।

693.

याज्ञवल्क्यः ।

माषानष्टौ महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्हन्तु गौस्तदर्हमजाविकम् ॥

१ मन्ते इति पाठान्तरम् ।

२ कश्चित् सर्वपाः षड्यवो मध्य इत्यांशः पठितः ।

भक्षयित्वीपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः^१ ।
समभेषां विव्रीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥

समभेषां विव्रीतेऽपीति विव्रीतोपद्रवेऽपि पशुना जेचोपद्रव इव
दण्ड इत्यर्थः ।

694. नारदः ।

गावः पादं प्रदण्ड्याः^२ स्युर्महिष्यो द्विगुणं तथा ।
अजाविके सवत्से तु माषो दण्डः परः^३ स्मृतः ॥
सन्नानां द्विगुणो दण्डो वसताञ्च^४ चतुर्गुणः ।

सन्नानां शस्यभक्षणश्रान्तानाम्, वसतां तत्रैव चरित्वा नीतराची-
णाम्^५ । तदेतदप्रत्यक्षचारकाभिप्रायम् ।

695. प्रत्यक्षचारकेवाह स एव ।

प्रत्यक्षचारकाणान्तु चौरदण्डः स्मृतो बुधैः ।
प्रत्यक्षचारकाः जेचिणां समक्ष एव बलेन चारकाः ।

696. विश्वः ।

महिषी चेतशस्यनाशं कुर्यात्तत्पालस्त्वष्टौ माषा-
न्दण्ड्याः । अपालकायाः स्वामी, अश्वस्त्वष्ट्रो गर्हभो

१ द्विगुणा दमा इति पाठान्तरम् ।

२ गावश्च पादं दण्ड्या इति पाठान्तरम् ।

३ परमिति पाठान्तरम् ।

४ वसतान्मिति पाठान्तरम् ।

५ नीतराचिकाचामिति पाठान्तरम् ।

वा गौश्चेत्तदहं तदहमजाविकञ्चेद्गक्षयित्वोपविष्टेषु
द्विगुणम् ।

अश्वस्त्रद्व इत्यादौ शस्यनागं कुर्यादित्यनुष्यते ।

697.

नारदः ।

नष्टा या पालदोषेण गौः श्लेचन्तु विनाशयेत् ।
न तत्र स्वामिनो दण्डः पालस्तदण्डमर्हति ॥
शस्यान्निवारयेद्नास्तु चौर्णे दोषो द्वयोर्भवेत् ।
स्वामौ सदं दमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

चौर्णे भक्षिते द्वयोः पालस्वामिनोः सदं भक्षितशस्यानुरूपं फलं
स्वामिनो देयं दमं दण्डं राज्ञे । स्वामिपालसमक्षविषयमेतत् ।

698.

याज्ञवल्क्यः ।

यावच्छस्यं विनश्येत् तावत्स्यात्क्षेत्रिणां फलम्^१ ।
पालस्ताड्यस्तु गोमौ तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥
गोमौ गोस्वामौ । एतदमूलशस्यनागो^२ ।

699.

अथ नारदः ।

समूलशस्यघाते तु तत्स्वामौ दण्डमाप्नुयात् ।
वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्^३ ॥

१ तावच्छस्यं फलं स्वभेदिति पाठान्तरम् ।

२ एतदपि समूलशस्यघाते इति पाठान्तरम् ।

३ त्राडयेदिति पाठान्तरम् ।

समूलशस्त्रनाशे तु द्वयोर्दोषे नाशानुरूपं फलं दण्डञ्च स्वामौ
दद्यात् । बधेन अपराधानुरूपहननेन । समूलशस्त्रनाशस्तु यस्मि-
न्नाशे पुनः प्ररोहो न भवति स द्रष्टव्यः ।

700.

विष्णुः ।

सर्व्वत्र स्वामिने विनष्टशस्यमूलञ्च ।

दाप्यत^१ इति शेषः । सर्व्वत्र सपाले विपाले च । चकारा-
द्राजदण्डसमुच्चयः ।

701.

नारदः ।

गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते ।
सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्र तु भक्षितम् ॥
गवचं स्वामिना देयं धान्यं वै कर्षकाय च ।

भक्षितं धान्यं भक्षितधान्यानुरूपं गवचं यवसम्, एतच्च यवसदानं
विवीतचरणपले । अत्र चैकस्मिन्नप्यपराधे परस्परविरुद्धशस्यदण्ड-
दानबोधकानां^२ दिनरात्रिकामाकामकृतादिव्यवस्थया विरोधः
परिहरणीयः ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे शस्यघातदण्डतरङ्गः^३ ।

१ दाप्य इति पाठान्तरम् ।

२ परस्परविरुद्धशस्य दण्डदानबोधकानामिति पाठान्तरम् ।

३ शस्यघाततरङ्ग इति पाठान्तरम् ।

अथादराड्य नाम सप्तविंशतरङ्गः ।

702.

तत्र पाल इत्यनुवृत्तौ नारदः ।

राजग्रहगृहीतो वा वज्राग्निहृतोऽपि^१ वा ।
अथ सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥
व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।
न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनः ॥

703.

याज्ञवल्क्यः ।

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।
पालो येषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिश्रुताः ॥

महोक्षो वीजसेका वृषः । उत्सृष्टपशवो वृषोत्सर्गादिना त्यक्त-
पशवः । सूतिका प्रसूता अनिर्दृशाहा । आगन्तुकः स्वयूयपरिभ्रष्टः ।
आदिग्रन्थेन हस्त्वादयोऽदण्डातया च्छयन्तरैरुक्ता याज्ञा एते मोच्या
न दण्ड्या इत्यर्थः ।

पालो येषाञ्चेति येषां पालो विद्यते तेऽपि दैवराजपरिश्रुता
विद्युदादिभिर्देविकैः राजपुरुषैवां पालदोषं विना विद्रावितास्तेऽपि
मोच्या इत्यर्थः । पारिजाते तु पालो येषां न विद्यते इति शेषं
दत्त्वा इदं व्याख्यातम् । अर्थस्तु देधाऽपि याज्ञः प्रयोजनसाम्बन्धत् ।

704.

मनुः ।

अनिर्दृशाहां गां सूतां वृषान्देवपशून्स्तथा ।
सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥

देवपशवः देवार्थसुत्सृष्टाः पशवः ।

705.

शङ्खः ।

छागवृषभा अनिर्द्देशाहा गावः शस्यापवाधे न दण्ड-
मवाप्नुयुः ।

वृषभशब्देन बीजसेक्तृ-पिचर्योत्सृष्टवृषभयोर्ग्रहणम् । छागशब्दोऽपि
तादृशछागपर एव ।

706.

नारदः ।

गौः प्रसूता दशहन्तु महोक्षा वाजिकुञ्जराः ।
विनिवार्याः प्रयत्नेन तेषां^१ स्वामी न दण्डभाक् ॥
वाजिकुञ्जराः प्रजापालनोपयुक्ताः ।

707.

उभयनाः ।

अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः ।
अदण्ड्याः काणकुण्डाश्च^२ वृषश्च कतलक्षणः ॥
अदण्ड्यागन्तुका या गौः सूतिका चातिचारिणी ।
अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः आहकाले तथैव च ॥

कुण्डः^३ खञ्जः, अत्र काणकुण्डशब्दाभ्यामत्यन्तासमर्थं^४ उच्यते ।
वृषश्च कतलक्षणः विशूलाद्यङ्कितः । अतिचारिणी^५ अत्यन्त मारण-

१ तेनेति पाठान्तरम् ।

२ काणकुण्डाच्चेति पाठान्तरम् ।

३ कुण्ड इति पाठान्तरम् ।

४ काणकुण्डशब्दाभ्यामत्यन्तासमर्थे इति पाठान्तरम् ।

५ अभिचारिणीति पाठान्तरम् ।

शौला । पारिजाते तु अभिसारिणीति पठित्वा वृषस्थनीति
विष्टतम् ।

708. शङ्खलिखितौ ।

सुद्रुपशवः सर्व्वथा अनिवार्याः, अश्वतरगज-
वाजिनश्चादण्ड्याः अवश्याः शनैरपवार्याः ।

अश्वतरोऽद्यायां रासभादुत्पन्नः, अवश्याः शौघं निवारयितु-
मशक्याः । प्रकाशपारिजातयोस्तु अवध्या इति पठित्वा अताद्या
इति व्याख्यानम् ।

709. कात्यायनः ।

अधमोत्तममध्यानां पशूनाञ्चैव ताडने ।
स्वामी तु विवदेद्यत्र^१ तत्र दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
क्षेत्रारामविवीतेषु गृहेषु पशुवाटिषु ।
ग्रहणं तत्रविष्टानां ताडनञ्च वृहस्पतिः ॥
पशुवाटिषु विकीर्णयवसेषु स्थानेषु ग्रहणं बन्धनम् ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे अदख्यतरङ्गः ।

अथ वाक्पारुष्यं नामाष्टाविंशतरङ्गः ।

710.

तत्र मनुः ।

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्म्यः सौमाविनिर्णयः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥

711.

नारदः ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोश-न्यङ्गसंज्ञितम् ।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते^१ ॥

आक्रोश आचेपः । तत्र देशाक्रोशो यथा गौड़ं प्रति कलहप्रिया^२
गौड़ा इति । जात्याक्रोशो यथा ब्राह्मणं प्रति अत्यन्तलुब्धा ब्राह्मणा
इति । कुलाक्रोशो यथा क्रूरचरिता वैश्यानरा इति । आदिशब्देन
बुद्धादेरुपादानम् । न्यङ्गसंज्ञितं निकृष्टाङ्गसंज्ञावत् ।

मिताचराकारेण तु आक्रोशन्यङ्गसंयुतमिति पठित्वा उच्चै-
र्भाषणमाक्रोशो न्यङ्गमवद्यं तदुभयसंयुक्तं यत् प्रतिकूलार्थमुद्देशजनकं
वाक्यं तदाक्पारुष्यमिति व्याख्यातम्^३ ।

712.

मनुः ।

हृद्धारं काशनञ्चैव लोके यच्च विगर्हितम् ।
अनुकुर्यादनुब्रूयाद्वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

१ तदिष्यते इति पाठान्तरम् ।

२ काचप्राया इति पाठान्तरम् ।

३ व्याख्यायते इति पाठान्तरम् ।

713.

गारुडः ।

निष्ठुराऽश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
 गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्युक्तः क्रमाद्गुरुः ॥
 गौरवानुक्रमाद्यथोत्तरं गौरवात्, तस्य वाक्पारुष्यस्य ।

714.

स एव निष्ठुरादीन् लक्षयति ।

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंज्ञितम् ।
 'तपनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥

एवञ्च न्यङ्गसंज्ञितत्वस्य विभागोपाधित्वात् सामान्यलक्षणं विव-
 चितं प्राक् ।

715.

कात्यायनः ।

यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित् ।
 अभूतैरथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥
 न्यङ्गावगूरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।
 वृत्तदेशकुलानाञ्च अश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥
 महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरौ च या ।
 जातिभ्रंशकरौ या च तौत्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥
 न्यङ्गावगूरणं निकृष्टाङ्गप्रकटीकरणेन तिरस्करणम् ।

716.

वृद्धस्यतिः ।

अप्रियोक्तिस्ताडनञ्च पारुष्यं द्विविधं स्मृतम् ।
 एकैकञ्च त्रिधा^१ भिन्नं दमश्चोक्तस्त्रिलक्षणः ॥

१ पतनीयैरिति पाठान्तरम् ।

२ यच्चसद्यश्चित्तैरिति पाठान्तरम् ।

३ तथेति पाठान्तरम् ।

देशग्रामकुलादीनां श्लेषः पापनियोजनम्^१ ।
 द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते^२ ॥
 भगिनौमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।
 पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
 अभक्ष्यापेयप्रत्यनं महापातकदूषणम् ।
 पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनम्^३ ॥

द्रव्यं विनेति द्रव्यशब्दोऽयमभिधेयपरः, तेनैवमभिधेयमभिधानं^४
 विनापि वाक्पारुष्यमित्यर्थः । भगिनौमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनं तव
 भगिनौ तव माता मया प्राञ्छेत्यभिकीर्त्तनमित्यर्थः^५ ।

717.

वारदः ।

उद्दिश्यात्मानमन्यं वा क्षिपेद्यस्तु निरूप्य च^६ ।
 आक्रोष्टैव^७ स मन्तव्यो यदि संस्पर्शनं तयोः ॥

आक्षिपेन्नन्दयेत्, निरूप्य अभिसन्धाय । यदि संस्पर्शनं तयोः,
 यदि आक्षिपेत्प्राक्षेप्यदेषः । एतच्चाभिसन्धानज्ञापनार्थम् ।

718.

कात्यायनः ।

योऽगुणान् कौर्त्तयेद्द्वेषान्निर्गुणे वा गुणज्ञताम् ।
 अन्यसंज्ञानियोजौ च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

१ पापेन योजनमिति पाठान्तरम् ।

२ तदिद्यते इति पाठान्तरम् ।

३ तौवक्रमाभिघट्टनमिति तौवसर्माभिघातनमिति च पाठान्तरम् ।

४ तेनैवाभिधानमभिधेयमिति पाठान्तरम् ।

५ प्राञ्छेत्यनुकीर्त्तनमित्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

६ क्षिति पाठान्तरम् ।

७ आक्रोष्टैवेति पाठान्तरम् ।

अगुणान् कौर्त्तयेद्गुणिनोति शेषः । अन्यसंज्ञानियोजौ निन्दित-
संज्ञायपदेशकारी ।

719.

तथा ।

अदुष्टस्यैव यो दोषान् कौर्त्तयेद्दोषकारणात् ।

अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

अदुष्टस्यैवेत्येवकारोऽप्यर्थः । अन्यापदेशवादी योऽन्यमपदिष्टा-
न्यदोषान् वदति । वाग्दुष्टं वाक्पारुष्यकर्त्तारम् ।

720.

दृष्टस्यतिः ।

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्तु सः ।

उत्तमस्यार्द्धिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम् ॥

परस्परं वाक्पारुष्ये वृत्ते आक्षेपकस्य दण्डे यद्यसावाक्षेपेण^१ समो
जात्यादिभिस्तदा समो दण्डः । अथ^२ न्यूनस्तदा तस्योक्ताद्विगुणः ।
अथोत्कृष्ट^३स्तदा तस्योक्तादूर्द्धो दण्ड इत्यर्थः ।

721.

याञ्चवल्काः ।

अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतमेषु च ।

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥

प्रतिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धार्द्धिहानितः ॥

१ आक्षेपमेति पाठान्तरम् ।

२ यदौति पाठान्तरम् ।

३ यद्युत्कृष्ट इति पाठान्तरम् ।

अधमेष्वाचेन्नपेक्षया न्यूनग्रीलादिगुणेषु आक्षेपशुभ्रधिकगुणस्वाङ्गी-
दण्डः स च पञ्चविंशतिः, पञ्चविंशतिदमस्य प्रकृतत्वात्परस्त्रीषु
परभाष्यासु उक्तष्टासु अपकृष्टासु च विशेषाभावाद्द्विगुणः, उक्तमेष्वा-
चेन्नपेक्षयैवाधिकगुणेषु द्विगुणः पञ्चाशत्यणात्मकः ।

दण्डप्रणयनमित्यादि-वर्णां ब्राह्मणादयः, जातयोऽनुलोमविलो-
मजा अम्बष्टादयः, वर्णाश्च जातयश्चेति वर्णजातयः वर्णजातयद्योत्तरा-
धराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैः परस्पराक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं
प्रकर्षेण नयनगूहनं कार्यं, तत्रोत्तराधरैरिति^१ विशेषानुपादानाद्यादृ-
गुत्तराधरभावस्तादृगपेक्षयैव कार्यम् ।

प्रातिलोम्यापवादेऽपि यदा वर्णेषु ब्राह्मणचत्रियवैश्वेषु प्राति-
लोम्येनापवादोऽधिचेपो भवति, तदा चत्रियेण ब्राह्मणापवादे
द्विगुणः, वैश्वेन तदपवादे त्रिगुणः । यदा तु ब्राह्मणेन चत्रियाक्षेपः,
तदा पूर्वोक्तादङ्गदण्डः, चत्रियेण वैश्याक्षेपे तदङ्गम् । शूद्रमधि-
कृत्याद्ये वक्ष्यते^२ ।

722.

कात्यायनोऽग्रजसौ ।

मोहात्प्रमादात्संहर्षात्^३ प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।
नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डाङ्गं तस्य कल्पयेत् ॥
परिहार्यवाक्पाख्यकाराभिप्रायमेतत् ।

१ तत्रोत्तराधरैरिति पाठान्तरम् ।

२ भविष्यतीति पाठान्तरम् ।

३ संघर्षादिति पाठान्तरम् ।

723.

याज्ञवल्क्यः ।

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेदण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश^१ ॥

न्यूनाङ्गाः करादिहीनाः, न्यूनेन्द्रिया नेत्रादिहीनाः, रोगिणः कुष्ठिप्रसृतयः, तेषां सत्येन असत्येन अन्यथास्तोत्रेण क्षेपमाक्रोशं करोति चेत्, तदा पणानर्द्धत्रयोदश दण्ड्यः । सत्यञ्च नेत्रशून्ये नेत्रशून्यस्त्वमसौति, असत्यमिन्द्रियवति इन्द्रियशून्यस्त्वमसौति,^२ अन्यथास्तोत्रमन्व एव चक्षुश्चानतिशयेनासौति वचनम् । प्रथमवाक्पारुष्ये समजातिगुणविषयमेतत् ।

724.

अथैव दृष्टस्पतिः ।

समजातिगुणानाञ्च वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धत्रयोदश ॥

725.

विष्णुः ।

समवर्णाक्रोशने^३ द्वादश पणान्दण्ड्यः हौनवर्णाक्रोशने षट् ।

समवर्णाक्रोशने^४ समवर्णमात्राक्रोशने^५ ।

726.

मनु-नारद-विष्णवः ।

काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि वदन्दाप्यो दण्डं कार्पापणावरम् ॥

१ त्रयोदशमिति पाठान्तरम् ।

२ तादृशेन्द्रियशून्यस्त्वमसौति पाठान्तरम् ।

३ समवर्णाक्रोशने इति पाठान्तरम् ।

४ समवर्णाक्रोशने इति पाठान्तरम् ।

५ समवर्णमात्राक्रोशने इति पाठान्तरम् ।

कार्वाणवारं कार्वाणद्वयं कार्वाणोऽवरः कनिष्ठो यस्येति
व्युत्पत्त्या ।

727.

तथात्र वियाः ।

दण्डः काणखञ्जादीनां तत्त्ववाद्यपि कार्वाण-
द्वयम् ।

तत्त्वं याथार्थ्यं, सगुणातिदरिद्रविषयमेतत् ।

728.

शङ्खनिखितौ ।

यथाकालमुत्तमवर्णाक्षेपे तत्प्रसादो^१ दण्डस्त्वयो वा
कार्वाणः शुक्तवाक्याभिधानेऽप्येवमेव^२ । तथा सवर्ण-
व्यतिक्रमे द्वादश कार्वाणः । यथारूपविशिष्टाक्षेपे
विशिष्टस्य चतुर्विंशतिः ।

तत्प्रसादो^१ वाक्पारुष्यकृता कार्यः, दण्डो राजस्त्वयो वा
कार्वाण देयाः । वाग्व्यः समुच्चये । शुक्तं परुषं परुषवाक्येऽति-
देशान्दन्ववाक्पारुष्यपरः । उत्तमवर्णाक्षेप इत्यत्राक्षेपशब्दः,^४
यथारूपविशिष्टस्य जात्यादिमतोऽविशिष्टेन जात्यादिहीनेनाक्षेपे
कृते तस्य चतुर्विंशतिः पणाः । अविशिष्टस्य विशिष्टेनाक्षेपे^५ कृते
वाक्पारुष्ये तदर्द्धमित्यर्थः ।

१ तत्प्रसाद इति पाठान्तरम् ।

२ यथमेतदिति पाठान्तरम् ।

३ तत्र प्रसाद इति पाठान्तरम् ।

४ उत्तमवर्णाक्षेपशब्द इति पाठान्तरम् ।

५ विशिष्टेनाक्षेपे इति पाठान्तरम् ।

729.

मनु-नारदौ ।

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

द्विजातिपदमत्रात्मन्, व्यतिक्रमे वाक्पारुष्ये अप्रकाशनौय-
प्रकाशादन्यस्मिन्निति यावत् । वादेश्ववचनीयेष्वित्यनेनाप्रकाश-
प्रकाशको वादो विवक्षितः ।

730.

याञ्चवत्स्यः ।

अभिगन्ताऽस्मि^१ भगिनीं मातरञ्च तवेति हि ।
शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥
बाहुग्रीवानेचसकृथिविनाशे वाचिके दमः ।
शत्यस्तदर्द्धिकः^२ पादनासाकर्णकरादिषु ॥
अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।
तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

अत्र बाह्यादिपदेन प्रधानाङ्गविवक्षा, पादनासाकर्णकरादिपदेन
चाप्रधानाङ्गविवक्षा । शत्यः शतपरिमितः । अशक्त्यात्र नेचबाह्यादि-
कर्त्तने अशक्तोऽपि यो बाह्यात्रं सृजति स विवक्षितः । शक्तस्य
तु दण्डोत्तरकालं उपलौणशक्तेराक्षेप्यस्य क्षेमाय प्रतिभूरपि दाप्यः ।
तेन शक्तो यदि तथा कुरुते तदा पणशतं तददृष्टं बाह्यादौनां
पदादौनाञ्च विनाशाभिधाने यथाक्रमं दण्डः । प्रतिभुवञ्चाक्षेप्याय
दाप्यः ।

१ अभिगन्तामीति पाठान्तरम् ।

२ अदृष्टं इति पाठान्तरम् ।

731.

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

व्यङ्गता उक्ते श्लेषे^१ कार्पापणशतम् ।

एतदपि व्यङ्गता शक्ते बोद्धव्यम् । बाह्यादयश्चाङ्गानि ।

732.

मनुः ।

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

आश्वारयञ्छतं दाप्यः पन्थानञ्चाद्दङ्गुरोः ॥

आश्वारयन् वाक्पारुष्यविषयौकुर्वन् ।

733.

क्रोशत इत्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ ।

तथाधिकृतान्गुरुन्विप्रांश्च निर्भत्सनं ताडनं गो-
मयानुलेपनं खरारोहणं दर्पहरो दण्डो वा ।अपराधतारतम्यमपेक्ष्यात्^२ थवस्वितविकल्पः ।

734.

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

गुरुनाश्वारयन्कार्पापणशतम् ।

735.

दृश्यतिः ।

क्षिपन्स्वसादिकं^३ दद्यात्पञ्चाशत्पणिकं दमम् ।

736.

मनुः ।

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्हं शतं द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥

आक्रुश्य मध्यमेन वाक्पारुष्येणेति शेषः । इति पारिजातः ।

१ सुज्ञाश्लेषे इति पाठान्तरम् ।

२ अपराधतारतम्यविवक्षयाचेति पाठान्तरम् ।

३ अथवादिकमिति पाठान्तरम् ।

अर्धद्वे सार्द्धं शतं द्वे वेति आक्रोशगौरवापेक्षया । बधस्ताडन-
जिह्वाच्छेदाद्यात्मकः ।

737. दण्ड इत्यनुवृत्तौ चारौतः ।

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाश्लेषाभिभवेष्वष्टौ पुराणाः ।

अधोवर्णोऽनन्तरो वर्णो विप्रस्य क्षत्रिय इत्यादिः । पुराणशब्दो-
ऽच द्वाविंशत्^१ कृष्य^२ कृष्णक्षपरः ।

738. शक्यमिखितौ ।

आक्रोशे ब्राह्मणः क्षत्रियस्य शतं दण्ड्यः शताहं
वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्य ।

739. मनुः ।

विप्रे पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्यस्य त्वर्द्धपञ्चाशत्^३ शूद्रे तु द्वादशो दमः ॥

अभिशंसनमाक्रोशः ।

740. वृहस्पतिः ।

विप्रः शताहं दण्ड्यस्तु^४ क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्यस्य त्वर्द्धपञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश ॥

सच्छूद्रस्यायमुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराधुयात् ॥

१ द्वाविंशतीति पाठान्तरम् ।

२ कृष्येति पाठान्तरम् ।

३ वैश्यस्य चार्द्धपञ्चाशदिति पाठान्तरम् ।

४ विप्रे शताहं दण्ड्यमिति पाठान्तरम् ।

वैश्यस्तु क्षत्रियाऽक्षेपे दण्डनीयः शतं भवेत् ।
 तद्वर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥
 शूद्राऽक्षेपे क्षत्रियस्य पणविंशतिको दमः ।
 वैश्यस्य चेत्स्याद्विगुणं शास्त्रविद्भिरुदाहृतम् ॥
 वैश्यमाक्षारयञ्छूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ।
 क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥

प्रथमं दमं पणानां द्वे शते सार्द्धं, मध्यमं पञ्चशतानि, उत्तमं
 सहस्रम् ।

741.

विष्णुः ।

मातृयुक्ते तूत्तमम् ।

मातृयुक्ते आक्रोशे उत्तमं सहस्रं^१ दण्ड इत्यर्थः ।

742.

शूद्र इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः ।

धर्मापदेशकर्त्ता^२ च वेदोदाहरणान्वितः ।
 आक्रोशकश्च विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

743.

गौतमः ।

शूद्रो द्विजातीन् वाचाऽभिसन्धायाभिहत्य दण्डेनाङ्गं
 मोच्यो येनोपहन्यात् ।

वाचाऽभिसन्धाय अभिसन्धिपूर्वकवागतिक्रमं^३ विधाय वाक्-

१ साहसमिति पाठान्तरम् ।

२ धर्मापदेशकर्त्तेति पाठान्तरम् ।

३ वापुषमतिक्रममिति पाठान्तरम् ।

पारुष्येणाभिहत्य अभिसन्धिपूर्वकं दण्डेन ताडयित्वा, येनाङ्गेन तथा करोति तदङ्गं त्याजनीय इत्यर्थः ।

744.

आपस्तम्बः ।

जिह्वाच्छेदं शूद्रस्यातिधार्मिकमाक्रोशतः^१ ।

पुराणाधिकारे अधोवर्णस्योत्तमवर्णानामित्यनुवृत्तौ—

745.

हारीतः ।

अनृताभिगंसने तदङ्गच्छेदः पञ्चाशतं वाद्येषु पादः ।
न वा स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्चोत्तमानाम् ।

अनृताभिगंसनमाक्रोशः, अङ्गमत्र जिह्वा, अपकृष्टवर्णेषु उत्कृष्टवर्णं प्रति मिथ्यातौत्राक्रोशे जिह्वाच्छेदः, पञ्चाशतं वा दण्डः,^२ वाद्येषु उत्कृष्टवर्णेषु निकृष्टं प्रति मिथ्यातौत्राक्रोशे पञ्चाशत् पादः । मतान्तरमाह^३ न वा किञ्चिदत्र हेतुः, स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च, आदिवर्णत्वाच्छूद्राद्यपेक्षया वैश्यादीनां प्रथमवर्णत्वात् ।

746.

मनु-नारदौ ।

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण^४ कुर्वतः ।

निखेयोऽयोमयः शङ्कुर्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

१ शूद्रस्यापि धार्मिकमाक्रोशत इति पाठान्तरम् ।

२ पञ्चाशदा दण्ड इति पाठान्तरम् ।

३ उत्कृष्टेति पाठान्तरम् ।

४ दोषानभिद्रोहेति पाठान्तरम् ।

धर्मोपदेशं दर्पणं^१ द्विजानामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

एकजातिरिह शूद्र उपनयनाभावाद्दारुणया मर्मस्पृशा पाति-
त्यादिवोधिकया जघन्यप्रभवः श्रुतौ पद्भ्यामुत्पन्नत्वेन बोधितत्वात् ।
एतेन सङ्करजातानामपि द्विजातिं प्रति दारुणाक्षेपे अयं दण्डः,
तेषामपि जघन्यजातत्वात् । अभिद्रोहः^२ अतिशयितद्रोहः । अयो-
मयः लौहमयः । शङ्कुः कौलकः ।

747. शूद्र इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपु-जतुभ्यां कर्णपूरण-
मुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ।

त्रपु-जतुनौ चात्र द्रुते^३ बोद्धव्ये ।

748. हारौतः ।

तस्माद्देदश्रुतिश्रवणे शूद्रस्य त्रपु-सौसौ विस्त्राय
कर्णौ पूरयेत् ।

विस्त्राय द्रवीकृत्य ।

749. मनुः ।

श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म शरीरमेव च ।

वितथेन वदन् दर्पाद्वाप्यः स्याद्विशतं दमम् ॥

१ धर्मोवेति पाठान्तरम् ।

२ अतिद्रोह इति पाठान्तरम् ।

३ द्रवे इति पाठान्तरम् ।

कर्म्म तपश्चर्यादिरूपम्, शारीरं शरीरावयवम्, वितथेनासत्येन ।
तेन श्रुतदेशजातितपश्चर्यांशरीरावयवविशेषमधिकृत्य दर्पादसत्यं वदति
तत्र द्विशतं दण्डः । वितथेनेति प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति व्रतौघा ।

श्रुतादिवितथवचनोदाहरणानि । नानेन वेदः श्रुतः । नास्त्रा-
र्यावर्त्तो देशः । नायं विप्रः । नानेन तपः कृतम् । नायमदुश्कर्मा
इत्यादि । दर्पः स्वशुण्णदार्याज्ञानेन परावज्ञानम् ।

750.

विष्णुः ।

श्रुतदेशजातिकर्म्मणामन्यथावादी कार्षापणद्वयं
दण्ड्यः । न किल्बिषेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम् ।
न राज्ञोद्धृतदण्डञ्च दण्डभाक् तद्व्यतिक्रमात् ।

कृतपावनं कृतकिल्बिषनाशनम्, अपवदेदाक्रोगेत्, उद्धृतदण्डं
कृतदण्डम् । अत्र हेतुर्दण्डभाक् तद्व्यतिक्रमादाक्रोगकर्त्ता यतः ।

751.

याज्ञवल्क्यः ।

पतनीये कृते श्लेषे दण्डो^१ मध्यमसाहसम् ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥

पतनीये कृते चेषे पातित्यहेतुभिर्भङ्गइत्यादिभिः कृत आक्रोगे ।

752.

मनुः ।

ब्राह्मण-क्षत्रियाभ्यान्तु^२ दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्रियेष्वेव मध्यमः ॥

१ दण्ड इति पाठाकारम् ।

२ ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामेति पाठाकारम् ।

विद्-शूद्रयोस्त्वमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥

ब्राह्मण-क्षत्रियाभ्यां परस्परमाक्रोशे कृते ब्राह्मणस्य पूर्वः साहसः ।
क्षत्रियस्य मध्यमः । वैश्व-शूद्रयोरप्येवमेव^१ । स्वजातिं प्रति तुल्य-
जातिं प्रति तत्त्वतः स्वरूपगुणोत्कर्षापकर्षलक्षणात् । छेदवर्जमिति
जिज्ञाच्छेदनित्यर्थम् ।

753.

व्यासः ।

पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दद्युस्त्वते यथाक्रमम् ॥

अत्र महापातकं प्रसिद्धं ततो न्यूनमुपपापमुपपातकमिति यावत् ।
ततो न्यूनं पापम् । तत्र पापे अद्यमो दण्डः, उपपापे मध्यमो
महापातके उत्तमः ।

754.

विष्णुः ।

परस्य पतनीये क्षेपे कृते उत्तमसाहसमुपपातक-
युक्ते मध्यमं त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जातिपूगानाञ्च^२ ग्राम-
देशयोः प्रथमम् ।

त्रैविद्यवृद्धानामित्यत्र उत्तमसाहसमित्यनुषङ्गः, जातिपूगाना-
मित्यत्र मध्यमित्यनुषङ्गः ।

१ अप्यमेवेति पाठान्तरम् ।

२ जातिपूगानाच्चेति पाठान्तरम् ।

755.

याञ्चवल्क्यः ।

त्रैविद्यन्तपदेवानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्राम-देशयोः ॥

त्रैविद्या वेदत्रयसम्भवाः, नृपः प्रजापालकः, जातयो ब्राह्मणादयः,
तेषां पूगः सङ्घः^१ ।

756.

वृहस्पतिः ।

देशादिकं क्षिपन्दण्ड्यः पणानर्द्धचयोदश ।

पापेन योजयन्दर्पाद्दण्ड्यः प्रथमसाहसम् ॥

एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो महर्षिभिः ॥

757.

नारदः ।

अवक्रुश्य च राजानं कर्मणि स्वे^२ व्यवस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वग्रहणेन वा ॥

758.

याञ्चवल्क्यः ।

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकं तथा ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥

अनिष्टममित्रस्रोत्रादि । मन्त्रः स्वराश्चछिद्यदिहेतुव्यापारचिन्ता ।

759.

नारदः ।

लोकेऽस्मिन्धाववक्तव्याववध्यौ च प्रकीर्त्तितौ ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभृतो जगत् ॥

१ अक्षुब्ध इति पाठान्तरम् ।

२ धर्मे नित्यमिति पाठान्तरम् ।

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरिति वा पुनः ।
 वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥
 वचनाच्छास्त्ररूपात् ।

760.

एतदपवादमाह कात्यायनः ।

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितत्वेन^१ कौर्त्तनम्^२ ।
 वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥

यत्र परिहारार्थं पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्यादिकौर्त्तन-
 मिति विभावयति^३ तत्र न दोष इत्यर्थः ।

761.

तथा ।

अन्यथा तुल्यदोषः स्यान्मिथ्योक्तौ तूत्तमः स्मृतः ।
 अन्यथा संसर्गपरिहारार्थमन्तरेण ।

762.

तथा ।

महता प्रणिधानेन वाग्दुष्टं साधयेन्नरम् ।
 अतथ्यं श्रावितं राजा प्रयत्नेन विचारयेत् ।
 अन्वृताख्यानशैलानां जिह्वाच्छेदो विशोधनम् ॥

वाग्दुष्टोऽत्र वाक्पाख्यकारौ । साधयेत्सत्यमसत्यं वा अनेनोक्त-
 मिति चिन्तयेत् । जिह्वाच्छेद इत्यब्राह्मणविषयम् ।

१ पुस्तकचयेषु, परं पतितत्वेनेति पाठोऽभाषुतया प्रतिभातीति बोध्यम् ।

२ कौर्त्तनमिति पाठान्तरम् ।

३ कौर्त्तयति विभावयति च मथेति पाठान्तरम् ।

763.

हारौतः ।

मिथ्यादूषिणां मेलकानां जिह्वां छिन्द्याद्दण्डयेद्वा
सहस्रम् ।

मिथ्यादूषिणां मिथ्यावाक्पारुष्यकारिणां^१ मेलकानां वाक्-
पारुष्यमेलयितृणां,^२ क्वचित्पाठो मिथ्यादृष्टीनामिति^३ तत्रापि स
एवार्थो विवक्षितः ।

764.

उग्रनाः ।

यत्र नोक्तो दमः पूर्वैरानन्त्याच्च महात्मभिः ।
तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्त्तव्यं दण्डधारणम् ॥

इति श्रीविवादरत्नाकरे वाक्पारुष्यतरङ्गः ।

१ मिथ्यावाक्पारुष्यकर्त्तव्यामिति पाठान्तरम् ।

२ वाक्पारुष्यनेत्र्यामिति पाठान्तरम् ।

३ मिथ्यादुष्टानामिति पाठान्तरम् ।

अथ दण्डपारुष्यं नामोनत्रिंशतरङ्गः ।

765.

तत्र मनुः ।

एष दण्डविधिः प्राक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥

766.

बृहस्पतिः ।

हस्तपापाणल्लगुडैर्भस्मकईमपांशुभिः ।

आयुधैश्च प्रहरणं दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

767.

नारदः ।

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चावघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्येत्तमक्रमात् ।

अवगूरण-निःशङ्कपातन-क्षतदर्शनैः ॥

अभिद्रोहो हिंसा, अवगूरणं शस्त्राद्युक्तासनम् । निःशङ्कपातनं निर्द्वयं शस्त्रादिना घातनमरुधिरं मध्यममेव । निःशङ्कपातनं मरुधिरं क्षतदर्शनपदेन विवक्षितमुत्तमम् ।

नारदीय एवावगूरणादिभेदेन^१ त्रैविध्यमभिधायात्त्रैविध्यभेदेन^२ प्रत्येकमेषां त्रैविध्यमाह ।

१ अवगूरणादिकरणभेदेनेति पाठान्तरम् ।

२ त्रैविध्यमभिधायात्त्रैविध्यभेदेनेति पाठान्तरम् ।

768.

यथा ।

हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

चौण्डेव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधने ॥

कण्टकशोधने दण्डे कर्त्तव्ये साहसानि अवगूरणादिद्रव्यभेदेन^१
चौणि प्रत्येकमधममध्यमोत्तमभावेन चौण्डाङ्गरित्यर्थः । एष च पाठो
मिताक्षरा-प्रकाश-हलायुध-पारिजातेषु दृष्टः । लक्ष्मोधरेण तु
चयाणां समतिक्रमाच्चौण्डेव साधनानौति पठितम् । तस्यापि चौण्डेव
साधनान्याङ्गरिति पाठतस्त्वयाणां त्रिलमेव विवक्षितम् ।

769.

दृष्टव्यतिः ।

भस्मादीनां प्रष्टेपणं ताडनञ्च करादिना ।

प्रथमं दण्डपारुष्यं दमः कार्योऽत्र माषिकः ॥

एष दण्डः समेषूक्तः परस्त्रीषधिकेषु च ।

द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्राधान्यापेक्षया बुधैः ॥

माषिकः भाषमितः, समेषु जात्यादिभिस्तुल्येषु ।

770.

याज्ञवल्क्यः ।

भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्य-पाष्णि-निश्चूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ।

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्त्वत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥

अमेध्येति अशुभेभ्यो नखकेशकर्णविट्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिः^२ ।

१ इत्यभेदादिति पाठान्तरम् ।

२ यत्रोच्छिष्टादीनि पाठान्तरम् ।

पाष्णिश्चरणस्य पश्चिमो भागः । चरण एव तात्पर्यमस्येत्येके ।
निष्ठ्यूतं मुखनिःसृतं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वोक्ताद्दशपणा-
द्विगुणो दण्ड इत्यर्थः । परस्त्रीषूत्तमेषु च द्विगुण इति, भस्मपङ्कजः-
स्पर्शं विग्रतिपणः । अमेध्यपाष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने चत्वारिंशत्पण^१
इत्यर्थः । हौनेखपङ्कष्टेषु । मोहस्यिक्तवैकल्यम्, मदो मद्यादिजनितो
विकृतावस्था, आदियहणादुन्मादो^२ लक्ष्यते ।

771. अथादौ तु कात्यायनो विशेषमाह ।

छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः^३ स चतुर्गुणः ॥

षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि चाष्टगुणः स्मृतः ॥

आदियहणादसाशुक्रादयो याज्ञाः, आपाद्यः स चतुर्गुणः
कायमध्यशिरोव्यतिरिक्तमर्वाङ्गस्पर्शने चतुर्गुण इत्यर्थः । चतुर्गुणो
दशपणात्, एवं षड्गुणादिकमपि ।

772. याज्ञवल्क्यः ।

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान्दश ।

पौडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

पौडाकर्षस्य अंशुकावेष्टस्य पादाध्यासश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तेन
चरणकेशकरांशुकानामन्यतमं गृह्येत्वा य उल्लुञ्चति आकर्षति, असौ
दश पणान्दण्ड इति पूर्वखण्डार्थः । यस्वंशुकेनावेष्ट्य गाढमापौद्य
आकृत्य^४ पादेन परमध्यासो, तस्य पणशतं दण्ड इत्युत्तरखण्डार्थः ।

१ पङ्कज इति पाठान्तरम् ।

२ उन्मादोऽपीति उन्मादादौति पाठान्तरम् ।

३ आपाद्यः कर्षस्य इत्यर्थः । आपात्य इत्यपि पाठो दृश्यते, अर्धसु स एवेति बोध्यम् ।

४ गाढमध्यासश्चेति पाठान्तरम् ।

773.

कात्यायनः ।

उङ्गुरणे तु हस्तस्य कार्थ्यो द्वादशको दमः ।
स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु सजातिषु^१ ॥

उङ्गुरणे हस्तस्य प्रहारार्थं हस्तोद्यमे,^२ पातने हस्तस्यैव । यथा-
क्रमं द्वादशपणः-चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यर्थः^३ ।

774.

बृहस्पतिः ।

उद्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्त्तव्यः प्रथमो दमः ।
परस्परं हस्तपादे दशविंशतिकस्तथा ॥
अथञ्चोभयोरेव समानजात्योर्दण्ड इति मन्तव्यम् ।

775.

दण्ड इत्यनुष्ठौ विष्णुः ।

हस्तेनोङ्गुरयित्वा दश कार्पापणान् पादेन विंशतिः
काष्ठेन प्रथमसाहसं शस्त्रेणोत्तमम् ।

अधमो यदा शस्त्रेणोत्तमस्योङ्गुरणं करोति, तदासावुत्तमसाहसं
दण्ड इति शस्त्रेणोत्तममित्यस्यार्थः ।

776.

याज्ञवल्क्यः ।

उङ्गुरे^४ हस्तपादे तु दश-विंशतिकौ दमौ ।
परस्परस्य सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम् ॥

१ सजातिभित्ति पाठान्तरम् ।

२ अस्मोद्यमने इति पाठान्तरम् ।

३ अथ दशपणः पञ्चविंशतिपणो दण्ड इति पुस्तकधरे इत्यते, किन्तु मूलान्तरद्वये-
स्यापञ्चतिरिति द्रष्टव्यम् ।

४ उद्यमिते इत्यर्थः ।

सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । एतत्तु समानजातीयानामवगन्तव्यम् ।
असमानजातीयानां दण्डान्तरश्रवणात् ।

777. पणानुवृत्तौ शङ्खलिखितौ ।

प्रहारोद्यमे षट्पञ्चाशन्निपातने तद्विगुणम् ।

प्रद्वियतेऽनेनेति प्रहारोऽश्मदण्डादिः, षट्पञ्चाशत् षडधिकपञ्चा-
शत् । इदञ्चोत्तमवर्णेनाधमवर्णस्य दण्डोद्यमने बोद्धव्यम् ।

778. वृत्तस्यातिः ।

मध्यमः शस्त्रसन्धाने संयोज्यः द्युभयोर्द्वयोः ।

कार्यः क्षतानुरूपस्तु लग्ने घाते दमो बुधैः ॥

यदा तु शस्त्रेण क्षतमेव करोति, तदा क्षतगौरवागौरवानुसारेण^१
दण्डः कार्य इत्युत्तरखण्डार्थः ।

अयमेवेष्टकोपलकाष्टैस्ताडनमधिकृत्येत्याह ।

779. तथा ।

इष्टकोपलकाष्टैश्च ताडने तु द्विमापकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिः ॥

780. विष्णुः ।

दण्डः शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता त्रिशतं
पणान्सह शोणितेन चतुःषष्टिम् ।

एतत्तु^२ शस्त्रकरणकदुःखोत्पादने ।

१ क्षतगौरवानुसारेणेति पाठान्तरम् ।

२ क्षतमेति पाठान्तरम् ।

781.

मनुः ।

त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य प्रवर्त्तकः ।
मांसभेत्ता तु षष्टिष्कान्पुवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥

अत्र सह गोणितेनेत्यनेन विष्णुना गोणितेन चतुःषष्टिपण-
दण्डाभिधानादधिकत्वग्भेदादिप्रयुक्तगोणिते इदं बोद्धव्यम् ।

782.

तथा ।

त्वग्भेदे प्रथमो दण्डो मांसभेदे तु मध्यमः ।
उत्तमस्त्वस्थिभेदे तु घातने तु प्रमापणम् ॥
कर्णनासाकरच्छेदे दन्तभेदेऽङ्घ्रिभेदने ।
कर्त्तव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुणः पतितेषु च ॥

घातने बधे, प्रमापणं बध एव,† पतितेषु स्वस्थानात्च्यवितेषु ।

783.

कात्यायनः ।

कर्णौष्ठघ्राणनासाक्षिजिह्वाशिश्नकरस्य तु ।
छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥
छेदने स्वस्थानात्च्यवने, भेदने विदारणे ।

784.

चाञ्चवल्काः ।

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्ण-नासयोः ।
मथ्यो दण्डो ब्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

चेष्टा-भोजन-वायोधे नेत्रादिषु विभेदने ।

कन्धराबाहुसक्त्र्याञ्च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

व्रणोद्धेदे प्ररूढप्रायव्रणस्य पुनर्नवीकरणे, मृतकल्पो हतः मृत-
कल्पहतः तस्मिन् हते मध्यमो दण्ड इत्यर्थः । मृतकल्पो मृतप्रायः ।

785.

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

नेत्रकन्धराबाह्वंससक्त्र्याञ्च भङ्गे चोत्तमम्, उभय-
नेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न मुञ्चेत्तादृशमेव
वा कुर्यात् ।

786.

याञ्चवल्काः ।

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन तु शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥

राजद्विष्टादेशकृतद्वितीये वर्षे राजा मरिष्यतीत्यादेशकारौ, तस्य ।
विप्रत्वेन विप्रचिह्नोपवीतधारणादिना जीवतः शूद्रस्य । अष्टौ शतानि
यस्मिन्सौ अष्टशतो दमः । अत्र चैकस्मिन् विषये नानाविधशरीर-
रार्थदण्डाः^१ ते पौडाभूयस्त्वाभूयस्त्वाभ्यामाचेपकसधनत्वनिर्धनत्वाभ्यां^२
वा व्यवस्थाप्याः । ये चार्थदण्डा एकस्मिन्पि विषये शरीरदण्डत्वेन
विकल्पितास्तेऽप्याचेपकस्य^३ आकृत्यानाकृत्याभ्यां समाधेयाः ।

१. तेनाहत इति पाठान्तरम् ।

२. दण्डविकल्पा इति पाठान्तरम् ।

३. पौडाभूयस्त्वाभ्यासाद्यपेक्षया सधननिर्धनत्वाभ्यामिति पाठान्तरम् ।

४. भेदकस्येति पारुष्यकर्त्तरिति च पाठान्तरम् ।

787.

तथाच मनुः ।

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रकृते सति ।

यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥

दुःखाय दुःखोदयमभिसन्धाय, तेन प्रमादकृते, बलादिकृते च न दोष इति दर्शितम् ।

788.

अथ हारीतः ।

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशाक्षेपाभिभवे अष्टौ पुराणाः^१ । ग्रीवासञ्जनगलस्तनकचवक्त्रग्रहणेषु त्रिंशत् । रोमोत्पाटनतर्जनावगूरणेषु त्रिषष्टिः । शिखाकर्णाङ्ग-भङ्गच्छेदेषु द्विशतम् । पादताडनेऽन्तताभिर्शंसने तदङ्ग-च्छेदः पञ्चशतं वा । आद्येषु पादोनं वा, स्वामित्वा-दाद्यवर्णत्वाच्चोत्तमानामौशानतमो ब्राह्मणः^२ ।

त्रिंशत्पुराणा इत्यर्थः, एवमुत्तरत्र । आद्येष्वित्यादिना ह्यौ-वर्णस्य दण्डमुक्ताधिकस्यायुक्तः ।

789.

याज्ञवल्क्यः ।

विप्रपौडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उङ्गुर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शं तु तदर्द्धकः ॥

उङ्गुर्णे वधार्थमुद्यमनविषयौकृते शस्त्रादौ । संस्पर्शं वधोद्यम-नार्थमेव शस्त्रादः संस्पर्शं ।

१ यथा इति पाठान्तरम् ।

२ अधोवर्णानां ब्राह्मणभिर्जातम् । आद्येषु ब्राह्मणेषु । पादोनम् अष्टौ यथा इत्यत्र षट् पञ्चाः त्रिंशदित्यत्र सार्धं द्वात्रिंशतिः, त्रिषष्टिरित्यत्र सप्तत्रिंशत्परिग्रह्यवास्त्रिस-काकित्यः, पञ्चशतमित्यत्र पञ्चमशतमित्यधिकशतत्वमिति निष्कर्षः ।

790.

नारदः ।

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।
 तदङ्गं तस्य छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 अवरो हीनवर्णः^१ ।

791.

तथा ।

राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
 शूल्यं तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याश्रतातिगम् ॥
 योऽब्राह्मणः । कृतागसि कृतापराधे । शूलमारोप्य यत्संस्क्रियते
 तत्शूल्यं तेन प्रथमतस्तस्य शूलभेदेन पीडां विधाय अग्निविपाकेन
 पीडा कर्त्तव्येत्यर्थः ।

792.

मनुः ।

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।
 छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
 पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
 पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥
 हिंस्यात्प्रहरेत् । श्रेयांसं त्रैवर्णिकम् । अन्यजः शूद्रः ।

793.

मनु-नारदौ ।

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
 कथ्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचं वास्य प्रकर्त्तयेत्^२ ॥

१ एष पाठः पुस्तकत्रय एव दृश्यते, परं हीन इति पाठः साधुरिति बोध्यम् ।

२ विकर्त्तयेदिति स्फिचं राजा विकर्त्तयेदिति च पाठान्तरम् ।

सहासनमभिप्रेषुरेकासनोपवेशौ, अभिप्रेषुपदस्याभिप्राप्तिपर-
त्वात् ।

794.

तथाच विष्णुः ।

एकासनोपवेशौ कथां कृताङ्को निर्वास्यः । इति ।

उल्लष्टो ब्राह्मणः । अपल्लष्टजः शूद्रः । कृताङ्कस्तप्तलोहशलाकया
कृतचिह्नः । स्फिक् श्रोण्येकदेशः ।

795.

तथा ।

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूचयतो मेढ्रमवशङ्कयतो^१ गुदम् ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पादुपरि निष्ठीवनं^२ दर्पात्कुर्वन्तः । अवमूचयतः
मूत्रेण मेकं कुर्वन्तः । अवशङ्कयतो गुदं गुदेन कुम्भितशब्दं कुर्वन्तः ।
हस्ताविति द्विवचनं एकेनापि करेण ग्रहणे हस्तच्छेदनार्थम् ।
दाढिका श्मश्रु ।

796.

शूद्र इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

आसनशयनवाक्पथिषु समत्वं प्रेषुर्दण्ड्यः शतमिति ।

वाक्समत्वं युगपदादः । पथि साम्यं सहस्रमनम् ।

797.

शूद्र इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः ।

वाचि पथि शय्यायामासने इति समौभवतो दण्ड-
ताडनम् ।

१ अपशब्दयत इति अथमहंयत इति च पाठान्तरम् ।

२ शौचमिति पाठान्तरम् ।

पूर्ववाक्ये अस्मिन्नेव विषये दण्ड्यत्वाभिधानं पारुष्यकर्तुर्धनत्व-
पक्षे, इदन्तु निर्धनत्वपक्षे दण्ड्यताडनमित्यविरोधः ।

798.

काव्यायनः ।

वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।
तथैव दण्डपारुष्ये पात्यो दण्डो यथाक्रमम् ॥

799.

अथ विष्णुः ।

एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकश उक्तो दण्डो द्विगुणः ।
उत्क्रोशन्तमनभिधावतां तत्समीपवर्तिनां सताञ्च ॥

800.

वाञ्छवत्कथः ।

एकं घ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्विगुणो^१ दमः ।
कलहापहृतं^२ देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥

द्विगुणो दमः प्रत्येकम् । कलहापहृतं देयं कलहे यद्येनापहृतं^३
तत्तेन देयम् । दण्डश्च द्विगुणस्ततः ततोऽपहृताद्रव्यादपहारकस्य
द्विगुणो दण्डः करणीय इत्यर्थः ।

801.

काव्यायनः ।

वाग्दण्डस्ताडनञ्चैव येषूक्तमपकारिषु^४ ।
हृतं भग्नन्तु दाप्यास्ते शोध्यं निःस्वैस्तु कर्मणा ॥
निःस्वैर्निर्धनेः, कर्मणा सेवादिरूपेण, शोध्यं पूरणीयम् ।

१ यथोक्तद्विगुणो दम इति पाठान्तरम् ।

२ कलहापहृतमिति पाठान्तरम् ।

३ कलहापहृतं कलहे यद्येनापहृतमिति पाठान्तरम् ।

४ येषूक्तमपकारिषु इति यद्युक्तमपहारिष्विति च पाठान्तरम् ।

802.

मनुः ।

अङ्गावपौडनायाञ्च प्राणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं^१ दाप्यः सर्व्वदण्डमथापि वा ॥

803.

बृहस्पतिः ।

अङ्गावपौडने चैव छेदने भेदने तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं तथा ॥
समुत्थानव्ययं भग्नसंघटनाथं भेषजपथ्यादिजनकधनव्ययम् ।

804.

याज्ञवल्क्यः ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।
दाप्यो दण्डञ्च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः ॥

अङ्गावपौडनायां कराद्यङ्गावपौडने प्राणशोणितयोर्वा पौडने सति यावता कालेन पौडितः समुत्थानसमर्थो भवति, तावता समयेन दण्डत्वेन यावान् पथ्यौषधादिव्ययो भवति तावन्तं पौडाकर्त्ता दाप्यः । अथ तं व्ययमसौ न दातुमिच्छति, तदा यः समुत्थानव्ययो यच्च दण्डः तत्सर्व्वं दाप्यः ।

805.

कात्यायनः ।

देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।
तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पौडितैः^२ ।
समुत्थानव्ययञ्चासौ दद्याद्वा ब्रह्मरोपणम् ॥

१. सम्बन्धनव्ययमिति पाठान्तरम् ।

२. पुस्तकत्रयेऽपि पौडितैरित्येव पाठो दृश्यते, परं पौडितैरिति पाठस्तु समीचीन-
वदाभातीति शब्दः ।

ब्रणपदमत्र पीडाहेतुमुपलक्षयति । रोपणपदं शान्तिपरम् ।

806. विष्णुः ।

सर्वे च पुरुषपीडाकराः समुत्यानव्ययं दद्युर्ग्राम्य-
पशुपीडाकराश्च ।

807. अथ मनुः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताद्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कदाचन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥
भ्राता कनिष्ठः, पृष्ठतोऽमर्षणि, नोत्तमाङ्गे न मर्मणौत्यर्थः ।

न्यायसाम्यात् ।

808. वमः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पञ्चमः ।
प्राप्तापराधास्ताद्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
अधस्तात्तु प्रहर्तव्या नोत्तमाङ्गे कदाचन^१ ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्तं दण्डमर्हति ॥

809. ब्रह्मचारोत्तमगुप्तौ नारदः ।

अनुशास्यः^२ स गुरुणा न चेदनुविधीयते ।
अवधेनाथवा तन्या रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

१ कथञ्चनेति पाठान्तरम् ।

२ अनायास इति पाठान्तरम् ।

भृशं न ताडयेदेनं नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अनुशास्यश्च विश्वास्यः शास्यो राज्ञोऽन्यथा^१ गुरुः ॥

अवधेन ताडनहेतुदण्डादिव्यतिरेकेण ।

810.

गौतमः ।

शिष्यशिष्टिरवधेन^२ अशक्तौ रज्जुवेणुदलाभ्यां
तनुभ्यामन्येन^३ घ्नन् राज्ञा शास्यः ।

811.

शिष्यानुवृत्तावापस्तम्बः ।

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेतातिचास उदको-
पस्पर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ।

उपालभेत रुचोक्तिभिस्तिरस्कुर्यात् । अतिचासोऽतिभौत्यु-
त्पादनम् । उदकोपस्पर्शनमतिशयितजाड्यकाले, यथामात्रं सामर्थ्या-
पराधानुरूपमात्रम्, अनिवृत्तेरपराधस्येति शेषः ।

812.

नारदः ।

पुत्रापराधे न पिता श्ववान् शुनि न दण्डभाक् ।

न मर्कटे च तत्त्वामौ तेनैव प्रहितो न चेत् ॥

813.

याज्ञवल्क्यः ।

शक्तो ह्यमोचयन्स्वामौ पक्षिणां शृङ्गिणामपि ।

प्रथमं साहसं दण्ड्यो विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥

स्त्रीयं शृङ्गिणमपसारयेत्यसहदाक्रोशे हते विक्रुष्ट इति ।

१ राज्ञान्यथेति पाठान्तरम् ।

२ शिष्यशास्त्रिरवधेनेति पाठान्तरम् ।

३ सद्दुहाभ्यामन्येनेति पाठान्तरम् ।

814.

दृश्यतिः ।

विविक्ते ताडितो यस्तु हेतिर्दृश्यो न वा भवेत् ।

हन्ता तदनुमानेन विज्ञेयः शपथेन वा ॥

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा निशायां यत्र ताडितः ।

शोणितं तत्र दृश्येत न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥

विविक्ते ताडितो यस्तु—ताड्येन ताडकेऽदृश्यमाने मध्यस्थेऽसति
अदृश्यमाने वा ताडित इत्यर्थः । अनुमानेन अविनाभूतेन धर्मण^१
शोणितं ताडकत्वाविनाभूतम्^२ ।

815.

नारदः ।

कश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैर्युक्तं^३ तत्र परीक्षणम् ॥

आत्मनश्चिह्नं व्रणादिरूपं, परमभिद्रवेत् अहमनेन व्रणवान्
कृतोऽयं दण्ड्यतामित्यनुयुञ्ज्यात् । हेतुर्गद्गदस्वरादिः, अर्थः प्रयोजनं,
गतिः सन्निधिगमनं, सामर्थ्यं प्रहारचमता ।

816.

याज्ञवल्क्यः ।

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो^४ व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृताद्भयात् ॥

चिह्नैर्हन्तुरसाधारणैरुपवौतादिभिः, युक्तिभिः कारणवौज-

१ अनुमानकृतेन धर्मणेति पाठान्तरम् ।

२ ताडककारिणा कृतमिति ताडकत्वाविनाकृतमिति च पाठान्तरम् ।

३ चैवचैरिति सामर्थ्यैर्युक्तंति पाठान्तरम् ।

४ द्रष्टव्य इति पाठान्तरम् ।

प्रयोजनपर्यालोचनरूपाभिः । आगमेन जनप्रवादेन^१ । चण्डो
दिव्यसमुच्चयार्थः ।

817. तथा च कात्यायनः ।

हेत्वादिभिर्न^२ पश्येच्चेद्दण्डपारुष्यकारणम् ।
तदा साक्षिद्वतं तत्र दिव्यञ्चापि नियोजयेत् ॥

818. वाग्दण्डपारुष्याधिकारे नारदः ।

विधिः पञ्चविधस्तत्र एतयोरुभयोरपि ।
विशुद्धिर्दण्डभाक्त्वञ्च तत्र सम्बध्यते यथा ॥

विधिः क्रिया, अत्र वाक्पारुष्यं त्रिधा निष्ठुराञ्जीलतीव्रत्वात् ।
एवं दण्डपारुष्यं द्विधा अभिद्रोहाघातरूपत्वात् । विशुद्धिर्दण्डाभावो,
यथा तथा वक्ष्यते इति शेषः ।

819. विधिमाह स एव ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयोः ।
स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्त्तते ॥
पारुष्यदोषाच्च तयो^३र्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

क्षुब्धयोः क्रुद्धयोः । मान्यते पूज्यते न दण्ड्यते इत्यर्थः । क्षमते
पारुष्यं नानुवध्नाति, अतिवर्त्तते पारुष्यं तनोति । विशेषोऽयमेवं पूर्वं
कृतवानित्याद्याकारः ।

१ जनप्रमाचेनेति पाठान्तरम् ।

२ हेत्वादिभिमिति पाठान्तरम् ।

३ पारुष्यदोषाद्वत्तयोरिति पाठान्तरम् ।

820.

दृष्टस्यतिः ।

द्वयोः प्रहरतोर्दण्डः समयोस्तु समः स्मृतः ।
आरम्भकोऽनुबन्धौ च दाप्यः स्यादधिकं दमम् ॥

821.

नारदः ।

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ।
स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वी वा यदि वोत्तरः ॥
पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारौ पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यं पारुष्ये तुल्यं प्रवृत्तयोः । अनुवध्नाति अस-
क्तकलहं करोति । पूर्वं प्रथममाक्षारयेत्पारुष्यं कुर्व्यात् ।

दोषभाक् दण्डः । असत्कारौ अपराधवान् । पूर्वं तु विनयो
गुरुरित्यनेन तदन्यस्मिन् लघुर्विनय इत्युक्तम् ।

822.

कात्यायनः ।

आभौषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।
पूर्वं वा पौडितो वाऽथ स दण्डः परिकीर्तितः ॥
आभौषणेन खट्वादिना ।

823.

दृष्टस्यतिः ।

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।
इत्वाऽततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥
पद्यात्कारिणि योऽल्पदण्ड उक्तो नारदेन असावनुबन्धकलहे^१ ।

अननुबन्धे तु दृहस्पतिनाऽनपराधाभिधानं, तदपि तद्व्यून-समानौ प्रति मन्तव्यम् । अधिकं प्रति एवंविधेऽपि अपराधस्योक्तत्वात् ।

824.

तथापि ।

वाक्पारुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् ।
स एव ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महौभृता ॥

नीचोऽनुत्तमः सन्तमुत्तमम् । स एव उत्तम एव, तस्य ताडय-
न्निति हिंसार्थे षष्ठी, न अन्वेष्टव्यो न तस्य दण्डः करणीय इत्यर्थः ।

825.

वारदः ।

श्रपाक-पशु-चाण्डाल-वेश्या-वधकवृत्तिषु ।
हस्तिप-व्रात्य-दासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥
मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।
न च तद्दण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मनीषिणः ॥
यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्नेते सन्तं जनं नृषु ।
स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ्गन्तपः ॥
मला ह्येते मनुष्याणां धनमेघां मलात्मकम् ।
अपि तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

श्रपाकः क्षत्रियायामुपाज्जातः, उग्रस्तु—“शूद्रायां क्षत्रियाज्जातं प्राङ्गुणमिति द्विजाः” इति देवलेन दर्शयिष्यते । पशुशब्दः कौवपरः । चाण्डालः शूद्राद्राह्मणां जातः । वधकवृत्तिः परवध एव वृत्तिर्जीवनं यस्य स वधकवृत्तिः स्वार्थं कन् । हस्तिपो हस्त्य-
धिरोहकः । दासोऽत्र गृहजातादिः । गुर्वाचार्यातिगो गुर्वाचार्य-

वचनलङ्घनकर्त्ता । मर्यादा धर्मव्यवस्था । सद्योऽविलम्बितम् । घात
एव ताडनमेव । श्वाकादयो येषु पारुष्यं^१ कुर्वते, त एवैषां
घातरूपं दण्डं कुर्युः । तेषामसामर्थ्यं तु राजा घातरूपमेव दण्डं
कुर्यान्नार्थदण्डम् । अत्र हेतुर्मला ह्येत इत्यादि ।

826.

वृहस्पतिः ।

प्रातिलोम्यास्तथा चान्ध्याः पुरुषाणां मलाः स्मृताः ।
ब्राह्मणातिक्रमे वध्या न दातव्या धनं^२ क्वचित् ॥
दातव्या दापयितव्या इत्यर्थः ।

827.

कात्यायनः ।

अस्पृश्य धूर्त्त दासानां स्नेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नाऽर्यतो दमः ॥
पापकारिणोऽतिशयेन, प्रातिलोम्यप्रसूता निषादादयः^३ ।

828.

अथ याज्ञवल्क्यः ।

दुःखेषु शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।
दण्डः श्लुद्रपशूनाञ्च द्विपणात्^४ द्विगुणः क्रमात्^५ ॥
लिङ्गस्य च्छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।
महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥

१ ताडनमिति पाठान्तरम् ।

२ दममिति पाठान्तरम् ।

३ पापकारिणामतिशयेन, प्रातिलोम्यप्रसूतानां प्रतिश्लोमजानामिति
पाठान्तरम् ।

४ द्विगुण इति पाठान्तरम् ।

५ द्विपणप्रभृतिः क्रमादिति पाठान्तरम् ।

शाखा अनारम्भकशृङ्गादिरूपा, अङ्गमारम्भकं करचरणादि ।
तेन चुद्रुपशूनामजादीनां शोणितं विना दुःखोत्पादे शोणितोत्पादे
शाखाच्छेदे अङ्गच्छेदे यथाक्रमं द्विपणचतुर्व्यणाष्टपणषोडशपण
दण्डाः । तथा चुद्रुपशूनामेव लिङ्गच्छेदने मारणे च मथ्यमः साहसो
दण्डः । पशुस्वामिने च तन्मूल्यदानम् । महापशूनां तुरगादीनाम् ।
एतेषु दण्डस्थानेषु एते दमा द्विगुणाः कार्य्या इत्यर्थः ।

829. कार्यापणशतं दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

पशूनां पुंस्त्वोपघातकारौ ।

पुंस्त्वोपघातोऽण्डच्छेदः ।

830. पुनर्विष्णुः ।

गवाश्चगजोष्ट्रोपघाती^१ चैकैकपादः कार्य्यः । विमांस-
विक्रयौ च ग्राम्यपशुघाती कार्यापणशतं दण्ड्यः ।
पशुस्वामिनश्च तन्मूल्यं दद्यात् । आरण्यपशुघाती
पञ्चाशतं कार्यापणानां, पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश
कार्यापणान्, कौटोपघाती कार्यापणम् ।

विमांसं विरुद्धमांसं शृङ्गान्नादिमांसमिति यावत् ।

831. कात्यायनः ।

त्रिपणो द्वादशपणो घाते तु पशुपक्षिणाम्^२ ।

सर्प-मार्जार-नकुल-श्व-शूकरबधे नृणाम् ॥

१ गवाश्चखरोष्ट्रोपघातीति पाठान्तरम् ।

२ चतुस्रपक्षिणामिति पाठान्तरम् ।

अत्राऽत्यन्तापक्वमृगपक्षिघातेषु^१ त्रिपणः, उत्कृष्टतद्घातेषु^२
द्वादशपणः । विष्णुक्रमेण पञ्चाशत्पणोऽत्यन्तोत्कृष्टमृगपक्षिवधविषयः ।
पञ्चाशदुत्तरो दण्डः शृभेषु मृगपक्षिषु । इति वचनात् ।

832. मनुः ।

गोकुमारौ देवपशूनुक्षारं वृषभं तथा ।

वाहयन्साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

गोकुमारौ वृषेण संयुक्ता गौः । देवपशुर्देवाय दत्तः पशुः ।
उवा उवा सेचने इत्यनुसाराद्द्वीजसेक्ता वृषः । वृषभपदेन जीर्ण-
वृषोऽत्र उक्तः ।

833. वृषाधिकारे^३ बृहस्पतिः ।

श्रान्तान्शुधार्त्तान्तृषितानकाले वाहयेत्तु यः ।

स गोघ्नो निष्कृतिं कार्थ्यो दाप्यो वा प्रथमं दमम् ॥

एवञ्च दण्डप्रायश्चित्तयोर्विकल्पदर्शनाद्दण्डेनापि पापं क्षीयते^४
इत्याहुः ।

834. कात्यायनः ।

श्रान्तान्शुधार्त्तान्तृषितानकाले वाहयेत्तु यः ।

खरगोमहिषोद्घादीन्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

835. याज्ञवल्क्यः ।

चतुष्यदहतो दोषो नापैह्येति प्रभाषतः ।

काष्ठलोष्टेष्ट(पु)पाषाणबाहुयोग्याहतस्तथा ॥

१ —घातकेचित्ति पाठान्तरम् ।

२ —घातकेचित्ति पाठान्तरम् ।

३ बृहस्पतिः इति पाठान्तरम् ।

४ क्षीयतेति पाठान्तरम् ।

द्विन्ननास्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरतां हिंसने स्वाम्यदण्डभाक् ॥

काष्ठलोष्टेष्टपाषाणवाङ्मयोग्याकृतः काष्ठलोष्टेष्टपाषाणवाङ्मि-
रभ्यासकरणे यः परमो घातो दण्डौचित्यलक्षणो दोषः^१ प्रथममेव
अपैह्येति भाषमाणस्य न भवतीत्यर्थः । एतच्च एवंविधस्थान्दस्थाय-
भ्यासकरणस्योपलक्षणं न्यायसाम्यात् ।

836.

मनुः ।

यानस्यैव हि यन्तुश्च यानस्वामिन एव च ।

दशातिवर्त्तनान्याहुः श्लेषे दण्डो विधीयते ॥

यानस्य रथादेः, यन्तुः सारथेः । अतिवर्त्तनानौति दण्डमति-
क्रम्य वर्त्तन्ते इति अतिवर्त्तनानि अदण्डानौत्यर्थः^२ ।

837.

तानि दण्ड निमित्तान्याह मनुः ।

द्विन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे तु यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

भेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैह्येति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥

द्विन्ननास्ये द्विन्ननासासम्बद्धरज्जौ,^३ भिन्नयुगे भिन्नं युगं
युगकाष्ठम् । तिर्यक्प्रतिमुखागतं तिर्यक् प्रतिमुखं यत्प्रतिरोधा-
दागतमागमनं, तेन तिर्यग्विरोधिगमनस्य बलेन यत्परस्य यानस्या-

१ अप्यौ दोष इति पाठान्तरम् ।

२ अदण्डनिमित्तानौत्यर्थं इति पाठान्तरम् ।

३ द्विन्ननासासम्बन्धिरज्ज्वामिति पाठान्तरम् ।

गमनादि, तदपि न दण्डहेतुरित्यर्थः । अलक्षकमध्यकाष्ठं, यन्त्राणां योजनं युगवन्धनरञ्जुः, रश्मिः प्रयहः, आक्रन्दे चाप्यपैहीति दूरं गच्छत्युच्चैरभिलापे^१ सारथ्यादिना कृते तदनादरेण समीपमागतो यदि रथादिना पौद्घते तदा सारथ्यादेर्न दण्ड इत्यर्थः^२ ।

838.

तथा ।

यत्रातिवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु^३ ।

तत्र स्वामौ भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥

यवानभिज्ञ एव प्राजकः^४ सारथ्यादिः स्वामिना कृतः, तदज्ञानाच्च युग्यं तुरगाद्यतिवर्त्तते^५ अतिक्रामति तत्र तज्जन्यहिंसायां स्वामौ द्विशतं दण्डः । यत्र^६ पुनरभिज्ञ एव प्राजकः^७ कृतः, तत्र प्राजकस्यैव दण्डो न स्वामिनः^८ ।

839.

तदिदमाह मनुरेव^९ ।

प्राजकस्येद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥

आप्तोऽभिज्ञः ।

१ गच्छत्युच्चैरभिलापे इति पाठान्तरम् ।

२ सारथ्यादेर्न दण्ड इत्यर्थं इति पाठान्तरम् ।

३ प्रेरकस्य चेति पाठान्तरम् ।

४ प्रयोजक इति पाठान्तरम् ।

५ तुरगादिरतिवर्त्तते इति पाठान्तरम् ।

६ क्वचित् यचेति पदं भासि ।

७ प्रयोजक इति पाठान्तरम् ।

८ प्राजकस्यैव न स्वामिन इति प्रयोजकस्यैव न स्वामिन इति च पाठान्तरम् ।

९ मनुरेति पाठान्तरम् ।

840.

तथा ।

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥

यत्र प्राजकाकौशलप्रयुक्तः^१ पशुना यानान्तरेण वा प्रतिरुद्धः
प्राणिहिंसाहेतुर्भवति, तत्रापि प्राजकस्य दण्डोऽविचारितो निश्चित
इत्यर्थः ।

841.

इदानीं प्राणिविशेषमाह मनुरेव^२ ।

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।
प्राणवत्सु महत्स्वर्द्धं गो-गजोप्त्र-हयादिषु ॥

अत्र चौरवदित्यनेन महति^३ साहसे यथोक्तोऽर्थदण्डः^४ सोऽति-
दिश्यते न तु वधदण्डस्तस्यार्द्धत्वासम्भवात्^५ अत्रैवोत्तरार्द्धं गवादिषु
तदर्द्धस्याभिधानात्^६ ।

842.

तथा ।

क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥
गर्हभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात्पञ्चमापिकः ।
मापकस्तु भवेद्दण्डः श्वश्रूकरनिपातने ॥

१ प्रयोजकाकौशलेन प्रयुक्त इति पाठान्तरम् ।

२ प्राणिविशेषे मारणेर्दण्डविशेषमाह मनुरेति पाठान्तरम् ।

३ मतीति पाठान्तरम् ।

४ यथोदेष इति पाठान्तरम् ।

५ तस्यार्द्धत्वाभावादिति पाठान्तरम् ।

६ तदर्द्धत्वाभिधानादिति पाठान्तरम् ।

क्षुद्रत्वमल्पपरिमाणत्वं, तच्च वयस्तः कलभादौनां, जातितो-
ऽजादौनां, शुभमृगा रुरुप्रभृतयः पक्षिणः शुकादयः । माषको दे
रूप्यकृष्णले इति पारिजातः ।

843.

कात्यायनः ।

प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपन्तु दापयेत् ।
तस्याऽनुरूपं मूल्यं वा दाप्य इत्यब्रवीन्मनुः ॥

प्रतिरूपं प्रमापितस्य गुणादिना^१ समम्^२ । एतत्तु स्वामिने
प्रतिरूपादिदानम् ।

844.

कात्यायनः ।

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥

वनस्पतिशब्द उपयुक्तसर्वस्वावरोपलक्षणार्थो न्यायसाम्ब्यात् ।
तथा तथा उपयोगगौरवलाघवानुसारेण ।

845.

याज्ञवल्क्यः ।

प्ररोहिशशिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।
उपजीव्यद्रुमाणाञ्च^३ विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥
चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।
जातद्रुमाणां द्विगुणा दमा वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

१ प्रमापितप्राणिगुणादिना सममिति पाठान्तरम् ।

२ प्राणिरूपं बलित्वर्थः ।

३ उपजीव्यद्रुमाणां इति पाठान्तरम् ।

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेष्वेतेषु^१ कर्त्तने ॥

प्ररोहिशाखिनो येषां शाखा अपि प्ररोहन्ति ते वटादयः ।
उपजैव्यद्रुमा येषां ह्याद्याद्युपजैव्यते ते आम्बादयः । स्कन्धो
यतो भागाच्छाखा उदयते, सर्वशब्दो मूलपरः । तेषां^२ क्केदने
विंशतिपणादारभ्य उत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणो विंशतिपणश्चत्वारिंश-
त्यणोऽग्नौतिपण इति यावत् ।

चैत्यमायतनं, विश्रुते पलाशादौ^३ । गुल्मा अदौर्घां^४ लता
मालत्यादयः, गुच्छा अवशीरूपाः असरलप्रकाण्डाः कुरुण्टकादयः ।
क्षुपा इस्वशाखाः शाकोटकादयः^५ । लता दौर्घ्यामिन्धो^६
द्राचादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः^७ सरलायामिन्धः^८
सारिवाप्रभृतयः । ओषधः फलपाकान्ताः कदम्बादयः । वीरुध-
न्दिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति गुडुच्यादयः । स्थानेषु
स्कन्धशाखामूलेषु ।

846.

दण्ड इत्यनुसन्धौ विद्याः ।

फलोपगद्रुमच्छेदौ तूत्तमसाहसं, पुष्योपगद्रुमच्छेदौ
मध्यमसाहसं, वल्लीगुल्मलताच्छेदौ कार्पापणशतं, वृण-
च्छेद्येकं सर्वं च तत्त्वामिनां तदुत्पत्तिम्^९ ।

एकं कार्पापणम् । दृश्यरिति शेषः ।

१ स्थानेष्वेति पाठान्तरम् ।

२ पलमादाविति पाठान्तरम् ।

३ शाकोटकादय इति पाठान्तरम् ।

४ प्ररोहरहिता इति पाठान्तरम् ।

५ तदुत्पत्तिमिति पाठान्तरम् ।

६ येषामिति पाठान्तरम् ।

७ अदौर्घा इति पाठान्तरम् ।

८ दौर्घ्योमिन्ध इति पाठान्तरम् ।

९ सरलयोमिन्ध इति पाठान्तरम् ।

847.

वशिष्ठः ।

फलपुष्पोपगमान्वृक्षान्न हिंस्यात्कर्षणार्थं वोप-
हन्थात् । गार्हस्थ्याङ्गे च ।

कर्षणार्थम् हविहेतुहलाद्यर्थम् । सम्भवासम्भवनिमित्तकविकल्प-
परो वाशब्दः । गार्हस्थ्याङ्गं गृहस्यकर्म दृष्टमदृष्टं वा, येन
गृहोपकरणं यज्ञोपकरणञ्च सिद्ध्यति ।

लक्ष्मौधरेण तु कार्षापणमिति पठितम् । तन्न^१ अयिम-
स्वरसम्भङ्गप्रसङ्गात्प्रकाशहलायुधपारिजातविरोधान्मूलस्मृत्यदर्शनाच्चो-
पेक्षितम् ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे दशहोपकरणतत्त्वः ॥

अथ स्तेयं नाम त्रिंशत्तरङ्गः ।

848.

तत्र मनुः ।

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।
स्तेनस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥
स्यात्साहसन्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वाऽपव्ययते च यत् ॥

अन्वयवद्द्रव्यकपुरुषसमचं, तेन प्रसभं बलात्कारेणापहृत्य अपहार-
मगोपयतोऽपहरणं साहसम् । अपव्ययते अपहृते इत्यर्थः । तेन
यत्रापहारोऽपहरणं भवति तस्तेयं, तद्धिधा, रत्नकपुरुषसमच एव
किञ्चिदपहृतं, किञ्चित्तु समचेऽपि हत्वानन्तरं गोपितमित्यर्थः ।

849.

कात्यायनः ।

सान्वयस्तु प्रहारो यः प्रसङ्ग हरणञ्च यत् ।
साहसन्तु भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिर्हवः^१ ॥

अत्र सान्वयो रत्नकपुरुषसमचं तदनभिभवेन विवक्षितः ।
प्रसङ्ग हरणमित्यनेन रत्नकमभिभूय हरणं विवक्षितम् ।

850.

साहसानन्तरं नारदः ।

तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।
आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिच्छलेन तु ॥

आधिर्द्रव्यहरणम् । तद्यदाक्रम्य रत्नकानवधौर्यं द्वियते
तत्साहसम् । यत्तु क्लेन गोपनेन रक्षितं तस्तेयम् । एवञ्च तस्यैव

१ अपहरणञ्चेति पाठो दृश्यते ।

२ विनिर्हवमिति पाठान्तरम् ।

३ हतमिति पाठान्तरम् ।

भेद इत्यत्र तत्पदार्थः साहसं, तदेकदेशोऽनैथायिकद्रव्यहरणमात्रा-
त्मको विवक्षित इति मन्तव्यम् ।

851.

तथा ।

तदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनौषिभिः ।
 क्षुद्रमध्योत्तमानान्तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥
 मृद्गाण्डासनखट्वास्थिदारुचूर्म्मट्टणादिकम् ।
 शमौधान्यं छतान्नञ्च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥
 वासः कौशेयवर्जञ्च गोवर्जं पशवस्तथा ।
 हिरण्यवर्जं लोहञ्च मध्यं व्रीहियवाद्यपि^१ ॥
 हिरण्यरत्नकौशेयं^२ स्त्रीपुंसौ गजवाजिनः ।
 देवब्राह्मणराज्ञाञ्च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥
 उपायैर्विविधैरेवं छलयित्वाऽपकर्षणम् ।
 सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनौषिणः^३ ॥

शमौधान्यं शिम्ब्यां भवं^४ मृद्गादि । लोहशब्दो धातुपरः ।
 मध्यमिति मध्यमद्रव्यमित्यर्थः । उपायैः कूटतुल्लसन्धिभेदनादिभिः ।
 छलयित्वा गोपयित्वा अपकर्षणमपहरणम् ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे स्तेयतरङ्गः ।

१ व्रीहियवावधीति पाठान्तरम् ।

२ हिरण्यं वस्तुकौशेयमिति पाठान्तरम् ।

३ शूलमाहुर्मनौषिण इति पाठान्तरम् ।

४ शिम्बाभवमिति पाठान्तरम् ।

अथ स्तेनो नामैकत्रिंशतरङ्गः ।

852.

तत्र मनुः ।

द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारिणः ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महौपतिः ॥

853.

व्यासः ।

प्रकाशाश्चाऽप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्कराः स्मृताः ।
स्वचिह्नैरेव विज्ञेयाश्चारैस्तस्करवेदिभिः ॥
स्वचिह्नैश्चौरचिह्नैर्मोषादिभिः^१ ।

854.

बृहस्पतिः ।

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्करा मताः ।
प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते^२ सहस्रशः ॥
प्रज्ञा परद्रव्यहरणानुकूला, माया परव्यामोहनम् ।

855.

तथा ।

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।
दैवोत्पातविदो भद्राः^३ शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥
अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।
प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजौविनः ॥

१ मोषनादिभिरिति पाठान्तरम् ।

२ प्रतिच्छिन्ना इति पाठान्तरम् ।

३ अभद्रा इति पाठान्तरम् ।

नैगमा अत्र कपटतुलादिधारणद्वारा अर्थहारिणः । वैद्या रोगं प्रकोष्यार्थहारिणः । कितवा कूटदेवनद्वारा^१ अर्थहारिणः । सभ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः । उत्कोचकाः कार्याधिक्ताः सन्तः उत्कोचपाहकाः । वञ्चकाः सम्भूयोद्यतानां प्रच्छाद्येतरार्थ-
ग्राहिणः । दैवं भाग्यमुत्पातोऽद्भूतं तद्विदो मिथ्योक्त्वाऽर्थहराः । भद्राः^२ शान्तिनियुक्ताः शान्तिमहत्त्वेवार्थहराः । शिन्पज्ञाः कूटशिन्पेनार्थ-
हराः । प्रतिरूपकाः कूटशिवाङ्गादिद्वारा अर्थहराः । अक्रिया-
कारिणो भूतका भृतिं गृह्णीत्वा अक्रियाकारिणः । मध्यस्था मूल्य-
व्यवस्थापकाः कूटमूल्यव्यवस्थापनेनार्थहराः । कूटसाक्षिणोऽयथावादेन परव्यवहारसाक्षिणः । कुहकजौविन इन्द्रजालादिनाऽर्थहारिणो विवचिताः ।

856.

वारदः ।

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः^३ कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशकारिणः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशस्तस्करा भुवि ॥

सोपधिका ये भयमाणां वा दर्शयित्वा परस्य धनमपहरन्ति । कितवान्कृद्गनार्थहरा । मङ्गलादेशकारिणः—अनादेशमङ्गलादेश-
द्वाराऽर्थहराः । इत्येवमादय इत्यादिपदेन वाक्यान्तरस्यप्रकाश-
तस्करग्रहणम् ।

१ कूटदेवमेवेति पाठान्तरम् ।

२ चमडा इति पाठान्तरम् ।

३ क्षचित् साक्षिका इति पाठः ।

857.

व्यासः ।

प्रकाशापणसंस्थाश्च नानापण्योपजीविनः ।

प्रकाशवच्चका ज्ञेया भिषक्प्रभृतयोऽपरे ॥

आपणः पण्यवीथी ।

858.

मनुः ।

प्रकाशवच्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।

उत्कोचकाः सोपधिका वच्चकाः कितवास्तथा ॥

मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्रार्थैक्षणिकैः सह ।

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ॥

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोपितः ।

एवमाद्यान्विजानीयात्प्रकाशांस्लोककण्टकान् ॥

निगूढचारिणश्चान्यानार्यानार्यलिङ्गिनः ।

प्रच्छन्नवच्चकास्तेषां स्तेनाटव्यादयो जनाः ॥

ऐचणिका लक्षणवेदिनः, असम्यग् लक्षणवादिनाऽर्थहराः ।

असम्यक्कारिणः कर्मसङ्गं कुर्वाणा वेतनहारिणः । महामात्रा

राजप्रधानभृताः^१ कर्मसहकारिणो लोभेनासम्यक्कारिणः । अनार्या-

नार्यलिङ्गिनः-अब्रह्मचार्यादय एव ब्रह्मचार्यादिभावनयाऽर्थहराः ।

प्रच्छन्नवच्चकाः मन्त्रिचौरादयः । आटव्या अटव्याश्रिताः-दिवापि

चौर्यकारिणः । आदिपदात् प्रान्तवासिचौरपरिग्रहः ।

१ महाराजप्रधानभृता इति पाठान्तरम् ।

859.

नारदः ।

अप्रकाशास्तु विज्ञेया वहिरभ्यन्तराश्रिताः ।
मुत्तमत्तप्रमत्तार्त्तान्मुष्णन्त्याक्रम्य ये नराः ॥

860.

वृहस्पतिः ।

सन्धिच्छिदः प्रान्तमुषो^१ द्विचतुष्पदहारिणः ।
उत्क्षेपकाः शस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपका रजकस्थायत एवानवहितस्य दृष्टिं वञ्चयित्वा^२हारिणः ।
शस्यहरशब्देन एतदाख्यपूर्वोक्तप्रच्छन्नहारकमात्रं विवक्षितम् ।

861.

थासः ।

साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।
अविज्ञातनिवेशाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥
उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थमुद्गन्धिभेदकाः ।
स्त्रौपंसयोः पशुस्तेयौ चौरौ नवविधः स्मृतः ॥

साधनाङ्गान्विताः स्नेहकरणखनित्रायन्विताः । अविज्ञातनिवेशाः,
अनवगतप्रवेशाः । सन्धिभेदकाः-सन्धिभेदनद्वारा सन्धिस्थसुवर्णा-
द्यपहारकाः ।

862.

चौगानुष्ठा नारदः ।

तान्विदित्वा तु कुशलैश्चारैस्तत्कर्म्मवेदिभिः ।
अनुसृत्य तु गृह्णीयाद्गूढप्रणिहितैश्चरैः ॥

१ पान्थमुष इति धर्मोच्चैरतया प्रतिभातीति बोध्यम् ।

२ एतदाख्यपूर्वोक्तप्रच्छन्नहारान्यप्रच्छन्नहारकमात्रमिति पाठान्तरम् ।

863. चौरानन्दारं मनुः ।

तान्विदित्वा तु चरितैस्तैस्तैस्तत्कर्माकारिभिः ।
चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साह्य वशमानयेत् ॥
तेषां दोषानभिस्थाप्य स्वे स्वे कर्मणि तच्चतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥

अभिस्थाप्य लोकैः कथयित्वा । सारशब्दोऽपहतधनपरः तेना-
पहतधनानुसारिणा अपराधेन तान् दण्डयेदित्यर्थः ।

864. बृहस्पतिः ।

संसर्गचिह्नलोत्प्लैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।
प्रदाप्यापहतं शास्या दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

संसर्गो निर्णीतचौरैः सह मिलनम् । चिह्नमसाधारणं
चौर्यादिचिह्नलिङ्गम् । लोभं मुषितद्रव्यम् ।

865. मनुः ।

नहि दण्डादृते कर्तुं शक्यः पापविनिग्रहः ।
स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥

पापविनिग्रहः स्तेननिवारणम् । पापबुद्धीनां स्वभावतः पापा-
र्जकबुद्धीनाम् । निभृतमप्रकाशम् ।

866. तथा ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।
स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रञ्च वर्द्धते ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।
 सत्रं विवर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥
 निर्भयं हि भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
 तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥

सवमिति प्रतिदिनकर्त्तव्यतया अभयदक्षिणमभयमेव दक्षिणा
 यस्मिन् सत्रे ।

867. व्यापस्तम्बः ।

क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं
 न विद्यते ।

868. मनुः ।

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्वियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
 सम्पश्यतः समृत्यस्य मृतः स नहि जीवति ॥
 द्वियन्ते सुख्यन्ते । सम्पश्यत इत्यनादरे षष्ठौ ।

869. तथा ।

अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
 तस्य प्रह्नुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिह्वीयते ॥
 परिह्वीयते राजेत्यन्वयः ।

870. चारौतः ।

पापास्तु यस्य राष्ट्राद्वै वर्द्धन्ते दस्यवः सदा ।
 तत्पापमतिवृद्धं हि राज्ञो मूलं निकृन्तति ॥

इति श्रीविवादरत्नाकरे स्तोत्ररत्नः ।

अथ प्रकाशतस्करदण्डो नाम द्वात्रिंशत्तरङ्गः ।

871.

तत्र व्यासः ।

तुलामानविशेषेण लेख्येन गणनेन च ।
 अर्थस्य^१ वृद्धिहासेण मुष्णन्ति वणिजो नरान् ॥
 तद्व्यसदृशैरन्यैर्हीनमूल्यैर्विमिश्रणम् ।
 कुर्वन्त्यौपाधिकाश्चान्ये पण्यानां परिवर्त्तने ॥

872.

याज्ञवल्क्यः ।

मानेन तुलया वापि यो योऽंशमष्टमं हरेत् ।
 दण्डं स दाप्यो दिशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥
 मानेन कपटप्रमाणेन^२ एवं तुलायामपि । वृद्धौ हानौ च
 कल्पितं अष्टमांशापेक्षया वृद्धौ हानौ वा अष्टमांशहरणोक्तदिशतानु-
 सारेण कल्पितं दण्डं दाप्य इत्यर्थः ।

873.

कात्यायनः ।

तुलामानप्रतीमान^३प्रतीरूपकलक्षितैः ।
 चरन्नलक्षितैर्वापि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

^१ कर्षंस्तेति पाठान्तरम् ।

^२ कपटमानेनेति पाठान्तरम् ।

^३ प्रतिमानेत्यपि पाठः ।

प्रतीमानं परिमाणमिति प्रसिद्धम्^१ । तुलामानप्रतीमाणैः
प्रतिरूपकैराभासलक्षितैर्वा चरन् व्यवहरन्पूर्वसाहसं प्राप्नुयात् ।
एतच्चाष्टमांशाधिकहरणपक्षे, तेन न पूर्वोक्तेन याज्ञवल्केन^२ विरोधः ।

874.

मनुः ।

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वा मूल्यतोऽपि वा ।
स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥

समैः सममूल्यदातृभिर्नानापुरुषैः सह उत्तुष्टापक्षविषमद्रव्य-
दानेन यो व्यवहरति असौ पूर्वसाहसं प्राप्नोति । समैर्वा द्रव्यैः
केतव्यैर्मूल्यतो विषमं चरन् योऽधिकमूल्यं गृह्णन्^३ मध्यमसाहसं
प्राप्नोतीत्यर्थः ।

हलायुधस्तु विनिमयप्रवृत्तयोरैकतरस्वार्थित्वं ज्ञात्वा अन्यमूल्येन
बहुमूल्यस्य विनिमयव्यवहारं विषमं यश्चरति, यो वा केतुरर्थिता-
विशेषं ज्ञात्वा अन्यमूल्यं वस्तु बहुमूल्येन विक्रीणीते, स धनापेक्षया
प्रथमं साहसं मध्यमं साहसं वा दण्ड्य इत्याह ।

875.

तथा ।

अबीजविक्रयौ यस्तु बीजोत्कर्षौ तथैव च ।
मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्दधम् ॥

अबीजविक्रयौ अबीजं बीजतया यो विक्रीणीते, बीजोत्कर्षौ
उप्रां बीजं बलेन योऽपहरति, मर्यादाभेदको देशजातिकुलशास्त्र-
राजलोकस्थितिक्रमकारी । विकृतं वधं कर्णादिच्छेदनरूपं घातम् ।

१ प्रतिमानं पल्लिमानेति प्रसिद्धमिति पाठान्तरम् ।

२ पूर्वोक्तयाज्ञवल्केनेति पाठान्तरम् ।

३ गृह्णाति सः मध्यमसाहसं प्राप्नोतीति ताव्यर्थम् ।

876.

दृष्टस्यतिः ।

प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रं पुनः संस्कृतविक्रयौ ।

पश्यन्तु द्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डञ्च तत्समम् ॥

प्रच्छन्नदोषो गोपितदोषः । व्यामिश्रमनभिमतद्रव्येण । पुनः-
संस्कृतं पुरातनमेव सम्भावनादिना^१ नवोक्तम् ।

877.

वाञ्छवत्त्वः ।

भेषज-स्नेह-लवण-गन्ध-धान्य-गुडादिषु ।

पश्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्तु^२ षोडश ॥

हीनमपद्रव्यम्, एतच्च विक्रेत्ये प्रक्षेपमात्रेण बोद्धव्यम् । दृष्ट-
स्यतिस्तु तादृशे विक्रौते सति द्विगुणपण्यदानं दण्डञ्च वदती-
त्यविरोधः^३ ।

878.

भारदो मनुच ।

शुल्कस्थानं वणिक् प्राप्तः शुल्कं दद्याद्यथोदितम् ।

न तद्यभिचरेद्राज्ञां बलिरेप प्रक्रीर्तितः ॥

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयौ ।

मिथ्यावादौ च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

शुल्कः क्रयविक्रयादौ राजयाज्ञं, तत्स्थानं राजव्यवस्थापितं
नदीनगरपर्वताद्यधिकरणं, तत् प्राप्तो वणिक् शुल्कं दद्यात् न

१ सम्भावनादिना पाकादिनेत्यर्थं इति बोधम् ।

२ दद्यादिति पाठान्तरम् ।

३ द्विगुणपण्यदानं वदतीत्यविरोध इति पाठान्तरम् ।

तद्वाभिचरेत्नातिक्रामेदुत्पथगमनेन^१ । शुल्कस्थानमित्यादि । यदि
शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले निग्रादौ क्रयविक्रयौ भवति, संस्थाने
वस्तुनो मिथ्यावादौ च भवति, तदा कौतविकौतवस्तुमूल्यादष्टगुण-
मत्ययं दण्डं दाप्य इत्यर्थः ।

879.

अथैव याज्ञवल्क्यः ।

मिथ्या वदन् परौमागं शुल्कस्थानादपक्रमन् ।
दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रयविक्रयौ ॥

880.

विष्णुः ।

शुल्कस्थानमनाक्रामन् सर्वापहारमाप्नुयात् ।

अनाक्रामन् परिहरन् । सर्वापहारम्, अथञ्च सर्वस्वापहारो^२
वारंवारशुल्कस्थानपरिहारे । याज्ञवल्क्योयं^३स्त्वष्टगुणदण्डोऽनभ्यासे
परिहारस्यैवविरोधः^४ ।

881.

शङ्खलिखितौ ।

कूटतुलामानप्रतीमानव्यवहारे^५ शारौरोऽङ्ग-
च्छेदो वा ।

मानं प्रस्थादि । शारौरो मुण्डनादिरूपः । अङ्गच्छेदः कर्णादि-
च्छेदः^६ । अर्थगौरवागौरवाभ्यां विकल्पस्थितिः ।

१ विपथगमनेनेति पाठान्तरम् ।

२ सर्वापहार इति पाठान्तरम् ।

३ याज्ञवल्क्योऽङ्ग इति पाठान्तरम् ।

४ अनभ्यासपरिहारे इत्यविरोध इति पाठान्तरम् ।

५ कूटतुलामानपरिमाद्यव्यवहारे इति पाठान्तरम् ।

६ कर्णाद्यन्तरच्छेद इति पाठान्तरम् ।

882.

याज्ञवल्क्यः ।

तुलाशासनमानानां कूटकनाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

तुला स्वर्णादितोलनदण्डः । शासनं राजनिवद्धचिह्नमुद्रा ।
नाणकः कार्षापणशतमानटङ्कादि^१ । एषां कूटकत् । यश्च एतैः
सकूटैः परकृतेरपि व्यवहरति तावुभावपि उत्तमसाहसं दण्डौ ।

883.

तथा ।

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरौक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

इदमागयापराधे । तद्भ्रतिरेके द्वत्तमादल्पमर्हतौत्याङ्गः^२ ।

884.

दण्ड उत्तमसाहस इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

तुलानाणककूटककर्तुश्च तदकूटवादिनश्च^३ द्रव्याणां
प्रतिरूपविक्रायकस्य च सम्भूयवणिजां पण्यमनर्घेणा-
वरुन्धतां प्रत्येकस्य विक्रीणताञ्च ।

प्रतिरूपकश्च कृतकमुक्तादि । सम्भूयवणिजामित्यादि, मिलित्वा
वणिजामधिकमूल्यं पण्यमल्पमूल्येन क्रीणतामल्पमूल्यश्च वस्तुधिकेन
विक्रीणताञ्च एकैकस्थोत्तमसाहसं दण्ड इत्यर्थः ।

१ कार्षापणशतमानटङ्कादिमिति पाठान्तरम् ।

२ उत्तमादल्पमिति उत्तमादल्पमिति च पाठान्तरम् ।

३ तदवादिनश्चेति पाठान्तरम् ।

885.

याञ्चवल्काः ।

सम्भूय कुर्वतामर्घं साबाधं^१ कारुशिल्पिनाम् ।
अर्घस्य हानिं वृद्धिञ्च साहसं^२ दण्ड उच्यते ॥

कारवोऽत्र प्रतिमाघटकादयः, शिल्पिनश्चित्रकरादयः । तेषां साबाधमतिपौडाकरमर्घं ये वणिजः सम्भूय कुर्वन्ति, ये वा राज-
स्यापितस्व मूल्यस्य ह्रासं वृद्धिञ्च सम्भूय कुर्वन्ते^३ तेषां महस्वपणात्मको
दण्ड इत्यर्थः ।

886.

तथा ।

सम्भूयवणिजां पण्यमनर्घेणावरुन्धताम् ।
विक्रीणतां वाऽभिहितो दण्ड उत्तमसाहसः^४ ॥

ये वणिजो मिलित्वा स्थानान्तरगतं पण्यमनुचितार्घेण हाप-
यित्वा^५ धारयन्ति, ये वा अनर्घेण वज्रना मूल्येनान्पमूल्यं विक्रीणते,
तेषामप्युत्तमसाहस एव दण्ड इत्यर्थः ।

887.

मनुः ।

राज्ञः प्रस्थात^६भाण्डानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्व्वहारं हरेन्नृपः ॥

यान्यतिशयेन राजोपभोगयोग्यानि प्रसिद्धानि करिवरादीनि,

१ साबाधमिति पाठान्तरम् ।

२ साहसं इति पाठान्तरम् ।

३ कुर्वन्तीति पाठान्तरम् ।

४ उत्तमसाहसमिति पाठान्तरम् ।

५ हापयित्वा विक्रेतुर्वाभिं कारयित्वात्तर्घः ।

६ राजप्रस्थातेति पाठान्तरम् ।

यानि च राजा प्रतिषिद्धानि तद्देशदुर्लभानि धान्यादीनि, नैतान्यन्यत्र देशे विक्रितव्यानीति, तानि लोभादन्यत्र देशे विक्रीणानस्य वणिजो राजा सर्व्वहारं कुर्यात्, यत्किञ्चित् भाण्डेनार्जितं तत्सर्व्वं हरेदित्यर्थः ।

888.

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

व्यासिद्धं राज्ययोग्यञ्च विक्रीतं राजगामि तत् ।

शारीरोऽङ्गच्छेदो वा दण्ड इत्यनुवृत्तौ—

889.

शङ्खलिखितौ ।

प्रतिषिद्धभाण्डनिर्हारे ।

निर्हारे विक्रये । नाशितभाण्डमुच्यो यदि, तदैवमित्यविरोधः^१ ।

एवञ्च राजा निषिद्धमपि राजयोग्यमपि विक्रीय यदि सूक्ष्दानाशक्त एव कश्चित्स्यात् तदा तत्राप्ययं दण्डो न्यायतौल्यात्^२ ।

890.

मनुः ।

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिश्चयावुभौ ।

विचार्य्य सर्व्वशस्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥

तुलामानं प्रतौमानं सर्व्वं तत्स्यात्सुरक्षितम् ।

षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

आगमं देशान्तरीयस्य विक्रयस्य दूरदुर्गमासन्नसुगमदेशादेश-

१ तदैवमित्यनुरोध इति पाठान्तरम् ।

२ तत्राप्येव दण्डो न्यायमात्रादिति पाठान्तरम् ।

वर्त्तिनः आगमनम् । निर्गमं निर्गमणं स्वदेशीयपण्यस्य तादृशदेशे
गमनम् । स्थानं चिरमचिरं वा कालमेतस्मिन् कौते इयान् भक्ता-
दिव्ययो वृत्त इत्यवस्थानम् । तथा वृद्धिचयौ एतावान् लाभ उपलभ्यो
वा भवति इति विचार्य परामृश्य यथा क्रयकर्तृणामनुचिते
लाभहानौ न भवतः, तथा राजा क्रयविक्रयौ कारयेत् ।

चिरेण निष्कामति यद्व्यं तत्प्रतिपक्षम्, अन्यत्र पाञ्चरात्रिक-
मिति नेयम् । प्रतीमानं सुवर्णमाननिययार्थं राजचिह्नाङ्कितं
शिलाशकलादि, तदोद्भूयम् ।

891.

शङ्खलिखितौ ।

तुलामानप्रतीमानव्यवहारार्थसंस्थापनं देशद्रव्या-
नुरूपं प्रत्ययितपुरुषाधिष्ठितम् ।

राज्ञा कार्यमिति शेषः ।

892.

याज्ञवल्क्यः ।

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥

राजनि स्थाप्यते योऽर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निश्चयस्तस्माद्गणितो लाभकृत्स्मृतः ॥

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृह्णीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयौ ॥

१ इतिम इति पाठान्तरम् ।

२ राजकार्यमित्यत्र शेष इति पाठान्तरम् ।

पण्यस्योपरि पण्यसमुद्भवं व्ययं संस्त्राय केतुर्विकेतुर्वा अनु-
ग्रहकयोऽर्घः स कार्य्य इति प्रथमश्लोकार्थः ।

राजनि राजविषयेराज्ञे वा योऽर्घः स्थापितः तेनैव क्रयविक्रयो,
तस्मात्क्रयादिक्रयादा यो निश्चयो लाभः स एव तेषां लाभकृत्
उपचयकृत् नान्यो दण्डापादकत्वादिति द्वितीयश्लोकार्थः ।

यः स्वदेशोद्भवमेव पण्यं तस्मिन्नेव दिने दिने यामान्नरादानौय
विक्रीणोते, स पण्यगतमूल्ये पण्यपञ्चकं गृह्णीयात् ।

यस्तु परदेशादानौयानयनदिन एव विक्रीणोते, स पण्यगतमूल्ये
पण्यदशकं लाभं गृह्णीयान्न ततोऽधिकं, विलम्ब्य विक्रीणाने नायं
नियम इति तृतीयवाक्यार्थः ।

893.

राज्ञ इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

पण्यं वणिग्भिरर्घापचये न देयम् ।

अर्घापचये मूल्यापचये । तेन मूल्यापचये पण्यमप्रयच्छन्नपि
वणिक् न दण्ड्य इति तात्पर्यम् ।

894.

वशिष्ठः ।

अधिष्ठानान्निर्हारः सार्यानामर्घमानमानमूल्यमात्रं
नैर्हारिकं स्यान्महामहयोस्त्वनत्ययः स्यादभयञ्च ।

अधिष्ठानात्पत्तनादेर्यो निर्हारः निष्कृष्य हरणम्^१ । सार्यानां
पण्यपूर्णाणां^२ हरणपक्षेऽर्घमानं मूल्यमात्रं मानं भाण्डं तन्मूल्यं यत्तेन
मात्रा परिमाणं यस्येति अधिकरणेऽपि वज्रव्रीहिः^३ । तेन भाण्डस्य

१ इत्यमेव निष्कृष्य हरणमिति पाठान्तरम् ।

२ पण्यपूर्णाणांमिति पाठान्तरम् ।

३ अधिकरणे हि वज्रव्रीहिरिति अधिकरणवज्रव्रीहिरिति च पाठान्तरम् ।

पत्तनादेर्निर्हारपक्षे तन्मूल्यानुसारेण राजशुल्कं^१ देयम् । नैर्हारिकं
निर्हारसम्बन्धि । महामहयोर्महोत्सवयोः राज्ञः पुत्रजन्मादौन्द्र-
महादिरूपयोस्त्वित्यमपि निर्हारं कुर्वन्तोऽनत्ययोऽदण्डः स्यादभय-
मताडनञ्चेत्यर्थः ।

895.

विष्णुः ।

स्वदेशपण्याच्छुल्कं दशममादद्यात्परदेशपण्याच्च
विंशतितमम् ।

स्वदेशपण्ये वणिज उत्पन्ने लाभे दशमांशं राजा गृह्णीयात् ।
परदेशपण्ये च उत्पन्ने लाभे विंशतितममांशं गृह्णीयादित्यर्थः ।

896.

मनुः ।

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणः^२ ।

कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं न्यपो हरेत् ॥

एतच्च^३ परदेशपण्याभिप्रायं विष्ण्वनुसारात् ।

897.

राज इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

विंशतिभागः शुल्कः पण्ये मूलपुष्पौषधमधुमांस-
तृणेन्धनानां षाष्टं तद्रक्षणधर्मिन्त्वात्तेषु नित्ययुक्तः
स्यात् ।

षाष्टं षष्टितमं भागम् । तेषु मूलादिषु रक्षणधर्मिन्त्वाद्रक्षणे
आगमधर्मिन्त्वात्नित्ययुक्तः स्यान्नित्यावहितः स्यादित्यर्थः । अत्र^४

१ राज्ञे शुल्कमिति पाठान्तरम् ।

२ सर्वं पण्यविचक्षणा इति पाठान्तरम् ।

३ एतदिति पाठान्तरम् ।

४ अथेति पाठान्तरम् ।

विंशतिभागः परदेशागतं^१ द्रव्यमपेक्ष्य, वस्तुविशेषापेक्षया तु षाष्टो
भागो यथाश्रुत्यैव सङ्कोचाभावात्^२ ।

898.

बोधायनः ।

सामुद्रः शुल्को वरं रूपमुद्धृत्य शतपणमूल्ये
दशपणमन्येषामपि सारानुरूपेणानुपहत्य धर्म्यं
प्रकल्पयेत् ।

सामुद्रः समुद्रागतपण्यगोचरः शुल्कः, तत्र पण्येषु वरं रूपं मुक्ता-
फलादि उद्धृत्य गृहीत्वा शतपणमूल्ये दशपणं शुल्कं गृहीयात् ।
अन्येषामपि लाभभूयस्त्वप्रयोजकदेशान्तरागतानां सारानुरूपेण श्रेष्ठं
वस्तुद्धृत्य गृहीत्वा धर्म्यं धर्मादनपेतं शुल्कं प्रकल्पयेद्गृहीयादित्यर्थः ।
अनुपहत्येत्यनेनैव वणिजो द्रव्योपघातो न कार्य्य इत्युक्तम् ।

इलायुधस्तु उपहत्येति पठित्वा गृहीत्वेति व्याख्यातवान्, फलतो
न विशेषः ।

899.

वशिष्टः शुल्के चापि मानवं श्लोकमुदाहरति ।

न भिन्नकार्यापणमस्ति शुल्कं
न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।
न भैक्ष्यलब्धे न कृतावशेषे
न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

१ परदेशादागतमिति पाठान्तरम् ।

२ सङ्कोचाभावादिनि पाठान्तरम् ।

भिन्नो न्यूनः कार्षापणो^१ मूढं यस्य तद्विन्नकार्षापणं पण्यं ।
 शुल्कोऽपि भिन्नकार्षापणः^२ तेन कार्षापणादर्वाग्यस्य मूढं^३ तत्र
 वस्तुनि शुल्को न याञ्च इत्यर्थः । न गिन्पटुत्तौ न गिन्पिना
 गिन्पिवात्प्राप्तवित्ते^४ गिणौ विक्रय्य गवादि-वल्गादौ,^५ दूते दूत-
 वस्तुनि, कृतावशेषे वणिजः^६ शेषवस्तुनि । यज्ञे यज्ञार्थमानौयमाने
 द्रव्ये । हस्तायुधस्तु गिशुगिन्पिदूतान् बुद्धिस्थौकृत्य एवं न गिशु-
 प्रभृतिभ्यः वणिग्भ्यः कचिदपि शुल्कद्रव्यं याञ्चमित्यत्र वाक्ये प्राह ।

900.

दृहस्यतिः ।

अज्ञातौषधमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।

रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्याश्चौरवद्विषक् ॥

901.

याञ्चवत्क्यः ।

भिषद्भिथ्याचरन्दाप्यस्तिर्य्येषु प्रथमं दमम् ।

मानुषे^७ मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं तथा ॥

902.

विष्णुः ।

उत्तमं साहसं दण्ड्या भिषद्भिथ्या चरन्नुत्तमेषु
 पुरुषेषु मध्यमेषु मध्यमं तिर्य्येषु प्रथमम् ।

१ कार्षापणमेवेति पाठान्तरम् ।

२ तद्विभिन्नः शुल्कोऽपि भिन्नकार्षापण इति, तद्विभिन्नः शुल्को भिन्नकार्षापण इति च पाठान्तरम् ।

३ यत्कार्षापणादवरमूढं वस्तु इति पाठान्तरम् ।

४ प्राप्ते द्रव्ये इति पाठान्तरम् ।

५ गवादिरेसादाविति पाठान्तरम् ।

६ मुक्तिवणिज इति पाठान्तरम् ।

७ मध्यमे इति पाठान्तरम् ।

903.

अथ व्यासः ।

अनिच्छन्तमभूमिज्ञं संयोज्य व्यसने नरम् ।

अपकर्षन्ति तद्रव्यं वेश्याकितवशिल्पिनः ॥

अनिच्छन्तं प्रवृत्त्यनुन्मथम्^१ । अभूमिज्ञं कार्याकार्यज्ञानहीनम् ।

एतेनैषां विश्रब्धवच्चकलमुक्तम् ।

904.

एतानादाय निर्वासनमाह^२ ऋहस्पतिः ।

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्रब्धवच्चकार्यैव निर्वास्याः सर्व्व एव ते ॥

905.

व्यासः ।

न्यायस्थाने ह्यधिकृता^३ गृहीत्वाऽर्थं विनिर्णयम् ।

कुर्व्वन्त्युत्कोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः ॥

विनिर्णयं विरुद्धनिर्णयम् ।

906.

याज्ञवल्क्यः ।

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा प्रवासयेत् ।

907.

नारदः ।

कूटाक्षदेविनः पापान्निर्हरेद्भूतमण्डलात् ।

कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥

908.

ऋहस्पतिः ।

ग्लहः प्रकाशः कर्त्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ।

१ अग्रहणानुभूमिति पाठान्तरम्

२ निर्वासनमादायति पाठान्तरम् ।

३ न्यायस्थाननुपासयेति पाठान्तरम् ।

म्लहो धूते यः पणः क्रियते ।

909.

तथा ।

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजद्रव्यहराश्च ये^१ ।

गणानां वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

910.

वाञ्चवन्काः ।

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः^२ ।

911.

विष्णुः ।

कूटाक्षदेविनां करच्छेद उपधिदेविनां सन्दंशच्छेदः ।

पूर्ववाक्ये चिह्नमपि यथायथं करसन्दंशच्छेदात्मकमेव विव-
क्षितमेकमूलत्वानुरोधात्^३ । सन्दंशच्छेदश्च तर्जन्यङ्गुष्ठच्छेदः ।
एतच्चापराधातिशये द्रष्टव्यम् ।

912.

थामः ।

स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः ।

गृह्णन्ति छद्मना चार्थमनार्या^४ आर्यलिङ्गिनः ॥

913.

वृष्टस्यतिः ।

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।

श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥

१ राजद्रव्यापहारका इति पाठान्तरम् ।

२ कूटाक्षपदिदेविन इति पाठान्तरम् ।

३ एकवाक्यत्वानुरोधादिति पाठान्तरम् ।

४ गृह्णन्ति च धनं च च कनार्या इति पाठान्तरम् ।

दण्डाजिनादिना युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
हिंसन्ति छद्मना नृणां बध्यास्ते राजपूरुषैः ॥

914.

अथ मनुः ।

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेत्सवशः क्षुरैः ॥

कण्टकः प्रकाशतस्करः । अभ्यासविषयमेतदण्डस्यातिमहत्त्वा-
दित्याहुः ।

915.

कात्यायनः ।

कूटस्वर्णव्यवहारौ विमांसस्य च विक्रयौ ।
व्यङ्गहीनाश्च कर्तव्या दाप्यास्वत्तमसाहसम् ॥

चिभिर्नासादन्तकरैः । कूटस्वर्णव्यवहारौ रसवेधाद्यापादित-
वर्णोत्कर्षादिना सुवर्णव्यवहारौ ।

916.

तथा ।

मृच्चर्म्ममणिस्त्रचायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
अजातौ जातिकरणे विज्ञेयोऽष्टगुणो दमः ॥

अजातौ बद्धमूल्यजातीयत्वानाधारे^१ जातिकरणे बद्धमूल्यक-
जातीयताभ्रमहेतुसादृश्यकरणे । तेन योऽबद्धमूल्यं बद्धमूल्यद्रव्यभ्रम-
विषयं कृत्वा बद्धना मूल्येन विक्रीणीते तस्य तद्विक्रयलभ्यादष्टगुणो
दमः कार्य्य इति वाक्यार्थः ।

१ बद्धमूल्यजातीयानां समानजातिकरणे इति पाठान्तरम् ।

तच्च मृदि कृष्णायां कस्त्रिकामोदसञ्चारेण कस्त्रिकेति । चर्मणि
वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्मति । स्फटिके लौहित्याचरणेन पद्मराग
इति । कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति । काष्ण्यायसे
वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति । विन्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चारेण
चन्दनमिति । कङ्कोले त्वगाख्ये चन्दनमिति^१ । कार्पासिके वाससि
गुणाधानेन कौशेयमिति ।

917.

तथा ।

समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम् ।
आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥
भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।
द्विगुणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥

समुद्रं सम्युटं कृत्वेति पूरणौयम् । जनसुवर्णादिपूर्णसम्युट-
परिवर्त्तं कृत्वा आधानं धारणं नयतः सारभाण्डञ्च कस्त्रिकादि
कृत्रिमं कृत्वा विक्रयं नयतो दण्डकल्पना कार्या । तामाह भिन्ने
पणे त्विति, भिन्नो न्यूनः, तेन पणान्यूनमूल्ये वस्तुनि तथा कुर्वतः
पञ्चाशत्पणाः, पणमूल्ये शतं पणाः द्विपणमूल्ये पणशतद्वयम् ।
इतोऽधिकमूल्यादौ त्वनेनैव क्रमेण दण्डवृद्धिरित्यर्थः ।

918.

बृहस्पतिः ।

अल्पमूल्यन्तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्या अर्थानुसारतः ॥

१ दुर्गोष्णचन्दनमिति पाठान्तरम् ।

२ जनसमुद्रादिपूर्णसम्युटपरिवर्त्तमिति पाठान्तरम् ।

हेममुक्ताप्रवालाद्यं कुर्वते क्वचिमन्तु ये ।
 क्रेचे मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञे च द्विगुणं^१ दमम् ॥
 द्विगुणं विक्रीततादृग्द्रव्यमूल्यापेक्षया^२ ।

919.

नारदः ।

लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निः क्रियाविधौ ।
 क्षयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽग्निसङ्गमात् ॥
 सुवर्णे तु क्षयो नास्ति रजते द्विपलं शतम् ।
 शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयस्तु चपु-सौसयोः ॥
 ताम्रे पञ्चपलं दद्याद्विकारा ये तु तन्मयाः ।
 तद्भातूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥

क्रियाविधौ घटनकर्माणि, लोहानां धातूनां, सुवर्णशब्दोऽत्र
 शब्दपरः, अन्यादृशे तत्रापि ज्ञेयात् । रजते द्विपलं शतं, पलशते
 धायमाने पलद्वयं ज्ञेयो भवति, एवमुत्तरत्रापि । तन्मयास्ताम्रमयाः
 कांश्चादयः, तद्भातूनामयोहेतुभूतानां पाषाणमृत्तिकादीनामनेक-
 त्वाद्वाङ्गत्वादनियमः^३ ज्ञेयं न नियमः कर्तुं शक्यते । अयःशब्दोऽपि
 शब्दाद्योव्यतिरिक्तायःपरः । शब्दे तु नियमोऽयत एव उक्तः । उक्त-
 ज्ञेयादप्यधिकज्ञेये सुवर्णकारादयो दण्ड्याः, तद्दाप्याद्येति परि-
 गणनफलम् ।

१ तद्द्विगुणमिति पाठान्तरम् ।

२ विक्रीततादृग्द्रव्यमूल्यापेक्षयेति पाठान्तरम् ।

३ नानान्नादनियम इति पाठान्तरम् ।

920.

याज्ञवल्क्यः ।

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजते शतम् ।
अष्टौ तु त्रपुसौसेषु ताम्रे पञ्च दशायसि ॥
दशाऽयसि शङ्के ।

921.

मनुः ।

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
अतोऽन्यथा वर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥
तन्तुवायः पटादिनिष्क्रान्ता, स दशसूत्रपलानि गृहीत्वा पवन-
वस्त्रमेकादशपलं तोलयित्वा दद्यात् । अतोऽन्यथा द्वादशपलं
गृहीत्वा दशपलपरिमितमेव वस्त्रं प्रयच्छन् दण्डं दद्यात् । स्थूलसूत्र-
विषयमेतदधिमानुसारात् ।

922.

याज्ञवल्क्यः ।

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा ।
मध्ये पञ्चपला तौले^१ सूक्ष्मे तु द्विपला^२ स्मृता ॥
स्थूलमध्यमयोर्विशिष्योपादानेन शते दशपला वृद्धिरित्यत्र तदति-
रिक्तं स्थूलं सूत्रं लगति ।

923.

नारदः ।

तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धौ उदाहृते ।
तत्र कार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपला शते ॥

१ पवनवस्त्रमिति पाठस्त्रिषु पुस्तकेषु दृश्यते, परं वयम् वस्त्रमिति पाठो युज्यते इति ध्येयम् ।

२ त्रिषु पुस्तकेषु अयमेव पाठो दृश्यते, परं दशपलमिति साधुतया प्रतिभासते, अन्यथा दशपलपरिमितमेवेति शक्यशब्दस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति ध्येयम् ।

३ सूत्रे इति पाठान्तरम् ।

४ त्रिपलेति पाठान्तरम् ।

स्थूलसूत्रवतामेषां मध्यानां पञ्चविंशतिः ।

त्रिपलन्तु सुस्तश्माणामतः क्षय उदाहृतः ॥

अतोऽन्यस्य रोमवद्भादेः । तथाच ।

त्रिंशद्भागे रोमवद्भादे जयः कर्मकृतस्य च ।

रोमवद्भादः कम्बलादिः । कर्मकृतः कृतकर्मनिष्पन्न एव कृतचित्रादिः ।

924.

याज्ञवल्क्यः ।

कार्भिके^१ रोमवद्भादे च त्रिंशद्भागे क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिः स्यात्कौशेये वल्कलेषु च ॥

925.

मनुः ।

शास्त्रले फलके श्लक्ष्णे निर्णिज्यान्नेजकः शनैः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेत् न च वासयेत् ॥

शास्त्रले शास्त्रलिदारुमये, श्लक्ष्णे मसृणे, निर्णिज्यात्प्रचालयेत्, नेजको रजकः । न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेत् वस्त्रे बद्धा वस्त्रान्तरं न निर्णेजनस्थानं नयेत् । न च वासयेत् न परवस्त्रेण परविनियोगं कारयेत् । एवञ्च वैपरीत्याचरणे दण्डभागभवतीति तात्पर्यम् ।

926.

याज्ञवल्क्यः ।

वसानस्त्रीन् पणान्दाप्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥

१ रोमिके इति पाठान्तरम् ।

२ न विवासयेदिति पाठान्तरम् ।

श्रवक्रयोऽत्र भाटकम् । आधानं वन्धकम् । याचितं सुहृदे
याचितस्य दानम् ।

927.

तथा ।

देशं कालञ्च भोगञ्च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।
द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तद्वाप्यमसंशयम् ॥

928.

नामदः ।

मूल्याऽष्टभागो हीयेत सङ्कड्वीतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिस्त्रिभागस्तु चतुःकृत्वोऽर्द्धमेव तु ॥
अर्द्धश्यात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।
यावत् क्षीणदशं वस्त्रं जीर्णस्यानियमः क्षये ॥

सङ्कड्वीतस्य वाससः अष्टपणमूल्यवाससः मूल्याष्टमभागमपनीय^१
सप्तपणान्वजको दाप्यः । द्विःकृत्वो धौतस्य पादशततुर्यो भागः,
त्रिःकृत्वो धौतस्य तृतीयो भागः, चतुःकृत्वो धौतस्यार्द्धम् । अर्द्धश्यात्तु
परतो यावत् क्षीणदशं वस्त्रं तावत् क्रमेण पादस्यांशापचयः^२ ।
जीर्णं त्वनियमः, तत्र मध्यस्थैरुक्तानुसारेणोहः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

929.

वृहस्पतिः ।

मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

930.

तथा ।

मन्त्रौषधिवलात्किञ्चित् यावन्ति वञ्चयन्ति ये^३ ।
मूलकर्म च कुर्वन्ति निर्वास्यास्ते महीभुजा ॥

१ मूल्यादष्टमभागमपनीयेति पाठान्तरम् ।

२ पादरूपस्यांशापचय इति पाठान्तरम् ।

३ मन्त्रानि दर्शयन्ति ये इति पाठान्तरम् ।

यावन्ति वञ्चयन्ति तद्विगुणं,^१ मूलकर्म वशौकरणमत्र ।

931.

मनुः ।

कितवान्कुशौलवान्केरान् पाषण्डस्यांश्च मानवान् ।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥
एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥

कितवा वञ्चकाः द्यूतकाराः । कुशौलवाः स्वकौशलवलेना-
निच्छतोऽपि पुरुषान् ये वञ्चयन्ति ते मताः । केराः परस्त्रीपुरुष-
सङ्केतकारिणः । पाषण्डस्याः क्षणिकादिपाषण्डाश्रिताः । विकर्मस्था
अत्यन्तविरुद्धकर्मशौलाः । शौण्डिका अत्यन्तमद्यपानप्रसक्ताः ।
प्रच्छन्नतस्करास्तनुष्याः ।

932.

व्यासः ।

नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः ।
यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति समये यथा ॥

933.

मनुः ।

उपधाभिश्च यः^२ कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।
ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥

इति महासन्धिविद्यहिक्-मन्त्रिवर-श्रीवोरेश्वरात्मज-महासास्त्रि-
विद्यहिक्-ठक्कार श्रीशङ्करविरचिते त्रिवाटकरत्नाकरे
प्रकाशतस्करदण्डतरङ्गः ॥

१ दाया इति पूर्वोक्त योजनीयम् ।

२ उपधाभिः क्षिप्रमिति पाठान्तरम् ।

अथाप्रकाशतस्करदण्डो नाम त्रयत्रिंशतरङ्गः ।

934.

तत्र मनुः ।

सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्थ्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छिच्चा नृपो हस्तौ तौक्षणो श्रूले^१ निवेशयेत् ॥

तानिति विभक्तियत्ययेनानुषङ्गः ।

935.

व्यासः ।

सन्धिच्छेत्ताऽनेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहात् ।

प्रदायः स्वामिने सर्व्वं हृतं श्रूले निवेशयेत् ॥

अत्रापि सन्धिच्छेत्तारमिति तथैव ।

936.

बृहस्पतिः ।

सन्धिच्छिदो हृतं त्याज्याः श्रूलमारोहयेत्ततः ।

तथा पान्थमुपो वृक्षे गले बद्धाऽवलम्बयेत् ॥

अत्रापि तथैवान्वयः ।

---

^१ नौत्सश्रूले इति पाठान्तरम् ।

937.

नारदकात्यायनौ^१ ।

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्व्वस्वमादाय राजा श्रूले निवेशयेत् ॥

यस्य राज्ञो देशे चौरा वसन्ति तद्राजदेशः, तेषां चौराणां स्वदेशः, तद्घातिनः स्वदेशघातिनः । एतेन परदेशघाते चौरैः क्रियमाणे तेषां सर्व्वस्वग्रहणं न कर्त्तव्यं तद्राजानुकूलत्वात्, परेण तु करणौघमेव सामर्थ्यं सतीति भावः ।

938.

अथ मनुः ।

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।

मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥

कुलीनानां सत्कुलजानां, मुख्यानां रत्नानां मरकतादीनाम् ।

939.

बृहस्पतिः ।

मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्तु कटाग्निना ।

कटेन वेष्टयित्वा तत्प्रभवेणाग्निना दाह्या इत्यर्थः ।

940.

व्यासः ।

स्त्रीहर्त्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ।

नरहर्त्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ॥

१ तथा पाञ्चमीये विशेष्यतो नारदकात्यायनादिति पाठान्तरम् ।

२ परदेशघातने इति पाठान्तरम् ।

पुरुषं हरतः प्रोक्तो^१ दण्ड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यान्तु हरतो बधः ॥

अत्र चैकवस्तुहरणे परस्परविरुद्धशारीरार्थदण्डानां हारको-
त्कृष्टापकृष्टजातीयत्वधनवत्त्वाधनवत्त्वकार्योत्कर्षापकर्षैर्व्यवस्था कार्या ।

941.

तथा ।

वाजिवारणवालाणां चाददीत वृहस्पतिः ।

सर्वस्वमित्यनुषङ्गः, हरणे इत्यपि पूरणीयम् ।

942.

शङ्खलिखितौ ।

राजपुत्रापहारेऽष्टसहस्रं शारीरो वा दण्डः ।

तत्कुलीनेष्वेवं स्त्रीपुरुषयोश्च ।

अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रं तच्च कार्षापणानाम् । तत्कुलीनेषु
राजकुलीनेषु राजपुत्रयतिरिक्तेष्वर्द्धम् अष्टाधिकसहस्रार्द्धं, स्त्री-
पुरुषयोश्च राजकुलीनयोरर्द्धम् अष्टाधिकसहस्रार्द्धं, शारीरो वेति
विकल्पे धनवत्त्वाधनवत्त्वाभ्यां व्यवस्था ।

943.

तथा ।

हस्त्यश्वरथगोवृषयानेषु राजपुत्रापहारवदण्डः ।

अत्र व्यामेन वाजिवारणहरणे सर्वस्वग्रहणमुक्तमनेन स्वष्टसहस्र-
मुक्तमिति विरोधो वाजिवारणगौरवागौरवाभ्यां परिहार्यः ।

^१ पुरुषं हरतो हस्त्यश्वरथगौरवाभ्यां ।

944.

तथा ।

अजाविकेघ्रर्द्धचयोदशपणा नकुलविडालापहरणे
कार्पापणाः^१ ।

945.

मनुः ।

असन्धितानां सन्धाता सन्धितानां विमोक्षकः^२ ।

दासाश्चरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

सन्धाता हरणहेतुवन्धनकारौ, मोक्षकोऽपि हरणहेतुमोक्षणकारौ
विवक्षितः । चौरकिल्बिषं चौरदण्डं शारौरमार्थं वा^३ ।

946.

नारदः ।

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्फुरायाञ्छेदनं^४ भवेत् ।

दासौषु हरतो मध्यस्तथा पादस्य छेदनम् ॥

ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । स्फुरा पाष्णीरुपरिभागः ।

947.

मनुः ।

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्फुरिकायाश्च भेदने ।

पशूनाञ्चैव हरणे सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

१ अयः कार्पापणा इति पाठान्तरम् ।

२ विमोक्षक इति पाठान्तरम् ।

३ शारौरमार्थेति पाठान्तरम् ।

४ स्फुरिकाञ्छेदनमिति पाठान्तरम् ।

स्फुरिका बन्ध्या,^१ भेदनमिह वाहनार्थं नासाभेदनम् । पशव-
द्यात्रावि-विडाल-नकुलथतिरिक्तुद्रपशवः^२ । महापशूनां हस्त्या-
दौनां, कालं युद्धोपभोगार्थोपयोगसमयम् । कार्यसुपभोगस्य भृशम्ल-
मल्पत्वञ्च । दण्डं वज्रतरमल्पञ्च ।

948.

याज्ञवल्क्यः ।

वन्दिग्रहांस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः ।

^३प्रसह्यधातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥

949

मनुः ।

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदिनः ।

हस्त्यश्चरथहन्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

कोष्ठागारं धान्याद्यागारम् । अविचारयन् तथाविधकर्म्मणि^४
निश्चिते अविलम्बमानः ।

950.

विष्णुः ।

गोऽश्वोद्भृगजापहार्यैककरपादिकः कार्यः, अजा-
द्यपहार्यैककरश्च ।

अजाद्यपहार्यैककरः कार्यं इत्यन्वयः । अत्र पूर्वं व्यासेना-
जाविहरणे अर्द्धबयोदशपणा इत्यभिधानादनेनाजाविहरणे एक-
करत्वस्योक्तेर्विरोधस्य प्रसङ्गे धनशून्यचौरत्वे यज्ञोपयुक्ताजाविहरणे वा
विष्णुरिति परिहारः ।

१ रथ्येति पाठान्तरम् ।

२ अतिरिक्तः युद्धपशव इति पाठान्तरम् ।

३ अनममत्सं मनुष्यहत्यानित्यर्थः ।

४ तथाकर्मणोति पाठान्तरम् ।

951.

व्यासः ।

अश्वहर्त्ता हस्तपादौ कटिं छित्त्वा प्रमाप्यते ।

एतच्च विगिष्टाश्वहरणे, सामान्याश्वहरणे विष्णुना एककर-
पादिकत्वप्रतिपादनात् ।

952.

तथा ।

पशुहर्त्तुश्चाईपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेत् ।

एतदपि विरुद्धदण्डमनवरुद्धहरणे ।

953.

नारदः ।

महापशून् स्तेनयतो दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशौ पूर्वः क्षुद्रपशौ हृते ॥

अत्रापि महापशवो विरुद्धदण्डा अनवरुद्धा विवक्षिताः ।

954.

अथ व्यासः ।

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ सन्दंशेन वियोजयेत् ।

955.

याज्ञवल्क्यः ।

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशभेदकौ ।

कार्यौ द्वितीयेऽपराधे करपादैकहीनकौ ॥

करसन्दंशः कराङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ, करसन्दंशस्य भेदो ययोस्तौ
तथेति व्यधिकरणेऽपि बज्रवौहिः^१ ।

956.

मनुः ।

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति ॥

१ उरिचपति परस्वमङ्गुलीभ्यामपहरतीत्यर्थे उत्क्षेपकः ।

२ व्यधिकरणे बज्रवौहिरिति पाठान्तरम् ।

अङ्गुली अङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ, यह उपग्रहणम् ।

957.

नारदः ।

प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः^१ ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये बधमर्हति ॥

अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधश्चेदनम्^२ । शेषमत्र करचरणरूपमेव पूर्व-
वाक्यानुसारात्^३ तृतीये बधं मारणमेव ।

958.

अथ बृहस्पतिः ।

धान्यहारा दशगुणं दाप्यास्तद्विगुणं^४ दमम् ।

959.

मनुः ।

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ह्यधिको^५ बधः ।

शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥

श्लेचिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।

अतोऽर्द्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात् श्लेचिकस्य तु ॥

कुम्भो विंशतिः प्रस्थाः, शेषे दशकुम्भाधिकन्यूनैः । तस्य च तद्वनं
स्त्रामिनो यदपहृतं तदाप्यः । श्लेचिकस्यात्यये द्वयौवलभागापहरणे
धान्यापहार्येकादशगुणं दण्डः शस्थापहारौ च । मनुकधान्यापहारे

१ यद्वोऽपहरणमिति पाठान्तरम् ।

२—ग्रन्थिभेदे च तर्जन्गुष्ठयोर्वध इति पाठान्तरम् ।

३ तर्जन्गुष्ठयोर्वधश्चेदनमिति पाठान्तरम् ।

४ पूर्वोक्तमिति पाठान्तरम् ।

५ दाप्यास्तद्विगुणमिति पाठान्तरम् ।

६ हरतो अधिकमिति पाठान्तरम् ।

एकादशगुणदण्डाभिधानं स्वामिने च इतधान्यदानञ्च प्रथमधान्य-
चौर्यविषयम् । बार्हस्पत्यन्तु स्वामिने एकादशगुणधान्यदानं राज्ञश्च
तद्विगुणधनदानं चौर्याभ्यासविषयमित्यविरोधः ।

हलायुधस्तु—द्वितीये श्लोके चेत्स्वामिनोऽत्ययेन दोषेण यदा
ग्रन्थनाशो भवति, तदा राज्ञा स्वयाञ्चभागाद्दशगुणं दण्डनीयः ।
एतञ्चानाञ्च । श्रुत्यदोषेण ग्रन्थनाशे श्रुत्य एव तदद्वैतं दण्ड
इत्ययमाह ।

960. काष्ठभाण्डेत्यादिश्लोकत्रयानन्तरं नारदः ।

तुलाधरिममेथानां गणिमानाञ्च सर्व्वशः ।

एभिस्तत्कष्टमूल्यानां^१ मूल्याद्दशगुणो दमः ॥

तुलाधरिमं कर्पूरादि, मेथं ब्रौह्मादि, गणिमं पूगादि । एभिः
काष्ठादिभिः ।

961. मनुः ।

तथा धरिममेथानां^२ शताद्भ्यधिके वधः^३ ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥

पञ्चाशत्स्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

धरिमं तुलनीयम् ।

१ एभिस्तत्कष्टमूल्यानामिति पाठान्तरम् ।

२ तुलाधरिममेथानामिति पाठान्तरम् ।

३ शताद्भ्यधिको दम इति पाठान्तरम् ।

962. हरण इत्यनुवृत्तौ नारदः ।
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
 रत्नानाञ्चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके^१ वधः ॥
963. शारौरोऽङ्गच्छन्दो वेति दण्डे शङ्खलिखितौ ।
 सुवर्णरत्नापहरणे ।
 शारौरो दण्डस्ताडनम् । अङ्गं कर्णादि । पञ्चाशद्गुणविषयं
 निर्द्दुनविषयञ्चेतत् ।
964. दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥
 रत्नापहार्युत्तमसाहसम् ।
 अवध्यसधनविषयमेतत् ।
965. मनुः ।
 मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ।
966. अथ शङ्खलिखितौ ।
 अष्टशतं सौताद्रव्यापहरणे यथाकालम् ।
 अष्टशतमष्टाधिकशतम् । सौता कृष्यमाणा भूमिः, तद्रव्यं हल-
 कुडान्नादि, यथाकालं कर्षणसमये ।
967. मनुः ।
 सौताद्रव्यापहारे तु शस्त्राणामौषधस्य च ।
 कालमासाद्य कार्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
968. तथा ।
 परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
 निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ॥

परिपूतेषु अपासितपुलाकेषु । निरन्वये ग्रहणहेतुप्रीत्यादिशून्ये
हरणे इति शेषः । मनुनैव दशकुम्भाधिकधान्यहरणे वधाभिधानात् ।
तद्व्यूने एकादशगुणदण्डाभिधानादिरोधप्राप्तावयं शतदण्डः खलस्य-
धान्यहरणे, षट्शतधान्यहरणे^१ तु पूर्वं इत्याहुः^२ ।

969.

तथा ।

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवस्त्रीनगेषु च ।

अल्पेष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलाः ॥

हरिते धान्ये चैवस्यघासरूपे धान्येऽपहृते । नगो वृक्षः,
अल्पेषु एकपुरुषोद्वाद्यादपि न्यूनेषु । अपरिपूतेषु अनपहतकल्केषु ।
धान्येष्विति वचनविपरिणामेनान्वयः ।

970.

श्यामः ।

मध्यहौनद्रव्यहारी पुष्पमूलफलस्य च ।

दाप्यस्तु द्विगुणं^३ दण्डमथवा पञ्च कृष्णलान् ॥

मध्यहौनद्रव्यं सवणादि । पञ्च कृष्णलान् कृष्णलग्नेन त्रियव-
मितद्रव्यमभिप्रेतम्^४ ।

971.

गौतमः ।

फलहरितधान्यशाकादाने पञ्च कृष्णलं मन्ये^५ ।

१ षट्शतधान्यहरणे इति पाठान्तरम् ।

२ इत्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

३ दाप्यस्तुद्विगुणमिति पाठान्तरम् ।

४ यवमितद्रव्यमभिप्रेतमिति पाठान्तरम् ।

५ पञ्च कृष्णलान्येवेति पाठान्तरम् ।

आदाने हरणे दण्डमिति^१ शेषः ।

972.

मनुः ।

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
 दध्नः क्षौरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
 वेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
 मृन्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
 मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसम्भवम् ॥
 अन्येषामेवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
 पक्वानाञ्चैव सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः ॥
 यश्चैतान्युपकृतानि^२ द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।
 तं शतं^३ दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥

अन्येषामेवमादीनां पिष्टकादीनाम्^४ । अन्यत्पशुसम्भवं चर्म्म-
 दन्तादि । उपकृतानां^५ कार्यार्थं सन्निधापितानाम्^६ अग्निरिह
 लौकिकः, विषये लौकिकं स्यादिति न्यायात्^७ विषये संग्रहे ।

१ दण्ड इतीति पाठान्तरम् ।

२ यश्चैतान्युपकृतानि इति पाठान्तरम् ।

३ दण्ड तमिति पाठान्तरम् ।

४ पिन्वाकादीनामिति पिष्टकादीनामिति च पाठान्तरम् ।

५ उपकृतानामिति पाठान्तरम् ।

६ उपकृतानि कार्यार्थं सन्निधापितानि इति पाठः सङ्गच्छते वृत्तानुसारादिति बोध्यम् ।

७ नयादिति पाठान्तरम् ।

973.

विष्णुः ।

सूत्रकार्पासगोमयदधिक्षीरतक्रलवणगुडतण्डुलस्म-
मत्स्यपक्षितैलघृतमांसमधुवैणव^१वेणुमृन्मयलोह-
भाण्डानामपहर्त्ता मूल्याद्विगुणं^२ दण्ड्यः पक्वानानाञ्च ।

974.

शङ्खलिखितौ ।

कृतकाष्ठाश्मकौलालचर्मवेचदलभाण्डेषु^३ मूल्या-
त्यञ्चगुणस्त्रयो वा कार्पापणाः । एकचक्रापहरणे
चत्वारिंशत्^४, शकटे त्वशीतिशतम् ।

कृतकाष्ठं घटितकाष्ठं, कौलालं कुलालनिर्मितं मृन्मयमिति
यावत् । भाण्डपदमग्नादिभिः^५ सम्बध्यते । एकचक्रमेकं रथाङ्गम् ।
चत्वारिंशत्^६ पणा एव, अशीतिशतमशीत्यधिकशतम् ।

975.

भारदः ।

काष्ठभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्याद्व्यस्थिचर्मणाम् ॥
शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ।
गोरसेष्टुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥
पक्वानानां कृतानानां मद्यानामोदनस्य^७ च ।
सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्यञ्चगुणो दमः ॥

१ वैदलेति पाठान्तरम् ।

२ विगुणमिति पाठान्तरम् ।

३ वेचभाण्डेभित्ति पाठान्तरम् ।

४ द्वाविंशदिति पाठान्तरम् ।

५ भाण्डपदमग्नादिभिर्निर्मितमिति पाठान्तरम् ।

६ द्वाविंशदिति पाठान्तरम् ।

७ आमिषस्य च इति पाठान्तरम् ।

976.

यासः ।

अल्पमूल्यापहरणे क्षीरे तद्विद्यतौ तथा ।

स्वामिने तत्समं दाप्यो दण्डञ्च द्विगुणं नृपे ॥

अत्र पञ्चगुणदण्डावरुद्धक्षीरादितोऽप्ये क्षीर-तद्विद्यतौ याज्ञे,
इत्यविरोधः ।

977.

मनुः ।

यस्तु रज्जुं घटं क्लृपाद्वरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।

स दण्डं प्राप्नुयान्मापं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥

तच्च रज्ज्वात्मकं घटात्मकञ्च द्रव्यं तस्मिन् कूपे समाहरेत्
योजयेत् । पारिजाते तु तदित्ये वृद्धा रज्जुघटमिति पठितम्,
समाहारे^१ इदं उक्तः ।

978.

दण्डा इत्यनुद्यत्तौ विष्णुः ।

अनुक्तद्रव्याणामपहर्त्ता मूल्यसमम् ।

979.

याज्ञवल्क्यः ।

शुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशं कालं वयः शक्तिं सञ्चिन्त्य दमकर्मणि ॥

सारतो मूल्यानुसारात् ।

980.

नारदः ।

साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनोपिभिः ।

स एव दण्ड स्तेयेषु द्रव्येषु त्रिघनक्रमात् ॥

१. समाहारे चेति पाठान्तरम् ।

त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमेषु, द्रव्येषु त्रिषु चतुर्मध्यममहत्सु, एष
प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डातिदेशः चतुर्मध्यममहत्सु द्रव्येषु विरुद्ध-
दण्डानवरुद्धेषु^१ द्रष्टव्यः ।

981.

कात्यायनः ।

येन येन परद्रोहं करोत्यङ्गेन तस्करः ।

छिन्द्यात्तत्तु नृपस्तस्य^२ न करोति यथा पुनः ॥

982.

वृहस्पतिः ।

तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छ्य तु^३ गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

983.

शङ्खलिखितौ ।

अब्राह्मणो ब्राह्मणस्य समिदाज्येध्माग्निकाष्ठतृणो-
पलपुष्पफलमूलान्यपहरन् बलादविज्ञातो वा हस्त-
च्छेदनमाप्नुयात् । कुशकरकाग्निहोत्रद्रव्यापहारे प्रत्य-
क्षतोऽङ्गच्छेदः स्यात्, अप्रत्यक्षं यथाविदितोऽयं किल्बि-
षीति ब्राह्मणः खरयानमवाप्नुयात् । मूत्रमौण्ड्यमित-
रेषां खरयानमेव च ।

ब्राह्मणोऽत्र यागादिपरः । अग्रे ब्राह्मणस्यैव कर्मवियोगविख्या-
पनविवासनाङ्गकरणानां वक्ष्यमाणत्वात् । समिदादीन्यत्र यागार्थ-
मानौतानि, करकः कमण्डलुः । अग्निहोत्रद्रव्याणि हवनौयादीनि

१ विरुद्धानवरुद्धेति पाठान्तरम् ।

२ छिन्द्यात्तत्तुपुष्येद इति पाठान्तरम् ।

३ अनापृच्छन् षीति पाठान्तरम् ।

किन्विषौ चौरः प्रकरणात् । सूत्रमौख्यं सूत्रेण सुण्डनम् ।
इतरेषां चत्रियादीनाम् ।

984. चौर्याधिकारे गौतमः ।

न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डः^१ ।

985. कस्तर्हि दण्ड इत्यत आह ।

कर्मवियोगविस्थापनविवासनाङ्गकरणानि, अट्टौ
प्रायश्चित्तीयते हि^२ सः ।

कर्मवियोगस्तेन सह क्रियाऽनारम्भः, विस्थापनं खरारोहडिण्डि-
मादिना चौरत्वद्योतनम्, विवासनं स्वदेशान्निःसारणम्, अङ्गकरणं
सलाटादौ चौरचिह्नाचरणम् । एतानि च यागादिपरब्राह्मणे ।

सन्धीधरेण तु शङ्खलिखितवाक्यं ब्राह्मणोऽब्राह्मणस्येति पठितं,
तन्मते ब्राह्मणस्याब्राह्मणेन समिदादिहरणे हस्तादिच्छेद एव,
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणेन हरणे तु न शरीरो दण्ड इत्यादिकमुन्नेयम् ।
अट्टौ प्रायश्चित्तीयते हि स इति, अन्येन प्रकारेण जीवनानुप-
पत्तौ चोरयन् ब्राह्मणो^३ न दण्डः, किन्तु प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

986. व्यापस्तम्भः ।

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान^४ इति स्वान्यादाय
वध्यश्चक्षुर्निरोधश्च तेषु ब्राह्मणस्य ।

१ ब्राह्मणदण्ड इति पाठान्तरम् ।

२ प्रायश्चित्तीयति पाठान्तरम् ।

३ चौरब्राह्मण इति पाठान्तरम् ।

४ भूम्यादान इति पाठान्तरम् ।

तेषु ब्राह्मणेषु^१ । स्वानि धनानि । वध्यस्ताब्दः । चतुर्निरोधो
नेचोत्पाटनम् । ब्राह्मणस्याधमतमस्य^२ ।

987. वृहस्पतिः ।

वृत्तस्वाध्यायवान्^३ स्तेयौ बन्धनात् क्लिश्यते चिरम् ।
स्वामिने तद्धनं दाप्यः प्रायश्चित्तन्तु^४ कारयेत् ॥

988. याज्ञवल्क्यः ।

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विधैर्वधैः ।
सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

989. विश्वः ।

स्तेनाः सर्व एवापहृतं धनिकस्य धनं दाप्या-
स्ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ।

990. नारदः ।

न त्वहोढान्विताश्चौरा वध्या राज्ञा ह्यनागसः ।
सहोढान् सोपकरणान् क्षिप्रं राजा प्रवासयेत्^५ ॥
सहोढान् सन्नोद्धान्, सोपकरणान् ससन्धिभेदनादौन्^६ ।

१ पुस्तकद्वये अथमेव पाठो दृश्यते, परं तेषु पुरुषवधादिभित्ति घातः समीचीन-
मया भातौति बोध्यम् ।

२ ब्राह्मणस्याधमतमस्येति पाठान्तरम् ।

३ यद्य स्वाध्यायनानिति पाठान्तरम् ।

४ प्रायश्चित्तमेति पाठान्तरम् ।

५ प्रसापयेदिति प्रशासयेदिति च पाठान्तरम् ।

६ ससन्धिभेदनादौनिति पाठान्तरम् ।

991.

चौरानधिकृत्य दण्डमनुः ।

अन्याद्योपात्तवित्तत्वाद्भनं येषां^१ मलात्मकम् ।
 ततस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥
 एतद्ब्राह्मणेतरचौरविषयम् ।

992.

कात्यायनः ।

मानवाः सद्य एवाहुः सहोढानां प्रवासनम् ।
 गौतमानामनिष्टं यत्प्राण्युच्छेदाद्विगर्हितम् ॥
 सहोढमसहोढं वा तत्त्वागमितसाहसम् ।
 संगृह्य^२ चिह्नमावेद्य सर्व्वस्वैर्विनियोजयेत् ॥
 अयःसन्दानगुप्ताश्च^३ मन्दभक्ता बलान्विताः ।
 कुर्युः कर्माणि नृपतेरामृत्योरिति कौशिकः ॥

अत्र कात्यायनवाक्ये वृत्तस्वाध्यायवतः प्रवासनं, तच्छून्यस्व
 धनवतः सर्व्वस्वहरणं, निर्धनस्य तु तथाविधस्य बन्धनादिकमभिप्रेतं
 ब्राह्मणविषयश्चेत् । तत्त्वागमितसाहसं तत्त्वेन आगमितं ज्ञापितं
 साहसं चौर्यं यस्य स तथा । पूर्व्वं बलान्विताः सन्तः अयःसन्दान-
 गुप्ता लौहनिगडवद्धा मन्दभक्ताः कर्ममात्रौपयिकवलजनकभोजन-
 भाजः^४ कर्माणि कुर्युरामृत्योरिति योजना^५ ।

१ तेषामिति पाठान्तरम् ।

२ प्रष्ट्येति प्रभूतेति च पाठान्तरम् ।

३ अयःसन्दानगुप्ताश्चेति पाठान्तरम् ।

४ कर्ममात्रौपयिकवलजनकभोजनभाज इति पाठान्तरम् ।

५ न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्ड इति चौरानधिकारे गौतमवचनमिति भागः ।

993.

तथा ।

परदेशाहृतं द्रव्यं स्वदेशे यः समाहरेत् ।
गृहीत्वा तस्य तद्रव्यमदण्डं तं विसर्जयेत् ॥

994.

वशिष्टः ।

स्तेनोऽनुप्रवेशान्न दुष्यति शस्त्रधारौ सहोढो
व्रणसम्पन्नश्च व्यपदिष्टश्चैकेषाम् ।

अनुप्रवेशः चौरानुगमनमाचम् । कस्तर्हि दुष्यतीत्यत्राह
शस्त्रधारौ शस्त्रग्रहणनिमित्तं विना तद्धारौ, सहोढः सलोभः,
चौरचिह्नव्रणसम्पन्नश्च, व्यपदिष्टश्चैकेषां शस्त्रग्रहणादिभिर्विनैव
आप्नोपन्यस्तचौर्यः ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे अप्रकाशतस्करदण्डतरङ्गः ।

१ न यथा भवेदिति, वैदेशेन यथा भवेदिति च पाठान्तरम् ।

२ चौरैव समनमाचमिति पाठान्तरम् ।

३ चौरचिह्नं वचनसम्पन्नयेति चौरचिह्नव्रणसम्पन्नयेति च पाठान्तरम् ।

अथ चौरान्वेषणं नाम चतुस्त्रिंश- तरङ्गः ।

995.

तत्र नारदः ।

सहोदग्रहणात् स्तेयं होढेऽसत्युपयोगतः ।
 शङ्का त्वसज्जनैकार्थ्यादनायव्ययतस्तथा ॥
 अहोढान्विमृशेच्चौरान् गृहीतपरिशङ्कया ।
 तथोपधाभि^१श्चित्राभिर्ब्रूयुस्तथ्यं यथा हि ते ॥
 देशं कालं दिशं नाम जातिं वासं प्रतिश्रयम् ।
 कृतकार्यसहायास्तु प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥
 वर्णस्वराकारभेदात्सन्दिग्धविनिवेदनात् ।
 अदेशकालवृत्तत्वान्निवासस्याविशोधनात् ॥
 असद्वयात्पूर्वचौर्यादसत्संसर्गकारणात् ।
 लेख्यैरप्यवगन्तव्या^२ न होढेनैव केवलम् ॥

सहोदग्रहणात्सलोद्ग्रहणात् होढेऽसत्युपयोगतः असति होढे
 लोद्ग्र उपयोगतः अन्यथान्भ्यकर्पूराद्युपयोगतः स्तेयं ज्ञेयम् । शङ्का
 तु स्तेयस्य असज्जनैकार्थ्यात्, असज्जनैर्भक्षपानाद्यासत्कैरेकार्थ्यात्
 एकप्रयोजनकत्वात्, अनायव्ययतस्तथा शङ्केति प्रथमद्वोकार्थः ।

१. क्वचित् मयोपधाभिः ।

२. लोकेरप्यनुगन्तव्या इति पाठान्तरम् ।

अहोढान् होढरहितान्, तथा गृहीतपरिशङ्कया उपधाभि-
 श्रित्वाभिव्याजैर्नानाविधैर्देशादिकं प्रष्टव्यास्ते यथातथं ब्रूयुरित्युत्तर-
 श्लोकार्थः । न होढेनैव चौरा अन्वेष्टव्याः किन्तु वर्णस्वराकारभेदा-
 दिभ्योऽपीति तदुत्तरश्लोकद्वयार्थः ।

996.

याज्ञवल्क्यः ।

ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्तेणाय पदेन वा ।
 पूर्वकर्मापराधौ च तथा चाशुद्धवासकः ॥
 अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या नामजात्यादिनिह्वैः ।
 द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च भिन्नशुष्कमुखस्वराः ॥
 परद्रव्यगृहाणाञ्च प्रच्छका गूढचारिणः ।
 निरायव्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

ग्राहकैर्गृह्यते चौर इति ग्राहकैश्चौरोऽयमिति निर्दिष्टः सन् ।
 गृह्यते ध्रियते इत्यर्थः । पदेन हरणदेशादारभ्य पादविम्बानु-
 सारेण । अशुद्धवासकः अपरिचितदेशवासः । नामजात्यादि-
 निह्वैः स्वस्य नाम्नो जात्यादेरपलापैरादिपदेन यामादिग्रहणम्
 विनष्टद्रव्यविक्रया हतद्रव्यैकदेशभृतद्रव्यविक्रयकत्तारः ।

997.

नारदः ।

गवादिषु प्रनष्टेषु द्रव्येषुपहृतेषु च ।
 पादेनान्वेषणं कुर्युरामूलात्तद्विदो जनाः ॥
 ग्रामे व्रजे विव्रीते वा यत्र तन्निपतेत्यदम् ।
 वोढव्यं तद्भवेत्तेन न चेत्सोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥

१ स इति पाठान्तरम् ।

२ इत्येषु प्रहृतेष्विति पाठान्तरम् ।

३ वोढव्यमिति पाठान्तरम् ।

पदे प्रमूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके ।
 यस्त्वासन्नतरो ग्रामो ब्रजो वा तत्र पातयेत् ॥
 सौमाध्वनि द्वयोर्यत्र स्तेनप्रायोऽशुचिर्जनः ।
 पूर्वापराधैर्दृष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥
 नैवान्तरौशान्न दिवो न समुद्रान्न चान्यतः ।
 दस्यवः संप्रवर्तन्ते तस्मादेवं प्रकल्पयेत् ॥
 ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चाण्डाललुब्धकादयः ।
 रात्रिसञ्चारिणो ये च बहिःकुर्युर्वहिश्चराः ॥

गवादिषु द्रव्येषु प्रनष्टेषु स्वयमेवापभ्रष्टेषु केनापि हतेषु वा
 तत्पादेनान्वेषणं कार्यम्^१ । ततो यस्य ग्रामे ब्रजे विवौते वा
 तत्पदं निपतेत्, तेन ग्रामादिमता तद्गोढयम्, अपहृतं गवादि-
 देयत्वेन स्वौकार्यम् । पदे कियद्दृष्टेऽपि तथाऽपरिचिते तत्सन्नि-
 हितग्रामे पातयेत्, सन्निहितग्रामद्वेषे यत्र ग्रामे स्तेनप्रायो दुर्जनो
 वसति तत्र पातयेत् । अन्यकल्पनं हि तदभावे तदित्येवं^२ गवादि-
 चौरान्वेषकः कार्य इति समुदायार्थः ।

998.

मनुः ।

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्निविक्रयाः ।
 चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥
 जोर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
 शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥

१ तत्पादेनान्वेषणं कार्य इति तत्पादेनान्वेषणं कार्य इति च पाठान्तरम् ।

२ तदभावादित्येवमिति पाठान्तरम् ।

एवंविधान्नृपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥

अपूपशाला कन्दुकशाला, वेगां वेष्ठागृहम्, मद्यान्नविक्रया मद्यान्नविक्रयस्थानानि । चैत्यवृक्षाः प्रौढपादपाः । सभाया उपात्त-
त्वात्तदन्यमेलके समाजपदं, कदाचित्तत्रापि चौरसम्भवात् ।
प्रेक्षणानि प्रेक्षणौघनृत्यादिस्थानानि । कारुकावेगनानि शिल्पि-
गृहाणि । गुल्मैः पदातिसमूहैः, अस्यैव विगोषणं स्थावरजङ्गमैः,
तत्र स्थितैः सञ्चरद्भिः पदातिसमूहैः चारैश्च तस्करप्रतिषेधार्थं
सम्भविचौराणि स्थानान्यनुचारयेदित्यर्थः ।

999.

नारदः ।

विचित्रैश्चारयेच्चारैश्चौरग्रहणतत्परैः ॥

तथा चान्ये प्रणिहिताः श्रेयाश्चित्रवादिनः ।

चारा ह्युत्सादयेयुस्तांस्तस्करान् पूर्वतस्कराः ॥

अर्थदानैर्महादानैः समाजोत्सवदर्शनैः ।

तथा चौरापदेशैश्च^१ कुर्युस्तेषां समागमम् ॥

ये तत्र नोपसर्पन्ति चारैः प्रणिहितैरपि ।

तेऽपि स्युः संग्रहीतव्याः सपुत्रज्ञातिवान्धवाः ॥

तांस्तत्र चौरान् गृह्णीयात्तान्विभाव्य विलोभ्य च^२ ।

अवधुष्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन तु ॥

१ चौराणां पदेशैश्चेति पाठान्तरम् ।

२ विलोभ्येति पाठान्तरम् ।

अचौरा अपि दृश्यन्ते चौरैः सह समागताः ।
यदृच्छया नैव तु तान्नृपो दण्डेन संस्पृशेत् ॥

1000.

कात्यायनः ।

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुद्धृतं^१ भुवि ।
चौरेण वा परिक्षिप्तं लोभ्रं यत्नात्^२ परीक्षयेत् ॥

1001.

भारदः ।

दस्युष्टे यदि नरे शङ्कते^३ तस्करेऽपि वा ।
यदि स्पृशति लेशेन कार्यः स्याच्छपथस्तथा ॥
लेशेन युक्तिलेशेन मुखगोपणादिना ।

1002.

याज्ञवल्क्यः ।

गृहीतः शङ्कया चौरो यद्यात्मानं न शोधयेत्^४ ।
दापयित्वा हृतं दण्डं^५ चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥

1003.

कात्यायनः ।

अचौरादापितं^६ द्रव्यं^७ चौरान्वेषणतत्परैः ।
उपलब्धे लभेरंस्ते द्विगुणं तत्र दापयेत् ॥

इति श्रीविवादरत्नाकरे चौरान्वेषणतरङ्गः ।

१ परिभ्रष्ट कामादुपगतमिति पाठान्तरम् ।

२ तद्यात्नात्क्षिति, पथत्यागदिति च पाठान्तरम् ।

३ शङ्का स्यादिति पाठान्तरम् ।

४ स्वात्मानं नैव शोधयेदिति पाठान्तरम् ।

५ द्रव्यमिति पाठो युज्यते ।

६ चौरवदापितमिति पाठान्तरम् ।

७ द्रव्यमिति पाठान्तरम् ।

अथ स्तेनातिदेशो नाम पञ्चत्रिंशत्तरङ्गः ।

1004.

तत्र मनुः ।

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि ताडयेत् ॥
अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
सन्निधातुंश्च मोषस्य हन्याच्चौरान्नरेश्वरः* ॥

एकं भक्तपदं सिद्धान्नपरम्, अपरं भक्तपदं तद्भूतिरिक्ताग्रनीय-
परम् । भाण्डं शस्त्रान्यचौर्योपकरणम् । अवकाशोऽवस्थानदेशः ।
अग्निद्वैध्यानुकूलः । सन्निधातुंश्च मोषस्य, मोषणीयस्य द्रव्यस्थाप-
हारानुकूलसन्निधानकारकान् । एतच्च भयाज्ञानविरहेण^१ नेयम् ।

1005.

याज्ञवल्काः ।

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।
कृत्वा चौरस्य हन्तुर्वा जानतो दण्ड उत्तमः ॥

अवकाशो वासस्थानम्, उदकं चौरोपष्टम्भकं, मन्त्रद्वैध्यापायो-
पदेशः, उपकरणं चौर्यसाधनं, व्ययोऽपहर्तुं गच्छतः पायेयम् ।

* यातवेदिति पाठान्तरम् ।

१ हन्याच्चौरान्नरेश्वर इति चौरानिवेश्वर इति च पाठान्तरम् ।

२ भयाज्ञानविरहेणेति, चौरभयाज्ञानविरहेणेति च पाठान्तरम् ।

1006.

नारदः ।

भक्तावकाशदातारः स्तेनानान्तु प्रसर्पताम् ।

शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥

शक्ता इति चौरावयहं^१ कर्तुं समर्था ये चौरांस्त्वजन्तौत्यर्थः ।

1007.

तथा ।

आह्वायकादेशकरास्तेषामन्तरदायकाः^२ ।

समदण्डाः स्मृताः सर्व्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

आह्वायकाश्चौराणां प्रेरकास्तेषामादेशकारिणः । अथवा
देशकरास्तेषां प्रेरकाः । अन्तरदायकाश्चौरावकाशदायकाः ।
समदण्डाश्चौरिणः । तान् चौरान् ।

1008.

चौराणामित्यनुवृत्तौ काव्यायनः ।

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृताः सर्व्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

भाण्डानां चोरितद्रव्याणां, प्रतिग्राहिणस्तेषां मुषितधनप्रति-
ग्रहकर्त्तारः ।

1009.

हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

प्रसह्य तस्कराणामवकाशभक्तप्रदांश्च ।

अन्यत्र राजाशक्तेः ।

अन्यत्रेति राजा चेच्चौरनिराकरणाप्रभविष्णुस्तदा स्वरक्षणाय
चौरभक्तादिदानेऽपि न दोष इत्यर्थः^३ ।

१ चौरावयहमिति पाठान्तरम् ।

२ श्वाशान्तरदायका इति पाठान्तरम् ।

३ चौरनिराकरणाप्रभविष्णुस्तदा चौराय स्वरक्षाय भक्तादिदानेऽपि न दोष इत्यर्थं
इति पाठान्तरम् ।

1010.

मनुः ।

योऽदत्तादायिनो हस्तास्त्रिसेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥

अदत्तादायिनश्चौरस्य । अपिशब्देन प्रतिग्रहादिसंग्रहः^१ ।

1011.

तथा ।

राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृतान् सामन्तांश्चैव देशितान्^२ ।

अभ्यागतेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम् ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।

शक्तितोऽनभिधावन्तो^३ निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥

राष्ट्राधिकृतान् ग्रामवासिनः, देशितान् ग्रामादिरक्षार्थमादि-
ष्टान्^४ प्रजानां चौरादिभिरुपहृतेषु क्रियमाणेषु मध्यस्थान् उपेक्षकान्
चौरवद्दण्डयेदिति वाक्यार्थः । ग्रामघाते ग्रामोपद्रवे हिताभङ्गे
ग्रस्थानुकूलजलवन्धविदारणे, मोषाभिदर्शने सुख्यमाणदर्शने, शक्ति-
तोऽनभिधावन्तो निर्वास्याः स्वदेशं त्यागयित्वाः, सपरिच्छदाः
सपरिवाराः^५ ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे स्तेनातिदेशतरङ्गः ।

१ प्रतिग्रहादीनि पाठान्तरम् ।

२ चोदितानिति मूले पाठः ।

३ अहि धावन्ता इति पाठान्तरम् ।

४ रक्षासंभारिण्यिति पाठान्तरम् ।

५ सपरिकरा इति पाठान्तरम् ।

अथ वर्गातस्तेयविशेषो नाम षट्त्रिंशतरङ्गः ।

1012.

तत्र मनुः ।

अष्टापाद्यं हि शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
पोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् शत्रियस्य च ॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ॥

अष्टापाद्यं अष्टभिरापद्यते गुण्यते इत्यष्टापाद्यमष्टगुणं किल्बिषं
दण्डरूपधनम् । तेनायमर्थः अविदुषः शूद्रस्य यो दण्डो विदुषस्त-
दष्टगुण एव वैश्यादिष्वपि । ब्राह्मणस्य पूर्णं वा शतं द्विगुणो वा
चतुःषष्टिर्दण्डो भवति । अत्र हेतुः, तदोषगुणविद्धि सः, हि
यस्मात्स ब्राह्मणस्यैरदोषगुणवित् । एवञ्च चौरगुणदोषवेदिताधिक्येन
दण्डाधिक्याच्छूद्रादिष्वपि न्यायसाम्येनैतन्नेयम् ।

येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः, तेन विट्चत्रविप्राणां
द्विगुणो द्विगुणो भवेत् । अविद्वच्छूद्रापेक्षया विदुषः शूद्रस्याष्ट-
गुणो यो दण्डस्तादृशमेव विट्चत्रियविप्राणां तेन द्विगुणो द्विगुणः
षोडशगुण-द्वात्रिंशद्गुण-चतुःषष्टिगुणो दण्ड इत्यर्थः ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे वर्गातस्तेयविशेषतरङ्गः ।

१ अवनुष्यते इति पाठान्तरम् ।

२ वैश्यादिष्वपि शोधयति पाठान्तरम् ।

अथ स्तेनालाभे हृतदानं नाम सप्तत्रिंशतरङ्गः ।

1013.

तत्रापस्तम्बः ।

ग्रामेषु नगरेष्वार्यान्^१ शुचीन् सत्यशीलान्
प्रजागुप्तये निदध्यात् । तेषां पुरुषास्तथागुणा एव
स्युः सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यं क्रोशो
ग्रामेभ्यः ।

नगरग्रामयोश्च तत्पर्यन्तभूमौ योजनरूपायां क्रोशरूपायां वा ये
रक्षकास्ते तत्र मुषितं दापयितव्या इत्यर्थः । ग्रामेभ्य इत्यवधिरपि
रक्ष्यो विवक्षितः । ल्यब्लोपे पञ्चमौ ।

1014.

कात्यायनः ।

गृहेषु मुषितं राजा चौरग्राह्यांस्तु दापयेत् ।

आरक्षकांस्तु दिक्पालान् यदि चौरौ न लभ्यते ॥

चौरग्राह्यौराम्बेदणे विग्रिष्य नियुक्तः । आरक्षको ग्रामरक्षा-
नियुक्तः । दिक्पालो दिवु नियुक्तो देशपतिर्यस्य^२ प्रसिद्धिः । अत्र
च गृहेष्विति उपलक्षणं यथासम्भवमुषितदाहत्वम् ।

१ ग्रामेषु नगरेष्वार्यान् इति पाठान्तरम् ।

२ देशपतिरिति यस्येति पाठान्तरम् ।

1015.

याञ्चवत्कृतः ।

ग्रामेषु च भवेद्दोषो ग्रामभर्तुरवैक्षिते^१ ।
 विवृतभर्तुश्च पथि चौरोद्धर्तुरवैतके ॥
 स्वसौमि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यच्च गच्छति ।
 पञ्चग्रामौ वहिःक्रोशात् दशग्राम्यथवा पुनः ॥

ग्रामः ग्रामाध्यक्षः । ग्रामग्रामवहिःसौमाभ्यन्तरतद्दहिःसौमा-
 भ्यन्तरतद्दहिर्भूतदेशेषु^२ चोरितं राज्ञा^३ ग्रामरक्षकवहिःसौमा-
 रक्षकेभ्यो^४ दापयितव्यम् । यदि पदं वा गच्छति, यदि तु
 पदमेव गच्छति, तदा तत्त्वामिभ्य एव, यदा तु वहिःसौमायां
 चौरोद्धर्ता न कृतः, समन्ततश्च तस्यां वधक्षोरणं वा कृतं, तदा
 तत्सन्निहितग्रामे^५ समाधेयन्तु, तत्र पञ्चत्व-दशत्वयोः प्रायिक-
 तयाऽनुवादः^६ ।

1016.

तथाच नारदः ।

गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः^७ ।
 मृग्यो वाप्यथ वा^८ मोषं पदं यदि न निर्गतम् ॥

१ घातितेषु कृतो दोषो ग्रामभर्तुर्न विज्ञातौति, घातितेषु कृतो दोषो ग्रामभर्तु-
 रनिर्वृते इति च पाठान्तरम् ।

२ मद्दहिर्भूतेषु देशेष्विति पाठान्तरम् ।

३ नभक्षेति पाठान्तरम् ।

४ रक्षिभ्य इति पाठान्तरम् ।

५ सन्निहितग्रामे इति, तस्मिन् सन्निहितग्रामे इति च पाठान्तरम् ।

६ प्रायिकतयाद्येवाद् इति प्रायिकत्वमिति च पाठान्तरम् ।

७ दृश्येत न चौरः प्रतिपन्नत इति पाठान्तरम् ।

८ दाप्योऽप्यथा इति पाठान्तरम् ।

निर्गते तु पदे तस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् ।
सामन्तान्मार्गपालांश्च^१ दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥

गोचरे विषये । तस्मान्निर्गते तु पदे तत्र पदं याति, तत् स
दद्यात्, न चेदतिर्दृश्यते, तदा सामन्तादयो दद्युरित्यर्थः ।

1017.

कात्यायनः ।

ग्रामान्तेषु^२ हृतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं प्रदापयेत् ।
विवीते स्वामिना देयं चौरोद्धर्ता त्ववौतके ॥

1018.

विष्णुः ।

चौरापहृतं द्रव्यं सर्वमेव सर्ववर्णैर्भ्यो^३ दद्यात् ।
अनवाप्य स्वकोपादेव दद्यात् ।

1019.

कात्यायनः ।

स्वदेशे यस्य वा किञ्चिद्धृतं देयं नृपेण तत् ।
मृत्कृतीयात्तत्स्वयं नष्टं प्राप्तमन्विष्य पार्थिवः ॥
चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रतिपादयेत् ।
तदभावेऽपि मूल्यं स्यादन्यथा किल्बिषौ नरः^४ ॥
लब्धे च चौरे यदि च मोषस्तस्मान्न लभ्यते ।
दद्यात्तमथवा चौरं दापयेद्वा यथेष्टतः ॥
चौरं वा धनं वेति विकल्पः ।

१ मार्गपालांश्चेति पाठान्तरम् ।

२ कश्चित् ग्रामाक्षर इति पाठः ।

३ सर्ववर्णैर्भ्य इति पाठान्तरम् ।

४ भवेदिति पाठान्तरम् ।

1020.

वृद्धमनुः ।

तस्मिंश्चेद्दाप्यमानानां^१ भवेन्मोषे^२ तु संशयः ।
 मुषितः^३ शपथैः शाप्यो बन्धुभिर्वा विशोधयेत् ॥
 यस्मादपहृताल्लब्धं द्रव्यात्स्वल्पन्तु स्वामिना ।
 तच्छेषमाप्नुयात्तस्मात्प्रत्यये स्वामिना कृते ॥

इयन्मुषितमियदिति^४ मुषितः शपथं कारयितव्यो निर्णयार्थं
 बन्धुभिर्वा विशोधयेत् । इयन्मुषितं मयेति मुषितेन प्रत्यये कृते,
 तदेकदेशे चौराङ्गभे, तस्मादेव शेषो याङ्यो^५ यद्यसौ बलवत्प्रमाणं
 स्वकर्तृकशेषानपहारे दर्शयतीत्यर्थः^६ ।

1021.

याज्ञवल्क्यः ।

शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।
 अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः ॥
 पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे^७ ।
 महिषोद्भ्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

शौल्किकैः शस्त्राधिकृतैः, स्थानपालैः स्थानरक्षाधिकृतैर्वा,
 नष्टमपहृतं द्रव्यं तत्, आहृतं प्राप्तं तत्, यदा संवत्सराभ्यन्तरे

१ यस्मिंश्चेद्दाप्यमानानामिति पाठान्तरम् ।

२ भवेद्भुजे इति पाठान्तरम् ।

३ मुषिते इति पाठान्तरम् ।

४ इयन्मुषितं मयेतीति पाठान्तरम् ।

५ शेषं याङ्यमिति पाठान्तरम् ।

६ न दर्शयतीति पाठो युज्यते इति शोधम् ।

७ भाषके इति पाठान्तरम् ।

स्वाम्यागत्य मिलति, तदा राज्ञा स्वामिने दापयितव्यम्^१ ।
संवत्सरादनन्तरञ्च शौक्तिकादिभ्यो गौतमोक्तमंशं दत्त्वा राजा
स्वयमेव गृह्णीयात् ।

संवत्सराभ्यन्तरे च राज्ञो याज्ञवल्क्य एव पणानित्यादिना
भागमाह । एकशफे एकरवुरे अश्वादाविति यावत्, पणान् चतुर
इत्यन्वयः । पादं चतुष्पणपादं पणमिति यावत् ।

1022.

अथ गौतमः ।

प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे तु ब्रूयुर्विख्याप्य
संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्द्धमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः श्रेयम् ।
चतुर्थं खण्डं भवतीति शेषः ।

1023.

मनुः ।

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।
संवाद्य रूपं संस्थादौन् स्वामी तद्रव्यमर्हति ॥
अवेदयंस्तु नष्टस्य देशं कालञ्च तत्त्वतः ।
वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्समं दण्डमर्हति ॥
आददौताय षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः ।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।
यांस्तत्र चौरान् गृह्णीयात्तान्वाजेभेन ताडयेत् ॥

अनुयोज्यः प्रष्टव्यः । रूपं शुक्रादिरूपं, संख्या चतुष्कादिका,
आदिपहणादपहृतजात्यादिकं, प्रनष्टाधिगताप्रनष्टाधिगतरक्षितात् ।
विकल्पस्तु रक्षणकेशस्याल्पत्वमथत्वमहत्त्वेनेत्यः । याज्ञवल्क्योक्तैक-
शफादन्यविषयज्ञैतत् । प्रनष्टाधिगतं, पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतं,
युक्तैश्चैतद्रक्षणपरैः । इमेन गजेन ।

1024.

आपस्तम्बः ।

प्रमादादरण्ये पशूनुत्सृष्टान् ग्राममानीय
स्वामिभ्योऽवसृजेत्युनः प्रमादे सक्तद्वरुध्य तत ऊर्ध्वं न
सृज्येत^१ ।

अरण्यरक्षक इति शेषः । न सृज्येतं न वादं^२ कुर्यादित्यर्थः ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे हृतदानतरङ्गः ॥

१ ऊर्ध्वमसृज्येति पाठान्तरम् ।

२ असृज्येति पाठान्तरम् ।

३ वादस्तमिति पाठान्तरम् ।

अथ साहसनामाऽष्टत्रिंशतरङ्गः ।

1025.

तत्र नारदः ।

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्षणम् ।
पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥
एतत्^१ केषाञ्चित्पञ्चसु^२ साहसानुकीर्त्तनम् ।

1026.

प्रकृतं स्वाभिमतमाह ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।
तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

अत्र च साहसे बलरक्षितुर्न ज्ञानवारणं, चौर्यं तु तस्य ज्ञान-
वारणमिति विशेषः । तदये नारद एव वक्ष्यति^३ ।

1027.

तथा ।

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमं तथा ।
उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
फलमूलोदकादीनां श्लेषोपकरणस्य च ।
भङ्गाश्लेषोपमर्दाद्यैः^४ प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

१ रतौति पाठान्तरम् ।

२ परमेति पाठान्तरम् ।

३ नारदो वक्ष्यतीति पाठान्तरम् ।

४ भङ्गाश्लेषोपमर्दाद्यैरिति पाठान्तरम् ।

वासःपञ्चन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदारप्रधर्षणम् ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

आदिशब्दार्थोऽपि अन्तरात्प्रस्यते^१ । चेत्रोपकरणं इत्यादि,
गृहोपकरणमुदूखलादि^२ ।

1028.

तथा ।

तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्त्वच कौर्त्त्यते^३ ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिच्छलेन तु ॥

आक्रम्य रक्षितुर्ज्ञाने सत्त्वेन वा बलेन च^४ ।

आधिः पौडनं साहसं, क्लेन तु रक्षितुर्ज्ञानवारणेन स्तेय-
मित्यर्थः^५ ।

1029.

मनुः ।

स्यात्साहसन्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ॥

अयमर्थः, यत्र रक्षकसमक्षमेव द्वियते, असौ सान्वयोऽपहारः
साहसम् । यत्र तु रक्षकासमक्षे परद्रव्यं गृहीत्वापलापः क्रियते,
तत्सोद्यम् । मनुरपि नारदेन सहेकार्यं एव ।

१. मुन्यन्तरात्प्रस्यते इति मुन्यन्तरवचनाद्गृहीतव्य इति च पाठान्तरम् ।

२. गृहोपकरणं इत्युपपत्तादिति पाठान्तरम् ।

३. तत्र दृश्यते इति पाठान्तरम् ।

४. एवेन चेति पाठान्तरम् ।

५. स्तेयमित्यन्वय इति पाठान्तरम् ।

1030.

दृष्टस्यतिः ।

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितम्^१ ।
 द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्यम उत्तमः ॥
 क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।
 विनाशयन् हरन्दण्डः शताद्यमनुरूपतः ॥
 पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणन्तथा ।
 हिंसयन्श्चौरवद्वाप्यो दिशताद्यं दमं तथा ॥
 स्त्रीपुंसौ हेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।
 कौशेयञ्चोत्तमद्रव्यमेपां मूल्यसमो दमः ॥
 द्विगुणः कल्पनीयश्च पुरुषापेक्षया नृपैः ।
 हर्ता च घातनीयः^२ स्यात्प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

शताद्यं शतावरं दिशतान्नः । अनुरूपतः विनाशितापहत-
 मूल्यानुसारेण । पुरुषापेक्षया आरुदरिद्रपुरुषापेक्षया । अत्र
 यस्य मूल्यमात्रं सम्भवति, तस्य तन्मात्रं, यस्य त्वधिकं, तस्य
 द्विगुणो दण्डः । यस्य तु न मूल्यमात्रमपि, अतिप्रसङ्गिचौर्ये^३ तस्य^४
 वध इति व्यवस्था ।

1031.

साङ्ख्यानुवृत्तौ नारदः ।

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
 मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

१ परिकीर्तितमिति पाठान्तरम् ।

२ हर्तावघातनीय इति पाठान्तरम् ।

३ अतिप्रसङ्गिचौर्ये इति च पाठान्तरम् ।

४ यस्येति पाठान्तरम् ।

वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ।
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥
 स्यातां संव्यवहार्यौ द्वौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।
 धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥

शतावरः शतमवधिर्यत्र तत् शतावरं शताधिकमित्यर्थः । एवञ्च
 पञ्चशतावरोऽपि । अत्रापि सत्पुरुषाद्यपेक्षया व्यवस्था । तदङ्गच्छेदः
 साहसकरणौभूताङ्गच्छेदः^१ । पूर्वयोः प्रथममध्यमसाहसयोः ।

1032.

याज्ञवल्क्यः ।

सामान्यप्रभवद्रव्यहरणात्साहसं स्मृतम् ।
 तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निह्ववे च चतुर्गुणः ॥
 अभिघाते तथा भेदे च्छेदे कुद्यावघातने ।
 पणान्दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्यं तथा ॥

सामान्यं नानास्वामिकं, हर्तुरन्यस्वामिकत्वविवक्षा, तेन पर-
 द्रव्यहरणे साहसे चतुर्गुणमूल्याद्विगुणः । तत्रैवापि निह्ववे चतुर्गुण
 इति पूर्वश्लोकार्थः । कुद्यावघातादिरूपे साहसे द्वितीयपादम्^२ ।

अभिघातो बन्धश्रियिलीकरणहेतुः^३, भेदः कापि बन्धादि-
 विघटनं, हेतोर्दौर्घीकरणम्, एभ्यो बलवान्निर्दोऽभिघातनम्^४ एषु
 कुद्याभिघातादिषु यथाक्रमं पञ्चदशविंशतिचत्वारिंशत्पणा दण्डाः ।

१ साहसकरणभूताङ्गच्छेद इति साहसकर्तृभूताङ्गच्छेद इति च पाठान्तरम् ।

२ द्वितीयपदमिति पाठान्तरम् ।

३ अभिघातोऽत्र श्रियिलीकरणहेतुरिति पाठान्तरम् ।

४ बलवन्निर्दोऽभिघातनमिति पाठान्तरम् ।

अभिघातादौ तु यावत्कुशं मन्दैभृतं, तावदपेक्षयाऽपि^१ साहस-
कर्त्तृपार्थं ।

1033.

मनुः ।

द्रव्याणि^२ हिंस्याद् यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च सत्समम् ॥
अत्रापि विरोधपरिहारे विषयादिवैशिष्ट्यमुन्नेयम् ।

1034.

तथा ।

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ट्रमयेषु च ।
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥

चार्मिकं चर्ममयमुपानहादि । चर्मचार्मिकेति प्रथमचर्मपदं
स्फुटार्थं वदन्ति । काष्ठमयं प्रस्त्रादि, लोष्ट्रमयं घटादि । अत्र
पुष्पादौ मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पूर्वमुक्तो दृहस्पतिना, मनुना
पुष्पादावेव शताद्यदण्डवर्णनं पुष्पादिवैशिष्ट्येन व्यवस्थाप्यम्, अत्र
पुष्पादिस्त्रामितोषद्योत्पाद्यो^३ न्यायसाम्यात् ।

1035.

कात्यायनः ।

क्षतं भङ्गोपमद्वौ वा कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।
प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वाम्युदाहृतः ॥

१ तावत्कुञ्जीकरषमिति पाठान्तरम् ।

२ द्रव्यं हिंस्याच्चिति पाठान्तरम् ।

३ तीषोऽप्युत्पाद्य इति पाठान्तरम् ।

क्षतं किञ्चिन्नागः, भङ्गोऽर्द्धनागः, उपमर्दः सर्वनागः । द्रव्य-
मिह कुद्यातिरिक्तम्^१ । महामूल्यमन्त्याभिघातेनाऽय्यनुपयुक्तां यद्
याति स्फटिकादि, तदभिप्रेतम् । तेन नाभिघाते तथा भेदे इत्यादि
याज्ञवल्क्येन विरोधः । नापि परस्परं लघुगुणानां क्षतादीनां
समानदण्डप्रयोजकत्वमिति ।

1036.

याज्ञवल्क्यः ।

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशाऽऽद्यः पणान्दण्डो द्वितौयो मध्यमं दमम् ॥

गृहे परगृहे । दुःखोत्पादि कण्टकादि । प्राणहरं सर्पादि ।
षोडशपणानाद्यो दुःखोत्पादिद्रव्यप्रक्षेपो दण्डः । मध्यमं पण-
पञ्चशतम्^२ ।

1037.

दण्ड इत्यनुक्तौ विष्णुः ।

गृहकुद्याद्युपज्ञो^३ मध्यमसाहसं तच्च योजयेत् ।

तत् गृहकुद्यादिभेत्ता योजयेत्प्रतिसंस्क्रुयात् । पूर्वं याज्ञ-
वल्क्येन कुद्यामात्रसम्बन्धिनि भेदमात्रे दण्डपणात्मको^४ दण्ड उक्तः ।
इह च गृहसहितकुद्यादिगते प्रौढविदारणे मध्यमसाहसमित्य-
विरोधः^५ ।

१ कुद्यातिरिक्तमिति पाठान्तरम् ।

२ परस्परमिति पाठान्तरम् ।

३ पणशतपञ्चकमिति पाठान्तरम् ।

४ गृहकुद्याद्युपभेत्तेति पाठान्तरम् ।

५ विंशतिपणात्मक इति पाठान्तरम् ।

६ मध्यमसाहसमुक्तमित्यविरोध इति पाठान्तरम् ।

1038.

तथा ।

गृहपौडाकरं द्रव्यं क्षिपन्दण्डः पणशतम् ।

अत्र पौडाकरद्रव्यस्य गृहे क्षेपं कुर्वतः षोडशपण्डण्डाभिधानं
याज्ञवल्क्यस्य, विष्णोश्च तत्रैव पणशतदण्डाभिधानम् । तदत्र
पौडातिग्रयहेतुत्वाहेतुत्वाभ्यां व्यवस्था ।

1039.

तथा ।

साधारणापलापौ च प्रेषितस्याप्रदाता च पितृ-
पुत्राचार्ययाज्यर्त्विजामन्योन्यमपतितत्यागी च^१ । न च
तान् जघ्नात्शूद्रप्रव्रजितानां^२ दैवे पित्र्ये भोजक-
श्चायोग्यकर्मकारौ च समुद्रगृहभेदकश्चानियुक्तशपथ-
कारौ^३ च पशूनां पुंस्त्वाभिघातकारौ^४ च ।

प्रव्रजितशब्दोऽत्र बौद्धादिशब्दपरः^५ । समुद्रगृहभेदको मुद्रित-
गृहसुद्रामोचकः । अथे वर्त्तमानमनियुक्तमिति पदमत्रापि
थोक्तम् ।

१ पत्वं शतमिति पाठान्तरम् ।

२ नचेति पाठान्तरम् ।

३ अन्येषामपतितानां त्यागी अन्योन्यपतितत्यागी चेति पाठान्तरम् ।

४ शूद्रस्य प्रव्रजितामिति पाठान्तरम् ।

५ अनियुक्तश्च शपथकारौति पाठान्तरम् ।

६ पुंस्त्वोपघातकारौति पाठान्तरम् ।

७ बौद्धादिपर इति पाठान्तरम् ।

1040.

पुनर्विंशः ।

अस्पृश्यः कामचारेण स्पृशन्नस्पृश्यान् वध्यः^१ ।
रजस्वलां शिफाभिस्ताडयेत् ।

कामचारेण स्वेच्छया । रजस्वलां स्पृशन्तौमिति शेषः ।
शिफाभिर्वृत्तनेचैः^२ ।

1041.

याज्ञवल्कलः ।

अर्थाक्रोशातिक्रमकृद्भातृभार्याप्रहारकः ।
सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकः ॥
सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।
पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥
स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधावकः ।
अकारणे च विक्रोष्टा चाण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥
शूद्रप्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योऽयोग्यकर्म्मकृत् ॥
वृक्ष-क्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
साधारणस्यापलापी दासौगर्भविनाशकः ॥
पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्य्यशिष्यकाः ।
एषामपतितान्योन्यत्यागौ च शतदण्डभाक् ॥

१ स्पृशन् वध्य इति पाठान्तरम् ।

२ वृत्तनेचैरिति पाठान्तरम् ।

अर्घ्योऽर्घाहं आचार्य्यादिः । अतिक्रम आञ्जालङ्गनं, प्रहार-
स्ताडनम् । सन्दिष्टस्य प्रेषितस्य । सामन्ताः स्वगृहचेचादि-
स्यायिनः । कुलिकाः स्वकुलजाताः^१ । आदिशब्दादन्येऽपि
स्वयामोद्भूताः स्वदेशोद्भूताश्च गृह्यन्ते । स्वच्छन्दविधवागामौ
नियोगाभावेऽपि तद्गामौ । विकुष्ठे चौराद्याक्रान्तेराहते^२ अनभि-
धावकः शक्तः सन्निति शेषः । अयुक्तं ग्रपथं स्वमातरं गृह्यामौ-
त्याद्याशयम्^३ ।

अयोग्यः शूद्रादिः, अयोग्यं कर्म प्रतियहादि, तेन प्रतियहाद्य-
योग्यः मन् प्रतियहादिकारौत्यर्थः । वृच-चुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्थेति-
वृचाणामौषधादिना पुंस्त्वस्थ फलप्रसवशक्तेः प्रतिघातकः । एवं
चुद्रपशूनां हस्त्वाद्यपेक्षया । साधारणापलापौ अन्यसाधारणं द्रव्यं
स्वसाधारणीकृत्य वञ्चकः^४ । वृषेति पाठे वृषो बलौवर्द्ध इति
नेयम्^५ ।

1042.

मनुः ।

न माता न पिता न स्त्रौ न पुत्रस्थ्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान्वाजा दण्ड्यः शतानि षट् ॥
त्यागो विहितसत्काराद्यनाचरणं, स्त्रीशब्दोऽत्र पत्नीपरः ।

१ कुलजाता इति पाठान्तरम् ।

२ आञ्जाने कृते इति पाठान्तरम् ।

३ इत्याद्याकारमिति पाठान्तरम् ।

४ अपरसाधारणे द्रव्ये भिष्क्यवञ्चक इति पाठान्तरम् ।

५ ज्ञेयमिति पाठान्तरम् ।

1043.

शङ्खलिखितौ ।

न मातापित्रोरन्तरमिच्छेत्युचः^१ कामं मातुरेव यत्
सा हि साधारणी पोषणीया च^२ न पुत्रः^३ प्रति-
मुच्येतान्यत्र सौत्रामणीयागाज्जीवनृणान्मातुरेव-
मत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा गुणवन्तः सर्व्व
एवात्याज्याः, यस्यजेत्कामादपतितान्^४ स दण्डं
प्राप्नुयाद्विशतम् ।

अत्र विष्णु-याज्ञवल्क्ययोः शतदण्डो विदुषोरन्योन्यत्यागे ।
मनुस्मृत्युषट्शतदण्डो विदुषा कामादेकतरत्यागे । शङ्खलिखितयो-
र्द्विशतदण्डस्तु कामादविदुस्तथा एकतरेण त्यागे । एवञ्च विदुषो-
रन्योन्यत्यागेऽप्यन्यैव दिशा दण्ड ऊह्यः ।

1044

तथा ।

न मातापितरावतिक्रामेन्न गुरून् । त्रयाणामतिक्रामेऽङ्गच्छेदः ।

अतिक्रमोऽत्र पदाभिघातः । अभिघातकरणस्यैवाङ्गस्य च्छेदनम्

1045.

विष्णुः ।

येषां देयः पन्थास्तेषामपथदायौ कार्यापणानाञ्च

१ अन्तरं विच्छेदं न इच्छेत् कामं विधेयत इत्यर्थः मातुरेव अन्तरं न इच्छेत् ।
अच्छेत् पुत्र इति पाठान्तरम् ।

२ पोषणी चेति पाठान्तरम् ।

३ न पुत्रः प्रतिमुच्येत मुक्तो न भवेदित्यर्थः ।

४ यस्यजेदपि तान् कामादपतितानिति पाठान्तरम् ।

विंशतिं^१ दण्डः । आसनाहंस्यासनमद्दच्च^२ पूजाहं-
मपूजयंश्च प्रातिवेश्यब्राह्मणनिमन्त्रणातिक्रामौ च
निमन्त्रयित्वा भोजनादायौ च निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा
अभुञ्जानः स्वर्णमापकं^३ निकेतयितुश्च द्विगुणम्^४ ।

येषामिति येषां पन्था देयो भवति, तेषामपथदायौ पथिदायौ
न भवतौत्यर्थः^५ । निकेतयितुर्निमन्त्रयितुः । प्रातिवेश्यब्राह्मण-
निमन्त्रणातिक्रामौ असत्यपि दोषे प्राप्ते निमन्त्रणावसरे निर-
न्तरगृहवासिब्राह्मणनिमन्त्रणास्वीकारौ ।

1046.

मनुः ।

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।
अर्हावभोजयन्विप्रौ दण्डमर्हति माषकम् ॥

कल्याणे विंशतिद्विजे-विंशतिर्द्विजा भोज्या यत्र तत्र । तेन
तत्र कल्याणे प्रातिवेश्यानुवेश्यौ निरन्तरैकान्तरगृहवासिनौ विप्रौ
भोजनार्हावभोजयन्माषकं दण्डमर्हति । माषकश्चात्र रौष्यो बोद्धव्यः ।
उत्तरकोके मानवेन अधिके भूतितुल्यात्मके प्रातिवेश्यत्रोचियाभोजन-
रूपेऽपराधे विशिष्य द्विरण्यमाषकदण्डाभिधानादिति हलायुधः ।

१ क्रापापथपथविंशतिमिति पाठान्तरम् ।

२ अमर्हंस्याहंशं कुर्वन्तिमिति पाठान्तरम् ।

३ सुवर्णमधिकमिति पाठान्तरम् ।

४ विगुणमित्येति पाठान्तरम् ।

५ तेषामपथदायौ न भवेदित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

1047.

मत्स्यपुराणे ।

आमन्वितो द्विजो यस्तु वर्त्तमानः प्रतिग्रहे ।
निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्योऽष्टशतं दमम् ॥

प्रतिग्रहार्थनिमन्वितो विना कारणेन यो न गच्छति, तस्या-
ष्टोत्तरशतं पणा दण्ड इत्यर्थः ।

1048.

तथा ।

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दाप्यः पणान्दश ।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यांस्तु तद्वदेवानिमन्वयन् ॥

तरिको^१ नद्यादिमन्तरणशुल्कग्रहणनियुक्तः^२ । ब्राह्मणाश्च ते
प्रातिवेश्याश्चेति ब्राह्मणप्रातिवेश्याः ।

1049.

मनुः ।

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो ह्यैरण्यञ्चैव^३ माषकम् ॥

तदन्नं तद्द्वोज्यमन्नं द्विगुणं दाप्योऽभोजिताय, ह्यैरण्यञ्चैव
माषकं राज्ञे ।

1050.

मनुः ।

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दमः ।
यस्तयोः सान्तरः स्यात्तु तस्य तूत्तमसाहसम् ॥
सान्तरः स्यात्तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोधमुत्पादयेत् ।

१ तरिज इति पाठान्तरम् ।

२ नद्यादिमनुः शुल्कग्रहणनियुक्त इति पाठान्तरम् ।

३ ह्यैरण्यञ्चैवेति पाठान्तरम् ।

1051.

याज्ञवल्क्यः ।

पितापुत्रविरोधे तु माश्लिषस्त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोर्थः स्यात्तस्याप्यष्टशतो दमः ॥

अष्टशतो दमः, अष्ट शतानि यस्मिन्दमे सोऽष्टशतो दमः ।
अत्र चोत्कृष्टगुणेन पित्रादिना विरोधे विष्णुक्तो दमः, न्यूनगुणेन तु
विरोधे याज्ञवल्क्योच्य इति ज्ञेयम् । मिताचरायान्तु तस्याप्यष्टगुणो
दम इति पठितं व्याख्यातञ्च पितापुत्रयोः कलहं यः साध्यमङ्गौ-
करोति, पुनः कलहं कारयति^१ स पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तयोः
सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवति, चकाराद्यस्तयोः कलहं कारयति,
सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान्दण्ड्य इति ।

1052.

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

अभक्ष्येण ब्राह्मणस्य दूषयित्वा^२ षोडश सुवर्णान्^३
जात्यपहारिणा शतं, सुरया वध्यः । क्षत्रियं दूषयितु-
स्तद्वृद्धं, वैश्यं दूषयितुस्तद्वृद्धं, शूद्रं दूषयितुः प्रथम-
साहसम्^४ ।

अभक्ष्यं विष्णुचादि । जात्यपहारि सुराव्यतिरिक्तं लशुनादि,
सुरायाः पृथगुक्त्वात् । शूद्रस्याभक्ष्यं कपिलादुग्धादि, निषिद्धं
पञ्चनखमांसादि, तद्वृद्धं तद्वृद्धमित्यत्राव्यवहितस्तत्पदार्थः ।

१ न पुनः कलहं कारयतीति पाठान्तरम् ।

२ ब्राह्मणदूषयिता इति पाठान्तरम् ।

३ पणामिति पाठान्तरम् ।

४ प्रथम साहसमिति पाठान्तरम् ।

1053.

याज्ञवल्क्यः ।

द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।
 क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्हिकम् ॥

1054.

मनुः ।

अभक्ष्यमथवाऽपेयं वैश्यादीन् प्राशयन्^१ द्विजान् ।
 जघन्यमध्यमोत्कृष्टान् दण्डानर्हद्यथाक्रमम् ॥
 पणाः शूद्रे भवेद्दण्डश्चतुःपञ्चाशदेव तु ।

अत्र विष्णुको दण्डो ब्राह्मणादिषु उत्तमेषु दूषितेषु, मन्वाद्युक्त-
 यानुत्तमेखित्यविरोधः ।

1055.

तथा ।

शासितारः^२ स्वयं कार्य्या राज्ञा निर्विषयास्तु^३ ते ।
 अनेन स्वयमेव जात्यपहारिणो ये अभक्ष्यभक्षणं कुर्वन्ते, ते
 स्वदेशाद्राज्ञाऽपसारणीया इत्युक्तम् ।

1056.

अत्रैव विष्णुः ।

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः ।

1057.

याज्ञवल्क्यः ।

जारं चौरेत्यभिवदन्दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
 उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणौकृतम् ॥

१ पाचयन्निति पाठान्तरम् ।

२ शासितार इति पाठान्तरम् ।

३ भिषांसनास्तु ते इति पाठान्तरम् ।

यो जारं कुलभंगादिभयाच्चौर इति अपद्भुते^१ स पञ्चगतं
पणानि^२ दण्डः । यदि तु तस्मादेवोत्कोचरूपं धनं गृह्येत्वा जारं
सुञ्चति, तदा तदुत्कोचधनादष्टगुणं दाप्य इत्यर्थः ।

1058.

तथा ।

मृताङ्गल्लग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोढुर्दण्डो मध्यमसाहसः ॥

मृताङ्गल्लग्नं वस्त्रादि, येन धृतेन चियते, मृतो वा येन दृश्यते
तत् । तद्रूपमप्रकाश्य विक्रेतुर्मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । गुरो-
स्ताडयितुस्ताडनहेतावनुपस्थिते इति शेषः । राजयानासनारोढुः
राजाज्ञां विनेति^३ शेषः ।

1059.

मनुः ।

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

मणौनामपवेधे तु दण्डः प्रथमसाहसः ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टजातिभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

१ अदत्तौति पाठान्तरम् ।

२ पञ्चशतपणानौति पाठान्तरम् ।

३ राज्ञा विनेति पाठान्तरम् ।

अभिचारेषु सर्वेषु श्येनादिरूपेण^१ अनपराधिनं प्रति क्रिय-
माणेषु, मूलकर्माणि च भेषजादिप्रयोगे अनानुरहितैषिभिः क्रियमाणे ।
कृत्यासु उच्चाटनादिरूपासु असदृशीषु कर्तुर्दिशतो दम इति
पूर्वश्लोकार्थः । अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे असद्रव्यसंसर्गेण दुष्टत्वापादने,
घेषां भेदनमात्रेणैव विघटनं तेषां भेदे, मणूनां मुक्तादीनां
अपवेधने, प्रथमसाहसो दण्ड इति द्वितीयश्लोकार्थः । यो वैश्यादि-
रुत्तरष्टस्य जत्रियादेः कर्मणा जीवेत्, तं धनहीनं कृत्वा स्वराष्ट्रा-
न्निःसारयेदिति तृतीयश्लोकार्थः ।

1060.

याज्ञवल्क्यः ।

विप्रत्वेन तु शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ।

विप्रत्वेन ब्राह्मणलिङ्गधारणेन ।

1061.

मनुः ।

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः ।

प्रतिकुर्यात्स तत्सर्वं दद्यात्पञ्चशतानि च ॥

संक्रमो जलोपरि गमनोचितः काष्ठादिवन्धः, साकम् इति^१
यस्य प्रसिद्धिः, ध्वजो देवतायतनादिचिह्नम् । यष्टिर्हृत्तडागाय-
तनादिषष्टिः^२ । प्रतिमा देवतादिप्रतिष्ठतिः । प्रतिकुर्यात्पूर्व-
वत्कुर्यात् ।

१ श्येनघात्रादिष्विति पाठान्तरम् ।

२ शंका इति पाठान्तरम् ।

३ यष्टिरष्टनामायतनादिषष्टिरिति पाठान्तरम् ।

1062.

काव्यायनः ।

हरेर्द्भिन्द्याद्देहापि देवानां प्रतिमां यदि ।
तद्गृहञ्चैव यो भिन्द्यात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

1063.

विष्णुः ।

अभक्ष्यस्य चाविक्रेयस्य विक्रयौ देवप्रतिमाभेदकश्च
उत्तमसाहसं दण्ड्यः ।

अत्र प्रथमादिसाहसानां विकल्पः प्रतिमापकपर्षोत्कर्षाभ्यां परि-
स्थाप्यः ।

1064.

भारदः ।

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः^१ ।
मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

1065.

शङ्खलिखितौ ।

प्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभङ्गेषु तत्स-
मुत्थापनं प्रतिसंस्कारोऽष्टशतञ्च ।

दण्ड इति शेषः । निपानं गवादिजलपानार्थं कूपसमौपहतजला-
धारः, प्रतिसंस्कारः पुनः सञ्जीकरणम् । उक्तष्टप्रतिमादिभङ्गे-
ख्यं दण्डः । अनुक्तष्टप्रतिमादिभङ्गे तु मानव इत्यविरोधः

1066.

मनुः ।

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
आगमञ्चाप्यां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

१ प्रच्युतत्रय इति पाठान्तरम् ।

२ उक्तष्टप्रतिमाभङ्गेऽयमिति पाठान्तरम् ।

तडागभेदकां हन्यादसु शुद्धवधेन वा ।

तद्वापि प्रतिसंस्कार्याद्दद्याच्चोत्तमसाहसम् ॥

पूर्वनिविष्टस्य पूर्वस्थितस्य स्नानपानादावुपयुक्तस्येति यावत् ।
आगमो येन कर्मणा तडागः पयसा पूर्यते, तं यो भिन्यात्
निरुन्ध्यात्, तस्य पूर्वसाहसो दण्डः । अशु मज्जनेनेति शेषः,
शुद्धवधेन वा जलादन्यत्र गलनाडौवन्धादिना । प्रतिसंस्कारो-
त्तमसाहसयोः समुच्चयः ।

अत्र च द्वितीयश्लोकेन तडागभेदके उत्तमसाहसाभिधानं
पूर्वोक्ततडागापेक्षया उत्कर्षमादायेत्यविरोधः । तोयाधारविशेषादेव
विकल्प इत्यन्ये ।

1067.

हन्यादिव्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

सेतुभेदकृतश्च ।

शङ्खलिखितवाक्यस्यसेतुभङ्गापेक्षयातिशयितसेतुभङ्गोऽत्र विवक्षित
इति दण्डविकल्पोपपत्तिः ।

शारीरोऽङ्गच्छेदो वेत्यनुवृत्तौ ।

1068.

शङ्खलिखितौ ।

वापीतडागोदपाभेदमार्गरसद्रव्यदूषणेऽदासीदास-
सम्प्रदानकरणे ।

तौच्छाशलाकादिना मार्गदूषणे विषादिना रसद्रव्यदूषणे

१. मज्जनेनेति वाङ्मनागत्येति च पाठान्तरम् ।

२. विषमादिनेति पाठान्तरम् ।

अदास्याद्य दासाय दाने शारौरो वधात्मको दण्डः, स्वल्पे तस्मिन्
अङ्गच्छेदमात्रं वा ।

1069.

याज्ञवल्क्यः ।

विषाग्निदां स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नौमर्गभिणीम् ।
सेतुभेदकरीञ्चाप्सु शिलां बद्धा प्रवेशयेत् ॥
विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
विकर्णकरनासौष्ठौं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

विषाग्निदां पुरुषघ्नौ सेतुभेदकरीञ्च स्त्रियं यदा तस्या गर्भो न
भवति, तदा अप्सु शिलां बद्धा प्रवेशयेत् । विषाग्निदां विषाग्नि-
दानेन पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीं विकर्णकरनासौष्ठौं कृत्वा गोभिः
प्रमापयेन्मारयेत् । मिताचरायान्तु प्रथमविषाग्निदामिति स्थाने
विप्रदुष्टामिति पठितं, व्याख्यातञ्च विशेषतः प्रदुष्टामिति ।

1070.

यमः ।

उल्काग्निदायकाश्चौरा घातकाश्चोपघातकाः ।
स्वशरौरेण दण्ड्याः स्युर्मनुराह प्रजापतिः ॥

निधिद्वृशरौरेतरदण्डविषयमेतत् । स्वशरौरेदण्डोऽप्यत्रापराधा-
नुरूपो विवक्षितः ।

1071.

याज्ञवल्क्यः ।

क्षेत्रवेश्मग्रामवनविवीतखलदाहकाः ।
राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥

कटो वीरणमयः ।

1072.

काव्यायमः ।

प्राकारं भेदयेद्यस्तु पातयेच्छातयेत्तथा^१ ।
वध्नौयादम्भसो मार्गं प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

1073.

मनुः ।

प्राकारस्यानुभेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
राज्ञः कोपापहन्तंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान्^२ ।
घातयेद्विधैर्दण्डैररौणाञ्चोपजापकान्^३ ॥
राष्ट्रेषु रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥
ये कार्थिभ्योऽर्थमेवं हि गृह्णीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्व्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥
विनियुक्तास्तु कार्थेषु हन्युः कर्म्मणि कार्थिणाम् ।
धनोष्मणा पच्यमानान्निःस्वांस्तान् कारयेन्नृपः ॥

कोपो राज्ञामर्थसञ्चयः । उपजापकावाद्भेदकान्^४ कार्थिभ्यः
व्यवहरद्भ्यः कार्थिणामर्थिप्रत्यर्थिनाम् ।

१ तथा नं पातयेत् वेति, पातयेच्छातयेत् वेति च, पाठान्तरम् ।

२ प्रतिकूलेषु च स्थितानिति पाठान्तरम् ।

३ वीराणाञ्चोपजापकानिति पाठान्तरम् ।

४ मन्त्रभेदकानिति पाठान्तरम् ।

1074.

याज्ञवल्क्यः ।

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां^१ चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।
 साधून् सम्मानयेद्राजा विपरीतांस्तु घातयेत् ॥
 उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत् ।
 सदानमानसत्कारान् श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥
 सदानमानसत्कारान् कृतदानमानपूजासनादिप्रतिपत्तीन् ।

1075.

तथा ।

अवध्यं(न्ध्यं) यश्च वध्नाति^२ वद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।
 अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

अवध्यमनपराधिनमप्राप्तव्यवहारं व्यवहारार्थमानौतमनिर्वाहित-
 व्यवहारं^३ तच्च न वध्नीयात् वा मुञ्चेदित्यर्थः ।^४

1076.

विष्णुः ।

दण्ड्यमुन्मोचयन्दण्डाद्विगुणं दण्डमावहेत् ।
 नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥

1077.

कात्यायनः ।

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।
 अप्रियस्य तु वक्तारो वधं तेषां^५ प्रकल्पयेत् ॥

राजक्रीडासु राजासाधारणक्रीडासु ये सक्ताः तदनुमतिं विनेति

१ राष्ट्राधिकृतस्येति पाठान्तरम् ।

२ बन्धमिति पाठान्तरम् ।

३ —अनिर्वाहितव्यवहारमिति पाठान्तरम् ।

४ तच्च वध्नीयात् मुञ्चेदित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

५ यो वक्ता वधं तस्येति पाठान्तरम् ।

शेषः । एवं राज्ञः प्रजापालनरूपां वृत्तिं तदनुमतिं विना
शालम्बने ये ते, ये च राज्ञ एवाप्रियवादशौलाः^१ ।

1078.

तथा ।

प्रतिरूपस्य कर्तारः प्रेक्षणाः^२ प्रकाराश्च ये ।
राजार्थमोपकाश्चैव प्राप्नुयुर्विविधं वधम् ॥

प्रतिरूपस्य राजवेशस्य राजानुमतिं विना कारकाः, प्रेक्षणाः
राजकार्यवाधे नृत्यादिप्रेक्षाः । प्रकारा ये दण्डाख्यं करं प्रकृष्टं
गृह्णन्ति ।

1079.

हत्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ।
अकुलीना राज्ञो यत्कुलं तदप्रसूताः ।

1080.

याश्च वल्काः ।

जनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरौ वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥
राजशासनमियद्देयमियद्द्राघ्नमित्यादि राजादिष्टम्^३ ।

1081.

शङ्कान्निष्ठितौ ।

कूटशासनप्रयोगे राजशासनप्रतिषेधे कूटतुला-
मानप्रतिमानव्यवहारे शारौरोऽङ्गच्छेदो वा ।

कूटशासनप्रयोगे कूटराजाज्ञादेरनुष्ठाने, राजशासनप्रतिषेधे

१ राज्ञ एवाप्रियवादिनः अप्रियवादशौला इति पाठान्तरम् ।

२ प्रेक्षका इति पाठान्तरम् ।

३ राजादिष्टमिति पाठान्तरम् ।

राजाञ्जालङ्घने, मानं प्रस्थादि, शरौरो मरणरूपः, अङ्गं येन तत्कुरुते, विकल्पस्वपराधोत्कर्षापकर्षाभ्यां व्यवस्थितः^१ ।

1082.

कात्यायनः ।

प्रमाणेन तु क्लृटेन मुद्रया वापि क्लृटया ।
कार्यन्तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥
प्रमाणेन लेख्येन ।

1083.

मनुः ।

क्लृटशासनकर्तृश्च प्रकृतौनाञ्च दूषकान् ।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्विद्विसेविनस्तथा^२ ॥

शासनमिह राजादेशः । प्रकृतौनाममात्यानां दूषकान् विना दोषं दोषोद्भावकान्, विद्विसेविनः राजद्वेषिभेवकान् ।

1084.

विष्णुः ।

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोपराद्गुर्वलानि राज्याङ्गानि^३
प्रकृतयः । तद्दूषकांश्च हन्यात् । स्वराद्गु-परराद्गुयो-
श्चारचक्षुः स्याद्दुष्टांश्च हन्यात् ।

अमात्यशब्देन प्रधानशिष्टोऽच विवक्षितः ।

1085.

याज्ञवल्क्यः ।

शस्त्रावघाते^४ गर्भस्य घातने चोत्तमो दमः ।

शस्त्रावघाते परगात्रे । गर्भस्य घातने गर्भविनाशने, पणशतदमा-

१ अथमाप्य इति पाठान्तरम् ।

२ हन्याद्विद्विसेविनस्तथेति पाठान्तरम् ।

३ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोपदृष्टराष्ट्रमिवाप्येति पाठान्तरम् ।

४ शस्त्रावघाते इति पाठान्तरम् ।

ववोधाद्वाङ्मणीगर्भवधे सर्वस्वहरणाद्यवोधान्तदन्यगर्भपातोऽत्र विव-
क्षितः । वध्यगतोत्कषिपेक्षया दण्डानां विकल्पः । हलायुधस्तु
पुरुषवधे उत्तमः स्त्रीवधे त्वधम इति विकल्पव्यवस्थामाह ।

1086.

उग्रनाः ।

परिक्षेपेण पूर्वः स्याद्भैषज्येन तु मध्यमः ।

प्रहारेण तु गर्भस्य पातने दण्ड उत्तमः ॥

परिक्षेपेणायासेन गर्भस्तेत्यन्वयः । भैषज्येन गर्भस्य पातने इति
सम्बन्धः ।

1087.

कात्यायनः ।

व्यापादनेन^१ तत्कारौ वधं चित्रमवाप्नुयात् ।

तत्कारौ साक्षादधकारौ ।

1088.

अत्रैव दृश्यति^२ ।

साहसं पञ्चधा प्रोक्तं वधस्तत्राधिकः स्मृतः ।

तत्कारिणो नार्थदमैः शास्या^३ वध्याः प्रयत्नतः ॥

प्रकाशवधका ये च तथा चोपांशुघातकाः ।

राज्ञा सम्यग्धनं^४ हित्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥

मित्रप्राप्त्यर्थलोभैर्वा राज्ञा लोकहितैषिणा ।

न मोक्तव्याः साहसिकाः सर्वभूतभयावहाः ॥

१ व्यापादने निति व्यापारेच निति च पाठान्तरम् ।

२ श्रुतिरिति पाठान्तरम् ।

३ शास्या इति पाठान्तरम् ।

४ वधमिति पाठान्तरम् ।

लोभाद्गयाद्वा यो राजा न हन्यात्पापकारिणः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं राज्याच्च परिह्रीयते ॥

मित्रप्राप्त्यर्थलोभेन मोक्तव्या इत्यन्वयः । किन्तु राज्ञा लोक-
हितैषिणा हन्यात्वा इति सम्बन्धः ।

1089.

तथा ।

बन्धाग्निविषशस्त्रेण^१ परान् यस्तु प्रमापयेत् ॥
क्रोधादिना निमित्तेन नरः साहसिकस्तु सः ॥

1090.

बोधायनः ।

शत्रुव्यादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणञ्च ।
तेषामेव तुल्यावकृष्टवधे यथाबलमनुरूपञ्च दण्डं
कल्पयेत् । शत्रुवधे गोसहस्रं वृषभाधिकं^२ राष्ट्रं
उत्सृजेद्वैरनिर्यातनार्थं शतं वैश्ये दश शूद्रे वृषभ-
श्राधिकः । शूद्रवधेन गोवधः स्त्रीवधश्च व्याख्यातः ।
अन्यत्रात्रेय्या^३ धेन्वनडुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेदात्रेय्या
वधः^४ शत्रुवधेन व्याख्यातः । हंसभासवर्हिणचक्रवाक-
वलाकाकाकोलूकमूपिक^५ नकुलभेकतैलीक^६ वसुनकुला-
दीनां वधः शूद्रवत्^७ ।

१ बन्धाग्निविषशस्त्रेणेति पाठान्तरम् ।

२ वृषभाधिकं वेति पाठान्तरम् ।

३ अग्न्याश्रयवधवदिति पाठान्तरम् ।

४ उदक्त्वा वध इति पाठान्तरम् ।

५ क्वचित् मूपिकपदं भ्रमि ।

६ तैलीकेति पाठान्तरम् ।

७ शूद्रवधवदिति पाठान्तरम् ।

यदा चत्रिया वैश्याः शूद्रा ब्राह्मणं व्रन्ति, तदा तेषां सर्व्वसं-
 गृहौला वधः कार्य्यः । यदा तु तेषामेव चत्रियादीनां मध्ये
 तुल्यवृत्तजातीयवधो भवति, चत्रियः चत्रियवैश्याशूद्रान् हन्ति,
 वैश्या वैश्याशूद्रौ, शूद्रः शूद्रं, तदा यथावलं यथासामर्थ्यमनुरूपं दण्ड-
 सुत्तमसाहसादिरूपं शरौरं वा दण्डं कल्पयेत् ।

यदा तु ब्राह्मणः चत्रियवैश्याशूद्रान् हन्ति, तदा क्रमेणैवैतान्
 दण्डान् गृह्णीयात् । चत्रियवधे गोसहस्रं वृषभाधिकं, वैश्यावधे
 गोशतं, शूद्रवधे वृषभाधिकगोदशकम् । शूद्रवृत्ताचेयौव्यतिरिक्तस्त्री-
 वधे धेन्वनडुड्यतिरिक्तगोवधे च दण्डः । आचेयौवधे धेन्वनडुड्ये च
 चत्रियवधदण्डः^१ । हसंभासादीनां वधे शूद्रवदण्ड इति वाक्यार्थः ।
 आचेयौ चतुर्मतौ, तैलिकः^२ कुच्छुन्दरिः, वभुनकुलः स्थूलनकुलः ।
 एवञ्च^३ पूर्व्वनकुलपदं जलनकुलपरम् । आदिशब्देनान्येऽपि तिर्व्यञ्चो
 विवक्षिताः । विहितवधव्यतिरिक्तवधविषयञ्चैतत् ।

1091.

वृहस्पतिः ।

एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रूपान्विताः ।

‘मर्मप्रहारदोषस्तु’ घातकस्य उदाहृतः ॥

मर्मघातौ तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्वनम्^४ ।

आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजस्तदर्द्धतः ॥

१ चत्रियवदण्ड इति पाठान्तरम् ।

२ तैलिक इति पाठान्तरम् ।

३ अतएवेति पाठान्तरम् ।

४ कश्चित्—मर्मप्रहारदो यस्तु घातकः स उदाहृतः ।

५ मर्मप्रहारदोषस्त्विति पाठान्तरम् ।

६ दापयेदमिति पाठान्तरम् ।

स्यतस्याल्पमहत्त्वञ्च मर्मस्थानञ्च यत्नतः ।

सामर्थ्याच्चानुबन्धञ्च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत् ॥

एकस्य मर्मघातितदघातिरूपा बहवो यत्र प्रहारं कुर्वन्ति, तत्र मर्मघातिनमेव यथोक्तं दण्डं दापयेदित्यर्थः । यथोक्तञ्च यज्जातौचस्य प्राणिनो घातकानधिकृत्य य उक्तः सः, तदघातिनस्तु दण्ड आरम्भ-
कदित्यादिनोक्तः, मर्मघातित-तदघातितनिश्चयार्थं ज्ञतस्येत्यादि ।

1092.

नारदः ।

अविशेषेण सर्वेषामपि दण्डविधिः स्मृतः ।

वधाहते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति^१ ॥

शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्व्वासनं पुरात् ।

सलाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं गर्हभेन तु ॥

1093.

साहसचौर्व्ययोर्यमः ।

न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।

गुप्ते तु बन्धने बद्धा राजा भक्तं प्रदापयेत् ॥

अथवा बन्धनं रज्ज्वा कर्म वा कारयेन्नृपः ।

मासार्द्धमासं कुर्वीत कार्यं विज्ञाय तत्त्वतः ॥

यथापराधं विप्रन्तु विकर्माण्यपि कारयेत् ।

राजदुष्टानि यो भाषेद्दण्डो निर्विषयः स्मृतः ॥

अवध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन्वैदिकी श्रुतिः ।

१ दण्डो भवति कर्हिचितिति पाठान्तरम् ।

गुप्ते रचिते यतः पलायनं न भवति, विकर्षाणि उच्छिष्ट-
मार्जनादीनि । यो राजदुष्टानि भाषते, तस्य दण्डो निर्विषयः ।
निर्विषयत्वं देशान्निःसारणमिति^१ यावत् ।

1094.

अथ याज्ञवल्क्यः ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥

कारयेत्साहसमिति^२ शेषः । यश्चाहं ददामीत्येवमुक्त्वा^३ कार-
यति तस्य चतुर्गुणो दण्डोऽनुबन्धोत्कर्षादित्यर्थः ।

1095.

कात्यायनः ।

आरम्भकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्म्मणाम् ॥

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ।

उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥

अनिषेधा क्षमो यः स्यात्सर्व्वे ते कार्य्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपञ्च दण्डमेपां प्रकल्पयेत् ॥

तद्विनाशप्रवर्त्तको युद्धोपदेशं विनैव विधादिना नाशप्रवर्त्तकः ।
उपेक्षाकारी निषेधे साक्षादक्षमोऽपि परादिनापि^४ निषेधानु-

१ देशान्निःसारणमिति पाठान्तरम् ।

२ साहसवचनमिति, वचसेति च, पाठान्तरम् ।

३ ददामीति उक्त्वा तदिति पाठान्तरम् ।

४ बाह्यादिनादीनि पाठान्तरम् ।

कूलकारौ,^१ अयुक्तो राज्ञानियुक्तः, घातनीयदोषवक्ता, अयुक्तो घातकासम्बन्ध^२ इत्येके ।

1096.

भारदः ।

अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यासत्तिं भजेत यः ।
 ब्रूयात्स्वयं वा सदसि तस्यार्द्धविनयः स्मृतः ॥
 गूहमानस्तु दौःशौल्याद्यदि पापः स जीवति ।
 सभ्याश्चास्य न तुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पात्यते ॥

प्रत्यासत्तिर्विनयकर्त्तृसान्निध्यं, ब्रूयाद्वा सदसि साहसं कृतं, तेन^३ अवगूहमानत्वमुक्तम् । तेन साहसमगूहमाने तत्कर्त्तरि अनधिकदण्डः, गूहमाने त्वधिक इति पूर्वोत्तरश्लोकार्थः ।

हलायुधस्तु साहसकार्येऽप्यन्यायसाहसं कृत्वा यदि प्रत्यासत्तिं प्रायश्चित्तं भजते, स्वयमेव वा साहसकर्त्तृत्वं निवेद्य दण्डो मे क्रियतामिति वदेत्, तस्य यथोक्तदण्डादर्द्धदण्डः । यस्तु दौःशौल्यं गूहमानः तस्मादेव जीवति, तस्य विद्वितादिभिः साहसकारित्वं निश्चित्य^४ स्वल्पेऽपि साहसे तीव्रो दण्ड इत्यर्थमाह ।

इति विवादरत्नाकरे साहसतरङ्गः ।

१ निषेधानुकूलकारौति विष्णु पुस्तकेषु दृश्यते, परं निषेधानुकूलकारौति सङ्-
 ख्यते इति ध्येयम् ।

२ घातकासम्बन्ध इति पाठान्तरम् ।

३ शतेमेति पाठान्तरम् ।

४ निश्चिन्वन्ति तस्येति पाठान्तरम् ।

अथ घातकान्वेषणं नामो- चत्वारिंशत्तरङ्गः ।

1097.

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवान्धवाः^१ ।
 प्रष्टव्या योपितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥
 स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वा साहसं गतः ।
 तत्र देशसमासन्नं पृच्छेद्वापि शनैः शनैः ॥
 तत्र देशसमासन्नं हननदेशसमौपच्यम् ।

1098.

बृहस्पतिः ।

हतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महौभुजा ॥
 प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिवान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नहोढेन मानवैः^२ ।
 एषोदिता घातकानां^३ तस्कराणाञ्च भावना ॥

१ कलहस्य भवान्धवा इति, कलहेषु स्ववान्धवा इति च, पाठान्तरम् ।

२ चिह्नहोढेन वा नरैरिति पाठान्तरम् ।

३ एषां हि घातकानाञ्चेति पाठान्तरम् ।

यृहीतः शङ्कया^१ यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।
 शपथेन विशोद्धव्यः सर्व्ववादेष्वयं विधिः ॥
 तत्कार्यं हननरूपं, न प्रतिपद्यते पृष्टः सन्नानुमन्वते ।

1099.

व्यासः ।

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सवान्धवम् ।
 हन्याच्चिचैर्वधोपायैरुद्देगजनकैर्नृपः ॥

आरम्भकृतसहाय्येति द्रव्यसहितसहायो विवक्षितः । इह
 त्वत्यन्तसन्निहितसहाय इति न तेन सह विरोधः । बान्धवाद्य ये
 साहसकर्त्तारं बुद्धाऽपि न तं परित्यजन्ति^२ ।

1100.

बृहस्पतिः ।

दिव्यैर्विशुद्धो मोच्यः स्याद्दशुद्धो वधमर्हति ।
 निग्रहानुग्रहाद्राजः कौर्त्तिर्धर्मश्च वर्द्धते ॥

इति विवादरत्नाकरे घातकान्वेषणतरङ्गः ।

१ शङ्कित इति पाठान्तरम् ।

२ भ्रमहायसारम्भकृतसहायं घातकं साहसकर्त्तारं बुद्धापि न तं परित्यजन्तीति
 पाठान्तरम् ।

अथ संग्रहणं नाम चत्वारिंशत्तरङ्गः ।

1101.

तत्र षडस्यतिः ।

पारुष्यं द्विविधं प्रोक्तं साहसञ्च विलक्षणम्^१ ।
 पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं^२ निबोधत ॥
 बलोपाधिक्रते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ।
 तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमुत्तमम् ॥
 अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया ।
 प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत् ॥
 छद्मना गृह्णमानौय गत्वा वा तत्त्वसद्मनि^३ ।
 संयोगः क्रियते यस्यास्तदुपाधिकृतं^४ विदुः ॥
 अन्योन्यचक्षूरागेन दूतीसम्प्रेषणेन च ।
 कृतं रूपावलोकेन ज्ञेयं तदनुरागजम् ॥

1102.

श्यासः ।

संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।
 उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

१ द्विलक्षणमिति पाठान्तरम् ।

२ त्रिप्रकारमिति पाठान्तरम् ।

३ मान्वाय कर्म्मक्षीति दत्त्वा वा मन्वुकार्षमिति च पाठान्तरम् ।

४ यः श्यासदुपाधिकृतमिति पाठान्तरम् ।

अदेशकाले सम्भाष्य अरण्ये^१ च परस्त्रियाः ।
 अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं प्रथमः संग्रहः स्मृतः^२ ॥
 एतच्च रिरंसया विगेषणीयम् ।

1103.

दृष्टस्पतिः ।

अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतीसम्प्रेषणं तथा ।
 स्पर्शा भूपणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥

1104.

नारदः ।

परस्त्रिया सहाकाले अदेशे पुरुषस्य तु ।
 स्थानसम्भाषणामोदास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥
 नदीनां सङ्गमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।
 स्त्रीपुंसौ यत्समेयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥
 दूतीसम्प्रेषणैर्वापि लेखसम्प्रेषणैरपि ।
 अन्यैर्वापि व्यभिचारैराद्यं^३ संग्रहणं स्मृतम् ॥

अकाले रात्र्यादौ, अदेशे निर्जनादौ, स्थानमेकत्र स्थितिः,
 आमोदः परिहासः ।

1105.

दृष्टस्पतिः ।

प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलमद्यान्नवाससाम् ।
 सम्भाषणञ्च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥

१ अदेशकालसम्भाष्यमरणे इति पाठान्तरम् ।

२ पूर्वं संग्रहणं स्मृतमिति पाठान्तरम् ।

३ व्यभिचारैर्वाद्यमिति पाठान्तरम् ।

1106.

थासः ।

प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ।
प्रलोभनञ्चान्नपानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ॥

1107.

दृढस्यतिः ।

एकशय्यासनं क्रौड़ा चुम्बनालिङ्गने तथा ।
एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

1108.

थासः ।

शय्यासने विविक्ते तु परस्परमपाश्रयः^१ ।
केशाकेशिग्रहश्चैव ज्ञेय उत्तमसंग्रहः ॥

1109.

मनुः ।

उपकारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहशय्यासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

उपकारक्रिया हिताचरणं, केलिर्नर्मं, उत्तममिति शेषः ।

1110.

गारदः ।

दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।
पूर्व्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥
पाणौ यश्चापि गृह्णीयाद्^२वेश्यां वस्त्राञ्चलेऽपि वा ।
तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयात्सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

१ परस्परसमाश्रय इति पाठान्तरम् ।

२ यच्च निगृह्णीयादिति पाठान्तरम् ।

1111.

याञ्चवल्काः ।

पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

संग्रहणप्रवृत्तः पुमान् कामजया केशाकेशिकर्षणक्रियया अन्यैश्च कामजैश्चिह्नैः कार्यैर्वाद्र्शनखचतादिभिः^१ संग्रहणवानिति निश्चेतव्य इति तात्पर्यार्थः । अथयत्नात्प्रवृत्तौयाविभक्तित्वायं केशाकेशिग्राह्यः ।

1112.

तथा ।

नौविस्तनप्रावरणमूरुकेशावदर्शनम्^२ ।

अदेशकालसम्भाषं^३ सहावस्थानमेव च ॥

कुर्वाण इति शेषः । याञ्च इत्यन्वयः ।

1113.

कात्यायनः ।

यानि कर्माण्यभिलषन् पुमान् वै कुरुते क्वचित् ।

आरम्भास्ते तु निर्दिष्टा गर्हिताः कामसाधकाः ॥

परस्त्रियमभिलषन् यावन्तं कर्मकलापं पुमान् करोति, सर्वो-
ऽसौ संग्रहणारम्भः ।

1114.

तमेव प्रपद्यति ।

भूतोपचारयुक्तश्चेद्वेलास्थानसङ्गतः^४ ।

कण्ठकेशाम्बरग्राहौ^५ कर्णनासाकरादिषु ॥

१ कामजैराभरणखचतादिभिरिति पाठान्तरम् ।

२ कर्षणमिति पाठान्तरम् ।

३ अदेशकालसम्भाषमिति, अदेशकालसम्भाषमिति च, पाठान्तरम् ।

४ भूतोपचारयुक्तश्चेद्वेलास्थानसङ्गत इति भूतोपचारयुक्तश्चेत्कामसाधय सङ्गत इति च पाठान्तरम् ।

५ कण्ठकेशाद्यवघाहोति पाठान्तरम् ।

एकस्थानासनाहारः संग्रहो नवधा^१ स्मृतः ।
 न ग्राह्यो ह्यन्यथाकारौ ग्राहको दण्डमर्हति ॥
 गर्भपातो नखानाञ्च दंशनं^२ गर्भधारणम् ।
 धारणं परवस्त्राणामलङ्कारायुधस्य च ॥
 एभिश्चिह्नैः सदा ज्ञेया व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥

अत्र करादिवित्यादिशब्देन कण्ठकेशकर्णनासातिरिक्तमङ्गं
 ग्राह्यम् । तेन भूतोपचारयुक्त^३ श्चाम्बूलाद्युपकरणयुक्तः । केशे
 कण्ठेऽम्बरे कर्णे नासायां करादाविति षट्सु स्पृशति, एकस्थान-
 एकासन एकाहारश्च^४ भवति, स नवप्रकारः संग्रहो ग्राहकैर्निश्चेतव्य
 इत्यर्थः । न ग्राह्य इत्यादिनाङ्गुल एतैरेव चिह्नैर्भावान्तरप्रयुक्तैर्भूतं
 संग्रहो निश्चेतव्यः । यस्तु तेनैव तथात्वनिश्चयं^५ कुरुते, स एव
 दण्ड्यः । गर्भपात इत्यादिना, एभिर्गर्भपातादिभिर्निमित्तैर्व्यभि-
 चाररता^६ इति ज्ञेयमित्युक्तम् ।

1115.

तथा ।

गन्धमाल्याम्बरैश्चैव लेख्यसंप्रेषणैरपि ।
 ग्राहकं सर्वमेव स्यादारम्भकरणं हि तत् ॥

-
- १ मुनिभिरिति पाठान्तरम् ।
 २ दंशनमिति पाठान्तरम् ।
 ३ भूतोपचारयुक्त इति पाठान्तरम् ।
 ४ एकस्थानासनाहारश्चेति पाठान्तरम् ।
 ५ भावान्तरप्रयुक्तैश्चेति पाठान्तरम् ।
 ६ यथासंनिव्ययमिति, तथात्वमिति च, पाठान्तरम् ।
 ७ व्यभिचारिता इति पाठान्तरम् ।

अस्मात्कुकार्यसंसर्गाद्ब्रह्म संग्रहणं विदुः^१ ।

कामौ तु संस्थितो यत्र आरम्भे कामसाधके^२ ।

तत्तस्माद्ब्रह्मणं तस्य प्राप्त्यङ्ग्रहणं ह्यतः^३ ॥

ग्राहकं ग्रहणस्यावबोधस्य निमित्तमिति^४ हलायुधः ।

1116.

दृष्टस्पतिः ।

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।

विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्रविणाधिके ॥

त्रयाणामप्येतेषां प्रथममध्यमोत्तमसाहसकारिणाम्^५ । यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमदण्डाः, अधिकधनस्य तु प्रथमादिभ्योऽधिकोऽपि दण्ड इत्यर्थः ।

1117.

मनुः ।

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषं योजयेत्सह^६ ।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

पूर्वमाक्षारितः पूर्वमेव तत्स्त्रीप्रार्थनादिभिरभिगस्तः । रिरंसा-
विरोधकारणं विना सम्भाषणे चैव^७ दण्डः । यस्त्वनाचारितः
कारणान्तरात्मस्भाषणं कुरुते, न स दोषं प्राप्नुयादिति ।

१ अस्मात् कुकार्यसंसर्गाद्ब्रह्म संग्रहणं विदुरिति, अस्मात् कुकार्यसंसर्गाद्ब्रह्म संग्रहणं विदुरिति च, पाठान्तरम् ।

२ आरम्भकामसाधक इति, आरम्भे वा कामसाधक इति, च, पाठान्तरम् ।

३ प्राज्ञः संग्रहणं ह्यत इति, प्राप्त्यङ्ग्रहणं ह्यत इति च, पाठान्तरम् ।

४ निमित्तमित्येति पाठान्तरम् ।

५ प्रथममध्यमोत्तमसंग्रहकारिणामिति पाठो युक्तः ।

६ सम्भाषं योजयेत्सह इति पाठान्तरम् ।

७ चैवमिति पाठान्तरम् ।

1118.

मनुरेवाह ।

यस्त्वनाश्रितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्नहि तस्य व्यतिक्रमः ॥

1119.

षापस्तम् ।

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो वा^१ परदारेषु प्रविशन् कुमारौ
वाचा बाध्यः^२ । बुद्धिपूर्वन्तु दण्ड्यः ।

वाचा बाध्यः यद्यदुष्टाशय एवाज्ञानादलङ्कृतः परस्त्रियाः पर-
कन्यायाश्च समीपमुपसर्पति, स वाचा बाध्यः भर्त्सनीयः । यदि तु
दुष्टभाव एव तथा कुरुते, तदा वित्तानुसारेण दण्डनीय इत्यर्थः ।

1120.

मत्स्यपुराणम् ।

भिद्युकोऽप्यथवा नारौ योऽपि स्यात्तु कुशीलवः ।
प्रविशेत्प्रतिपिञ्चस्तु प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥
यस्तु सञ्चारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।
पारदारिकवद्दण्ड्यो यश्च स्यादवकाशदः ॥

भित्तुकादयः प्रतिपिञ्चा अपि स्त्र्यगारं प्रविशन्तो दोषसंग्रहेन
निरूपणीयाः, दुष्टतायां पूर्वसाहसं दण्ड्याः । यस्तु सञ्चारकः
स्त्रियं पुरुषं वाभिसारस्नानं प्रापयति यो वा स्त्रीपुरुषयोरभि-
सारस्नानदाता, तौ पारदारिकवद्दण्ड्यावित्यर्थः ।

१ युवेति पाठान्तरम् ।

२ बाध्य इति पाठान्तरम् ।

1121.

नारदः ।

नाश्ववत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।
दुष्टं संग्रहणं तज्ज्ञैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥

1122.

अभिगमानुवृत्तौ^१ विष्णुः ।

अतोऽन्येन प्रकारेण प्रवृत्तौ ग्रहणं भवेत् ।
स्वयमेवागतायान्तु स्वगृहे न तु दोषभाक् ॥
अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीवस्याक्षमकस्य च ।
स्वेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

दुष्टं संग्रहणं पुरुषदण्डार्हताप्रयोजकं, तेन क्लीवस्याक्षमस्य वा
स्वेच्छान् स्वच्छन्दान्दारान्तथादुष्टत्यक्तान् स्वच्छन्दान्दारानुपगच्छतः
पुरुषस्य न दण्ड इत्यर्थः । स्वेच्छान्दारानुपेयुष इत्यन्वयः^२ ।

1123.

मनुः ।

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दौक्षिताः कारवस्तथा ।
सम्भाषणं गृहे स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥
न सम्भाषं सह स्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

वन्दिनः स्तावकाः, दौक्षिताः यज्ञार्थं हतदौचाः, कारवो मृत्यर्थं
शिल्पिनः^३ । निषिद्धो भाषमाणः सम्भाषणं कुर्वाणः ।

१ अभिगमानुवृत्तौ इति पाठान्तरम् ।

२ मूलं स्वेच्छान् इति पाठः ।

३ इत्यनुपग इति पाठान्तरम् ।

४ शिल्पिनः इति पाठान्तरम् ।

1124.

याञ्चवक्त्राः ।

स्त्री निषेधे शतं दण्ड्या द्विशतन्तु दमं पुमान् ।
प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥

स्त्री परपुरुषेण सह सम्भाषणादौ निषिद्धापि यदि तत्कुरुते,
तदाऽसौ शतं दण्ड्याः पुरुषस्त्वेवं कुर्वाणो द्विशतं दण्ड्याः ।
स्त्रीपुंसौ च निषिद्धौ परस्परसम्भाषणादौ यदि प्रसक्तौ भवतस्तदा
तावभिगमवद्दण्ड्यावित्यर्थः ।

1125.

मनुः ।

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारौर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥

चारणादीनां मात्मोपजीविनां वेगोपजीविनाञ्च दारेषु नैषः
पूर्वोक्तोऽभिभाषणनिषेधविधिस्तदधीनदण्डविधिय, यस्मादेते स्वभार्यां
पुरुषान्तरैर्योजयन्ति प्रच्छन्नौकृत्य चारयन्ति च ।

यदि तु ताभिरपि निगूढं सम्भाषणं कुरुते, तदा दण्डलेखं
दाप्य एवेत्याह ।

1126.

मनुः ।

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्सम्भाषां ताभिराचरन् ।
प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥

१ चारणाणां मठादीनामिति पाठान्तरम् ।

२ निगूढ इति पाठान्तरम् ।

३ सम्भाषणमिति पाठान्तरम् ।

प्रेथ्यासु दास्येषु, एकभक्तासु एकपुरुषमात्रावरुद्धासु^१ प्रव्रजितासु
बौद्धादिब्रह्मचारिण्येषु^२ । किञ्चिन्ननुनैव दर्शितं सुवर्णपिचया अल्पम् ।

1127. श्रद्धालिखितौ ।

सर्वेषां स्वदारनियमः स्वकर्म्मप्रतिपत्तिश्च, येन
येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्, तत्तस्य छेत्तव्यमष्टसहस्रं वा
दण्डोऽन्यत्र ब्राह्मणात् । अदण्डो हि ब्राह्मणः ।

येन येनाङ्गेन हस्तादिना, ब्राह्मणवर्ज्यमयं दण्डः सर्वेषां,
ब्राह्मणवर्ज्यमित्यन्वयात् ।

1128. मनुः ।

परदाराभिमर्षे तु प्रवृत्तान्मृच्छीपतिः ।
उद्वेगजनकैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णमङ्करः ।
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।
चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः स्मृताः ॥
अब्राह्मणः संग्रहणे प्रातिलोभ्येनेति शेषः ।

इति विवादरत्नाकरे संग्रहणतरङ्गः ।

१ एकपुरुषमात्रानुरुद्धास्त्विति पाठान्तरम् ।

२ बौद्धादिव्रतचारिण्येष्विति पाठान्तरम् ।

३ उद्वेगजनकरैरिति पाठान्तरम् ।

अथाभिगमदण्डो नामैकचत्वारिंश- त्तरङ्गः ।

1129.

तत्र दृष्टमिति ।

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।
उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्भेन तु ॥
छद्मना कामयेद्यस्तु तस्य सर्व्वहरो दमः ।
अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः^१ ॥
दमोऽन्तिमः समायान्तु हौनायामर्द्धिकस्ततः ।
पुंसः कार्थ्योऽधिकायान्तु गमने सम्प्रमापणम् ॥

यः सहसा बलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्व्वस्वं गृहीत्वा लिङ्गवृषणौ कृत्वा गर्भेन पुरपरिभ्रामणं दण्डः । यस्तु छद्मना क्लेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्व्वस्व-
मादाय भगाङ्केनाङ्कयित्वा पुरान्निर्वासनं दण्डः । यस्तु बलच्छले विहाय दूतादिप्रेषणद्वारा समानजातीयं परस्त्रियं गच्छति, तस्या-
न्तिम उत्तमो दण्डः, हौनायान्तु बलच्छले विहाय गच्छतो मध्यमो दण्डः । उत्कृत्यजातीयान्तु दूतादिप्रेषणद्वारा बलच्छलाभ्यां वा गच्छतो भारणमेवेत्यर्थः^२ ।

१ पुनर्निर्वासयेत्त इति पाठान्तरम् ।

२ खरपरिभ्रामणमिति पाठान्तरम् ।

३ भारणपरमेवेत्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

1130.

आपस्तम्बः ।

सन्निपाते वृत्ते शिश्रस्य छेदनं सट्षणस्य ।

सन्निपाते अभिगमे ।

1131.

जात्यायनः ।

स्त्रीषु वृत्तोपयोगः स्यात्प्रसङ्गं पुरुषो यदा ।

वधस्तत्र प्रवर्त्तेत कार्य्यातिक्रमणं हि तत् ॥

स्त्रीषु उत्कृष्टजातीयासु वृत्तोपयोगः जाताभिगमः, प्रसङ्गं हटेन ।

1132.

याज्ञवल्क्यः ।

'सजातावृत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्थ्याः कर्णादिकर्त्तनम् ॥

कर्णादौत्यादिशब्दः केशादिपरः । एवञ्च पुंसः कार्य्योऽधि-
कायामिति वृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रियाः कर्णादिसहितमेव प्रमाणं
द्रष्टव्यम् ।

1133.

विष्णुः ।

पारजायौ सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्डः,
हीनवर्णागमने मध्यमं गोगमने च, अन्त्यागमने च
वधः उत्तमागमने च ।

अन्त्यागमने अस्पृश्याभिगमने, पारजायौ पारदारिकः ।

१ सजातावृत्ति पाठान्तरम् ।

२ उत्तमाभिगमने इति पाठान्तरम् ।

1134.

शङ्खलिखितौ ।

अनिवेदितप्रवेशे तत्रोत्तममुत्तमायां, विपर्यये
मध्यमसाहसं, प्रतिलोमैकान्तरावस्कन्दने सर्व्वस्वं वधो
वा, विपर्यये सन्निरोधः सर्व्वस्वं वा ।

अनिवेश स्त्रीगृहं प्रविश्य उत्तमां ब्राह्मणस्त्रियमभिगच्छतो
ब्राह्मणस्योत्तमसाहसो दण्डः । विपर्यये ब्राह्मणस्य त्रिविधादिगमने
मध्यमसाहसो दण्डः । प्रतिलोमैकान्तरावस्कन्दने प्रतिलोमस्य
शूद्रादेरेकान्तरितद्विजातिस्त्रीगमने वधः सर्व्वस्वापहारसहितो
दण्डः । वाग्व्यः समुच्चये ।

आर्य्यस्त्रीगमने लिङ्गोद्धारः^१ ।

सर्व्वस्वहरणञ्च, गुप्ता चेदधोऽधिकः । इति गौतमवचनात् ।

विपर्यये सन्निरोधः, ब्राह्मणस्यागुप्तपत्नीगमने वैश्यस्य संवत्सरं
वन्धनागारे तिरोहितस्य सर्व्वस्वापहारो दण्डः ।

वैश्ये सर्व्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।^२

इति मनुवचनादिति लक्ष्मीधरेण व्याख्यातम् ।

हलायुधस्तु यो ह्येनजातिरुत्तमजातीयस्त्रीगृहमनिवेश
प्रविशति, तदासौ दुष्टत्वमुच्चैय^३ उत्तमसाहसं दण्डः । यदि
तुत्तमजातीय एव ह्येनजातीयायाः पूर्व्ववदृहं प्रविशति, तदासौ
मध्यमसाहसं दण्डः ।

यदि तु प्रतिलोमो ह्येन एकान्तरितामुत्तमजातीयां स्त्रिय-
मभिगच्छति, यथा ब्राह्मणो वैश्यां त्रिविधः शूद्रां^४, तदा तस्य

१ लिङ्गच्छेद इति पाठान्तरम् ।

२ निरोधित इति पाठान्तरम् ।

३ सर्व्वस्वमुपनीयेति पाठान्तरम् ।

४ विधेयं पुस्तकेषु पाठः, परं ब्राह्मणो वैश्यां, त्रिविधां शूद्रां इति पाठः सङ्गच्छते
इति इष्टतमम् ।

सखिरोधो बन्धनं सर्वस्वहरणं वा अपराधमहत्त्वामहत्त्वाभ्यां व्यवस्था
कार्या । संवत्सरनिरोधितस्य सर्वस्वापहरणं दण्डो वैश्वे । वैश्वे
सर्वस्वदण्डः स्यादिति मनुवचनात् ।

1135. दर्पगमनाधिकारे मनुः ।

पुमांसन्दाहयेत्यापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि यत्र दह्येत पापकृत् ॥
अभ्यादध्युः परितः क्षिपेयुः । वधघातिन इत्यर्थः^१ ।

1136. नारदः ।

माता मातृघ्नसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृघ्नसा ।
पितृव्यसखि शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी सुषा ॥
दुहिताचार्य्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता साध्वी धात्री वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ।
माताऽच जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुप्ताविषयमेतत् ।

1137. याज्ञवल्क्यः ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं सुषामपि ।
आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥
द्वित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ।

सकामाया इति उक्तानां मध्ये या स्त्री यथोक्तं प्रतियोगिनं कामयते, तस्या अपि लिङ्गच्छेदपूर्वको वधो दण्डः ।

1138.

व्यासः ।

गुप्तायाः संग्रहो दण्डो यथोक्तः परिकीर्तितः ।

दृच्छन्त्यामागतायान्तु गच्छतोऽर्द्धदमः स्मृतः ॥

यथोक्त उक्तमसाहसरूपः । एष लर्द्धदण्डः कौवादिभाष्या-
व्यतिरिक्तासु, कौवादिभाष्यांसु दण्डाभावोक्तेः ।

1139.

मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां वलाद्वजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजन् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तत्समं दण्डमर्हतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो^१ वै भवेद्दमः ॥

मौण्ड्यमिति यत्राभिगमने प्राणान्तिको दण्ड उक्तः, तत्र
ब्राह्मणस्य शिरोमुण्डनमेव^२ दण्डः, दण्डमर्हत इत्यत्र दण्डो मध्यम-
साहसः ।

१ साहस इति पाठान्तरम् ।

२ मुण्डनमेवेति पाठान्तरम् ।

1140.

आपस्तम्बः ।

नाश्य आर्यैः^१ शूद्रायाम् ।

आर्यो ब्राह्मणादिः, नाश्यो निर्वाहः । वृहस्पतेर्हीनाया-
मर्द्धिकस्त इति वाक्ये अन्यपूर्वा शूद्रा विवचिता, इह त्वनन्यपूर्वा,
तेन न निर्वासदण्डविधिविरोध इति शूद्रायामनन्यपूर्वायामिति
विशेषयतः कल्पतरुकारस्याभिप्रायः । शूद्राव्यतिरिक्तहीनविषयमेव
वृहस्पतिवाक्यमित्यन्ये ।

1141.

मनुः ।

अगुप्ते क्षत्रिया-वैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रन्वन्यजस्त्रियम् ॥

संवत्सराभिगतस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।

व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥

क्षत्रियावैश्ये इति द्वितीयादिवचनम्, अन्यजस्त्रौ रजकादिस्त्रौ ।
एवञ्चान्यागमने वधोक्तिर्ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषया । संवत्सराभिगतस्येति
यथाभिगमे यो दण्ड उक्तः, संवत्सरव्यापकस्यैत् तन्मूलो^२ दण्डो
द्विगुणो यावत् । एवञ्च समयाधिक्यमादायैव तदनुसारेणेति^३
परमार्थः । तथा व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ।
व्रात्या धर्मभ्रष्टाचारा अवसन्नकर्मधर्मा^४ च व्रात्येति हारौतोक्तेः ।
हलायुधस्तु व्रात्याऽतिक्रान्तविवाहकाला कन्येत्याह ।

१ आर्येषेति पाठान्तरम् ।

२ तदुक्त इति पाठान्तरम् ।

३ तदनुसारेण दण्ड इति पाठान्तरम् ।

४ अवसन्नकर्मधर्माचारेति पाठान्तरम् ।

1142.

याञ्चवत्कः ।

अन्याभिगमने त्वङ्ककबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाङ्क एव स्यादन्यस्यार्यागमे वधः ॥

अङ्ककबन्धः अग्निरस्कपुरुषाकारपुरुषाङ्कः^१ तेनाङ्कयित्वा त्रैवर्णिकं निर्व्वासयेत् । तथा शूद्रोऽङ्क एव स्यात्, एवकारेण प्रवासनमाच-
निषेधः । तेनान्याभिगमे वधोक्तेरविरोधः । अन्यस्यार्यागमे वधः ।
आर्या त्रैवर्णिकस्त्री, तदभिगमे, अन्यस्याण्डालो वध इत्यर्थः ।
पारिजाते तु शूद्रस्तथान्य एव स्यादिति पठितं व्याख्यातञ्च अन्य
एव स्यान्न पुनः शूद्रेषु प्रवेश्य इति । अत्राविरोधो व्यक्त एव ।

1143.

बौघायनः ।

शूद्रं कटाग्निना दहेत् ।

द्विजस्त्रौगमन इति गोषः, कटो वौरणः^२ ।

1144.

शूद्रस्येवमुदत्तो गौतमः ।

आर्यस्त्रीगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणञ्च, गुप्ता
चेद्वधोऽधिकः ।

आर्यस्त्री त्रैवर्णिकस्त्री ।

1145.

आपस्तम्बः ।

वध्यः शूद्र आर्यायां दारांश्चास्य चाकर्षयेत्^३ ।

१ अङ्कः कबन्धश्च अग्निरस्कपुरुषाकारपुरुषाङ्क इति पाठान्तरम् ।

२ वौरणः वदुर्लभिति पाठान्तरम् ।

३ वध्यः शूद्र आर्यायां दारांश्चेदिति पाठान्तरम् ।

1146. ब्राह्मणौगन्तारमित्यनुवृत्तौ^१ यमः ।

शूद्रन्तु घातयेद्राजा शयने तप्त आयसे ।
दहेत्यापहतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥

1147. मनुः ।

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्ते सर्वेण ह्यीयते ॥
वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधितः ।
सहस्रं क्षत्रियो दण्डो मौण्ड्यं मूचेण चार्हति ॥
ब्राह्मणौ यद्यगुप्तान्तु सेवेयातामिति स्थितिः ।
गुप्तां चेच्छूद्रवदण्डो दग्धव्यो वा कटाग्निना ॥

द्वैजातं वर्णं द्विजस्त्रियमावसन्नभिगच्छन्नगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी अगुप्ता-
यामेकाङ्गेन^२ सर्वस्वेन च ह्यीयते । सर्वेण अङ्गेन सर्वस्वेन च ।
अगुप्तब्राह्मणौगमने वैश्यः संवत्सरं बद्धा सर्वस्वेन^३ दण्डः,
क्षत्रियस्तु सहस्रं दण्डो मूचेण शिरोऽभिषिच्य मुण्डनीयद्य ।
गुप्ताश्चेदिति, रक्षितां ब्राह्मणौ गच्छतो वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रवदण्डो
दाहो वा कटाग्निना ।

1148. तथा ।

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतो दमः ।
मूचेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥

१ ब्राह्मणौ इत्यत्र सेवत इत्यनुवृत्तमिति पाठस्तु ग्रामादिक इति श्लेषम् ।

२ एकैकाङ्गेनेति पाठान्तरम् ।

३ संवत्सरनिरोधेन सर्वस्वेन चेति पाठान्तरम् ।

यदि चचियः परचचियामगुप्तां सङ्गच्छेत्तदा सूत्रेण मौण्डं,
यदा वैश्ववत्पञ्चगतं पणान्दण्ड एव । लक्ष्मीधरेण तु दण्डमेवेति
स्थाने मौण्डमेवेति पठितम् ।

1149.

हारितः ।

श्रेयसः शयनशायिनं राजा बद्धा श्वभिः खादयेत्,
काष्ठैश्चैनां दहेत् ।

श्रेयस उक्तवर्णस्य शयनशायिनं स्त्रीगामिनम् । एनामुक्तवर्ण-
वर्णस्त्रियम्^१ ।

1150.

गौतमः ।

श्वभिः खादयेद्राजा हीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशं
पुमांसं घातयेद्यथोक्तं वा ।

यथोक्तमिति, पुंसोऽपि वा श्वभिः खादनम् । यथोक्तं लिङ्गो-
द्धारः सर्वस्वहरणञ्चेति पारिजातः ।

1151.

वशिष्ठः ।

शूद्रश्चेद्वाह्मणीं गच्छेद्दौरशौर्वेष्टयित्वा^२ शूद्रमग्नौ
प्रास्येद्वाह्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा^३ सर्पिषाम्भुङ्क्ष्य^४
नग्नां खरमारोप्य महापथं ब्राजयेत्^५ । पूता भवतीति

१ उक्तवर्णस्य स्त्रियमिति पाठान्तरम् ।

२ दौरशौर्वेष्टयित्वा इति पाठान्तरम् ।

३ शिरसि वापनं कृत्वा इति पाठान्तरम् ।

४ सर्पिषाम्भुङ्क्ष्यमिति सर्पिषाम्भुङ्क्ष्येति च पाठान्तरम् ।

५ श्वभुव्राजयेदिति पाठान्तरम् ।

विज्ञायते । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीं गच्छेत्सोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा^१
 वैश्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा
 सर्पिषाभ्यज्य^२ नग्नां खरमारोप्य महापथमनुव्राजयेत्^३ ।
 पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभि-
 गच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः
 शिरसि वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य
 महापथमनुव्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । एवं
 वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरन् । शूद्रस्तु राजन्या-
 वैश्ययोः ।

1152.

यमः ।

दृपलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
 तां श्रुभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥
 वैश्यं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
 शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं^४ गर्हभेन तु ॥

वध्यघातिनां संस्थाने, वधान् ये घातयन्ति चाण्डालादयः,
 तैरधिष्ठिते देशे ।

१. सोहितदर्भैर्वेष्टयित्वेति सोहितदर्भैर्वेष्टयित्वेति च पाठान्तरम् ।

२. सर्पिषाभ्यज्यति पाठान्तरम् ।

३. प्रव्राजयेदिति ब्राह्मणेदिति च पाठान्तरम् ।

४. प्रायश्चित्ति पाठान्तरम् ।

1153.

दृष्टस्पतिः ।

गृहमागत्य या नारौ प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।
 कामयेत्तत्र सा दण्ड्या^१ नरस्याईदमः स्मृतः ॥
 छिन्ननासौष्ठकर्णान्तां परिभ्राम्याप्सु^२ मज्जयेत्^३ ।
 खादयेत्सारमेयैर्वा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

तत्र सा दण्ड्या^४ यः स्त्रियं प्रलोभ्य सङ्गच्छतः पुरुषस्य दण्डः,
 तेन दण्ड्या^५ तदण्डाद्भुः पुरुषस्य । छिन्नेत्यादिना तस्या एवाधिको^६
 वैकल्पिक उक्तः । बहुसंस्थिते बहुभिराकौर्षे^७ ।

1154.

मनुः ।

भर्तारं लङ्घयेद्या तु ज्ञातिस्त्रीगुणदर्पिता ।
 तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

लङ्घयेत्पतिमवजाय पुरुषान्तरं गच्छेत्, ज्ञातिस्त्रीगुणदर्पिता
 ज्ञातिभिः स्त्रीगुणेन सौन्दर्यादिना तुच्छीकृता^८ ।

१ स दण्ड इति पाठान्तरम् ।

२ परिभ्राम्याप्सिति पाठान्तरम् ।

३ मज्जयेदिति पाठान्तरम् ।

४ स दण्ड इति पाठान्तरम् ।

५ दण्ड इति पाठान्तरम् ।

६ तस्यामेवाधिक इति पाठान्तरम् ।

७ बहुभिराकौर्षे इति पाठान्तरम् ।

८ तुच्छीकृतेति पाठान्तरम् ।

“भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते” ॥

या स्त्री प्रबलधनिकपिवादिबाल्यदर्पेण सौन्दर्यादिगुणदर्पेण वा पतिं पुरुषान्तरप-
 त्तमना लङ्घयेत् तां राजा बहुभिराकौर्षे देशे श्वभिर्भक्षयेदिति कुपूकभट्टः ।

1155.

हृन्वादिखनुवृत्तौ विष्णुः ।

स्त्रियमवशक्तभर्तृकां^१ तदतिक्रामणीञ्च ।अवशक्तभर्तृकामनुपभुक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं अन्यपुरुष-
गामिणीं, मिलितमिदं हनननिमित्तम् ।

1156.

याज्ञवल्क्यः ।

छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा^२ ॥

1157.

दृहस्पतिः ।

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद्गृहे^३ ।

मलिनाङ्गीमधःशय्यां पिण्डमाचोपजीविनीम् ॥

कारयेन्निष्कृतिं कृच्छं पराकं वा समे गताम् ।

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्या च सा भवेत् ॥

समे गतां समवर्णं पुरुषे सङ्गताम् ।

1158.

शाठ्यायनः ।

न सतन्त्राः स्त्रियो याज्ञाः पुमांस्तत्रापराध्यते ।

प्रभुणा शासनौयास्ता राजा तु पुरुषं नयेत् ॥

सतन्त्राः सस्वामिकाः स्त्रियो राज्ञा न याज्ञा न कर्षणीयाः,
राजा तु पुरुषं नयेत्स्त्रीस्वामिनं पुरुषं प्रापयेत् । स्वामिदारैव
तदृण्डो याज्ञ इति तात्पर्यम् ।

१ अनुपभुक्तभर्तृकामिति अवशक्तभर्तृकामिति अनुपभुक्तभर्तृकामिति च
पाठान्तरम् ।

२ स्त्रिया अपीति पाठान्तरम् ।

३ गृह्णीति पाठान्तरम् ।

११५९.

तथा ।

प्रोषितस्वामिका नारौ प्रापिता यद्यभिग्रहे ।

तावत्स बन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥

अभिग्रहे अभिसारनिमित्तग्रहे सति राजपुरुषैर्यदि राजमृहं
नौता ।

११६०.

मत्स्यपुराणे ।

बलात्सन्दूपयेद्यस्तु परभार्यां नरः^१ क्वचित् ।

वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियाः ॥

अद्रव्यां मृतपत्नीन्तु^२ संगृह्णन्नापराधुयात् ।

बलात् परिगृहाणस्तु सर्व्वस्वं दण्डमर्हति ॥

इति विवादरत्नाकरे अभिगमदण्डतरङ्गः ।

१ पुनरिति पाठान्तरम् ।

२ मृतपत्नीचेति पाठान्तरम् ।

अथ कन्यादूषणं नाम द्विचत्वारिंश- त्तरङ्गः ।

1161.

तत्र मनुः ।

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥
अकामामनिच्छन्तौ, तुल्योऽभिगम्यजातीयः^१ ।

1162.

मत्स्यपुराणे ।

अकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषमाणस्तु^२ प्राप्तः प्रथमसाहसम् ॥
अत्रापि तुल्यत्वमेव विवक्षितम् । उत्तमजातीयायां सकामाया-
मपि ह्येनस्य वधविधानात् ।

1163.

सन्निपाते वृत्ते इत्यनुवृत्तौ व्यापस्तम्बः ।

कुमार्यान्तु स्वान्यादाय नाशयः ।
स्वानि धनानि आदाय नाशो निर्व्वान्धः । एतच्च ह्येनाया-
मकामायाम् ।

1164.

मनुः ।

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समागच्छेत्समामपि^३ ॥

१ अभिगम्यजातीय इति पाठान्तरम् ।

२ दूषयापस्विति पाठान्तरम् ।

३ समामिच्छेत्पित। यदीति कुञ्जभट्टसक्यतः पाठः ।

उत्तमामिच्छन्ती, समां सजातीयाम् । शुल्कं उभयसम्प्रति-
पन्नद्रव्यमासुरविवाहवत् ।

1165.

नारदः ।

कन्यायामसकामायां द्यङ्गुलस्यावकर्तनम् ।
उत्तमायां वधस्त्वेवं सर्व्वस्वहरणं तथा^१ ॥
सकामायान्तु कन्यायां^२ सर्व्वे नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्रहेत् ॥

द्यङ्गुलस्य अङ्गुलिद्वयस्य, अङ्गुलीसाध्यमैथुनविषयमेतत् । येन
येनाङ्गेनापराधुयात्तत्तदेवास्त्रं किन्त्यादिति सामान्यप्राप्तत्वादिति
पारिजातः ।

1166.

शङ्खलिखितौ ।

कन्यायामसकामायां द्यङ्गुलच्छेदो दण्डः । उत्तमायां
वधो जघन्यस्य । समायां शुल्कमाभरणञ्च द्विगुणं
स्त्रीधनं^३ दत्त्वा प्रतिपद्येत(ताम्) ।

सकामायां दण्डः षट्शतरूपो मनूको द्यङ्गुलच्छेदसहकारौ
आसुरविवाहोक्तदानवत् । द्विगुणं स्त्रीधनं शुल्कञ्च कन्यायै तदनुभ्यस्य
दत्त्वा तां श्लोचयात्, समायामिच्छन्त्यामिति शेषः । इदमप्यङ्गुलि-
साध्यमैथुनविषयम् । हरिहरस्तु द्यङ्गुलपरिमाणलिङ्गच्छेद इत्याह ।

१ वधस्त्वेव सर्व्वसंप्रदयं तथेति कश्चित् पाठः

२ सङ्गमे नास्त्यतिक्रमः कश्चित् पाठः ।

३ धनमिति पाठान्तरम् ।

1167.

मनुः ।

अभिपद्य तु यः कन्यां कुर्याद्दुर्पेण मानवः ।
तस्याशु कल्पे अङ्गुल्यौ^१ दण्डञ्चार्हति^२ षट्शतम् ॥

अभिपद्य अभिभूय, कुर्याद्दूषयेत्, कल्पे क्लेशे ।

1168.

तथा ।

सकामां दूषमाणस्तु^३ नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

हीनकन्याविषयमेतत् ।

1169.

तथा^४ ।

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्स्यात्तस्या द्विशतो दमः^५ ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
या कन्यां विप्रकुर्यात्स्त्री सद्योऽसौ मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥

कन्यां भजन्तीमुत्क्षेपं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वामयेद्गृहे^६ ॥

द्विगुणं द्विशतापेक्षया, शिफा अत्र जटारज्वादिप्रहाराः । स्त्री

कन्यातिरिक्तयोषित् ।

१ कचित् पाठः कर्णं चाङ्गुल्यौ ।

२ दमश्चार्हतीति पाठान्तरम् ।

३ दूषयाश्चित्ति पाठान्तरम् ।

४ यथेति पाठान्तरम् ।

५ कन्यैव कन्यायां कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दम इति पाठान्तरम् ।

६ इदं वचनमुत्तरत्र उल्लिखितं व्याख्यानहेत्यत्र प्रमादघृतमिति धिन्मयम् ।

1170.

याज्ञवल्क्यः ।

अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाऽधमम् ।
 दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोभ्ये वधः स्मृतः ॥
 सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।
 दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥

अलङ्कृतामन्यस्मै दातुं प्रसाधिताम् । उत्तममुत्तमसाहसम् ।
 अन्यथा अनलङ्कृताम् । अधमं प्रथमसाहसम् । वधो ह्यनवर्णस्य ।

1171.

मनुः ।

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।
 जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ॥
 सेवमानां मैथुनार्थमनुकूलयन्ती^१ संयतां निरुद्धाम् ।

इति विवादरत्नाकरे कन्यादूषणतरङ्गः ।

अथ बन्धक्याद्यभिगमदण्डो नाम त्रिचत्वारिंशत्तरङ्गः ।

1172.

तत्र बन्धक्यधिकारे यमः ।

परदारो सवर्णासु दण्ड्याः स्युः पञ्च कृष्णालान्^१ ।

असवर्णास्वानुलोम्ये दण्डो द्वादशकः स्मृतः^२ ॥

परदारो परदारगमने । यवचयं कृष्णालः । द्वादशको द्वादशपणः ।

1173.

दासः ।

बहुभिर्भुक्तपूर्वा या गच्छेद्यस्तां नराधमः ।

तस्य वेश्यावदिच्छन्ति दण्डनं न तु दारवत् ॥

1174.

कात्यायनः ।

कामार्ता स्वैरिणी या तु स्वयमेव प्रकामयेत्^३ ।

राजादेशेन भोक्तव्या विख्याप्य जनसन्निधौ ॥

1175.

गारदः ।

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्या अपि हि नोपेया यतस्ताः सपरिग्रहाः ॥

१ दण्ड्याः स्युः पञ्च कृष्णाला इति पाठान्तरम् ।

२ द्वादशको पण इति पाठान्तरम् ।

३ प्रकामयेदिति पाठान्तरम् ।

1183.

ब्राह्मणं प्रत्याह ।

सुवर्णान्तु भवेदृण्डो गां व्रजन्मनुजोत्तमः ।
 वेश्यागामौ द्विजो दण्डो वेश्याशुल्कसमं दमम् ॥

1184.

नारदः ।

अगम्यागामिनः शास्तिर्दण्डो राज्ञा' प्रकीर्तितः ।
 प्रायश्चित्तविधानन्तु पापानां स्याद्विशोधनम् ॥

1185.

मनुः ।

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।
 न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शकलोकभाक् ॥
 एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।
 साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥

दुष्टवाक् वाक्पाख्यकृत्, दण्डघ्नो दण्डेन हन्ता, दण्डपाख्य-
 कृदिति यावत्, सजात्येषु सजातीयेषु ।

1186.

यमः ।

दुष्टाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा बाधकास्तथा ।
 यस्य राष्ट्रे न सन्तौह स राजा शकलोकभाक् ॥

इति विवादरत्नाकरे बन्धुकाद्यभिगमदण्डतरङ्गः ।

अथ स्त्रीपुंघर्मो नाम चतुश्चत्वारिंशत्तरङ्गः ।

यद्यपि स्त्रीपुंसयोरन्योन्यमर्थिभावेन राजसभायां व्यवहारो निषिद्धः, तथापि प्रत्यक्षेण कर्णाकर्णिकयाऽपि ज्ञाते परस्परविहित-वृत्तिव्यतिक्रमे दण्डादिना जायापत्तौ निजधर्ममात्रे राज्ञा स्वाप-नौयौ, अन्यथा दण्डनौयाविति विबोधयितुं व्यवहाराधिकरणे स्त्रीपुंघर्मः प्रदर्शते ।

1187. तत्र दृष्टस्पतिः ।

एतत्संग्रहणस्योक्तं विधानं संग्रहस्तथा^१ ।

स्त्रीपुंसवर्त्तनोपायः श्रूयतां गदतो मम ॥

तत्र पुरुषस्य स्त्रियां वृत्तिः ।

1188. तत्र मनुः ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्तन्ति तिष्ठतोः ।

संयोगे^२ विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

शाश्वतानवशकार्यान् ।

1189. तथा ।

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।

विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो^३ वशे ॥

^१ विमथसाधेति पाठान्तरम् ।

^२ सधोने इति पाठान्तरम् ।

^३ आत्मन इति पाठान्तरम् ।

सञ्जन्यः प्रसक्ता भवन्त्यः ।

1190.

नारदः ।

स्वातन्त्र्याद्धि प्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।

अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥

कुले जाताः सत्कुले जाताः^१ ।

1191.

मनुः ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रास्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

1192.

याज्ञवल्क्यः ।

रक्षेत्कन्यां पिता विद्वां पतिः पुत्रास्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥

विद्वां विवाहिताम् ।

1193.

हारीतः ।

एकव्रतस्कन्धभावात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टाः
कुलसङ्करकारिण्यो भवन्ति ।

जीवति^२ जारजः कुण्डो मृते भर्तारि गोलकः ।

तस्माद्रेतोपघाताज्जायां रक्षेत्, जायानाशे कुल-
नाशः, कुलनाशे तन्तुनाशः, तन्तुनाशे देवपितृ-
यज्ञनाशः, यज्ञनाशे धर्मनाशः, धर्मनाशे आत्मनाशः,
आत्मनाशे सर्व्वनाशः ।

एकव्रतस्कन्धभावादिति एक एव पतिरिति यदयं व्रतनियमः

१ कुले सत्कुले इति पाठान्तरम् ।

२ जीवित इति पाठान्तरम् ।

तस्मिन् स्क्वभावात्प्रचलनात्, कुलं गृहं, तन्तुः पुत्रपौत्रादिसन्ततिः ।

1194.

मनुः ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्याः प्रयत्नतः ।
 द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥
 इमं हि सर्व्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
 यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि ॥
 स्वां प्रसूतिञ्चरिञ्च कुलमात्मानमेव च ।
 स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥

1195.

वर्णसङ्करानन्तरं पैठीयसिः ।

तस्माद्रक्षेत भार्यां मा स्म वर्णसङ्कराभिभवोऽस्त्वित्याह । अप्रमत्तो रक्ष तन्तुमेव न वादधे क्षेत्रे परवौजानवाप्सुः^१ भार्यां रक्षन्ति कौमारौ परचेतसः ।

1196.

दृष्टस्यतिः ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः^२ ।
 श्वश्रादिभिर्गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम् ॥

1197.

नारदः ।

मृते भर्तृर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।
 विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥
 परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।
 वंशपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

१. एवं मानवः क्षेत्रे परवौजानवाप्सुरिति पाठान्तरम् ।

२. प्रयत्नत इति पाठान्तरम् ।

पक्षद्वयावसाने च राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियाः ।
स तस्या रक्षणं कुर्यान्निरुक्तीयात्पथञ्च्युताम् ॥

1198.

मनुः ।

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥

1199.

बृहस्पतिः ।

अप्रयच्छन् पिता काले पतिश्चानुपयन्तौ ।
पुत्रश्चाभक्तदो मातुर्गर्ह्या दण्ड्याश्च धर्मतः ॥

1200.

मनुः ।

नैता रूपं परीक्षन्ते' नासां वयसि संस्थितिः ।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
पैश्वल्याच्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोऽपौह भर्तृघ्नेता विकुर्वते ॥
शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्रोहभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्वैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्तमिति स्थितिः ॥
तथाहि श्रुतयो बह्व्यो निगौता निगमेष्वपि ।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतिम् ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।
 तन्मे रेतः पिता वृक्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥
 ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।
 तस्यैष व्यवहारस्य निहवः सम्यगुच्यते ॥
 एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
 परमं यत्प्रमातिष्ठेत्युरुषो रक्षणं प्रति ॥

निरिन्द्रिया धैर्यप्रतिज्ञादिप्रयोजकेन्द्रियशून्याः । स्त्रियोऽनृत-
 मिति अनृतवाक्यमयत्वेनोपचारः । श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि, निगमेषु
 वेदेषु, खालक्षणं स्वरूपम् । तामामित्यादि, तामां श्रुतीनां मध्ये
 या निष्कृतिरूपा मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तभ्रता श्रुतिः, तां श्रुतुत
 स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमिति शेषः । तामाह, यन्मे मातेति तत्पुरुष-
 लोभजनितपापम् ।

तेनायमर्थः, यन्मे माता प्रलुलुभे परपुरुषलोभवती वृत्ता, तेन
 जनितं पापं पितुः रेतो वृक्तामपनुदत् । पितेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
 प्रजापतिनिसर्गजं प्रजापतिर्ब्रह्मा तदौथनिसर्गं सृष्टिकाले जातम् ।

1201.

दक्षः ।

जलौकेव स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः ।
 संभृताश्चादृता नित्यमाकर्षन्ति हितं नरम् ॥
 जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।
 इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥

साशङ्का बालभावे तु यौवनेऽभिमुखौ भवेत् ।
 तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकं पतिम् ॥
 स्वकाम्ये^१ वर्त्तमाना सा स्नेहान्न च निवारिता ।
 अपथ्याभिभवे पश्चाद्यथा व्याधिरूपेक्षितः ॥
 स्वकाम्ये स्नेच्छायाम् । अपथ्या अत्यन्ताहितहेतुः ।

1202. मनुः ।

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम्^२ ।
 तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियो रक्षेत्प्रयत्नतः ॥

1203. ब्रह्मलिखितौ ।

यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्त्तवे तच्छीलं पुत्रं
 जनयन्ति, यथा नीलवृषेण नीलवृषवत्सप्रभवः, श्वेतेन
 श्वेत एव जायते, एवं योनिरेव बलवतौ यस्माद्दृणाः
 सङ्कीर्यन्ते ।

तत इति शेषः ।

1204. रामायणे ।

नैवाङ्गनानां दयितो नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन ।
 सर्व्वमेवावलम्बन्ते लता गहनजा इव ॥

1205. महाभारते ।

कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः ।
 मर्यादासु न तिष्ठन्ति दोषश्च स्त्रीषु नारद ॥

१ अतिसुखीति पाठान्तरम् ।

२ साकाम्ये इति पाठान्तरम् ।

३ सूते पुत्रं तथाविधमिति पाठान्तरम् ।

अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥
 यौवने वर्त्तमानानामिष्टाभरणवाससाम् ।
 नारौणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥
 यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन्^१ कथञ्चिन्नोपपद्यते ।
 अप्यन्योन्यं प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥
 अलाभात्पुरुषाणाञ्च भयात्परिजनस्य च ।
 वधवन्धभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥
 कामानामपि दातारं दातारं मानसान्वयोः ।
 रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं यत्नतः स्त्रियः ॥
 तस्मात्सर्वप्रकारेण रक्ष्याः स्त्रियो न खलु विद्यासः करणीय
 इति तात्पर्यम् ।

इति विवादरत्नाकरे स्त्रीपुंघमैतरङ्गः ॥

अथ स्त्रीरक्षा नाम पञ्च- चत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथ यदि रक्षितारं न मृष्यन्ति कथं ता रक्षणीयाः ।

1206.

इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः^१ ।

न कश्चिद्योपितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्वास्ताः परिरक्षितुम् ॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचधर्मै^२ च पत्न्याञ्च पारिणाह्यस्य^३ चेक्षणे ॥
अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥

पारिणाह्यं कुण्डलकटकादि । आप्नाश्च ते कारिण्येति आप्त-
कारिणः ।

1207.

वृहस्पतिः ।

आयव्ययेऽन्नसंस्कारे गृहोपस्कररक्षणे ।
शौचेऽग्निकार्ये संयोज्या रक्षा स्त्रीणामियं स्मृता ॥

१ इत्याकाङ्क्षायां रक्षितो विधिः । नच मनुविति पाठान्तरम् ।

२ शौचे धर्मो इति पाठान्तरम् ।

३ पारिषायस्येति पाठान्तरम् ।

1208.

मनुः ।

यादृग्गुणन भर्त्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
 तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा ॥
 अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
 शाङ्गी च^१ मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥
 एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्वक्रवृष्टप्रसूतयः ।
 उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥
 प्रजनार्था महाभागाः पूजार्हा गृहदौप्तयः ।
 स्त्रियः त्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनम् ॥

प्रत्यहं लोकयात्राया निबन्धनं स्त्रीत्यन्वयः । तथा एवा-
 विशेषेण उत्पादनपदं पालनपदञ्च ।

1209.

तथा ।

अपत्यं धर्मकार्य्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
 दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥
 पतिर्भार्या संग्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
 जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां^२ जायते पुनः ॥

१ शाङ्गी इति पाठान्तरम् ।

२ पुत्र्य इति पाठान्तरम् ।

1210.

महाभारते ।

स्त्रिय एताः श्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
लालिता निगृहीता स्त्री लक्ष्मीर्भवति भारत ॥

1211.

पूजाहंताहेतुमाह मनुः ।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैता न प्रपूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥
शोचन्ति यामयो यत्र प्रणश्यत्याशु तत्कुलम् ।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धन्ते तद्धि सर्वदा ॥
यामयो यानि गेहानि संशपन्त्यप्रपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥
तस्मादेताः समभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भृतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेणोत्सवेन च ॥
यामयः कुलस्त्रियो भगिनौघुपाद्याः ।

1212.

याज्ञवल्क्यः ।

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥

1213.

तथा ।

दोहदस्याप्रदानेन गर्भा दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ।

1214.

मनुः ।

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।
 अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥
 देवदत्तां पतिभार्यां विन्देत्^१ नेच्छयात्मनः ।
 तां साध्वीं विभ्रयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥
 प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः ।
 तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥

स्थितिमतौ शौचादिसम्पत्तिमतौ । प्रजनशब्दोऽत्र गर्भपक्षण-
 परः^२ । सन्तानशब्दो गर्भाधाने ।

1215.

तथा ।

यदि स्वाः स्वावराश्चैव^३ विन्देरन् योषितो द्विजाः ।
 तासां वर्णक्रमेणैव^४ ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥
 भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यञ्च नैष्ठिकम्^५ ।
 स्वा स्वैव कुर्यात्सर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चन ॥
 यस्तु तत्कारयेन्मोहात्स्वजात्या स्थितयान्यथा ।
 यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्व्वदृष्टस्तथैव सः ॥

स्वाः स्वजातीयाः, स्वावराः स्वविजातीयाः ।

१ विन्दते इति पाठान्तरम् ।

२ गर्भपक्षण एवेति पाठान्तरम् ।

३ साधु पराश्चेति पाठान्तरम् ।

४ वर्णक्रमेण स्यादिति पाठान्तरम् ।

५ नैष्ठिकमिति नैत्यकमिति च पाठान्तरम् ।

1216.

याज्ञवल्क्यः ।

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकर्म न कारयेत् ।
सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतराः ॥

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् । यदि तु सवर्णा
अनेकाम्नादा ज्येष्ठया विना इतरा न कारयेत्, तेन ज्येष्ठेव
विद्यमाना कार्येषु पुरस्कार्येत्यर्थः ।

1217.

विष्णुः ।

सवर्णासु बह्वीषु^१ भार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठयैव
सह धर्मकार्यं कुर्यात्, मित्रासु कनिष्ठयाऽपि
सवर्णया, अभावे त्वनन्तरयैव, नत्वेव द्विजः शूद्रया ।

1218.

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।
कारयेत्तद्बहुत्वञ्चेज्ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥
या वा स्याद्दीरस्वरासामाज्ञासम्पादिनी^२ प्रिया ।
दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥
दिनक्रमेण वा कर्म यथा ज्यैष्ठं स्वशक्तितः ।
विभज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानमशाद्यवत्^३ ॥
स्त्रीणां सौभाग्यतो ज्यैष्ठं विद्ययेव^४ द्विजन्मनाम् ।
न हि स्वल्पेन तपसा भर्ता तुष्यति योपिताम् ॥

१ बहुभिति पाठान्तरम् ।

२ दीरस्वरेषामिति विष्णु पुस्तकेषु पाठः परं दीरस्वरासामिति पाठः समीचीन
ब्रह्मतीति स एव गृहीतः ।

३ अमाद्यवदिति पाठान्तरम् ।

४ विद्य रवेति पाठान्तरम् ।

भर्तुरादेशवर्तिन्या योषया^१ बहुभिर्व्रतैः ।

अग्निः शुश्रूषितो यत्र^२ सा स्त्री सौभाग्यमाप्नुयात् ॥

तद्दङ्गलक्षेदगर्हिता यदि ज्येष्ठा, तदा तया धर्मकार्यं कारयेत् ।
यदि तु ज्येष्ठा गर्हिता, तदानेकासु सवर्णासु अनध्ववसाये या
स्यादौरसूरित्यादि^३नाऽध्ववसायः कार्यं इत्यर्थः ।

1219.

दत्ताः ।

प्रथमा धर्मपत्नी तु द्वितीया रतिवर्द्धिनौ ।

दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते ॥

धर्मपत्नी समास्थाता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्या कार्या गुणान्विता ॥

1220.

श्रुतां प्रकृतं मनुविष्णुः ।

दैवपिच्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाश्रन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गञ्च गच्छति ॥

शुद्धाप्रधानानि यस्य दैवपिच्यातिथेयानि, तदन्नानि नाश्रन्ति
पितृदेवाः, न च स्वर्गं स गच्छतीत्यर्थः ।

1221.

अथ मनुः ।

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव^४ कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥

१ यामवेति पाठान्तरम् ।

२ अग्नेति पाठान्तरम् ।

३ वीरसूत्रप्रियत्नादिनेति पाठान्तरम् ।

४ यस्मिन्नेवेति पाठान्तरम् ।

यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
 अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ॥
 स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्व्वं तद्रोचते कुलम् ।
 तस्यामरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते ॥
 अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः ।
 एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥
 तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ च कृतक्रियौ ।
 यथा नाभिचरेतां तौ विमुक्तावितरेतरम्^१ ॥

1222.

याश्च वल्काः ।

यत्रानुकूलं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ।

1223.

दत्तः ।

गृहवासः सुखार्थो हि पत्नीमूलञ्च^२ तत्सुखम् ।
 सा पत्नी या विनीता तु चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी^३ ॥
 अनुकूला त्ववाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रजावती ।
 एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥
 प्रहृष्टमानसा^४ नित्यं स्थानमानविचक्षण^५ ।
 भर्तुः प्रीतिकरौ^६ या तु सा भार्या इतरा जरा ॥

१ विमुक्तावितरेतरमिति पाठान्तरम् ।

२ पञ्चधीनकेति पत्नीमुख्येति पाठान्तरम् ।

३ तयाज्ञावशवर्त्तिनीति पाठान्तरम् ।

४ प्रहृष्टमानमेति पाठान्तरम् ।

५ स्थानमानविचक्षणेति पाठान्तरम् ।

६ प्रीतिकरिति पाठान्तरम् ।

1224.

व्यासः ।

पूर्वोत्थानपरा दक्षा जघन्यासनशायिनी ।
अवाग्दुष्टानुकूला स्त्री भवेद्वै पुण्यकर्मिणः^१ ॥

1225.

अथ दत्तः ।

दुःखासिका कलिर्दोषश्छिद्रं^२ पौडा परस्परम् ।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य न संशयः ॥

1226.

मनुः ।

संवत्सरमुदीक्षेत द्विपत्नीं^३ योषितं पतिः ।
ऊर्ध्वं संवत्सरादेनां दयां कृत्वा^४ न संवसेत् ॥
अतिक्रामेत्प्रमत्तं वा रोगार्त्तमेव वा ।
सा चीन्मासान्^५ परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥
उन्मत्तं पतितं क्लौवमवौजं पापरोगिणम् ।
न तं द्विपत्न्यास्त्यागोऽस्ति^६ न च दयापवर्त्तनम् ॥

1227.

अथ नारदः ।

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम्^७ ।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

१ पुण्यकर्मिण इति पाठान्तरम् ।

२ कलिर्दोषश्छिद्रमिति पाठान्तरम् ।

३ द्विपत्नीमिति पाठान्तरम् ।

४ ऊर्ध्वं पाठः दायं कृत्वा ।

५ स्त्रीपुंसमिति पाठान्तरम् ।

६ न तत्र दोषमवागोऽस्तीति पाठान्तरम् ।

७ पतिप्रतामिति पाठान्तरम् ।

1228. चौरवदग्धः इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

निर्दोषां परित्यजन् पत्नीञ्च^१ ।

1229. देवताः ।

स्वदारांस्त्यजतो मोहान्तरस्थान्यायमोचिनः ।

धर्मवंशपरित्यक्तुर्निष्कृतिर्न विधीयते ॥

कुष्ठिनौ पतितां बन्ध्यामुन्मत्तां पतितार्त्तवाम्^२ ।

अनिष्टां न लभेद्भार्यां^३ तीर्थात्तन्नीचकर्मणः ॥

अन्यायमोचिनोऽन्यायेन मोक्तुः । तीर्थाद्योनितः । नीचकर्मण-
स्तदुचितनौचक्यापारात्^४ ।

1230. नारदः ।

अन्योन्यं त्यजतोरगः स्यादन्योन्यं विरुद्धयोः^५ ।

स्त्रीपुंसयोर्निगूढाया व्यभिचारादते स्त्रियाः ॥

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविभ्रंशिनौ तथा ।

भर्तुश्च वधमिच्छन्तौ स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात् ॥

श्रागः पापं, स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां स्त्रीधनत्वेन भ्रष्टं सर्वस्वं
यस्याः सा तथा, स्त्रीधनत्वेन भ्रष्टं भ्रंशितं सर्वस्वं यया सा तथा
वा भ्रष्टमन्तर्भावितण्डर्यमिति कल्पतरुः^६ ।

१ पत्नीमिति पाठान्तरम् ।

२ पतितातुरामिति पाठान्तरम् ।

३ अनिष्टां लभते त्वक्तुमिति पाठान्तरम् ।

४ तदुचितनौचक्यापारादिति पाठान्तरम् ।

५ निरुद्धयोरिति पाठान्तरम् ।

६ कल्पद्रुम इति पाठान्तरम् ।

1231.

तथा ।

अनर्थशौलां सततं^१ तथैवाप्रियवादिनीम् ।
पूर्वाशिनौ च या भर्तुस्तां स्त्रीं निर्वासयेद्गृहात् ॥
बन्धां स्त्रीजननीं नित्यप्रतिकूलाञ्च सर्व्वदा ।
कामतो नाभिनन्देत कुर्व्वन्नेवं न दोषभाक् ॥

1232.

मनुः ।

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नोन्तु विवासयेत् ॥
भर्तुः प्रतिनिवेशेन या वृथा गमयेदतून् ।
तान्तु विख्याप्य बन्धूनां भ्रूणघ्नीं विनिवासयेत् ॥
प्रतिनिवेशेन द्वेषेण । एवञ्चैतत्पूर्व्ववाक्ये द्वेषातिरिक्तमसमञ्जस-
कारणं विवक्षितमित्यर्थभेदः । उत्तरवाक्यं ब्रह्मचतुपरं वा ।

1233.

बोधायनः ।

अशुश्रूषाकरीं बन्धां बन्धकीं पतिहिंसकीम्^२ ।
त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम् ॥
अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
प्रेतप्रजां पञ्चदशे सद्वस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

1234.

वशिष्ठः ।

व्यवाये तीर्थगमने धर्म्मं या च^३ निवर्त्तते ।
चतसस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ॥

१ अनर्थजननीं नित्यमिति पाठान्तरम् ।

२ परप्रेक्षिकाभिति परिहिंसकाभिति च पाठान्तरम् ।

३ धर्म्मं त्यजेति पाठान्तरम् ।

पतिघ्नौ तु विशेषेण जुङ्गितोपहता च या ।
 व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
 गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥
 जुङ्गितो निन्दितद्याष्टालादिः ।

1235.

हारौतः ।

गर्भघ्नौमधोवर्णां शिष्यसुतगामिनौश्च^१ पाप-
 व्यसनासक्तां धनधान्यक्षयकरौश्च वर्जयेत् ।

1236.

मनुः ।

स्वच्छन्दगा च या नारौ तस्यास्त्यागो विधीयते ।
 न चैवं स्त्रीवधं कुर्यान्न चैवाङ्गविकर्तनम् ॥
 स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ।
 न वधं न च वैरूप्यं वन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥
 न वधं न च वैरूप्यमित्यत्राब्रवीदित्यनुषज्यते ।

1237.

अथ याज्ञवल्क्यः ।

हताधिकारां मलिनां पिण्डमाचोपजीविनीम् ॥
 परिभूतामधःशय्यां वासयेद्यभिचारिणीम् ॥

1238.

नारदः ।

व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधःशयनमेव च ।
 कदन्नञ्च कुवासश्च कर्म चावस्करोज्ज्जनम् ॥
 अथ च स्त्रीव्यभिचार एव त्यागादिकं गुरुलघूक्तं व्यभिचाराणा-
 मेव तत्तद्विशेषमाश्रित्य व्यवस्थापनीयम् ।

इति विवादरत्नाकरे स्त्रीरत्नातरङ्गः ।

१ अधोवर्णशिष्यसुतगामिनौ इति पाठान्तरम् ।

२ विमर्जयेदिति पाठान्तरम् ।

अथ स्त्रीधर्मो नाम षट्चत्वारिंश- त्तरङ्गः ।

1239.

तत्र मनुः ।

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योपिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।
पुत्राणां भर्त्सरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥
पित्रा भर्त्सा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्यं कुर्यादुभे^१ कुले ॥

1240.

बृहस्पतिः ।

पित्रा भर्त्सा सुतैर्न स्त्री वियुक्ताऽन्यगृहे वसेत् ।
असत्सङ्गे विशेषेण गर्ह्यतामेति सा ध्रुवम् ॥

1241.

याज्ञवल्क्यः ।

पितृमातृसुतधातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।
हीना न स्याद्विना भर्त्सा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥

1242.

मनुः ।

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥

1243

याज्ञवल्काः ।

संशतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
कुर्याच्छशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥

1244.

बृहस्पतिः ।

पूर्वोत्थानं गुरुधर्त्ता भोजनव्यञ्जनक्रिया ।
जघन्यासनशायित्वं कर्म स्त्रीणामुदाहृतम् ॥

1245.

देवलः ।

अस्वातन्त्र्यं, पतिशुश्रूषा, सहधर्मचर्या, तत्पूज्य-
पूजनम्, परवेश्मागमनं, तद्द्वेष्यमाणद्वेषणं, अदुष्टा
भावना, नित्यानुकूल्यं, तत्कार्यपरत्वमिति स्त्रीधर्मः ।

1246.

अथ स्त्रीधर्मा इत्युपशान्त्य विष्णुः ।

भर्तुः समानव्रतचारित्वं, श्वशुरगुरुदेवतातिथीनां
पूजनं, सुसंस्कृतोपस्करता, अमुक्तहस्तता, सुगुप्त-
भाण्डता, मूलक्रियास्वनभिरतिः, मङ्गलाचारतत्परता,
भर्तरि प्रोषितेऽप्रतिकर्मक्रिया, परगृहेष्वनभिगमनं,
द्वारदेशगवाक्षेधनवस्थानं, सर्वकर्मास्वतन्त्रता, बाल्य-
यौवनवार्द्धकेषु^१ पितृभर्तृपुत्रपराधीनता ।

1247.

महाभारते ।

यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्देश्मगतादिव ॥

१ बाल्ययौवनवार्द्धकेष्वप्येति पाठान्तरम् ।

1248. पृथिवीं प्रति कञ्चीवाक्ये विष्णुः ।

नारौषु नित्यं शुचिभूषितासु
पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु प्रजान्वितासु
सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥
सुस्त्रिष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु
कलिव्यपेतासु विलोलुपासु ।
धम्मव्यपेतासु^१ दयान्वितासु
स्थिता सदाहं जगतां विधात्रि ॥

1249. शङ्खलिखितौ ।

श्वः श्वः पचनभाण्डानामुपलेपनं, सुसंस्त्रिष्टय-
द्वारोपलेनं^२ कृतशौचानुकूल्यदध्यक्षतदूर्वाप्रवालपुष्प-
कृतवलिकर्म, श्वश्रूश्वशुराद्यभिवादनानन्तरं गृहा-
वश्यकानि कुर्यात् । न देवभूतपतिभ्योऽग्नेऽश्रौयात् ।
न भर्तुरन्यत्र प्रतिकारौषधात् ।

श्वः श्व आगामिनि आगामिनि दिने । न भर्तुरग्नेऽश्रौया-
दित्यन्वयः । अन्यत्र प्रतिकारौषधात् रोगप्रतीकारकारणमौषधन्तु
भर्तुरग्नेऽप्यश्रौयादित्यर्थः ।

१ धम्मव्यपेतासिति पाठान्तरम् ।

२ सुसंस्त्रिष्टद्वारोपलेपनमिति पाठान्तरम् ।

३ श्वश्रूश्वशुराभिवादनानन्तरमिति पाठान्तरम् ।

1250.

ऋष्यशृङ्गः ।

गृहमेधा भवेन्नित्यं भूषणानि च पूजयेत् ।
 नित्यस्नानकृतां^१ वेणीमर्चयेत्पुष्पवाससा ॥
 पूर्वमेव वहिर्गच्छेद्^२ यावन्नान्यः प्रबुध्यते ।
 देवताराधनं कुर्याद्भूपुष्पवलिं हरेत् ॥

गृहमेधा गृहकृत्यपरा । भूषणानि पूजयेन्मार्जनादिभिः
 संस्कुर्यात् । नित्यस्नानकृतां नित्यस्नानानन्तरकृताम् ।

1251.

शङ्खनिखितौ ।

स्त्री पराननुव्यक्तवक्त्रा वहिर्निष्क्रामेत्, नानुत्तरीया
 परिधावेत्, नानुत्सवे गन्धमाल्याभरणानि विकृतानि
 वासांसि विभृश्यात्, न परपुरुषमभिभाषेत, अन्यत्र
 बालकप्रव्रजितदृष्टेभ्यः,^३ न नाभिं दर्शयेत्, कुलवधू-
 रागुल्फं^४ वासः परिदध्यात्, न स्तनौ विवृतौ कुर्यात्,
 न हसेतानावृतम् ।

अनावृतं मुखमनाच्छाद्य न महाजनव्यवहितमपि हसेदित्यर्थः ।

1252.

व्यासः ।

द्वारीपवेशनं नित्यं गवाक्षेण निरौक्षणम् ।
 असत्प्रलापो हास्यञ्च दूषणं कुलयोपिताम् ॥

१ नित्यस्नानकृतेति पाठान्तरम् ।

२ रश्मी गच्छेदिति पाठान्तरम् ।

३ बालकप्रव्रजितदृष्टेभ्य इति पाठान्तरम् ।

४ कुलवधूरागुल्फाभ्यामिति पाठान्तरम् ।

1253.

मनुः ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यग्रहवासश्च नारौणां दूषणानि षट् ॥
सव्वाण्येतानि चारित्रदूषणौपयिकानि विवक्षितानि ।

1254.

दृष्टस्पतिः ।

पानाटनदिवास्वप्नमक्रिया दूषणं स्त्रियाः ।
श्रकियाऽत्र गृहक्रियानाचरणम् ।

1255.

शङ्खलिखितौ ।

न गणिकाधूर्त्तचारिणीक्षणिका मायाविनीकुहक-
शौलाविश्रुताभिः^१ सहैकत्र तिष्ठेत्, संसर्गेण हि
चारिच्यं^२ दुष्येत्, न भर्तुः प्रतिकूलमाचरेत्, न प्रकीर्ण-
भाण्डभोजनौयोपस्करद्रव्या, नोत्तानखट्वासनपादुका
स्यात् ।

गणिका वेद्या, ईक्षणिका दैवज्ञा, सा चात्र परचारित्र्यखण्ड-
नानुकुलाभिसन्धिरुक्ता, मायाविनी सम्मोहिका, सापि तथा^३
धूर्त्तचारिणीतोऽस्या भेदविवक्षया उपादानम् । कुहकशौला
चारित्र्यखण्डनोच्छेदकारिणी^४ सा चोक्ताभ्योऽन्या विवक्षिता, विश्रुता^५
पातित्यादिदोषवती ।

१ विश्रुतेत्यादिभिरिति विवक्षिताभिरिति च पाठान्तरम् ।

२ विचारित्र्यमिति पाठान्तरम् ।

३ तथाप्येति पाठान्तरम् ।

४ चारित्र्यखण्डनोच्छेदकारिणीति पाठान्तरम् ।

५ विवक्षतेति पाठान्तरम् ।

१२५६.

हारोतः ।

अथ पत्न्याचारमनुक्रमिष्यामो गृहं पत्नी न
 ह्यपत्नीकं^१ विद्यात्, तस्मात्पत्नी गृहपरा^२ स्यात्सुसंस्टुष्टो-
 त्यादितसंस्कारा^३ स्त्रपलिप्रार्चितवेश्मानि^४ पतितानि
 प्रतिकुर्यात्^५ अगुप्तं गोपयेत्, अन्यपुरुषेण सहेक्षणाभि-
 भाषणं दुष्टप्रव्रजितसंसर्गञ्च वर्जयेत्, परगृहस्थ्या-
 चत्वरवीथीप्रव्रजितालयांश्च नाभिगच्छेत्, कूपपथ-
 स्थानं सन्धिवेलासञ्चरञ्च वर्जयेत्, परशयनासन-
 वस्त्राभरणानि मनसापि नाध्यवस्येदापुनःसंस्कारात्,
 तथैकपाच्यं मद्यमांसानि उच्छिष्टनिर्मात्यञ्चान्यत्र
 गुरुभर्तृसुतेभ्यः । अनन्यपुरुषलोलुपानर्थान्वर्जयेत् ।

तथा प्रत्युद्ददनं आलस्यवैकल्यतौल्यादि, नोच्छिष्टा
 देवागारं प्रविशेत् । नाप्रोक्ष्याविमृष्यापर्यग्निकृत्य
 आपयेत् । नाप्रक्षालितपाणिर्यावकोत्पवनगोरसदधि^६
 गृह्णीयात्, स्थाल्यपिधानदर्वीः^७ प्रक्षाल्य उपकरणानि
 गुप्ते निधापयेत्^८ । श्वो भूते प्रतिप्रक्षाल्य पचनार्थानुप-

१ पत्नीमृष्टमिति पाठान्तरम् ।

२ गृहमपरमिति पाठान्तरम् ।

३ सुसंस्टुष्टोत्यादितसंस्कारमिति पाठान्तरम् ।

४ कूपपथस्थानं स्त्रिप्रार्चितवेश्मानमिति पाठान्तरम् ।

५ अ प्रतिकुर्यादिति पाठान्तरम् ।

६ यावकोत्पवनगोरसधाना इति पाठान्तरम् ।

७ जिधाप्य श्वेदिति पाठान्तरम् ।

कुर्यात् । गोरसधान्यानि चास्य निर्देशे गृह्णीयात् ।
 श्रुते प्रक्षाल्योपलिप्य परिमृज्य तैजसानि वेश्माव-
 मार्जनं प्रत्युपलेपनानि कृत्वा वैश्वदेवकाल इति
 प्रचोदनं^१ स्नानहेतोः स्नात्वा शुक्ले वाससौ परिधाय
 पाणिपादं प्रक्षाल्योक्त्रम्याचम्य देवागारं प्रविश्य
 नमस्कृत्यायतनेऽग्निमुपसमाधाय समिद्धर्मपुष्यवलि-
 शान्तिपात्राण्याहृत्य भक्तमाज्येनाभिघार्थं^२ यच्चान्य-
 दाहिकं कुर्यात्^३ हुते देवेभ्य उद्वाहाम्नौ^४ देवपत्नीभ्यो
 वलिं हरेद्भर्तृनिर्देशे ।

कृते देवातिथ्ये यथास्वं गृह्णिणस्तर्पयित्वा शिष्यान्
 सुहृदः पतिञ्च तदनुज्ञाता शेषं पत्नी गुप्ते भुक्त्वा
 प्रतिस्वाभिरुपस्पृश्य शेषं भाण्डं निर्णिज्य प्रक्षाल्य च
 वहिरुत्तरपूर्वसमदिशि^५ वास्तुभृतपशुपतये रुद्राय
 नम इति निर्णीय, एवं सायं श्रुतादि ।

यथार्थमवशिष्टेषु^६ नमो भगवते रुद्राय भस्मसदे
 भस्मना रक्षां करोमौति भस्मना द्वारमपिधाय
 स्वामिसुतादीनात्मानञ्चालभेत् । यच्चान्यद्रश्यं स्यात् ।

१ वैश्वदेवकालप्रचोदनमिति वैश्वदेवकालप्रतिप्रचोदनमिति च पाठान्तरम् ।

२ यत्राद्याभिघार्थेति पाठान्तरम् ।

३ यच्चान्यदाहिकं स्यादिति यदन्वदाहिकं स्यादिति च पाठान्तरम् ।

४ उदुत्याघानिति उदुचत्यग्रागिति च पाठान्तरम् ।

५ उत्तरपूर्वस्थां दिशौति पाठान्तरम् ।

६ त्रिषु पुस्तकेषु पाठः, परं यथाचंभवमित्येति पाठो गुरुः अत्रमितेषु समाप्तिं
 मतेषु कथंमिति शेष इत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

नाप्रशालितपाणिपादा संविशेत्, न नम्रोच्छ्रिष्टा,
नानमनीया, नानमस्यभर्तृपादा, नाविरतोत्थाना,
नानुस्रुत्योत्थायिनी अनुपस्थायोदकधाना^१ अनुसरण-
वेश्मार्चिनी^२ प्रदक्षिणा प्रशान्ता^३ सौम्यार्हिता भर्तुः
प्रियवादिनी नोपरिष्ठात् स्थिता आसीत् । नोच्चैर्न
वितर्कस्थाने नाभौष्णमीक्षेत । परिमृज्य संवाहयित्वा
उपासीत् ।

व्यजनेनोष्णो वर्षे घर्माभांसि अस्य गात्रेभ्यः
परिमृज्यात् । शिरसश्चावस्थितस्य समाधानम् ।
ग्रामान्तराहृतभारातिक्रान्तमायान्तमुपगच्छेतादुष्ट-
मना अर्थ्येणार्चयेत् । व्रतधारणं देवकार्यं स्नानमनु-
ज्ञातया कार्यमिति^४ ।

सुसंमृष्टोत्पादितसंस्कारा प्रकृष्टमार्जनेन^५ सम्पादितसंस्कारा,
कूपपयस्नानं कूपानुयायिवत्त्वावस्नानम् । परेति, परशय्यासनान्न-
वस्त्रादिपुनःसंस्कारं प्रचालनादि विना नाध्यवस्येत् सर्व्वथैव नोप-
भुञ्जीतेत्यर्थः^६ । ऐकपात्रं सहभोजनम् । गुरवः शशुरादयः ।
लोलुपा सस्पृहा । अनर्थो निरर्थकधनव्ययः । प्रत्युद्गदनं प्रतिकूल-
वचनम् । तौच्यं स्वकुलाद्यनुचितवेषभाषादौति प्रियस्वामी ।

१ अनुपदस्योदकधानेति पाठान्तरम् ।

२ अनुसरणवेश्मार्चिनीति पाठान्तरम् ।

३ प्रशान्ति पाठान्तरम् ।

४ अनुज्ञातया वेति पाठान्तरम् ।

५ प्रकृष्टमार्जनेनेति पाठान्तरम् ।

६ नोपभुञ्जीतेति पाठान्तरम् ।

अविमृश्य अविचार्यं । यावकं यज्ञोपयुक्तचमसादि, उत्पवनं चालनौ-
स्थालौत्यादि । स्यात्स्यादौनि द्रव्याणि^१ भाविदिनपाकार्थं^२ प्रचान्द्य
गुप्ते निधापयेत् ।

तत्र दिने भूते प्रतिप्रचान्द्य पाकं कुर्यादित्यर्थः । अस्य निर्द्वैगे
भर्त्तुरनुज्ञाने स्नानहेतोः पत्युरिति शेषः । तेन वैश्वदेवकालो वृत्त
इति स्नानं विधीयतामिति पत्युः कृते प्रचोदनं कुर्यादित्यर्थः ।
उक्तम्यान्नुसुखस्थितश्लेष्मादिकमपास्य अन्नाद्यमभिघार्यं उक्तमन्नमाज्ये-
नाभिघार्याभ्युक्ष्य । यच्चान्यदिति अन्यन्मण्डकादि^३ आङ्गिकमहर्भोज्यं
तच्चानभिघार्येत्यन्वयः । भर्त्तृनिर्द्वैगे तिष्ठेदिति शेषः^४ । तदनुज्ञाता च
शेषं, च भिक्षुकमे^५ तेन भर्त्तृनुज्ञानेन शेषं सशेषमपि^६ भुङ्क्तेत्यपे-
णान्वयः ।

प्रतिस्वाभिः स्वार्थोपकल्पिताभिरङ्गिः । निर्णिञ्चान्नमलापकर्षणं
कृत्वा । एवं साद्यं श्रुतादि, साद्यं सन्ध्यासमयेऽपि श्रुतादि श्रुते
प्रचान्द्येत्यादि बलिपर्यन्तं^७ आलभेत् भस्मलिप्तहस्तेन स्पृशेत् ।
यच्चान्यद्रक्ष्यं तदप्यालभेदित्यन्वयः । नानमनौया नाप्रज्ञा, नान-
मस्यभर्त्तृपादा^८ ।

१ स्यात्स्यादिद्रव्याण्येति पाठान्तरम् ।

२ परदिने पाकार्थमिति भाविदिने पाकार्थमिति च पाठान्तरम् ।

३ लडुकादौति पाठान्तरम् ।

४ तिष्ठेदित्यर्थं इति पाठान्तरम् ।

५ चो भिक्षुकम इति पाठान्तरम् ।

६ स्नानशेषमप्येति पाठो युक्त इति शेषम् ।

७ तद्रबलिपर्यन्तमिति पाठान्तरम् ।

८ नाममस्यभर्त्तृपादा भोदते चांसया सचेति पाठान्तरम्, नाममस्यभर्त्तृपादा
नाप्रवतभर्त्तृचरत्यर्थं, तथाचोक्तं नाममस्यभर्त्तृपादा भोदते चांसया सचेति पाठो
युज्यते ।

1257.

याज्ञवल्क्यः ।

पतिप्रिया हिते^१ युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।
इह कौर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥

1258.

मनुः ।

दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।
सा भर्तृलोकमाप्नोति यथैवारुन्धती तथा ॥
पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता ।
सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥
अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।
इह कौर्त्तिमवाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥
पतिलोकोऽत्र पत्या सह कृतयज्ञादिजन्यो विवर्चितः ।

1259.

ऋन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पतिशुश्रूषयैव स्त्री सर्वान् कामान् समश्नुते ।
दिवः पुनरिहायाता सुखानां सा निधि^२र्भवेत् ॥

1260.

बृहस्पतिः ।

आर्त्तात्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा ज्ञेया स्त्री पतिव्रता ॥

1261.

वशिष्ठः ।

पतिव्रतानां गृहमेधिनौनां
सत्यव्रतानां शुचिसुव्रतानाम्^३ ।

१ प्रियहिते इति कश्चिन् पाठः ।

२ भावधिरिति पाठान्तरम् ।

३ खलु योनितादिति पाठान्तरम् ।

तासान्तु लोकाः पतिभिः समानाः
गोमायुलोका व्यभिचारिणीनाम् ॥

1262.

मनुः ।

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिमाप्नोति पापरोगैश्च पौद्यते ॥

1263.

इन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पतिमुल्लङ्घ्य मोहात्स्त्री कं कं न नरकं व्रजेत् ।
कृच्छ्रान्मानुषतां प्राप्य किं किं दुःखं न विन्दति ॥

1264.

शङ्खलिखितौ ।

सुराल्लशुनपलाण्डुगृञ्जनकमांसादीन्वभक्ष्याणि च
वर्जयेत् । आहारमयं शरीरं तन्मयत्वाद्ब्राह्मणः
सङ्कीर्यते मातुरशितपौताद्वि गर्भः सम्भवति ।

1265.

मनुः ।

प्रतिपिडा पिवेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाजे गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥

1266.

वशिष्ठः ।

या ब्राह्मणी स्यादिह वै सुरापौ
न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ।
इहैव सा तिष्ठति क्षीणपुण्या
मृता जलौका भवत्यथ शुक्तिका वा ॥

1267.

याज्ञवल्क्यः ।

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।
इहैव सा शुनौ गृध्रौ शूकरौ चैव जायते ॥

1268.

यमः ।

या ब्राह्मणी स्यादिह वै सुरापौ
न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ।
इहैव सा तिष्ठति हीनपुण्या
शुनौ भृत्वा गर्दभौ शूकरौ च ॥

इति विवादरत्नाकरे स्त्रीधम्मतरङ्गः ।

अथ प्रोषितभर्तृकाधर्मो नाम सप्तचत्वारिंशत्तरङ्गः ।

1269.

तत्र मनुः ।

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥
वृत्तिं विधाय प्रोषित इत्यन्वयः । जीवेत्तयैव वृत्त्या ।

1270.

याज्ञवल्क्यः ।

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम्^१ ।
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥

1271.

बृहस्पतिः ।

प्रसाधनं नृत्यगौतसमाजोत्सवदर्शनम् ।
मांसं मद्याभियोगञ्च न कुर्यात्प्रोषिते पतौ ॥

1272.

विष्णुः ।

भर्तृरि प्रोषिते अप्रतिकर्म्म, परगृहेष्वनभिगमनं,
द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानम्^२ ।
अप्रतिकर्म्म प्रसाधनानाचरणम् ।

१ न विधायैवेति पाठान्तरम् ।

२ क्रीडाशरीरसंस्कारसमाजोत्सवदर्शनमिति पाठान्तरम् ।

३ द्वारदेशे गवाक्षेष्वनवस्थानमिति पाठान्तरम् ।

1273.

शङ्खलिखितौ ।

सर्वासां प्रोषिते भर्त्तरि ब्राह्मणी चारिञ्चं रक्षेत्,
 इतरासां मातापितरौ, अनन्तरं राजन्या वा । प्रेङ्गा-
 ताण्डवविहार-चित्रदर्शनाङ्गरागोद्यानयान-विष्ट-
 शयनोत्कृष्टपानभोजनकन्दुकक्रीडाधूपगन्धमाल्याल-
 झारदन्तधावनाञ्जनादीनामस्वतन्त्राणां^१ प्रोषित-
 भर्त्तृकाणां कुलस्त्रीणामनारम्भः ।

सर्वांसामिति चतसृष्वपि ब्राह्मणशाश्वकपत्नीषु मध्ये ब्राह्मणी
 स्वयमेव चारिञ्चं रक्षेत् । तदितरासां^२ मातापितरौ, अनन्तरञ्च
 तयोरसतोः राजन्या स्वस्वितरयोश्च^३ चारिञ्चं रक्षेत् । प्रेङ्गा दोला ।

1274.

हारौतः ।

न प्रोषितेऽलङ्कुर्यान्न वेणीं मुञ्चेत् ।

अत्र च सभर्त्तृकास्त्रीमात्रमधिकृत्य निषिद्धानां यत्पुनः प्रोषित-
 भर्त्तृकामधिकृत्य निषेधवचनं तदत्यन्तनिषेधार्थम् ।

इति विवादरत्नाकरे प्रोषितभर्त्तृकाधर्मतरङ्गः ।

१ दन्तधावनाञ्जनादर्शप्रसाधनादीनामस्वतन्त्राणामिति पाठान्तरम् ।

२ इतराणामिति पाठान्तरम् ।

३ स्वस्वीति पाठान्तरम् ।

अथ मृतभर्तृकाधर्मो नामाष्ट- चत्वारिंशत्तरङ्गः ।

1275.

तत्राङ्कुराः ।

मृते भर्तृरि या नारौ समारोहेद्दुताशनम् ।
 साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।
 तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥
 व्यालग्राहौ यथा व्यालं विलादुद्धरते बलात् ।
 तद्वद्भर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ॥
 मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।
 पुनाति त्रिकुलं नारौ भर्तारं याऽनुगच्छति ॥
 तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा ।
 कौडते पतिना साङ्घं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 ब्रह्महा वा कृतघ्नो वा' मित्रघ्नो वापि मानवः ।
 तं वै पुनाति सा नारौ इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥
 साध्वीनामेव नारौणां नाग्निप्रपतनादते ।
 अन्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्तृरि कर्हिचित् ॥

यावन्नामौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।
तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथञ्चन ॥

सहत्तभावार्षितभर्तृकाणां
स्त्रीणां वियोगक्षतकातराणाम् ।
तासां प्रभावस्तमिते गते कं
नाग्निप्रवेशादपरोऽस्ति धर्मः ॥

सहत्तेति वृत्तमाचारः, भावोऽभिसन्धिः, तौ शोभनावर्षितौ
याभिस्तास्तथा । - वियोगक्षतकातराणां वियोग एव क्षतं ब्रणः^१ तेन
कातराणाम् । प्रभौ पत्यौ, कं स्वर्गम् ।

1276.

व्यासः ।

दयितं याऽन्यदेशस्थं मृतं श्रुत्वा पतिव्रता ।
समारोहति शीर्षेऽग्नौ^२ तस्याः शक्तिं निबोधत ॥
यदि प्रविष्टो नरकं बहुपाशैः^३ सुदारुणैः ।
संप्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥
तिष्ठते विवशो दीनो वेष्ट्यमानः स्वकर्मभिः ।
व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद्गृह्णात्यशक्तितः^४ ।
तद्वद्वर्त्तारमादाय दिवं याति तपोबलात् ॥

१ प्ररोधौ तप इति पाठान्तरम् ।

२ शीर्षाद्याविति पाठान्तरम् ।

३ बद्धः पाशैरिति पाठान्तरम् ।

४ बलाद्गृह्णात्यशक्तितः पाठान्तरम् ।

तत्र सा भर्तृपरमा स्त्रयमानाप्सरोगणैः ।
क्रीडते पतिना साङ्गं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

1277.

मच्छपुराणे ।

मृते भर्तृरि सत्स्त्रीणां न चान्या^१ विद्यते गतिः ।
नान्यद्भर्तृवियोगाग्निदाहस्य^२ शमनं भवेत् ॥
देशान्तरमृते तस्मिन् साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥
ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी ।
अहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत् ॥

ऋग्वेदवादादिमा नारौरविधवा इत्यादिवादात् । एवञ्च
सकलवचनपर्यालोचनया ब्राह्मण्यादिसर्वभार्याणां स्वगतभर्तृगतफल-
विशेषार्थिनानां गर्भवतीबालापत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानु-
मरणघोरधिकार इति ।

1278.

बृहस्पतिः ।

शरीराङ्गं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ।
अन्वारूढा जौवती^३ साध्वी भर्तृहिताय सा ॥

1279.

विष्णुः ।

मृते भर्तृरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ।

१ न ज्ञानेति पाठान्तरम् ।

२ नास्या भर्तृवियोगाग्निदाहस्येति पाठान्तरम् ।

३ जौवतीवेति पाठान्तरम् ।

1280.

हारौतः ।

आहिताग्निश्चेत्प्रमौयेत, औपासनावशाणाग्निं परि-
मृज्य सर्पिराज्ञीभिः सूत्रसवनमिष्ट्वा नावसेत् । अना-
हिताग्निश्चेदन्यमादध्याज्जनाग्निं वा परिमृज्य भर्तुः पितुः
स्वजनमृहवर्जं जितजिह्वाहस्तपादेन्द्रिया स्वाचारवतौ
दिवारात्रं भर्तारमनुशोचतौ^१ व्रतोपवासैः शान्ता-
युषोऽन्ते^२ पतिलोकं जयति सा भूयः पतिसालोक्य-
माप्नोतीत्येवं ह्याह ।

पतिव्रता तु या नारी निष्ठां याति पतौ मृते ।

सा हित्वा सर्वपापानि पतिलोकमवाप्नुयात् ॥

आहिताग्निः औताग्निः । अवचाणमर्द्धदग्धोन्मूकमायं गौरिति
तिष्ठ च्चः सर्पिराज्यः । अनाहिताग्निः स्मार्त्ताग्निः, अन्वं गृह्य-
माधानविधिना गृह्णीयात् । जनाग्निर्लौकिकाग्निः स च विवक्षितः ।

1281.

बृहस्पतिः ।

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

दमदानरता नित्यमपुत्राऽपि दिवं व्रजेत् ॥

1282.

मनुः ।

कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥

१ भर्तारमनुशोचन्तीति पाठान्तरम् ।

२ शान्तायुषोऽन्ते इति पाठान्तरम् ।

आसौतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
 यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥
 अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।
 दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥
 मृते भर्तृरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
 अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।
 सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥
 नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चान्यस्य परिग्रहे ।
 द्वितीयस्तु न साध्वीनां क्वचिद्भर्तापदिश्यते ॥

1283.

यमः ।

यावज्जीवं सदासौत नियता ब्रह्मचारिणी ।
 यो धर्म एकपत्नीनां तं धर्ममनुकाङ्क्षती ॥
 स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रव्रज्या न विधीयते ।
 प्रजा हि तस्याः स्वो धर्मः सवर्णादिति धारणा ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्द्धरेतसाम् ।
 दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥
 तथैव कन्या व्यावृत्ता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 अपुत्रा प्राप्नुयात्स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
 अपुत्रा जातपुत्रा वा कन्या पतिमनुव्रता ।
 प्राप्नुयात्स्वर्गमेवेति मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

एकपत्नीनामेकपतिकानाम् । कन्याऽत्र जडा ।

1284.

तथा तत्रैव ।

अनेकदोषदुष्टेऽपि मृते भर्त्तरि वा सदा ।
साध्वाचारेऽवतिष्ठेत गुरुशुश्रूषणे रता ॥
मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
साऽरुन्धतीसमाचारा ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति विवादरत्नाकरे मृतभर्तृकाधर्मतरङ्गः ।

अथ नियोगो नामोनपञ्चाशत्तरङ्गः ।

1285.

तत्र मनुः ।

देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सम्यग्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिता^१धिगन्तव्या सन्तानस्य परिश्रये ॥

1286.

नारदः ।

नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेद्देवरं पुत्रकाम्यया ।
स च तां प्रतिपद्येत तथैवापुत्रजन्मनः ॥
पुत्रे जाते निवर्त्तेत विप्लवः स्यादतोऽन्यथा ।
दृतेनाभ्युक्ष्य गात्राणि तैलेनाविक्रतेन वा ॥
मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राणि चास्पृशन्^२ ।
कुले तद्वशेषे च सन्तानार्थं न कामतः ॥
नियुक्तो गुरुभिर्गच्छेद्भ्रातुर्भार्यां यवौयसः ।
अविद्यमाने तु गुरौ राज्ञे^३ वाच्यः कुलक्षयः ॥
ततस्तद्वचनाद्गच्छेदनुशिष्यात्स्त्रियञ्च सः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातां पुंसवने शुचिः ।
सकृदागर्भधानात्तु दृत्ते गर्भे तथैव सा ॥

१ प्रजेप्सवेति पाठान्तरम् ।

२ गात्रैर्गात्रमसंपृशति ।

३ राज्ञेति पाठान्तरम् ।

अतोऽन्यथा वर्त्तमानः पुमान्स्त्री वापि कामतः ।
विनेयौ सुभृशं^१ राज्ञा विज्ञवः स्यादतोऽन्यथा ॥

1287.

यमः ।

ऋतौ स्यातायां तस्यान्तु वाग्यतस्तामसे निशि ।
सुश्रुनखलोमानां गन्धस्पर्शाववेद्यन् ॥
एकवासा घृताक्ताङ्गो दुर्गन्धः शोकदुर्मनाः ।
मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राणि चास्पृशन् ॥
यतात्मा गर्भमाद्ध्याहृते गर्भे त्वपव्रजेत् ।
जातापत्यां नाधिगच्छेत्पुत्रे जाते तथैव च ॥
सौमन्तोन्नयनादौनि सर्व्वकार्याणि कारयेत् ।
भ्रातुः सन्तानमिच्छद्भिः पितृणामौर्द्ध्वदेहिकम् ॥

भ्रातुः सन्तानं पितृणामौर्द्ध्वदेहिकमिच्छद्भिर्मृतस्य भावमि-
दंरभृतैः राज्ञा सौमन्तोन्नयनादौनि^२ कारयेदित्यर्थः । बह्व-
श्चात्राविवक्षितं, तेन भ्रातुर्जावत एकलेऽपि शास्त्रप्रवृत्तिः^३ ।

1288.

याश्चवल्गाः ।

अपुत्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्^४ ॥

१ सुभ्रमिति पाठान्तरम् ।

२ सौमन्तोन्नयनादौनि पाठान्तरम् ।

३ शास्त्राशेषमिदमिति पाठान्तरम् ।

४ सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तान्तावियादिति पाठान्तरम् ।

आगर्भसम्भवाद्गच्छेत्पतितश्चान्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजस्तु भवेत्सुतः ॥

1289.

देवकः ।

नष्टः प्रव्रजितः क्लौवः पतितो राजकिन्विषी ।
लोकान्तरगतो वापि परित्याज्यः पतिः स्त्रियाः ॥

नष्टोऽग्रास्त्रीयव्यापारेण त्यक्तपरिकरसङ्गः । प्रव्रजितः-अग्रास्त्र-
विषयप्रव्रज्याग्रास्त्री वृथामौण्ड्यादिः^१ । राजकिन्विषी राजरोगा-
कान्तः ।

1290.

तथा ।

मृते भर्त्तरि जीवे वा स्त्री विन्देतापरं पतिम् ।
सन्तत्यनाशार्थतया न स्वातन्त्र्यन्तु^२ योषितः ॥
अष्टौ वर्षाण्युदौक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
अप्रसूता च चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत्^३ ॥
अष्टौ वर्षाण्युदौक्षेत ब्राह्मणी तु पतिं तथा ।
क्षत्रिया षट् समास्तिष्ठेदप्रसूता समाश्रयम् ॥
क्षत्रिया षट् समा इत्यत्रापि प्रसूतेति बोद्धव्यम् ।

1291.

तथा ।

वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे समे त्वप्रसूतिका ।
न शूद्रायाः स्मृतः कालो न च धर्मव्यतिक्रमः ॥

१ सुषडादिरिति पाठान्तरम् ।

२ न स्वातन्त्र्येति पाठान्तरम् ।

३ समाश्रयेदिति पाठान्तरम् ।

विशेषतोऽप्रसूतायाः संवत्सरपरा स्थितिः^१ ।
 अप्रवृत्तौ स्मृतः काल एष प्रोषितयोषिताम् ॥
 जीवति श्रयमाणे च स्यादेष्ट द्विगुणो विधिः ।
 प्रजाप्रवृत्तौ नारीणां वृत्तिरेषा प्रजापतेः ॥
 अतोऽन्यगमने स्त्रीणामेष दोषो न विद्यते ।

1292.

अथ देवसर्पिण्डाधिकारे मनुः ।

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या स्वबन्धुभिः ।
 अन्यस्मिंश्च नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥
 नौदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कौर्त्थते क्वचित् ।
 न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥
 अयं^२ द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ॥
 स महीमखिलां भुञ्जन्नाजर्षिप्रवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
 तदाप्रभृतिं^३ यो मोहात्प्रमौतपतिकां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥

अन्यस्मिन्देवसर्पिण्डाभ्यामन्यस्मिन् । एतद्ज्ञानयोरन्यतरस्थापि
 सङ्गावे, एतदभावे सगोत्रस्थापि याज्ञवल्क्येन बोधितत्वात् ।

१ संवत्सरपरस्थितिरिति पाठान्तरम् ।

२ विधवादेवं वेति पाठान्तरम् ।

३ स्वयमिति पाठान्तरम् ।

४ ततः प्रभृतीति पाठान्तरम् ।

1293. मृतपञ्चधिकारे^१ वशिष्ठः ।

सा चेन्नियोगमिच्छेद्वत्तलोभान्नास्ति नियोगः
प्रायश्चित्तञ्चाप्युपदिश्य^२ नियुञ्ज्यादित्येके ।

1294. कात्यायनः ।

नियोगात्पावनं कुर्याद्यथोक्तं तद्विशुद्धये ।
द्विजस्य स्त्रीषु धर्मोऽयं शूद्रस्यैके तदाश्रयः^३ ॥

1295. बृहस्पतिः ।

उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।
युगहासादशक्योऽयं कर्तुं मर्त्यै^४ विधानतः ॥
तपोज्ञानसमायुक्ताः कृते चेतायुगे नराः ।
द्वापरे च कलौ नृणां^५ शक्तिहानिर्विनिर्म्भिता ॥
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः ।
तच्छक्यं नाधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः ॥

एवञ्चाष्टौ वर्षाण्युदीचेतेत्यादि देवलवाक्यान्वपि नियोगवदेव
युगान्तरान्वयीन्वेवोन्नोयन्ते^६ ।

इति विवादरत्नाकरे नियोगतरङ्गः ।

१ मृतपञ्चधिकारे इति पाठान्तरम् ।

२ प्रायश्चित्तमपदिशति पाठान्तरम् ।

३ शूद्रस्यैकं समाश्रयेदिति शूद्रस्यैकसमाश्रय इति च पाठान्तरम् ।

४ मन्ये इति पाठान्तरम् ।

५ भृशमिति पाठान्तरम् ।

६ युगान्तरान्वयीन्वेवोन्नोयन्ते इति पाठान्तरम् ।

अथ परपूर्वाविधिर्नाम^१ पञ्चाशत्तरङ्गः ।

1296.

तत्र नारदः ।

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्धाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
 पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥
 कन्यैवाश्रयतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥
 कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्धं पतिमाश्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृह्णमियात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते^२ ।
 सवर्णाय सपिण्डाय तृतीया सा प्रकीर्तिता ॥
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात्ममाश्रयेदन्यं स्वैरिणी प्रथमा च सा ॥
 मृते भर्त्तरि या नारी^३ देवरादौनपास्य तु ।
 कामतस्तु भजेदन्यं सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

१ परपूर्वाति पाठान्तरम् ।

२ या बान्धवमिति पाठान्तरम् । क्वचित् या बान्धं पुत्रं त्रिवेति पाठः ।

३ पुनः पत्युर्गृह्णमियात् पाठान्तरम् ।

४ असत्सु या देवरेषु बान्धवैश्च प्रदीयते इति पाठान्तरम् ।

५ तु इति पाठान्तरम् ।

६ या तु स्त्रीति पाठान्तरम् ।

देशापहतविक्रीता श्रुत्तृष्णाव्यसनार्दिता ।
 तवाहमित्युपगता सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥
 देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै साऽन्तिमा स्वैरिणी स्मृता^१ ॥
 पुनर्भाच्च विधिस्त्वेष स्वैरिणीनां प्रकीर्त्तितः ।
 पूर्वा पूर्वा जघन्याऽऽसां श्रेयसी चोत्तरोत्तरा^२ ॥

चो भिन्नक्रमः । स्वैरिणीनामिति सप्तम्यर्थे^३ षष्ठी, तेन पुनर्भावं
 स्वैरिणीषु चेत्यर्थः ।

1297.

मनुः ।

पतिं हित्वापकृष्टं^४ स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
 निन्द्यैव लोके भवति परपूर्वेति चोच्यते ॥

अपकृष्टमिति^५ न परपूर्वांते वीजं, किन्त्वन्यनिषेवणप्रयोजक-
 मित्येतावतोक्तम्^६ ।

तिस्रः पुनर्भवश्चतस्रः स्वैरिण्य इत्यभिधाय ।

१ अन्तिमा स्वैरिणी तु वेति भवेति च पाठान्तरम् ।

२ तूत्तरोत्तरिति पाठान्तरम् ।

३ सप्तम्याः स्थाने इति पाठान्तरम् ।

४ हित्वापकृष्टमिति पाठान्तरम् ।

५ अपकृष्टमिति पाठान्तरम् ।

६ मित्येतावदुक्तमिति पाठान्तरम् ।

1298. शङ्खनिखितौ ।

तत्र पूर्वा पूर्वा जघन्या तासामपत्यानामृक्व-
पिण्डोदकयज्ञेषु यो विकल्पः स मातुरेव गुणवत्तया
व्याख्यातः ।

1299. याज्ञवल्क्यः ।

अश्रुता च श्रुता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।
स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्वर्णं कामतः श्रयेत् ॥

1300. शारोतः ।

स्वैरिणी च पुनर्भूश्च रेतोधाः कामचारिणी ।
सर्वभक्ष्या च विज्ञेयाः पञ्चैताः शूद्रयोनयः ॥
एतासां यान्यपत्यानि उत्पद्यन्ते कदाचन ।
न तान्पङ्क्तिषु युञ्जीत न ते पङ्क्त्यर्हकाः^१ स्मृताः ॥

रेतोधाः कुण्डमाता, कामचारिणी चतुःपुरुषगमनानन्तरमपर-
पुरुषगामिणी, सर्वभक्ष्या सुरापौ ।

1301. कात्यायनः ।

सुखार्थं या प्रवृत्ता स्त्री न भर्तुः सुतकाम्यया ।
पुत्रन्तु जनयेदेव निन्द्या पापा च सा स्मृता ॥
भर्तृगोत्रं समुत्सृज्य नारी यद्यन्यमाश्रिता ।
निन्द्यैव सा स्मृता लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥

१ पङ्क्त्यवस्था इति पाठान्तरम् ।

२ तु इति पाठान्तरम् ।

परपूर्वाश्रिता यत्र तत्र स्यान्नाशितः^१ प्रभुः ।
 क्रमादृते तु धर्मोऽयं लब्धा वा स्वामिनो भवेत् ॥
 निरोद्धव्या च ताद्या च परपूर्वापराधतः ।
 अक्षमाञ्चानवेशन्तीं ताडयन्दण्डमर्हति ॥
 चौरहस्तान्नदीवेगाद्दुर्भिक्षाद्देशविस्रवात् ।
 निस्तार्यं वापि कान्तारात्^२ लब्धा त्यक्ता क्रमागता ॥
 आसां भोगे न दोषः स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ।
 स्वामिदत्तान्तु गृह्णीयादेषा चेन्न^३ ततोऽन्यथा ॥

न दोषो दण्डप्रयोजकः ।

1302.

तथा ।

द्वैयमानमथात्मानं या नारी नानुमोदते ।
 न सा देया न च ग्राह्या विधिरेष स्मृतो गुरुः^४ ॥
 न चोत्तमां न चाकामां तथा पुत्रवतीं न च ।
 ईदृशीं^५ त्वनुरूपेण निष्कुर्येण प्रमौलयेत् ॥

इति विवादरत्नाकरे परपूर्वाविधितरङ्गः ।

१ स्यान्नाशित इति पाठान्तरम् ।

२ निस्तार्येति पाठान्तरम् ।

३ वासकान्तारादिति पाठान्तरम् ।

४ स्मृतौषादद्याच्छेति पाठान्तरम् ।

५ भद्रुरिति पाठान्तरम् ।

६ तादृशीमिति पाठान्तरम् ।

अथ दायभागो नामैक- पञ्चाशत्तरङ्गः ।

1303.

तत्सङ्गतौ मनुः ।

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः^१ ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं^२ निबोधत ॥

1304.

भारदः ।

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥
यत्र यस्मिन्व्यवहारपदे प्रकल्प्यते क्रियते ।

1305.

मनुः^३ ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन्पैतृकं रिक्तमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

समं तुल्यं नात्र विंशोद्धारादौति यावत् । ननु प्रमौतपितृक-
विभाग एव मनुना विंशोद्धारादौनां कथनात्कथं सममिति चेत् न^४

१ रतिसंहित इति पाठान्तरम् ।

२ दायधर्ममिति पाठान्तरम् ।

३ यम इति पाठान्तरम् ।

४ नेति पाठान्तरम् ।

तस्य गुणवज्ज्येष्ठादिविषयत्वात्^१ । उदयकरस्तु^२ सममिति कृतो-
द्धारधनाभिप्रायमिति व्याख्यातवान् ।

हृत्लायुधपारिजाताभ्यान्तु सममिति स्थाने सहेति पठितं,
व्याख्यातञ्च पारिजातेन सह परस्परम् ।

पैटकमित्येकशेषं^३ कृत्वा तद्धितप्रत्ययः^४ तेन मातृधनस्यापि
ग्रहणमिति हृत्लायुधः । पैटकमित्युपादानेऽपि पैतामहादिधनमपि
विवक्षितम् । द्रव्ये पितामहोपात्ते इत्यादि वाक्येन तत्रापि भागस्य
बोधनादित्यपरे^५ । इयमपि चेदं विवक्षितं, परन्तु भूतपूर्वगत्या^६
मातृधने तु दुहितदन्वयाभावे^७ पुत्रभागान्वय^८ इति बोद्धव्यम् ।

1306.

देवस्यः ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।
अस्वाम्यं हि भवेदेपां निर्द्दोषे पितरि स्थिते ॥

निर्द्दोषे पातित्यादिदोषरहिते ।

1307.

नारदः ।

पितर्युद्धं गते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।
मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥

१ गुणवज्ज्येष्ठविषयत्वादिति पाठान्तरम् ।

२ उदयनस्त्विति उदयकस्त्विति च पाठान्तरम् ।

३ पैटकमित्येकशेषमिति पाठान्तरम् ।

४ तद्धित इति पाठान्तरम् ।

५ बोधनादित्यपर इति पाठान्तरम् ।

६ भूतपूर्वरोत्येति पाठान्तरम् ।

७ तदुहितदन्वयाभावे इति पाठान्तरम् ।

८ पुत्रविभागान्वय इति बोधमिति पाठान्तरम् ।

मातुर्धनं दुहितरो विभजेरन्, दुहितृणामभावे तदन्वयो
दुहितृन्वयो विभजेदित्यर्थः । पितृर्धनं गत इत्येतावतैव विभागे
सिद्धे पुत्रग्रहणं जेवजादौनामप्यवबोधार्थं, ततश्च^१ द्वादशपुत्राणा-
मन्यतरस्त्रिष्वपि^२ विद्यमाने नान्यस्य धनभाक्तां, पितुरिति वचनं
भ्रातृणां मध्ये यद्येकस्य विद्याधनादि विभजेत्, तदा तस्य^३ विभागो
नास्तीति बोधनार्थम्, दुहितुः सान्निध्यात्तत्पदेन तथा एव परा-
मर्षोचित्यात् ।

लक्ष्मीधरस्वरसोऽप्येवम् । प्रकाशपारिजातौ तु तदन्वयो दुहितृ-
न्वयः पुत्रपौत्रादिरित्याहृतः ।

1308.

शङ्खलिखितौ ।

अत ऊर्ध्वमृक्यभागो न जीवति पितरि पुत्रा
ऋक्यं विभजेरन्, यद्यपि स्यात्पश्चाद्धिगतं तैरनर्हा
एव पुत्राः । अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितरि निर्दोषे
पश्चाद्धिगतं पितृनिरपेक्षैः पुत्रैः समर्थैर्विद्यादिभि-
र्मिलित्वा अर्जितम् ।

1309.

अथ मनुः ।

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

१ मत इति पाठान्तरम् ।

२ पुत्राणामेकस्त्रिष्वपि पाठान्तरम् ।

३ पुत्राणां मध्ये यद्येकस्य धनादिविभागस्तस्मात्सोऽपि पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रौ भवति मानवः ।
 पितृणामन्वृणश्चैव स तस्मात्सर्व्वमर्हति ॥
 यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्रुते ।
 स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥
 पितेव पालयेत्पुत्राञ्ज्येष्ठो भ्रातृन्यवौयसः ।
 पुत्रवच्चापि वर्त्तरञ्ज्येष्ठे भ्रातरि^१ धर्मतः ॥
 ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
 ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥
 यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
 अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तत्र^२ स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥

1310.

तथा ।

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्व्वीत यौतकम् ।

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयादिति सकलज्येष्ठगुणवाञ्ज्येष्ठो विभाज्य-
 धने^३ पितृवत्सुतन्त्रः स्यादित्यर्थः । तमुपजौवेयुस्तत्कृतवृत्त्या वर्त्तरन् ।
 पुत्रौ भवति कृतापत्योत्पत्तिशास्त्रार्थो भवतीत्यर्थः । मात्रगृह्णान्न
 संस्कारापेक्षा^४ । अनृणः त्रिभिर्दणैर्दणवाञ्जायते इति श्रुत्या यदृण-
 चयं बोधितं तत्रैकस्माद्दत्तौर्णो भवतीत्यर्थः । सन्नयति सङ्गमयति^५ ।

१ ज्येष्ठभ्रातरौति पाठान्तरम् ।

२ यस्तु स्यादिति पाठान्तरम् ।

३ विभाज्यपितृधने इति पाठान्तरम् ।

४ संस्कारापेक्षावाद् इति पाठान्तरम् ।

५ संग्रामयतीति पाठान्तरम् ।

आनन्दं सुखानां तेनानन्तं सुखमित्यर्थः, अद्भुते प्राप्नोति चणमुक्तः सन्नित्यर्थः ।

कामजानित्यर्थवादमाचम्^१ । कनौयसां भागबोधनेन भागा-
भावाबोधकत्वात् । पितेव पालयेन्न तु विप्रलभेत । पुत्रवच्चापि
वर्त्तरेन्न तत्र द्वेषं कुर्युरित्यर्थः । कुलं वर्द्धयति सम्यग्व्यापारेण
कनिष्ठपरिपालनेन कुलवृद्धिः । विनाशयतीति योग्यतामाचम् ।
ज्येष्ठस्य वृत्तिः स्नेहेन कनौयसां भरणपालनादि ।

बन्धुवत्प्रत्युत्थानाभिवादनैर्मातुलादिवत् पूजनौयो नावज्ञाचरणेन ।
यौतकं तेभ्यः पृथक्कृत्य कल्पितं द्रव्यं, यु मिश्रणे युधातुपाठात्^२ ।
हलायुधस्तु यौतकं भार्यालङ्कारादीत्याह ।

1311.

नारदः ।

विभृत्याद्वेच्छतः सर्वाज्ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्य^३पेक्षा कुले स्थितिः ॥

1312.

शकुलिलिखितौ ।

कामं वसेयुरेकतः संहता वृद्धिमाचक्षीरन् ।

संहता अन्योन्यालम्बनतया^४ वृद्धिमाचक्षीरन् वृद्धिं स्फुटां
कुर्वीरन्, वृद्धियुक्ता भवन्तीति यावत् ।

१ अनुवादमाचमिति पाठान्तरम् ।

२ यु मिश्रणे धातुपाठादिति मिथये युधातुपाठादिति च पाठान्तरम् ।

३ शक्तिः परिजनप्रतिपालनसमतेति ऋषिवायः ।

४ अन्योन्यालम्बनत इति पाठान्तरम् ।

1313.

मनुः ।

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्भर्त्या पृथक्क्रिया ॥

पृथगित्यादि । मध्यगधनस्य स्नेच्छया अविनियोज्यत्वात्^१ निर-
पेक्षस्वत्वात्पद्रव्य-साध्य-यागाद्यनुष्ठानाभावात्तत्सिद्धयर्थोऽयं न्याय-
प्राप्तो विभाग उच्यते । पृथग्वा धर्मकाम्ययेति न पुनरविभागाद-
धर्मः कलत्रभक्षणादिवत्, विभागाच्च धर्मा ज्योतिष्टोमादिवदिति ।

1314.

बृहस्पतिः ।

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्जनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

एकपाकेनेत्याविभागे सतीति^२ विवक्षितम् ।

1315.

हारीतः ।

जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न
स्वातन्त्र्यं, कामदाने प्रीयते चार्त्तिं गते वा ज्येष्ठ
एवार्थांश्चिन्तयेत् ।

अर्थादानं पितृनैरपेक्षेण साधारणधनग्रहणम् । अर्थांर्जनमिति
पारिजातः । विसर्गं दानं, आक्षेपः अणिकहस्तात्तद्धनग्रहणम्^३ ।
कामदाने काममात्रादेवार्थदातरि । प्रकाशकारेण तु कामं दौने

१ अविनियोज्यत्वादिति पाठान्तरम् ।

२ सतीति पाठान्तरम् ।

३ तद्वनोद्गाहणमिति पाठान्तरम् ।

इति पठित्वा काममिति सन्निहितपित्तनुज्ञामाहेति, दौने विचित्ते
इति विदुतम् ।

1316.

शङ्कलिखितौ ।

पितर्यशक्ते कुटुम्बस्य व्यवहारं^१ ज्येष्ठः कुर्यादनन्तरो
वा कार्यज्ञस्तदनुमतेन । नत्वकामे पितरि ऋक्थ-
भागः^२ । वृद्धे विपरौतचेतसि दौर्घरोगिणि वा ज्येष्ठ एव
पितृवदर्थान् पालयेदितरेषां ऋक्थमूलं हि कुटुम्ब-
मस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातर्येष्वेवमवस्थितायाम् ।

अनन्तरोऽनुजः, तदनुमतेन ज्येष्ठानुज्ञया । विपरौतचेतसि
वातादिदोषेण भ्रान्तचेतसि, ऋक्थमूलं धनमूलं कुटुम्बं कुटुम्बभरणम् ।
अस्वतन्त्रा दानाद्यनधिकारिणः । मातर्यैवं गुणवत्यां जीवन्या-
मस्वतन्त्राः पुत्रा इत्यन्वयः ।

इति विवादरत्नाकरे दायभागतरङ्गः^३ ।

-
- १ अपिने इति पाठान्तरम् ।
२ कुटुम्बव्यवहारमिति पाठान्तरम् ।
३ ऋक्थविभाग इति पाठान्तरम् ।
४ दायविभागतरङ्ग इति पाठान्तरम् ।

अथ जीवत्पितृकविभागो नाम द्विपञ्चाशत्तरङ्गः ।

1317.

तत्र मनुविष्णु ।

पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्यं यदाप्नुयात् ।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

पैतृकं पितृक्रमागतम्, अनवाप्यं पित्रा आप्नुमशक्यं, न तत्पुत्रैः
सममनिच्छन्विभजेत्स्वयमर्जितत्वात् ।

1318.

याज्ञवल्क्य ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

निबन्धते इति निबन्धः, आकरादौ नियतं लभ्यम् । सदृशं स्वाम्यं
नाचांशाधिक्यं, नवा पितुरिच्छया दानम् ।

1319.

व्यासः ।

क्रमागते गृहश्लेचे पितापुत्राः समांशिनः ।
पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छतः ॥

1320.

बृहस्पतिः ।

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।
सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥
पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्य्यादिनाप्तञ्च तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥

प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भागञ्चैव ततो धनात् ।
तदभावे तु तनयाः समांशाः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥

इतं परैरपहृतं यदशक्त्या पितामहेन नोद्धृतं स्वशक्त्या च पित्रो-
द्धृतं तद्विद्याग्नौर्यादिनामञ्च कुर्यादित्यर्थः ।

1321. अथ प्रत्ता विभजेरश्लिष्यधिकारे नारदः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
निवृत्ते वापि रमणे^१ पितर्युपरतस्यृहे ॥

प्रत्तासु विवाहितासु, निवृत्ते रमणे रतिसामर्थ्ये निवृत्ते, उप-
रतस्यृहे विषयस्युहाविच्छेदवति, प्रकाशे तु निरपेक्षे च रमणे,
निरस्ते चापि रमणे^२ इति पाठद्वयं वाक्यभेदपुरस्कारेण^३ लिखितम्,
तदपि तदौघार्थव्याख्यानानेन फलतोऽविरुद्धम् । हलायुधस्तु रमणा-
दिति^४ पठितवान्नात्रापि फलाविशेष एव ।

1322. वृहस्पतिः ।

पित्रोरभावे भ्रातृणां विभागः संग्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥
अत्रापि निवृत्ते चापौति विवक्षितम् ।

१ भरणे इति पाठान्तरम् ।

२ चाप्यभरणे इति पाठान्तरम् ।

३ निवृत्ते भरणे वेति भरणार्थनिवृत्ते । उपरतस्यृहे विषयस्युहाविच्छेदवति ।
प्रकाशे तु निरपेक्षे चामरणे निरस्ते चाप्यभरणे इति पाठद्वयं भेदपुरस्कारेणैति
पाठान्तरम् ।

४ भरणादिति पाठान्तरम् ।

1323. गौतमः ।

जडं पितुः पुत्रा ऋक्थं विभजेरन्^१ निवृत्ते रजसि
मातुर्जावति पितरि चेच्छति ।

1324. शङ्खलिखितौ ।

जीवति वा पितरि ऋक्थभागोऽनुमतः प्रकाशं वा
मिथो वा धर्म्मतः ।

अनुमतः पित्रनुमतः, प्रकाशं मध्यस्थसमलम्, मिथस्तदसमलम्

1325. बौधायनः ।

पितुरनुमत्या दायविभागः ।

1326. अथ^२ हारौतः ।

जीवन्नेव वा विभज्य^३ वनमाश्रयेहद्वाश्रमं वा गच्छेत् ।
स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेद्युपदश्येत्
पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् । क्षीणांश्च विभजेत् ।

वनमाश्रयेदाश्रमान्तरं परिगृह्णीयात् । वेदसत्र्यासित्वेन पुत्रै-
श्रय्ये वासो वृद्धाश्रम इति प्रकाशकारः । वृद्धाश्रमद्युतुर्याश्रम इति
हृष्टायुधपारिजातौ । तन्मते वनमाश्रयेदित्यनेन वानप्रस्थाश्रम-
माश्रयेदिति विवक्षितम् ।

वस्तुतस्तु वाकारोऽनास्थायाम्, तेन वनगमनवृद्धाश्रमगमन-
त्वाभिमतादन्योऽपि स्थितिप्रकारो लभ्यते । तत्र वा^४ वसेद्वस्तुतो

१ भजेरदिति पाठान्तरम् ।

२ ऋक्थेति पाठान्तरम् ।

३ ऋक्थे विभज्येति पाठान्तरम् ।

४ वसतििति पाठान्तरम् ।

वेदसत्यासौ गृहस्थाश्रममेव स्वातन्त्र्येण वाञ्छति, तं प्रति
स्वल्पेनेत्यादि बोद्धव्यम् । उपदेशेदुपचौयेत् ।

1327.

अत्र नारदः ।

पितैव वा स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । पिता वा पुत्रा वा विभजेयुः । वयसि
स्थितः पूर्वविशेषेण हीनतया असमर्थ इत्यर्थः ।

अत एव गोतमः—विभक्तजः पित्र्यमेवेति । विभागोत्तरकालं
पुत्रोत्पत्तौ विभागमाह । श्रेष्ठः प्रशस्ततमोऽधिक इत्यर्थः । यथा
वास्य पितुर्मतिर्भवति समाधिकभागेषु,^१ तथा विभजेत् ।

1328.

विष्णुः ।

पिता चेत्युत्रान्विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे^१ ।

पितृद्रव्यानुपक्षेपार्जितधनविषयमेतत् ।

1329.

याज्ञवल्क्यः ।

विभागश्चेत्पिता कुर्यात्स्वेच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वं वा स्युः समांशिनः ॥

एतदपि स्वार्जितधनविषयं पूर्व्वपुरुषार्जिते पितापुत्रयोः समां-
शित्वाभिधानात् ।

१ समाधिकभागे पाठान्तरम् ।

२ स्वयमुपात्तित्थे इति पाठान्तरम् ।

1330. अत्रैव समं विभागमाश्रित्य विशेषमाह स एव ।
यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्ता वा श्वशुरेण वा ॥

यदि पिता पुत्रान्समांशान्^१ कुर्यात्, तदा स्वपत्न्योऽपि
समांशिकाः कार्य्याः । एवञ्च^२ पुत्राणां विषमांशपत्ने पत्न्योऽपि
विषमांशा बोद्धव्याः, न तु पुत्रादिपत्न्यः पितुर्विभाजकत्वात्
तत्रतियोगिकपत्नीत्वस्यैवावगमात् । यदि तु कस्याश्चित् पत्न्याः
भर्त्ता श्वशुरेण वा धनं न दत्तं, तदा ता अपि तावद्भुनक्तव्यः
कार्य्या इत्यर्थः । अत्र पत्नीनामपुत्राणामपौति हलायुधः । दत्ते
स्त्रीधने अर्द्धं वक्ष्यतीति^३ प्रकाशः ।

1331.

नारदः ।

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।

प्रतिपद्येत लभेत, विभजन्विभागं कुर्वाणः ।

1332.

बृहस्पतिः ।

जौवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वकम्^४ ।

एतच्च गृह्णन्वचनपर्यालोचनया^५ एकपुत्रत्वे^६ द्रष्टव्यम् ।

१ समानांशानिति पाठान्तरम् ।

२ एवमिति पाठान्तरम् ।

३ वक्ष्यते इतीति पाठान्तरम् ।

४ गृह्णीयादंशकद्वयमिति पाठान्तरम् ।

५ गृह्णन्वचनपर्यालोचनयेति गृह्णन्पर्यालोचनयेति च पाठान्तरम् ।

६ एकपुत्रत्वे इति पाठान्तरम् ।

1333. तथाच पित्रधिकारे शक्यलिखितौ ।

स यद्येकपुत्रः स्याद्द्वौ भागावात्मनः कुर्याद्विपद-
चतुष्यद्देषु रूपमधिकम् ।

रूपमधिकमिति वस्तुस्वरूपमधिकं गृहीत्वांगदयं गृहीया-
दित्यर्थः ।

1334. तथा ।

वृषभो ज्येष्ठाय गृहं यवीयसे, अन्यत्र पितुरवस्था-
नात् ।

अस्वार्थः । नानापुत्रवत्त्वे ज्येष्ठकनिष्ठयोर्गुणवत्त्वे ज्येष्ठाय
वृषभो दातव्यः, गृहं कनिष्ठाय, पितुरनिच्छयापि, अन्यथा
नियमानर्थक्यापत्तेः । यत्तु याज्ञवल्क्येन सर्व्वे वा स्युः समांशिन
इत्युक्तं तत्सर्व्वेषां तुल्यरूपत्वे पितुरिच्छया समांशित्वं न्यूनाधिकां-
शित्वञ्चेत्यविरोध इति हलायुधः । पारिजातस्तु एकपुत्रः ज्येष्ठपुत्र
इत्याह ।

भाष्यकारस्तु पुत्रशब्दं न पठितवान्, यद्येकाको स्यादिति
पठितवान्, यद्येकाको पत्नीविरहितोऽपि स्यात्तदायंगदयं गृहीयात्,
सपत्नीकश्चेत्तामथपरेणांशिन तोषयेत् । रूपमधिकं द्विपदचतुष्यद्द-
मध्ये एकमंगदयाधिकं गृहीयात्, ज्येष्ठयवीयसोर्गुणवत्त्वे चासा-
वधिकविधिः पितुरनिच्छयापि, अन्यथा नियमानर्थक्यापत्तेः ।
याज्ञवल्क्योक्तसमांशित्वञ्च सर्व्वेषां गुणवत्त्वेन । उक्तर्थाभावे पितु-

१ नानापुत्रवत्त्वपक्षे इति पाठान्तरम् ।

२ भाष्यकारश्चेति पाठान्तरम् ।

रिच्छया समाश्रितं न्यूनाधिकांशित्वेति विरोध इत्याह । अन्य-
चेति पिडवास्यहवर्जमित्यर्थः ।

1335.

बौधायनः ।

पुत्रेभ्यो दायं विभजेदिति^१ श्रुतिः समः सर्वेषाम-
विशेषाद्वरं वा रूपमुद्धरेज्ज्येष्ठस्तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन
निरवसायन्तीति श्रुतिर्दशानां वैकमुद्धरेत्^२ ज्येष्ठः
सममितरे विभजेरन् ।

वरं वा रूपमुद्धरेज्ज्येष्ठः—यावन्ति वस्त्रानि तेषु^३ एकं वरं गृह्णी-
याज्ज्येष्ठ इत्यर्थः । अत्र श्रुतिं हेतुमाह तस्मादित्यादि, ज्येष्ठं पुत्रं
धनेनोद्धरणलक्षणेन निरवसायन्ति इतरपुत्रेभ्यः पृथक् कुर्वन्ति ।
पदान्तरं दशानां वेति दशानां गवादीनां सजातीयानां
एकमुद्धरेत्पितुरनिच्छंयापि, सोऽयं विकल्पो ज्येष्ठगुणतारतम्या-
द्भवन्तिः ।

1336.

श्यापस्तम्भः ।

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्पुत्रेभ्यो विभजेत्समं
कौवमुन्मत्तं पतितं परिहाप्य ।

जीवन्जीवन्नेव यः प्रजोत्पन्नावसमर्थ इत्यर्थः । एकधनेन
उत्कृष्टाश्वादिना^४ कौवमित्यादिना विभागानधिकारिणः सर्वं

१ विभज्यादित्येति पाठान्तरम् ।

२ वैकमुद्धरेदिति पाठान्तरम् ।

३ तावन् इति पाठान्तरम् ।

४ उत्कृष्टवस्त्रादिनेति पाठान्तरम् ।

एवाभिमतः । ज्येष्ठस्य विज्ञान्यत्वभूयस्त्वापेक्षया^१ गुणाधिक्ये सति
मन्तव्यमिति व्यवस्था^२ ।

1337.

अथ मनुः ।

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
न तत्र विषमं भागं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥
उत्थानं धनार्जनानुकूलव्यापारः ।

1338.

नारद-बृहस्पति-याज्ञवल्क्यः ।

समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।
तथैव ते पालनौया विनेयाः स्युरतोऽन्यथा ॥

1339.

नारदः ।

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।
तेषां स एव भागः स्यात्सर्वस्यैव पिता प्रभुः ॥
पूर्वं सम्भूयोत्थाने भ्रातृणां मिलित्वा धनार्जने विषमभागनिषेधन-
मिदन्तु पितुरर्जिते विषमविभागविधानमित्यविरोधः ।

इति विवादरत्नाकरे श्रीवत्पिटकविभागतरङ्गः ।

१ ज्येष्ठे विज्ञान्यत्वभूयस्त्वापेक्षयेति पाठान्तरम् ।

२ मन्तव्यं व्यवस्थायेति पाठान्तरम् ।

अथ प्रमौतपितृकविभागो नाम त्रिपञ्चाशत्तरङ्गः ।

1340.

तत्र मनुः ।

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥
ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठककिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥
सर्वेषां धनजातानामाददीताय्यमग्रजः ।
यच्च सातिशयं किञ्चिद्दशतः प्राप्नुयाद्वरम् ॥

गुणवज्ज्येष्ठादिविषयोऽयमुद्धारः । अचेदृशौ विषयव्यवस्था, यदा बहवः पुत्रा एकमात्रका गुणवन्तः, किन्तु यथाक्रमं गुणद्भासः, तदा ज्येष्ठस्य मध्यमाद्भ्रुनादिंशो भाग उद्धारः कर्त्तव्यः, सर्वद्रव्याच्च यद्वरं धनं तद्दातव्यम् । मध्यमस्य ततोऽर्द्धञ्चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमञ्च धनम् । एवं कनीयसस्तुरीयमशीतितमो भागो हौनञ्च द्रव्यं दातव्यम् ।

यदा तु ज्येष्ठकनिष्ठावेव गुणवन्तौ, तदा तयोर्यथोक्त उद्धारो दातव्यः, ये तु मध्यमा निर्गुणास्तेषां मध्यमं धनम् । मध्यमस्य गुणवतो यदुद्धाररूपमुक्तं चत्वारिंशत्तमो भागः, स समं विभज्य दातव्यः । यदा तु बहवो मध्यमा अतिगुणवन्तस्तदा प्रत्येकं

१ अपि गुणवन्तस्तदिति पाठान्तरम् ।

२ प्रत्येकमेवेति पाठान्तरम् ।

चत्वारिंशत्तमो भाग उद्धृत्य दातव्यः, यदि ज्येष्ठो गुणातिशयवान्, अन्ये निर्गुणास्तदा सर्वधनापेक्षया यच्छ्रेष्ठं द्रव्यं^१ यच्च समान-जातीयापेक्षया सातिशयं^२ पद्मरागादि, सर्वेषां गोमहिष्यादीनां दशतो दशसु दशसु एकं श्रेष्ठमुद्धृत्य ज्येष्ठो गृह्णीयादिति ।

यत्र ज्येष्ठोऽधिकगुणोऽपरे तु मध्यमगुणास्तत्र^३ विगेषमाह ।

1341.

गौतमः ।

विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदद्युक्तो रथो गोवृषः । काणखोरकूटवण्डा^४ मध्यमस्थानेकाश्वेदवि-
धान्यायसौ गृह्मनो युक्तं^५ चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः
सममेवेतरत्सर्व्वम् ।

सर्व्वम्नात्पितृधनादिंशतितमो भागो ज्येष्ठस्य, मिथुनं गोमिथुनम्, उभयतोदन्ता अश्वरासभादयः^६ एषामन्तमसजातीयाभ्यां युक्तो रथः, गोवृषः सेकसमर्थो वृषः । अयमुद्धारः सति सम्भवे ज्येष्ठस्य, काणखोरकूटवण्डा मध्यमस्थानेकाश्वेदिति खोरो वृद्धः, कूटः गृह्मनोऽधिकगुणः वण्डो बालविरहितः वैडे^७ इति यस्य प्रसिद्धिः, अयं मध्यमस्थोद्धारो अनेकाश्वेषेषामपि^८ भवन्तीत्यर्थः ।

१ यद्व्यं ज्येष्ठमिति पाठान्तरम् ।

२ समानजातीयापेक्षयातिशयमिति पाठान्तरम् ।

३ मध्यमगुणास्तत्रेति पाठान्तरम् ।

४ काणखोरकूटवण्डाचौरा इति पाठान्तरम् । तन्मते रत्नकं परित्यज्य परब्रह्माद् इति चौरशब्दाद्यैः ।

५ गृह्मनोयुक्तमेति पाठान्तरम् ।

६ रासभादय इति पाठान्तरम् ।

७ वैडे इति पाठान्तरम् ।

८ यद्यन्वेषामप्येति पाठान्तरम् ।

अविधान्यायसौ गृहमनो युक्तं चतुष्पदाञ्चैकैकं यवौघस इति,
अविर्मषी^१ ब्रौह्मिहयोः समासेन निर्द्देशानुरूपेण किञ्चिद्देयम् ।
गृहमेकम्, अनः शकटं युक्तं बलौवर्द्धयुक्तं, चतुष्पदां गवादीना-
ञ्चैकैकं कनिष्ठस्योद्धारः । सममेवेतरत्, उद्धृतातिरिक्तं सममेव
विभजनीयमित्यर्थः ।

एवमन्यत्रापि यत्र उद्धारे गुरुलघुभावस्तत्र भ्रातृणां ज्येष्ठमध्यम-
कनिष्ठानां गुणवत्त्वाद्यपेक्षया^२ व्यवस्था द्रष्टव्या । लोके तु ज्येष्ठमात्र-
पुरस्कारेण च मध्यमकनिष्ठोद्धारश्चानादायैव ज्येष्ठस्य विंशोद्धारो
दृश्यते ।

1342.

हारोतः ।

विभजिष्यमाणे गवां समूहे वृषभमेकधनं वरिष्ठं
वा ज्येष्ठाय दद्याद्देवतागृहञ्च, इतरे निष्क्रम्य कुर्युः,
एकस्मिन्नेव दक्षिणं ज्येष्ठायानुपूर्व्यमितरेषाम् ।

एकधनमुत्तमधनम् । देवता विष्वादिप्रतिमा^३गृहं पैठकम् ।
निष्क्रम्य^४ कुर्युर्गृहान्तराणीति शेषः । यदा गृहास्त्रिष्क्रम्य
गृहान्तरकरणासम्भवः, तदा दक्षिणं श्रेष्ठं^५ ज्येष्ठाय भवेदिति शेषः ।
आनुपूर्व्यमनुपूर्वता, तेन मध्यमाय मध्यमं, कनिष्ठाय ततोऽपि
हीनमित्यर्थः । हरिहरस्तु देवतागृहपदेन दुर्गादिपूजामण्डपं
व्याख्याय तज्ज्येष्ठाय दत्त्वा अन्ये मण्डपान्तरं कुर्युरित्याह ।

१ अविर्मषी एकवचनान्देकेति पाठान्तरम् ।

२ गुणवत्त्वानुरूपपेक्षेति पाठान्तरम् ।

३ पुण्या विष्वादिप्रतिमेति पाठान्तरम् ।

४ अस्मिन्नेति पाठान्तरम् ।

1343.

आपस्तम्बः ।

देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णां भौमं ज्येष्ठस्य
मिथः पितुः परिभाण्डञ्च ।

कृष्णं भौमं भूमिभवं तिलमाषादि, परिभाण्डं भोजनपाचादि ।

1344.

बौधायनः ।

असति पितरि चतुर्णां वर्णानां गोश्राजावयो
ज्येष्ठांशो यथासंख्येन^१ ।

एतच्च ज्येष्ठस्य भ्रातुः किञ्चिद्गुणवत्त्वे ।

1345.

देवलः ।

पुत्राणां मध्यमो दायः समानानामपौष्यते ।

ज्येष्ठस्य दशमं भागं न्यायवृत्तस्य निर्दिशेत् ॥

मध्यमो दायो मध्यमं धनं विंशोऽंशः, एतच्च ज्येष्ठे वेदसमन्विते,
अन्येषु निर्गुणेषु मन्वयमिति हन्नायुधपारिजातौ । अन्ये तु यदा
ज्येष्ठोऽग्निवेदसम्पन्नोऽन्येऽपि गुणवन्तस्तदा ज्येष्ठस्य दशमो भागः,
अन्येषां पुत्राणां मध्यमो भागो मध्यमं धनं विंशो भागः प्रत्येकमिति
प्रथमखण्डार्थः । यदाग्निवेदवाञ्ज्येष्ठोऽन्येऽपि निर्गुणाः, तदा ज्येष्ठस्य
दशमो भागो निर्गुणभ्रातृणान्तु पूर्ववच्चत्वारिंशत्तमो भाग एव विभज्य
दातव्य इति द्वितीयखण्डार्थः ।

इति विवादरत्नाकरे प्रमोतपिठकतिभागतरङ्गः ।

१ असति पितरि गोश्राजे कृष्णागावः कृष्णभौममिति पाठान्तरम् ।

अथानेकमातृकभ्रातृविभागो नाम चतुःपञ्चाशत्तरङ्गः ।

1346.

तत्र मनुः ।

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्वजः ।
कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥
एकं वृषभमुद्धारं संहरेत्^१ स तु पूर्वजः ।
ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥

पूर्वजसजातीयमातृप्रभवानानापुत्रविषय एवायं संग्रहः । नाना-
वर्णानां दायविभागस्थाये वक्ष्यमाणत्वात्, पूर्वजशब्देन पूर्वोदायां
जातः कनीयानेवोच्यते, ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृत
इत्ययिमखण्डात्^२ । ततो ज्येष्ठवृषादपरे अज्येष्ठवृषाः अज्येष्ठ-
वृषास्तदूनानां ज्येष्ठपुत्रात्कनीयस ऊनानां तन्मातृकनिष्ठ-
मातृकाणामित्यर्थः ।

1347.

मातृतो ज्येष्ठमभिधाय तत्रैव विशेषमाह ।

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभयोऽङ्गः ।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥
वृषभः षोडशो यासां गवां ताः, तथा तस्यात्यन्तसाजात्यस्थान्त-

^१ संक्षभेदिति पाठान्तरम् ।

^२ इत्याद्ययस्यपादिति पाठान्तरम् ।

रङ्गत्वादुद्धारः^१ । गोषा मातुरज्येष्ठत्वेन कारणेन^२ अश्रेष्ठमेकैकं^३
वृषभं हरेरन् । एतच्च परमतमुक्तं मनुना । स्वमतन्तु,

सदृग्मस्त्वौषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।

न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥

इत्यादिना जन्मतो ज्यैष्ठ्यमस्तीति^४ दर्शितमिति^५ प्रकाशकारः ।

हलायुधस्तु—अस्यार्थः—यदा ज्येष्ठायां कनिष्ठः, कनिष्ठायाञ्च
ज्येष्ठो भवति, तदा योऽसौ कनिष्ठायां पूर्वजातः, स एकं श्रेष्ठवृष-
भमुद्धारं गृह्णीयात् । तस्माद्दृषाद्येऽन्येऽश्रेष्ठवृषाः, ते तदूनानां पूर्व-
जातकनिष्ठानां स्वमातृतः स्वमातृक्रमेण यथापकर्षं^६ प्रत्येकमेकैकगो
दातव्याः, परिशिष्टं समं विभजनीयम् ।

यदा तु ज्येष्ठायामेव ज्येष्ठो भवति तदाविशेषमाह ज्येष्ठ-
स्त्रित्यादिना । वृषभः षोडशो यासां गवां तास्तया^७ । अन्ये पुनः
स्वमातृक्रमेण पूर्वोक्तमेकैकं वृषभमुद्धारं गृह्णीयुः ।

1348.

अत्रैव गौतमः ।

वृषभोऽधिको ज्येष्ठस्य, वृषषोडश ज्यैष्ठिनेयस्य
समधा वा ज्यैष्ठिनेयेन यवीयसा ।

१ त्राषाद्यात्कनधाजात्यस्यान्तरङ्गत्वादुद्धार इति पाठान्तरम् ।

२ मातुरज्येष्ठेऽन कारणेनेति मातुरज्येष्ठत्वक्रमेणेति च पाठान्तरम् ।

३ एकैकमिति पाठान्तरम् ।

४ ज्यैष्ठ्यमस्तीत्यादीति पाठान्तरम् ।

५ ज्यैष्ठ्यमस्तीत्यादिना दर्शितमिति पाठान्तरम् ।

६ अपकर्षमिति पाठान्तरम् ।

७ वृषभः—सर्वेति पाठश्च विष्णु पुस्तकेषु दृश्यते, पर प्रथममेवास्त्व पाठस्य दृष्टत्वा
दन पुनतत्रैवस्य प्रयोजनादर्शनात्प्रमाददृष्टत एवेति ध्येयम् ।

८ भाग इति पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठो मन्वनुसारात्कनीयसौपुत्रः प्रथमं जातोऽपेक्षितः^१ ।
ज्येष्ठिनेयसु ज्येष्ठायां जातो ज्येष्ठः, समधा समप्रकारेण, एतच्च
सर्वेषां तुल्यरूपत्वे^२ द्रष्टव्यम् ।

1349. शङ्खलिखितौ ।

वृषभोऽधिको ज्येष्ठाय गृहं यवीयसे ।

अत्रापि ज्येष्ठो मन्वनुसारात्कनीयसौपुत्र एव द्रष्टव्यः ।

1350. गौतमः ।

प्रतिमातृवान्धववर्गे भागविशेषः^३ ।

अस्यार्थः, यदा बह्वीषु समानजातीयासु स्त्रीषु समसंख्या बहवः
पुत्रा भवन्ति^४ तदा भ्रातृभागस्य दुःशक्यत्वात्^५ मातृभागमादाय
तैः स्ववर्गे सोदर्यभ्रात्रादिरूपे विभागविशेषो^६ विशोद्धाररूपः
कर्त्तव्यः ।

1351. तदाह^७ ऋष्यस्पतिः ।

यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।

सापत्न्यास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ।

सवर्णा भिन्नसंख्या ये पुत्रभागस्तेषु विद्यते ॥

१ प्रथमजातोऽपेक्षित इति पाठान्तरम् ।

२ तुल्यरूपत्वेनेति तुल्यपरत्वे इति च पाठान्तरम् ।

३ प्रतिमातृवान्धववर्गविभागविशेष इति पाठान्तरम् ।

४ अतिबहवः पुत्राः सम्नोति, अतिबहवः पुत्रा भवन्तीति च पाठान्तरम् ।

५ दुःशक्यत्वादिति पाठान्तरम् ।

६ स्ववर्गे सोदर्यं भ्रात्रादिविभागविशेष इति पाठान्तरम् ।

७ तथाचेति पाठान्तरम् ।

1352.

विष्णुः ।

सवर्णाः पुत्राः समानानंशानाद्युः^१ ज्येष्ठाय श्रेष्ठ-
मुद्धारञ्च द्युः ।

एतच्च पुत्राणां भिन्नसंख्यकत्वे ।

1353.

मनुः ।

उद्धारो न दशस्वस्ति सम्पन्नानां स्वकर्म्मसु ।
यत्किञ्चिदेव देयं स्याज्ज्यायसे मानवर्द्धनम् ॥

अस्यार्थः, अध्ययनादितुल्येषु दशतथापुत्र्यादरमित्युद्धारो न कर्त्तव्यः^१ । एतच्चोपलक्षणं, सर्वेषामेवोद्दाराणामिह^२ प्रतिषेधः, यत्किञ्चिदेवेति वचनात् । किन्तु जन्ममाचनित्वन्वनज्येष्ठनिमित्तकं किञ्चिन्मानवर्द्धनं दातव्यम् । यदा गुणवत्त्वेन तेषां परस्परं विशेषो भवति, तदा तदूनानां स्वमादतो ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायामिति च^३ मन्वथमिति लिखितोक्तवान् ।

यत् कैचिदुक्तं^४ तदूनानां स्वमादत इति ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायामिति च पूर्वपक्षमुक्ता^५ सदृशस्त्रीखित्यादिना सिद्धान्तितम् । अन्यथा विरोधादिति तदपहसितम् ।

१ समानंशानादयुरिति पाठान्तरम् ।

२ न दद्येति तत्रापुत्र्यादरमिति उद्धारो न कर्त्तव्य इति पाठान्तरम् ।

३ सर्वेषामुद्दाराणामेव प्रतिषेध इति, सर्वेषामेवोद्दाराणां प्रतिषेध इति च पाठान्तरम् ।

४ तदूनानां मादतो ज्येष्ठमिति, तदूनानां स्वमादतो ज्येष्ठमिति च पाठान्तरम् ।

५ कैचिदुक्तमिति पाठान्तरम् ।

६ पूर्वं पक्षं सम्बन्धेति पाठान्तरम् ।

गुणाचारादिति विगेषेण व्यवस्थायाः प्रतिपादितत्वादिति,
युक्तञ्चैतत्सति सिद्धान्तत्वे पूर्वपक्षितत्वस्य^१ व्यवस्थापनानर्हत्वात् ।
नन्मौधरेण ज्येष्ठापुत्रस्य कनौयस एव ज्येष्ठत्वप्रयुक्तोद्धारव्यवस्थापनाच्च
पारिजातस्याप्येवं^२ परिग्रहाच्च^३ ।

1354.

तथा ।

जन्माज्ज्यैष्ठ्यस्य चाह्वानं स्वब्राह्मण्यास्वपि^४ स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥

स्वब्राह्मण्या^५ नाम मन्त्रविगेषो ज्योतिष्टोमे इन्द्रोर्गैर्निगद्यते ।
प्रयोगवज्जलाद्वज्जवचनं तत्र^६ पद्यते प्रथमपुत्रेण पितरं व्यपदिश्याह्वयते ।
अमुकस्य पिता अमुकस्य पितामहो यजत इति, तच्च जन्मज्येष्ठतया
विहितं नाटसूत्रे, यथाज्येष्ठं स्त्रीपुंसां ये जीवेयुरिति वचनात् ।

1355.

देवलः ।

बहिर्वर्गेषु चारित्र्याद्यमयोः पूर्वजन्मतः ।
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ॥
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिञ्ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥

1356.

मनुः ।

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भातृन्वयवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्याद्भागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥

१ पूर्वपक्षितस्येति पाठान्तरम् ।

२ पारिजातस्याप्येवेति पाठान्तरम् ।

३ पारिजातस्याप्येव परिग्रह इति पाठान्तरम् ।

४ सुब्राह्मण्यास्वप्येति पाठान्तरम् ।

५ सुब्राह्मण्याति पाठान्तरम् ।

६ वज्जवचनमेति पाठान्तरम् ।

विनिकुर्वीत वक्ष्येत् । अज्येष्ठो ज्येष्ठवन्न पुज्यः ।

1357.

तथा ।

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।
उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुजः ।
अंशमंशं यवौयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

एकाधिकं एकेनांशनाधिकं द्वावंशाविति यावत्, ततोऽनुजः पुनरर्ध्यर्द्धं अर्द्धांशसहितमेकमंशं गृह्णीयात्, कनौयांसस्तु प्रत्येक-मेकैकमंशं यदा विनोद्धारं विभागस्तदा । एतच्च यदा ज्येष्ठतदनुजौ गुणविद्यातिशयसम्पन्नौ, अन्ये तु निर्गुणास्तदा मन्तव्यम् । जन्म-विद्यागुणज्येष्ठो ह्यंशं दायादवाप्नुयादिति ज्येष्ठमधिकृत्य^१ गृहस्पति-वचनात्, तदनुजे च न्यायसान्ध्यात् । विंशोद्दारादि च, यदा सर्वे गुणाचारादियुक्ताः, परस्परं गुणाचारादौ च किञ्चिद्वैषम्यं तदा बोद्धव्यम् ।

1358.

गौतमः ।

द्वांशौ वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषाम् ।

इदञ्च ज्येष्ठस्यैव गुणातिशययुक्तत्वे अन्येषां निर्गुणत्वे

1359.

तथा ।

एकैकं वा धनं रूपवत्^२ काम्यं पूर्वतः पूर्वो^३
लभेत दशतः पशूनाम् ।

१ तमधिकृत्येति पाठान्तरम् ।

२ धनरूपवदिति पाठान्तरम् ।

३ पूर्वपूर्वं इति पाठान्तरम् ।

समानजातीयान्दशतो दश दश पशून् पूर्वः पूर्वो लभेतेत्यर्थः ।

1360.

तथा ।

नैकशफद्विपदानाम् ।

अथादौनामेकशफानां स्यादौनाञ्च द्विपदानां न दश दश
गृह्णीयादित्यर्थः । एतच्च सर्वेषां समत्वे धनवज्जले च मन्तव्यम् ।

1361.

वशिष्ठः ।

अथ भ्रातृणां दायभागो द्वांशं हरेज्ज्येष्ठो गवाश्वस्य
चैकं दशमम् । अजादयो गृहञ्च कनिष्ठस्य । कार्ष्णायसं
गृहोपकरणानि मध्यमस्य ।

द्वांशमिति, द्वावंशौ ज्येष्ठो हरेद्गवाश्वस्येति दशसु गोषु अश्वेषु
चैकं श्रेष्ठं गृह्णीयात् । इदञ्च वशिष्ठवचनं ज्येष्ठस्य सातिशयगुण-
वत्त्वे—इतरयोश्च गुणवत्त्वे ।

1362.

नारदः ।

ज्येष्ठायांशोऽधिको देयः कनिष्ठायावरः स्मृतः ।

समांशभागाः शेषाः स्युरप्रत्ता भगिनौ तथा ॥

श्लेचजेषु च पुत्रेषु तद्वज्जातेषु धर्मतः ।

प्रकाशकारेण तु वाक्यमिदं कनिष्ठायावर इति स्थाने श्रेष्ठाय
तु वर इति पठितं व्याख्यातञ्चापि प्रथमोत्पन्नस्यांशद्वयम् श्रेष्ठः कुटुम्ब-
कर्माणुपयुक्तः, तस्य वरं श्रेष्ठं किञ्चिद्देयमिति ।

अप्रप्ता कुमारी भगिनौ तथा अंशभागिनौत्यर्थः,^१ भागश्चेत्य-
मौरसे चेन्नजे च इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति^२ । यौरसेषु पुत्रेषु तदुक्तम्^३ ।

चेन्नजेष्वह “चेन्नजेषु पुत्रेषु तद्वज्जातेषु धर्मतः”^४ । तद्वदिभागो
ययौरसेषूक्तः किम्भूतेषु^५ जातेषु धर्मतः, खं चेन्नं क्लीवादिभि-
र्यदान्यस्मै सकुन्धाय सवर्णाय वा दीयते, तदा च ततो जातो
धर्मतो जात^६ इत्युच्यते, तेषु अप्यधिको ज्येष्ठांशो देय इति ।
कथं पुनरेकस्य चेन्नजातानामनेकेषां सम्भवः, उच्यते यमजोत्पन्न-
विषयमेतत् ।

कौटुम्बाय ज्येष्ठायाधिकोऽंशो देयः^७ ।

1363.

इत्यत्राह बृहस्पतिः ।

जन्मविद्यागुणज्येष्ठो ह्यंशं दायाद्वाप्नुयात् ।
समांशभागिनस्त्वन्ये तेषां पितृसमस्तु सः ॥

1364.

उग्रनाः ।

वर्णानामनुलोमानां विभागोऽयं प्रदर्शितः^८ ।
समत्वेनैकजातानां विभागस्तु विधीयते ॥

-
- १ अप्रप्ता कुमारी तदांशभागिनौत्यर्थं इति पाठान्तरम् ।
२ भागश्चेत्यग्रे इत्यग्रे भविष्यतीति पाठान्तरम् ।
३ यौरसेषु पुत्रेषु च तदुक्तमिति पाठान्तरम् ।
४ तदुक्तं चेन्नजेषु तु पुत्रेषु तद्वज्जाते च धर्मतः इति पाठान्तरम् ।
५ किम्भूतेषु इति पाठान्तरम् ।
६ तदा ततो धर्मजात इति पाठान्तरम् ।
७ कौटुम्बाय ज्येष्ठायाधिकोऽंशो देयः, कौटुम्बाय ज्येष्ठायाः कोऽंशो देय इति च
पाठान्तरम् ।
८ दायमवाप्नुयादिति पाठान्तरम् ।
९ प्रदर्शित इति पाठान्तरम् ।

सर्वेषां पुत्राणां निर्गुणत्वेन तुल्यानां, तथा^१ कस्यचिद्गुणवत्त्वेऽपि सर्वे चेन्नानाविधधनार्जकाः, तदा सम एवात्र भाग^२ इत्यर्थः ।

1365.

याञ्चवक्तव्यः ।

विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्द्ध्वमृक्थमृगं समम् ।

1366.

तथा ।

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पना ॥

येन चैषां स्वयमुत्पादितं स द्वांगमेव हरेदित्यस्य वशिष्ठवचन-
स्वापवादोऽयं सामान्येति । यदा सामान्यार्थस्य ह्यपिवाणिज्यादिना
सम्यगुत्थानं संवर्द्धनं केनचित्कृतं भवति, तदा तत्र सम एव भागो न
संवर्द्धनकर्तुरंगद्वयमित्यर्थः । वशिष्ठवचनन्तु तदितरविषयतया व्यव-
स्वायम् । अनेकभ्रातृणां ये पुत्रास्तेषां समविषमसंख्यकानामपि
पैतामहे धने विभज्यमाने पितृणां योऽंगः, स एव तेषां, न प्रत्येक-
मंगं कल्पयेदित्यर्थः ।

1367.

अथैव वृहस्पतिः ।

समवेतैस्तु यत्राप्यं सर्व्वे तत्र समांशिनः ।

तत्पुत्रा विषमसमाः समभागहराः स्मृताः ॥

अविभक्तपितृकाः विषमसमाः पुत्राः ।

१ यद्येति पाठान्तरम् ।

२ विभाग इति पाठान्तरम् ।

1368.

कात्यायनः ।

अविभक्ते मृते पुत्रे^१ तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
 कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
 लभेतांशं स पित्र्यन्तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।
 स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥
 लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ।

अस्यार्थः । यदा भ्रातॄणां मध्ये कश्चिदेको न विद्यते, तदा तत्सुतस्य तु भागो न निवर्त्तत इति ।

1369.

देवलः ।

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥

अयमर्थः । अविभक्तानामेव वा विभक्तानां सहवसतां संसृष्टानां वा पुनर्विभागो भ्रातृ-तत्सुत-तत्सुतपर्यन्तमेव, तत्सुताञ्चतुर्थाच्चिन्वर्त्तत इति ।

1370.

तथा ।

तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्त्वनन्तरम् ।
 सममिच्छन्ति पिण्डानां दायार्थस्य विभाजनम् ॥

एतच्च यदा स्वविषयो विभागार्थिना^२ अभुज्यमानोऽपरेण तु तद्देशस्थितेन^३ भुज्यमानस्तदा^४ ।

१ अविभक्तेऽनुजे प्रेते इति पाठान्तरम् ।

२ विभागं विनोति पाठान्तरम् ।

३ तद्देशस्थितेति पाठान्तरम् ।

४ विभागं विना भुज्यमानोऽपरेण तद्देशेन भुज्यमानस्तदिति पाठान्तरम् ।

1371.

वशिष्टः ।

अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रिय-
स्तासाञ्चापुत्रलाभात् ।

स्त्रियोऽच भ्रातृजायास्ता यदि शङ्कितपुत्रास्तदा तासामपि
भागो दातव्यः । पुत्रानुत्पत्तौ भागो भ्रातृणामेव, तासाञ्च भरणमात्रं
कार्यमित्यर्थः^१ ।

1372.

विष्णुः ।

मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्यः^२ अनुठाश्च
दुहितरः ।

मातरः इति वङ्गवचननिर्देशात्प्रत्येकमेव जननीत्वादेकत्व-
विवक्षायाञ्च मानाभावाद्द्विजा^३ जननीनामधिकारोऽन्यथा मातरः
पुत्रभागानुसारभागहारिण्य इति वर्णक्रमभागद्वासपरम् । एक-
भ्रातृपरत्वे सर्वं भुज्यते इति घृष्टेश्वरोऽपि^४ ।

1373.

याञ्चवत्तव्यः ।

पितुरूर्द्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ।

1374.

पितेत्यनुत्पत्तौ वृष्टस्यतिः ।

तद्भावे तु जननी तनयानां समांशिनौ ।
समांशा मातरस्तेषां तुरीयांशा च कन्यका ॥

१ तैरेव तासाञ्च भरणमित्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

२ पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्य इति पाठान्तरम् ।

३ बङ्गनामपीति पाठान्तरम् ।

४ घृष्टेश्वरोऽपीति पाठान्तरम् ।

जनन्यत्र पुत्रवती, मातरः पितृपत्न्योऽपुत्राः, तुरीयांशाः सजा-
तौयस्य भ्रातुर्यावानंशस्तदपेक्षया चतुर्थोऽंशः संस्कारार्थं कल्पनीयः ।

यत्तु विष्णुवचनं मातरः पुत्रभागात्सुसुभारभागहारिण्यः अनूढाय
दुहितर इति, तदप्येतद्वचनाच्चतुर्थांशपरं बृहस्पतेरप्यनूढाकन्या-
तात्पर्यकत्वात् ।

1375.

व्यासः ।

असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकौर्त्तिताः ।

पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकौर्त्तिताः ॥

तु शब्दोऽप्यर्थः ।

1376.

बृहस्पतिः ।

पितृ-ऋक्थहराः पुत्राः सर्व्व एव यथांशतः^१ ।

विद्याकर्म्मयुतस्तेषामधिकं लब्धुमर्हति ॥

विद्याविज्ञानशौर्य्यार्थे ज्ञानदानक्रियासु च ।

यस्येह प्रथिता कौर्त्तिः पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

1377.

नारदः ।

कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत्कार्य्यं कुरुते तु यः ।

स भ्रातृभिर्दृष्टैर्हणौयो ग्रासाच्छादनवाहनैः ॥

अत्र हलायुधेन तु यः स्वयोग्यतया भागं न गृह्णाति, तस्यापि
किञ्चिद्वा तत्पुत्राणां विवादनितृत्त्यर्थं विभागः कर्त्तव्य इत्यस्यार्थं
व्याख्याय^२ तदेतदाहेति क्त्वा—

१ यथा ममा इति पाठान्तरम् ।

२ इत्यस्यार्थं क्त्वेति पाठान्तरम् ।

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्म्मण ।

स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किञ्चिद्दत्त्वोपजौवनम् ॥

इति मनुवाक्यमवतारितम् ।

प्रकाशकारस्तु अस्वार्थाधिक्यमादायाह, ये भ्रातरः सह वसन्तो विद्यमानपितृधनाः कृष्यादिना चाधिकं धनमर्ज्जयन्ति, तेषां यद्येको नार्जयेत्, स निर्भाज्योऽपसारयितव्यः स्वकादंशाद्यावदधिकं तदीया-
दुनाद्भवहारेणोत्पन्नं^१ तत्तस्य न दातव्यं, न तु मूलस्य निषेधः ।
तत्रापि सर्वथा न निर्भाज्यः, किञ्चिद्दत्त्वोपजौवनं क्लेशफलमात्मनो
गृहीत्वा शेषमस्मै दातव्यम् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ।

इति पञ्चदशेऽप्यपवादमाह ।

1378.

याज्ञवल्क्यः ।

शक्तस्थानौहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया ।

अत्रापि प्रकाशः^२ किञ्चिदसारमपि दत्त्वा पृथक्क्रिया विभागः
कर्त्तव्यः, तत्पुत्राणां विवादनितृत्वर्थमिति ।

इति विवादरत्नाकरे अनेकमाहकम्भाटविभागतरङ्गः ।

१ तदीयधनव्यवहारेणोत्पन्नमिति यावत्परम् ।

२ प्रकाशकार इति यावत्परम् ।

अथ विभागानधिकारी नाम पञ्चपञ्चाशत्तरङ्गः ।

1379.

तत्रापस्तम्बः ।

सर्वे धर्मयुक्ता^१ भागिनः, यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्यात् ।

प्रतिपादयति व्ययते इत्यर्थः । अधर्मेण द्यूतादिना, एतच्चात्रम-
विरोधिव्यथाभिप्रायम्^२ । अभागं व्यचितांशभागहीनं भागहीन-
मिति^३ केचित् ।

1380.

गौतमः ।

सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायप्रवृत्तो न लभेतैकेषाम् ।

अपिशब्दात्किमुत विजातीयपुत्रा इत्याचार्याः^४ । न लभेतांश-
मिति शेषः । शक्यापनेयान्यायप्रवृत्तत्वापेक्षया विकल्प इत्यत्र
प्रकाशकारः ।

1381.

अथ मनुः ।

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।

विकर्मस्था द्यूताद्यासक्ताः । कुटुम्बार्थहानिपरा इत्यन्ये ।

१ धर्मयुक्ता इति पाठान्तरम् ।

२ एतच्चात्रमोदयविरोधिव्यथाभिप्रायमिति पाठान्तरम् ।

३ बीजभागमिति पाठान्तरम् ।

४ इत्याचार्यं इति पाठान्तरम् ।

1382.

अथ शङ्खलिखितौ ।

अपपाचितस्य ऋक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते ।

अपपाचितस्य नृपत्तिंसादिदोषाद्धान्धैः कृतघटापवर्जनस्य ।

1383.

दृहस्यतिः ।

सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नाहः स्यात्पैतृके धने ।

तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधौयते ॥

उत्तमर्णाधमर्णैभ्यः पितरं त्रायते सुतः ।

अतस्तद्विपरीतेन^१ नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥

तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।

कोऽर्थस्तेन तु पुत्रेण यो न विद्वान् धार्मिकः ॥

शास्त्रशौर्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्तु सः^२ ॥

अगुणवान् अयिमवाक्यखण्डे व्यक्तः^३ । तत्पिण्डदाः-अगुण-

वद्वासाच्छादनदातारः ।

1384.

अथ मनुः ।

अनंशौ^४ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचन्निरिन्द्रियाः ॥

१ अतस्तु विपरीतेनेति पाठान्तरम् ।

२ मूत्रोच्चारसमः स्मृत इति पाठान्तरम् ।

३ अयिमवाक्यखण्डेनैव वक्तव्य इति पाठान्तरम् ।

४ निरंशाविति पाठान्तरम् ।

सर्वेषामपि तच्चायं दातुं शक्त्वा मनौषिणा ।
 ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतिताः स्युरदित्सवः^१ ॥
 यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्कौवादीनां कथञ्चन ।
 तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥

जात्यन्धेत्यत्र जातिग्रहणेनान्धत्वस्याप्रतिसमाधेयतामाह^२ नोत्प-
 त्तिकत्वम्^३ । जडः आत्मपरविवेकशून्यः । निरिन्द्रियग्रहणेन
 पङ्खादयः श्रौतस्मार्त्तक्रियानधिकारिणो गृह्यन्ते । सर्वेषामपि कौवा-
 दीनामत्यन्तं थाक्ञ्चैवं, कौवादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानो वङ्गब्रीहिः
 कौवस्यापत्योत्पादनायोग्यत्वात् ।

प्रकाशकारस्तु कौवलमयेऽपनेयदोषप्रयुक्तमपत्योत्पादनाशक्तत्वं
 विवक्षितम्, अतो नातद्गुणसंविज्ञानं मन्यते । तन्तुरपत्यम् ।

1385.

याञ्चवक्तव्यः ।

पतितस्तस्मतः कौवः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।
 अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्तव्यास्तु निरंशकाः ॥

तस्मतः पातित्याद्यनन्तरोत्पन्नः, जडो विकृष्टान्तःकरणः, अचि-
 कित्स्यरोगोऽप्रतिक्रियकुटादिः, आदिशब्देनान्ये ऋष्यन्तरोक्ता अनंशा
 भरणीया याद्याः ।

कौवादीनामनंशताप्राप्तौ तत्पुत्राणामपि निरंशत्वप्रसक्तौ
 अयमेवाह ।

१ पतितो ह्यदद्वैवेदिति पाठान्तरम् ।

२ जातिग्रहणेनान्धस्य प्रतिसमाधेयतामाहिति, जातिग्रहणादन्धस्याप्रतिसमाधे-
 यतामाहिति च पाठान्तरम् ।

३ नोत्पत्तिमात्रकमिति माधु इति बोध्यम् ।

1386.

यथा ।

औरसाः श्लेचजास्तेषां निर्द्वाषा भागहारिणः ।
'सुतास्तेषां प्रभर्त्तव्या यावन्न' भर्त्तृसात्कृताः ॥

1387.

सौवादिपरिणीतपत्नीः प्रत्याह स एव ।

अपुत्रा योपितथैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥

प्रतिकूला इत्यत्र प्रातिकूल्यं विषप्रयोगादिकारित्वं विविचितं न
तु कलहमात्रकारित्वम् ।

1388.

मारदः ।

पितृद्विद् पतितः पण्डो यश्च स्यादपपाचितः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् श्लेचजाः कुतः ॥
दौर्घतीव्रामयग्रस्ता जडोन्मत्तान्धपङ्गवः ।
भर्त्तव्याः स्युः कुलस्यैते तत्पुत्रास्त्वंशभागिनः ॥

पितरं यो द्वेष्टि स पितृद्विद्, द्वेषश्च पितरि जीवति मारणादि-
फलः, मृते तु तदुद्देशेनोदकाद्यदानरूपः^१ । अपपाचितो राज-
वधादिदोषेण कृतघटापवर्जनः, प्रकाशकृता तु औपपातकौति पठित्वा
उपपातकैर्युक्त इति विवृतम् । दौर्घं राजयक्षादि, तौत्रं कुष्ठादि,
भर्त्तव्याः पोषणीयाः । कुलस्य भ्रात्रादेः ।

१ सुताथैषामिति पाठान्तरम् ।

२ यावन्न इति पाठान्तरम् ।

३ तदुद्देशेनोदकपिण्डदानाभावक्य इति, तदुद्देशेनोदकादिदानाभावक्य इति
च पाठान्तरम् ।

1389.

देवलः ।

मृते पितरि न क्लौवकुशुन्मत्तजडान्धकाः ।
 पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दयांशभागिनः^१ ॥
 तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते ।
 तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन्दोषवर्जिताः ॥
 मृते मृतेऽपौत्यर्थः । लिङ्गी अतिशयेन कपटव्रतचारी ।

1390.

अथ विष्णुः ।

पतितक्लौवाचिकित्स्यरोगविकलास्त्वभागहारिणः^२
 ऋक्थग्राहिणस्ते^३ भर्तव्यास्तेषाञ्चौरसाः । न तु पतितस्य ।
 पतनीये कर्मणि कृते अनन्तरोत्पन्नाः प्रतिलोमासु स्त्रीषु
 उत्पन्नाद्याभागिनस्तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे, ऋक्थग्राहिणोऽंशग्राहकस्य ।

1391.

बौधायनः ।

अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्विभृयुः । अन्धजड-
 क्लौवव्यसनिव्याधितांश्चाकर्मिणः पतिततज्जातवर्जम् ।
 अतीतव्यवहारान्प्राप्तव्यवहारान् अकर्मिणो धर्मयागादिषु
 नाधिकारिणः^४ । तथा चाहुः ।

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तस्माच्च विनियोजयेत् ।

स्थानेषु धर्मयुक्तेषु^५ न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ॥

१ दयांशभागिन इति पाठान्तरम् ।

२ पतितक्लौवाचिकित्स्यरोगविकलास्त्वभागांशं इति पाठान्तरम् ।

३ ऋक्थग्राहिणस्ते इति पाठान्तरम् ।

४ अथमकर्मया यागादिभ्यनाधिकारिण इति, धर्मकर्मयागादिषु नाधिकारिण इति च पाठान्तरम् ।

५ धर्मज्ञेष्वेति पाठान्तरम् ।

पतित-तदपत्यैः सह सर्वव्यवहारनिषेधात्^१ न भरणमपि ।

1392.

वशिष्ठः ।

अनंशाश्चाश्रमान्तरगताः ।

आश्रमान्तरं गृहस्थाश्रमात् ।

1393.

गौतमः ।

जडत्नौवौ तु भर्तव्यावपत्यं जडस्य भागार्हं शूद्रा-
पुत्रवत्प्रतिलोमासु ।

अर्हपदाद्यदासावधिकारौ भवति, तदा भागो न तु जडापत्यत्व-
मात्रेणेति द्योत्यते । शूद्रापुत्रवदिति प्रतिलोमासु स्त्रीषु जातानामपि
शूद्रपुत्रमाणाणां शूद्रापुत्रवच्चौवनं देयमित्यर्थः ।

1394.

कात्यायनः ।

अक्रमोढासुतश्चैवं^१ सगोचाद् यश्च जायते ।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न ऋकथं तेषु चार्हति^२ ॥
अक्रमोढासुतस्त्वृकथौ सवर्णाश्च यदा पितुः ।
असवर्णाप्रसूतश्च क्रमोढायाञ्च यो भवेत् ॥
प्रतिलोमप्रसूता या तस्याः पुत्रो न ऋकथभाक् ।
ग्रासाच्छादनमत्यर्थं देयं तद्वन्धुभिर्मतम् ॥
वन्धूनामप्यभावे तु पित्र्यं द्रव्यं तदाप्नुयात् ।
अपित्र्यं तद्धनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः ॥

१ सर्वव्यवहारनिषेधादिति पाठान्तरम् ।

२ अक्रमोऽनुमतश्चेति पाठान्तरम् ।

३ कर्षिष्विदिति पाठान्तरम् ।

अक्रमोढासुतोऽत्र नानावर्णानां कन्यानां विवाहे यः क्रमः
शास्त्रीयः, तदुल्लङ्घनेन विवाहितायामसवर्णायासुत्पन्नः, अग्रे
अनेनैवाक्रमोढासुते सवर्णांजाते अक्रमोढासुतस्त्वृक्ष्यौत्यनेन
भागघाहकत्वविधेः ।

सगोत्राद्यस्तु जायते सगोत्राद्यां परिणीताद्यां यो जायते,
प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यां गृह्यौत्वा तत्र भ्रष्टः, अक्रमोढासुतस्त्विति
अक्रमोढासुतोऽपि सवर्ण एव स्यात् तदा अक्ष्यौ भागघाहक एव,
एवमसवर्णप्रसूतोऽपि क्रमोढायां जातो भागघाहक एव । प्रतिशोम-
प्रसूता या इति अपरुष्टवर्णोत्पद्यवर्णा या परिणीता तत्पुत्रो न
अक्ष्यभाक्, यासाञ्छादनमिति तस्यैव यदि बान्धवाः सन्ति तदा
तैर्थासाञ्छादनमत्यर्थं देयं, बन्धूनामभावे तु स्वयमेव तद्गुणं
गृह्यौयात् । यदा तु बान्धवैरपि अपिच्यमेव धनं प्राप्तं, तदा
यासाञ्छादनमपि न ते तस्य दापयितव्या इति ।

1395.

दृष्टव्यमिति ।

असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवौयसः ।

संस्कार्याः पूर्वजैस्ते वै पैतृकान्मध्यगाहनात् ॥

यवौयसो यवौयांसः, आर्षत्वान्नुम् दौर्घयोरभावादित्येके । अन्ये
तु यवौयसः कनिष्ठस्य मध्यगादित्याहुः ॥ फलतश्च न कश्चिदिगोषः ।

१ शास्त्रीयक्रम इति पाठान्तरम् ।

२ सगोत्राद्याः परिणीताद्या इति पाठान्तरम् ।

३ मध्यगाहनादिति पाठान्तरम् ।

४ मध्यगादित्याहुरिति पाठान्तरम् ।

1396.

व्यासः ।

असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव तद्वनात् ।
 संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥
 कन्यकासंस्कारः परिणयरूपः ।

1397.

नारदः ।

येषान्तु न द्यताः पित्रा^१ संस्कारविधयः क्रमात् ।
 कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्वनात् ॥
 अविद्यमाने पितृव्ये^२ स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
 अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृणां^३ पूर्वसंस्कृतैः ॥
 अत्र संस्कारविधयो जातकर्माद्युपनयनान्ताः ।

1398.

देवलः ।

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वसु ।
 अपुत्रस्य च कन्या स्वं धर्मजा पुत्रवद्वरेत् ॥

1399.

याज्ञवल्क्यः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
 भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशन्तु तुरीयकम् ॥

1400.

विष्णुः ।

अनूढानाञ्च कन्यानां वित्तानुरूपेण^१ संस्कारं
 कुर्यात् ।

१ पूर्वमिति पूर्वमिति च पाठान्तरम् ।

२ भ्रातृभिरिति पाठान्तरम् ।

३ सवित्तानुसारमेति पाठान्तरम् ।

1401.

मनुः ।

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्धातरः पृथक् ।

स्वास्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥

अत्र निजादंशादुद्धृत्य चतुर्थो भागो दातव्य इति नार्थः^१ किन्तु यज्जातौयपुत्रस्य यो भागस्तच्चतुर्थोऽंशो यो भवति, तं परिकल्प्य कन्यायै संस्कारार्थं दद्यादित्यर्थो विवक्षितः । तेन ब्राह्मणौपुत्राणां चतुर्षु अंगेषु त्रिविद्याणां त्रिषु समुदायाच्चतुर्थमंगं दद्युरित्यर्थो भवति ।

अत्र चानेकवाक्यगतचतुर्थांशदर्शनात् चतुर्थांशस्यैव दानं, प्रयोजनन्तु संस्कारः । चतुर्थांशदानविधिर्विष्णोरपि तथैव दिशा नेतव्यः । कल्पतरुप्रकाशमिताक्षरा अप्येवम् । विष्णुवाक्यदर्शनाच्चतुर्थांशदान-मुपलक्षणम्, यावता संस्कारो भवति, तावत्येव तात्पर्यमिति हलायुधादिमतम् । युक्तञ्चैतत्कर्त्तव्यसंस्कारस्योचित्यात् ।

1402.

कात्यायनः ।

कन्यकानान्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते ।

पुत्राणाञ्च त्रयो भागाः स्वाम्यं स्वल्पधने^२ स्मृतम् ॥

स्वाम्यं स्वल्पधने स्मृतमिति यदा चतुर्थभागरूपे^३ धनेऽल्पता, संस्कारस्वधिकधननिर्वाहः, तदा यावता धनेन संस्कारो भवति, तावति धने कन्यकानां स्वाम्यं प्रभुत्वम् । तेन तावद्भूतमेव स्वांशा-

१ न वचनार्थ इति पाठान्तरम् ।

२ स्वाम्यन्त्ये धने इति पाठान्तरम् ।

३ अत्रचतुर्थभागरूपे इति पाठान्तरम् ।

दाह्यापि भ्रात्रा संस्कारार्थं देयमिति । मातुश्च वैवाहिकं स्त्रोधनं
जौवन्यामपि मातरि ।

1403. शङ्खलिखितौ ।

विभज्यमाने दायेभ्यः स्वकन्यालङ्कारं^१ वैवाहिकं
स्त्रोधनञ्च कन्या लभते ।

स्वकन्यालङ्कारं स्वकौयनूपुरादि कन्या लभते^२ ।

1404. बौधायनः ।

मातुरलङ्कारं दुहितरः साम्प्रदायिकं लभेरन्नन्यद्वा ।

मातुरलङ्कारं वैवाहिकं कन्या लभते, यदि चालङ्कारादन्यदपि
वैवाहिकं मातुर्भवति तदा तदपि कन्या लभते इत्यर्थः ।

1405. बृहति^३ स्त्रौत्यनुष्ठौ पुनर्वर्षे^४ बौधायनः ।

न दायं निरिन्द्रिया अदाया हि स्त्रियो मताः ।

इति अतिः ।

निरिन्द्रिया निःसत्त्वा इति प्रकाशः । अदाया अनंशा इत्यर्थः ।

एतच्च विहितांशस्त्रौत्यतिरिक्तविषयम् ।

इति विवादरत्नाकरे विभागानधिकारितरङ्गः ।

१ कन्यालङ्कारमिति पाठान्तरम् ।

२ लभतेति पाठान्तरम् ।

३ बृहन्नीति पाठान्तरम् ।

अथ विभाज्यं नाम षट्पञ्चाशत्तरङ्गः ।

1406.

तत्र कात्यायनः ।

पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम् ।
दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते ॥
ऋक्यं प्रीतिप्रदत्तन्तु दत्त्वा शेषं विभाजयेत् ।
आचतुर्थ्यात्तु तद्वाह्यं क्रमेणैव तु तत्सुतैः ॥

स्वयमर्जितमसाधारणप्रयोजकरूपव्यतिरेकेणेति शेषः । ऋक्यं
प्रीतिप्रदत्तञ्चेति पित्रा यदृक्यं कस्मैचित्प्रीत्या दातुं प्रतिश्रुतं,
तत्प्रीतिप्रदत्तं, तद्दत्त्वा श्वश्रिष्टं विभजनीयम् । आचतुर्थ्यादिति,
त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । इति वचनाद्यो यस्य
पिण्डदानेनोपकरोति, स तस्य विभज्य धनं गृह्णीयादित्यर्थः ।
हलायुधस्तु यस्मै प्रतिश्रुतं तमारभ्य चतुर्थत्वं विवचितमित्याह ।

1407.

नारदः ।

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वरुणं पैतृकन्तु यत् ।
भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणौ न स्याद्यथा पिता ॥

पितृदायोऽत्र पित्राऽन्यस्मै प्रतिश्रुतं धनम् । प्रकाशकारस्तु
पितृदानेभ्य इति पाठं पुरस्कृतवान्, अर्थोऽत्रापि स एव ।

1408.

कात्यायनः ।

भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।
 विभागकाले देयं तद्विद्यभिः सर्व्वमेव तु ॥
 तदृणं धनिने देयं नान्यथैव प्रदापयेत् ।
 भावितश्चेत्प्रमाणेन विरोधात् परतो यदा ॥

तदृणमित्यादि यदृणं भ्रात्रादिभिः कृतं विरोधाद्दिवादा-
 सन्दिग्धीभूतं तदेव धनिने देयं यदि विवादात्परतो धनिना
 प्रमाणेन साधितं भवेन्नान्यथेत्यर्थः ।

1409.

तथा ।

पित्र्यं पितृणसम्बद्धमात्मौयश्चात्मना कृतम् ।
 ऋणमेवंविधं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह ॥

पित्र्यं पित्रा कृतं, पितृणसम्बद्धं पितृश्चणं दातुमात्मना कृतं,
 आत्मौयं कुटुम्बार्थं पूर्व्ववाक्योक्तभ्रात्रादिव्यतिरिक्तविषयं, आत्मना
 कृतं कुटुम्बार्थमेव ।

1410.

तथा ।

धर्मार्थं प्रीतिदत्तञ्च यदृणं स्वनियोजितम् ।
 तदृश्यमानं विभजेन्न दानं पैतृकाङ्गनात् ॥

यतः स्वयमसाधारण्येन साधारणधनं धर्मार्थं दत्तं प्रीत्या च
 यदत्तमृणञ्च यत्स्वयमुत्तमर्णत्वेनान्यस्मै दत्तं तज्जायमानं विभक्त्यं
 यतः पैतृकाङ्गनादसाधारण्येन दानं नोचितमिति कल्पतरुः । प्रकाश-
 पारिजातौ तु यदृणमेकेन साधारणमसाधारणधर्मार्थं कृतं यदृणं

कृत्वान्यस्मै प्रीत्या दत्तं यच्च स्वनियोजितं स्वभोगार्थं^१ कृतं तत्रयमपि
तथा निश्चीयमानमपि विभजेत्पृथक्पृथ्याद्येन कृतं तेनैव तद्द्वयं न
पैलकाङ्क्षनात् सर्व्वेदयमित्यर्थं इत्याहृतुः । वस्तुतस्तु सर्व्वमेतद्विवक्षित-
मिति सर्व्वार्थपरतयैव वाक्यमिदं व्याख्यातुमुचितमिति ।

1411.

तथा ।

दृश्यमानं विभज्येत गृहं श्लेवं चतुष्पदम् ।
गूढद्रव्याभिश्चायां प्रत्ययस्तत्र कौर्त्तितः ॥
प्रत्ययो दिव्यम् ।

1412.

एतदेव स्पष्टयति ।

गृहोपस्करवाद्यास्तु दोह्याभरणकर्म्मिणः ।
दृश्यमाना विभज्यन्ते कोषं गूढेऽन्नवौद्भृगुः ॥
गृहोपस्कर उदूखलादिः कर्म्मिणो दासादयः सुप्रसिद्धमन्यत् ।

1413.

मनुः ।

अजाविकञ्चैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।
अजाविकञ्च विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥
विषमाणामजाविकैकशफानां न मूल्यादिना समो विभागः
करणीयः, किन्तु ज्येष्ठेनैव ते याज्ञा इत्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे विभाव्यतरङ्गः ।

अथाविभाज्यं नाम सप्त- पञ्चाशत्तरङ्गः ।

1414.

तत्र मनुः ।

विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च ॥

विद्याधनमौद्वाहिकज्ञाने वक्ष्यते । मैत्रं मित्राण्यं, माधुपर्किकं
मधुपर्ककाले पूज्यतया लभ्यं, तस्यैव भवेदविभाज्यं भवेदित्यर्थः ।

1415.

याज्ञवल्क्यः ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

क्रमादभ्यागतं पितृक्रमादागतं यत्किञ्चिदन्यैर्हृतमसामर्थ्यादिना
पूर्वपुरुषेणानुद्धृतं यो द्रव्यमंशिनां मध्ये एक उद्धरति, तदंशन्तरेभ्यो
न दद्यात् । अत्र चांशन्तराणामनुज्ञयेति मिताचराकारः ।

यच्च संहितायां हारौतः ।

पूर्वनष्टान्तु यो भूमिमेक एवोद्धरेच्छ्रमात्^१ ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांश्चान्तु तुरीयकम् ॥

इति वाक्यं लिखति स्म, तच्च स्मृतिमहार्णवकामधेनुकल्पतस्-
पारिजातप्रभृत्यलिखनादयुक्तमेव ।

^१ भूमिमेकयेतुद्धरेच्छ्रमादिति पाठान्तरम् ।

1416.

श्यामः ।

विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं तद्विद्यभिः ॥

शौर्यधनं युद्धादिलभ्यं, सौदायिकमूढया कन्यया वेत्यादिना
कात्यायनेनापि वक्ष्यते ।

1417.

गौतमः ।

स्वयमर्जितमवैद्याय वैद्यो नाकामो दद्यात् ।

स्वयमर्जितं विद्ययेति शेषः । वैद्यो विद्यावान् ।

1418.

कात्यायनः ।

नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात्^१ क्वचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्वनम् ॥

1419.

भारदः ।

वैद्योऽविद्याय^२ नांशन्तु प्रदद्याद्वै स्वतो धनात् ।

पैत्र्यं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम्^३ ॥

अत्र चेदमभिप्रेतं, यदा साधारणधनेनैव यामाच्छादनाद्युपयोगं
कृत्वा समधिगतविद्यः साधारणधनानाश्रयेण विद्यया धनं प्राप्नोति,
तदाऽविद्याय न देयं, साधारणधनाश्रयेण तु विद्ययार्जित-
मविद्यायापि देयम् ।

यदा तु विद्यार्जनकाले साधारणधनोपयोगो नास्ति तदारजन-

१ विद्याधनमिति पाठान्तरम् ।

२ अवैद्यायेति क्वचित् पाठः ।

३ तदार्जितमिति पाठान्तरम् ।

काले साधारणधनोपयोगेऽपि विदुषा न कस्यचिद्द्वयम्, किन्तु विदुष एव तद्भनं, पितृद्रव्यानुपश्लेषार्जितस्याविभाज्यत्वमुक्त्वा पृथ-
ग्विद्यालभ्यस्यापि व्याप्तेनाविभाज्यत्वप्रतिपादनात् । अत एव पुनरपि
विद्याधनस्य यदविभाज्यत्वं वक्ष्यते तदसाधारणधनोपश्लेषेणैव उपात्त-
विद्यया धनार्जनकालेऽपि साधारणधनोपयोगे द्रष्टव्यमिति ।
हलायुधनिबन्धोऽप्येवमेव ।

प्रकाशकारादयस्तु विद्याधनादौनां बोधकवचनानि पितृधनो-
पश्लेषविरहपराण्येवेत्याहुः । तच्च न उभयोपादानानुपपत्तेः^१ ।

1420. विभजेदित्यनुवृत्तौ पुनर्नारदः ।

शौर्य्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
न विभाज्यानि तान्याहुः प्रसादो यश्च पैतृकः ॥
मात्रा च स्वधनं दत्तं यस्मै स्यात्प्रौतिपूर्वकम् ।
तस्याप्येष विधिर्दृष्टो मातापीष्टे यथा पिता ॥
स्वधनपदोपादानात्स्वौधनविषयमिदम् ।

1421. व्यासः ।

पितामहेन यद्दत्तं पित्रा वा प्रौतिपूर्वकम् ।
तस्य तन्नापहर्त्तव्यं मात्रा दत्तञ्च यद्भवेत् ॥

1422. याज्ञवल्क्यः ।

पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥
अन्यन्मैत्रादिव्यतिरिक्तमपि ।

^१ उभयस्य उपश्लेषस्य अनुपश्लेषस्य च इत्यर्थः यदुपादानं पश्यन् तस्य
अनुपपत्तेरभङ्गतेरित्यर्थः । ^२ विभजेति पाठान्तरम् ।

1423.

मनुविष्णु ।

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।
स्वयमौहितलब्धं तन्नाकामो^१ दातुमर्हति ॥

1424.

व्यासः ।

अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्वनम् ।
दायादेभ्यो न तद्व्याद्विद्यालब्धञ्च यद्ववेत् ॥

1425.

अथ कात्यायनः ।

परभक्तप्रदानेन^२ प्राप्तविद्यो यदन्यतः ।
तथा प्राप्तन्तु यद्वित्तं विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥
उपन्यस्ते च यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्याद्विभागे न प्रयुज्यते^३ ॥
शिष्यादार्षिर्विज्यतः प्रश्नात्सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् ॥
विद्याधनन्तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ।
शिल्पेष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥
विद्यापणकृतञ्चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ॥
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यान् विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

१ स्वयमौचितलब्धञ्च नाकाम इति पाठान्तरम् ।

२ भक्तोपयोगेन इति पाठान्तरम् ।

३ विभज्यते इति पाठान्तरम् ।

विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादाप्तञ्च यद्भवेत् ।
ऋत्विङ्-न्यायेन^१ यल्लब्धमेतद्विद्याधनं भृगुः ॥

प्राध्ययनात्प्रकृष्टाध्ययनात् । मूल्याद्यच्चाधिकं भवेदिति उचित-
मूल्यात्पुरुषबुद्ध्या यदधिकं लभ्यते तदपि तस्यासाधारणमेवेत्यर्थः ।
विद्यापणकृतमिति, अत्राध्याये अत्र वादस्थाने वाऽप्रमादिना इदं
वक्तव्यमित्यनेन रूपेण यल्लब्धं, तदप्यसाधारणमित्यर्थः । विद्याप्रतिज्ञ-
येति अहमेवेमां विद्यामधीये इति प्रतिज्ञा तथा लब्धम् ।

1426. अथ वादृशं शौर्यधनमविभाज्यं तदाह ।

आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।
तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥
तत्र लब्धन्तु यत्किञ्चिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ।
ध्वजाहतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥
संग्रामादाहतं यत्तु^२ विद्राव्य द्विपतां बलम् ।
स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहतमुच्यते ॥

1427. अथ वादृशसौदाहिकं साधारणं तदाह ।

यल्लब्धं लाभकाले तु सजात्या कन्यया सह ।
कन्यागतन्तु तद्वित्तं शुल्कं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥
वैवाहिकन्तु तद्विद्याद्गार्थ्यया यत्सहागतम् ।
धनमेवंविधं सर्व्वं विज्ञेयं कर्मसाधकम्^३ ॥

१ ऋत्विङ्-न्यायेनेति पाठान्तरम् ।

२ यत्तुति पाठान्तरम् ।

३ धर्मसाधकमिति च पाठः ।

1428.

श्रृङ्खलितो ।

न वास्तुविभागो नोदपाचालङ्कारानुयुक्तस्त्री-
वाससामपां प्रचारवर्त्मनामविभागश्चेति प्रजापतिः ।

वास्तु मृहं, उदपात्रं लौहवारिभाजनं, अलङ्कारोऽङ्गन्यस्त एव,
अनुयुक्तमुपभुक्तं तेनैकोपभोगविषयस्त्रीवाससां न विभाग इति
प्राथते । अपां प्रचारवर्त्मनां जलप्रचरणमार्गणाम् ।

1429.

मनुविष्णुः ।

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

पत्रशब्दो लेखनविष्टधनपरः, धनं पत्रनिविष्टमिति कात्यायन-
वचनादृणमपास्य लेखितमिति दृश्यतिवचनाच्च । हलायुधस्तु पत्रं
वाहनमित्याह । कृतान्नं शक्तादि तण्डुलादौति पारिजाते ।
स्त्रियः संयुक्ताः, अविभागः स्त्रीषु संयुक्तास्त्विति गौतमवचनात् ।
योगक्षेमं मन्त्रपुरोहितादि तद्धेतुत्वात् । प्रचारो गवादौनां प्रचरण-
मार्गः । योगक्षेमं पितृक्रमेण राजकुलादावुपजौव्यमिति प्रकाशः ।
हलायुधस्तु योगो योगहेतुर्नैकादिः, क्षेमः क्षेमहेतुर्दुर्गादौत्याह ।

1430.

वासः ।

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

याज्यं श्लेषश्च पत्रश्च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥

क्षेत्रं वास्तुक्षेत्रं, पत्रं वाहनमिति प्रकाशकारः ।

1431.

काव्यायनः ।

धनं पचनिविष्टन्तु धर्मार्थं यन्निरूपितम् ।
 उदकञ्चैव दाराश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥
 घृतं वस्त्रमलङ्कारो नानुरूपञ्च यद्भवेत् ।
 यथाकालोपयुक्तानि तथा योज्यानि बन्धुभिः ॥
 गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यच्चाङ्गयोजितम् ।
 प्रयोज्यं न विभज्येत शिल्पार्थञ्च बृहस्पतिः ॥
 देशस्य जातेः सङ्घस्य धर्मो ग्रामस्य यो भृगुः ।
 उदितः स्यात्स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥

घृतं वस्त्रं वडमुत्थम्, अङ्गयोजितमवडमुत्थं विवक्षितम् ।
 धर्मार्थं यन्निरूपितं सर्वसाधारणधर्मार्थं यद्भवस्थापितं देवाराधनाय
 घण्टादि^१ । निबन्धः पूर्वं व्याख्यातः । नानुरूपञ्च यद्भवेद्यत्र^२
 साक्षाद्भिभागो न सम्भवौ । प्रयोज्यं प्रयुक्तमृणमिति हलायुधः ।
 प्रयोज्यं प्रयोगार्थं पुस्तकादि, तत्र विभज्येत मूर्खादिभिरिति
 पारिजातः । शिल्पार्थं तृलिकादि ।

1432.

अथ बृहस्पतिः ।

वस्त्रादयो विभाज्या यैरुक्तान्तैर्न विचारितम् ।
 धनं भवेत्समृद्धानां पत्रा^३लङ्कारसंश्रितम् ॥
 मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं नैकस्य शक्यते ।
 युक्त्या विभजनौयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

१ घण्टादीति पाठान्तरम् ।

२ यद्भवेत् इति पाठान्तरम् ।

३ पत्रालङ्कारेति पाठान्तरम् ।

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राद्य लेखितम् ।
 कृतान्नञ्चाकृतान्नेन^१ परिवर्त्य विभज्यते ॥
 उद्धृत्य क्लृपवाप्यभस्त्वनुसारेण गृह्यते^२ ।
 यथा भागानुसारेण सेतुः श्लेचं विभज्यते ॥
 एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म्म यथांशेन गृहे गृहे ।
 बह्व्यः^३ समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ॥
 योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ।
 प्रचारश्च यथांशेन कर्त्तव्य ऋविधिभिः^४ सदा ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं मध्यगं^५ सदनुपयुक्तं दातुं नैकस्य शक्यते,
 एकस्मै दातुमशक्यं, योगक्षेमवतो विभागयोगक्षेमवतो मन्वि-
 पुरोहितादेः । अत्र वस्त्रादीनां वज्रमूल्यानां स्वरूपतो विभाज्यत्व-
 सुक्तम्, अतो मन्वादीनामविभाज्यत्ववचनमल्पमूल्यवस्त्रादौ स्वरूपत
 एव निषेधकं, वज्रमूल्येषु उक्तैरद्विभागप्रकारव्यतिरिक्तप्रकारेण विभाग-
 निषेधकं द्रष्टव्यमित्यविरोधः । प्रकाशकारस्वल्पमूल्यमङ्गसंयुक्तं यत्,
 तत्र विभजनौयम्, समृद्धन्तु धनं पचालङ्कारहस्तादिसंश्रितं यत्त-
 द्विभजनौयमेव, तस्य विभागप्रकार उक्तो मध्यस्थितमनाजीव्य-
 मित्यादिनेत्याह ।

इदानीं यद्विधिविद्याधनादीनामपि विभागोऽर्हति तदाह ।

१ कृतान्नञ्चाकृतान्नेन कृतान्नाणां कृतान्नेनेति च पाठान्तरम् ।

२ भुज्यते इति पाठान्तरम् ।

३ वाङ्मया इति पाठान्तरम् ।

४ कर्त्तव्यमन्विभिरिति पाठान्तरम् ।

५ मध्यकमिति पाठान्तरम् ।

1433.

कात्यायनः ।

कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।
शौर्य्यप्राप्तन्तु' यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः ॥

कुले पितामहपितृव्यादिभ्यः पितृत एव वा शिषितविद्यानां
भाचादीनां यद्विद्याशौर्य्यप्राप्तं धनं, तद्विभजनौयमेवेत्यर्थः ।

1434.

नारदः ।

कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥

अश्रुतः, अविद्यः ।

1435.

मनुः ।

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
भागो यवौयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते असाधारणविद्यादिनां ज्येष्ठो धनमर्जयति,
तत्र ज्येष्ठार्जिते ज्येष्ठस्यांशद्वयं^१ एकैकस्तु भागः कनिष्ठानां, यदि
ते विद्याभ्यासरता इत्यर्थः ।

1436.

तथा ।

अविद्यानान्तु सर्वेषामौहातो यद्धनं भवेत् ।
समस्तत्र विभागः स्यादपिच्य इति धारणा ॥

१ शौर्य्यप्राप्तश्चति पाठान्तरम् ।

२ असाधारणधनस्येव विद्यादिना इति पाठान्तरम् ।

३ ज्येष्ठस्यैवांशद्वयमिति पाठान्तरम् ।

यदा सर्व एव भ्रातरोऽविदांसः कृष्यादिना धनमर्जयन्ति, तदा तस्मिन्नपिच्ये धने सम एव विभागो न तु तत्र वज्रतरमनेनोपात्त-
मित्युद्धारादि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

1437. स्वयमर्जितमित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

अविद्याः समं विभजेरन् ।

अविद्यास्तद्गुणासाधारण्यप्रयोजकविद्याशून्याः ।

1438. वशिष्ठः ।

येन चैषां स्वयमुत्पादितं स्यात्स द्वांशमेव हरेत्^१ ।

यदा वज्रनां मध्ये साधारणधनमाश्रित्य एक एव कृष्यादिनाऽ-
र्जयति, तदा तस्य दावंगौ, शेषाणामेकैकः ।

1439. व्यासः ।

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ।

तस्य भागद्वयं कार्यं^२ शेषास्तु समभागिनः ॥

एतत्परिभाषितविद्याशौर्यादिधनव्यतिरिक्तविद्याशौर्यादिधना-
भिप्रायेण द्रष्टव्यमिति ।

इति विवादरत्नाकरेऽविभाव्यतरङ्गः ॥

१. स तद्द्वांशमेव हरेदिति पाठान्तरम् ।

२. देयमिति पाठान्तरम् ।

अथ स्त्रीधनकृत्यं नामाष्ट- पञ्चाशत्तरङ्गः ।

1440.

तत्र मनुः ।

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्^१ ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥

कुटुम्बशब्देनात्र कुटुम्बधनं साहचर्यादभिमतम् । तेन बहु-
मध्यगात् धनास्त्रौभिर्धनिनामननुमत्या निर्हारो धनस्य निष्कृत्य
हरणं न कार्यम् । तथा स्वकादपि कुटुम्बान्तरापेक्षया भर्तु-
रसाधारणधनादपि निष्कृत्य हरणं धनस्वामिनामननुमत्या न
कार्यमित्यर्थः ।

1441.

मनुविष्णुः ।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥

पत्युरनुज्ञातेनाप्यदत्तोऽप्यलङ्कारो यो मण्डनार्थं धृतः, सोऽपि
दायादैर्न हर्त्तव्य इति मेधातिथिरिति प्रकाशः ।

1442.

अत्रापस्तम्बः ।

अलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनञ्चेत्येके ।

ज्ञातिधनञ्चेति विवाहे यद्दत्तं यौतकाख्यं लब्धं, तदपि भार्याया
एवेत्यर्थः ।

१ बहुमध्यगादिति पाठान्तरम् ।

२ बहुमध्यगादिति पाठान्तरम् ।

1443.

नारदः ।

भर्त्ता प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
 सा यथाकाममश्रीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते ॥
 यावद्भर्त्ता दत्तं धनं स्त्रीस्वातन्त्र्यविषयं तावद्दृश्यति ।

1444.

व्यासः ।

द्विसहस्रपणो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।
 यच्च भर्त्ता धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥

द्वे सहस्रे पणानां परिमाणमस्येति द्विसहस्रपण इति वचनात्
 अन्ये धने अन्यदानमेवेति^१ स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तमिति वचनात्
 साधारणधनाभिप्रायमेतदिति^२ वदन्ति । प्रकाशस्तु या अयोग्य-
 भर्तृका भर्तृत्वत्वेन श्रुताः पृथक्क्रियन्ते, ताभ्यः पणसहस्रा-
 धिकमदेयमिति ।

1445.

कात्यायनः ।

ऊढया कन्धया वापि पत्युः पितृगृहेऽथवा ।
 भ्रातुः^३ सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
 सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
 यस्मात्तदान्तंशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजौवनम् ॥
 सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम् ।
 विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

१ यथाकाममश्रुते इति पाठान्तरम् ।

२ अन्यदानमायातीति अन्यधनमायातीति च पाठान्तरम् ।

३ साधारणधनाभिप्रायमिदमिति पाठान्तरम् ।

४ भर्तृरिति पाठान्तरम् ।

पत्युर्गृह इति सम्बन्धः । भ्रातुः सकागात्पित्रोर्वेत्युपलक्षणम् ।
तेन ऊढया अनूढया वा पतिगृहे पित्रगृहे वा स्वमातुः स्वपितुर्वा
तत्कुल्येभ्यो^१ यत्तन्धं तस्यौदायिकम् । शानुशंसमदारुणता, तेन
यस्मादियं विनाभावाद्दारुणता न भवत्येतदर्थं तैः पित्रादिभिर्दत्तं
तत्प्रजौवनमिति लभ्यते । तदेवं सौदायिके धने स्वावरसाधारणं
स्त्रीणां स्वातन्त्र्यम्, भर्तृदत्ते तु स्वावरादन्यस्मिन्^२ स्थितम् ।

1446.

तथा ।

भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः^३ ।
विद्यमाने तु संरक्षेत्क्षपयेत्तत्कुलेऽन्यथा ॥
अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ^४ स्थिता ।
भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता^५ दायादा ऊर्द्धमाप्नुयुः ॥

अत्र भर्तृदायो भर्तृसम्बन्धेन स्त्रीस्वत्वाश्रयो धनं, तत्र द्विधा-मृते
भर्तृरि अधिकार्यन्तराभावात्स्त्रीस्वत्वाश्रयः, जौवत्येव भर्तृरि
तत्सम्बन्धेन वा स्त्रीस्वत्वाश्रयः । तत्र प्रथमे स्त्री स्वावरादन्यत्
यथेष्टं विन्यसेदित्युञ्जीत, गुरुसमीपे स्थिता भर्तुः शय्यां पालयन्ती
समयं क्षपयेत् । स्वावरमधिकृत्याह भुञ्जीतामरणात्, अग्रे दायादा
आप्नुयुः । द्वितीये त्वाह विद्यमाने तु संरक्षेत् । व्यये भर्तुरनुज्ञां
पालयन्ती तद्धनरक्षां कुर्व्यादिति प्रकाशानुसारः ।

१ सङ्घिषेभ्य इति पाठान्तरम् ।

२ स्वावरादन्यस्मिन्निति पाठान्तरम् ।

३ यथेष्टत इति पाठान्तरम् ।

४ गुरौ इति पाठान्तरम् ।

५ क्षान्तादिति पाठान्तरम् ।

हलायुधपारिजातौ तु भर्तृदार्यं भर्तृदत्तं स्त्रीधनमाहृतुः ।
तदत्रापुत्रसंक्रान्ते^१ स्त्रीस्वलाश्रयेऽपि धने आकाङ्क्षायाः सत्त्वा-
त्प्रकाशस्वरसो^२ बन्नीयान्, प्रकरणानुरोध्याकाङ्क्षाया बलवत्त्वात्^३
निर्हारनिषेधवद्दृश्यतेऽपीति^४ ।

1447.

मनुः ।

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥
जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्द्वरेयुः स्वबान्धवाः ।
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

वशा बन्धा अपुत्राः प्रनष्टपुत्रा निष्कुलाः प्रनष्टमातापितृकुलाः ।

1448.

देवलः ।

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्तौ च स्वयमेवेदं पतिर्नाहृत्यनापदि ॥
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सदृष्टिकम् ।
पुत्रार्तिहरणे वापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ॥

वृत्तिवृत्त्यर्थं दत्तधनं, लाभो बन्धुभ्यो लभं, शुल्कं विवाहार्थि-
तया कन्यायै दत्तं धनम् । वृथा मोक्षे चेति यदावशककार्या-

१ तदत्रापुत्रसंक्रान्ते इति पाठान्तरम् ।

२ प्रकाशस्वरस इति पाठान्तरम् ।

३ प्रकरणानुरोध्याकाङ्क्षायादिति पाठान्तरम् ।

४ निर्हारनिषेधवद्दृश्यतेऽपीति पाठान्तरम् ।

दिना धनमादाय वृथा दानभोगौ करोति, तदा सट्टिकं धनं दद्यात् । पुत्रार्त्तिहरणार्थं स्त्रीधनं विनापि स्त्रीसम्पत्त्या ग्रहीतव्यम् ।

1449.

कात्यायनः ।

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि ह्येकतरस्तेषां स्त्रीधनं हरते बलात् ।

सट्टिकं प्रतिदाप्यः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान्भवेत् ॥

व्याधितं व्यसनस्यञ्च धनिकैर्वोपपौडितम् ।

दृष्ट्वा^१ निस्टुष्टं यत्प्रीत्या दद्यादात्मेच्छया हि सः ॥

व्याध्यादिना गृहीतं स्वान्यादिकं दृष्ट्वा स्त्रिया यत्प्रीत्या धनं स्वामिप्रभृतये दत्तं, तत्स्त्रेच्छया^२ स्वामिप्रभृतिभिर्दद्यादित्यनन्तर-वाक्यार्थः ।

1450.

याज्ञवल्क्यः ।

दुर्भिष्टो धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके^३ ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये । व्याधाविति यस्मिन् व्याधौ कार्य-

१ तथेति पाठान्तरम् ।

२ तदास्त्रेच्छयेति पाठान्तरम् ।

३ सम्प्रतिरोधके निगडादिवन्मे इत्यर्थः ।

प्रतिरोधो भवति^१ तच्चिह्नारार्थं स्त्रौधनं गृहीतं न स्त्रियै दातव्य-
मित्यर्थः ।

1451.

काव्यायनः ।

अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
प्रीत्या निस्पृष्टमपि^२ चेत्यतिदाप्यः स तद्धनम्^३ ॥
ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो^४ यत्र योषितः ।
तत्र स्वमाददौत स्त्री विभागमृक्विधनस्तथा ॥
लिखितस्येति धर्मोऽयं प्राप्ते भर्तृकुले वसेत्^५ ।
व्याधिता प्रेतकाले तु गच्छेदन्धुकुलं ततः ॥
अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा^६ऽर्थविनाशिका^७ ।
व्यभिचाररता स्त्री तु स्त्रौधनं न च^८ सार्हति^९ ॥
यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तस्माद्द्रव्यं नियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रौमूर्खविधर्मिषु ॥
भर्त्वा प्रतिश्रुतं देयमृणवत्स्त्रौधनं सुतैः ।
तिष्ठेद्भर्तृकुले जातु न या पितृकुले वसेत् ॥

१ काव्यायां रोध इति काव्यमप्रतिरोध इति च पाठान्तरम् ।

२ विस्पृष्टमप्येति पाठान्तरम् ।

३ तद्द्वयकादिति पाठान्तरम् ।

४ ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेद इति पाठान्तरम् ।

५ मते इति पाठान्तरम् ।

६ निर्लज्जा चार्थनाशिकेति निर्लज्जा चार्थनाशिनोति च पाठान्तरम् ।

७ भवति पाठान्तरम् ।

८ तिष्ठेद्विधकुले या तु स्त्रौधनं या न चार्हतीति पाठान्तरम् ।

यदा प्रीत्या यया भार्यया धनं दत्तं तां पतिर्न भजते चतु-
कालादावपि, तथा यासाञ्छादनवासानामाच्छेदो वा भवति, तदा
याथाद्युपहतं पतिमालोक्य स्वधनं दत्तमपि तथा बलाद्वाह्यं,
तच्चात्रमे तस्या लब्धं भवति, तदापि^१ पत्यादिसकाशाद्वाह्यमित्ययं
शास्त्रधर्मः । प्राप्ते च तत्र धने सा भर्तुः कुल एव वसेत् । बलवति
व्याधौ तद्वन्धुकुलं गच्छेदिति बन्धुकुलं तत इत्यन्तस्यार्थः^२ ।

इति विवादरत्नाकरे स्त्रीधनकृत्यतरङ्गः ।

१ अयमे वसं विनेत्यर्थः तस्या लब्धं लब्धमुचितं यद्वासाच्छादनायै धनमिति
भावः, तच्च तदापि व्याधाद्युपहतत्वेऽप्येति भावः । तदप्येति पाठे यथावमे इति पाठो
भविष्यु युक्त इति सुधीभिर्विभाज्यम् ।

२ इत्यन्तस्यार्थ इति पाठान्तरम् ।

अथ स्त्रीधनविभागनिर्णयो नामोन- षष्टितमस्तरङ्गः ।

1452.

तत्र मनुः ।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वं सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

समं ज्येष्ठोद्द्वारादिशून्यम्, भगिन्योऽचाप्रप्ता अप्रतिष्ठिताश्च विव-
लिताः, अग्रिमवृहस्पतिवाक्यानुसारात्^१ । सनाभयः सहोदराः ।

1453.

तथा ।

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाऽंशतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकम् ॥

तासां भगिनौनां यथाऽंशतो धनवज्ज्वान्पत्वानुसारेण ।

1454.

तथा ।

अन्वाधेयञ्च यद्वत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्वनं भवेत् ॥

अन्वाधेयलक्षणं वक्ष्यते । एतच्च वचनं वृत्तायां जीवत्यपि पत्यौ
एवंविधधनद्वये पतिसम्बन्धनिराकरणार्थमारब्धमिति ह्युक्तम् ।

1455.

वृहस्पतिः ।

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनौ ।

अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते मानमाचकम् ॥

१ अग्रिमवृहस्पतिवाक्यानुसारादिति पाठान्तरम् ।

अपत्यानां पुत्राणां तदंशिनौ पुत्रांशसमांशिनौ । अपत्ता
अनूढा । तेनैतद्वाक्यवलात्सनुवाक्येऽपि अनूढानामेव भ्रातृभिः
सह समांशित्वमिति बोद्धव्यम् । ऊढानान्तु मानानुसारेण
किञ्चिद्वेद्यम् ।

1456.

गौतमः ।

॥ स्वीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।

एतन्न^१ पुत्रांशस्य व्यावृत्त्यर्थं किन्तु दुहितृप्रतिपादनार्थम् ।
अप्रतिष्ठिता विवाहितानपत्या^२ निर्धनभर्तृका दुर्भगा च ।

1457.

मनुः ।

मातुस्तु^३ यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।

यौतकमत्र परिणयनकाले पित्रादिभिः स्त्रियै दत्तम् । हला-
द्युधस्तु यौतकं शाकसूपार्थं स्त्रियै दत्तं तथा स्वकौशलेन विग्रेषितम्,
तत्र न भ्रातृणामूढानाञ्च^४ भागः, अनपत्यानां^५ दुर्भगाणामूढानाञ्च
सम एवांश इति ।

1458.

वशिष्ठः ।

मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन् ।

पारिणाय्यं परिच्छेद आदर्शकङ्कणादिः ।

१ एतन्न वेति पाठान्तरम् ।

२ न सापत्येति पाठान्तरम् ।

३ मातुश्चेति पाठान्तरम् ।

४ तत्र सधामूढानामूढानाञ्चेति पाठान्तरम् ।

५ सापत्याजामिति पाठान्तरम् ।

1459. विभजेरग्रहमिष्यमुत्तौ याञ्जवत्कः ।

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ।

अणान्मातृणात्, शेषमवशिष्टं, तेन मातृणं परिशोध्य यौतकं पारिणायञ्च धनमवशिष्टमप्रत्ता अप्रतिष्ठिताश्च दुहितरो भजेरञ्जिति खण्डार्थः । तेभ्यो दुहितृभ्य ऋते विना तदन्वयो दुहितुः पुत्रादिः^१ । ब्राह्म्यादिविवाहविषयमेतत् ।

1460. तथाच विवाहेष्विष्यमुत्तौ विष्णुः ।

सर्वेष्वेव प्रसूतानां तद्धनं दुहितृगामि ।

1461. मनुः ।

स्त्रियास्तु यद्भवेदित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

यदा भक्तां स्वापत्यानि च न सन्ति, सपत्न्यश्च नानाजातीयः तदुहितरश्च^१ सन्ति, तदा ब्राह्मणी कन्या पितृदत्तं मातृसपत्नीधनमर्हति, तदभावे तदपत्यं वेत्यर्थः^२ । पित्रा दत्तमिति स्त्रीधनमात्रोपलक्षणमित्यसहाय-मेधातिथौति प्रकाशकारः ।

1462. कात्यायनः ।

दुहितृणामभावे तु ऋक्यं पुत्रेषु तद्भवेत् ।

बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ॥

१ दुहितृपुत्रादिरिति पाठान्तरम् ।

२ बन्धुतासादुहितरश्चेति पाठान्तरम् ।

३ तदपत्यस्य भवेदित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेयुः सभर्तृकाः ।

स्त्रीधनस्येति धर्म्योऽयं विभागस्तु प्रकल्पितः ॥

पारिणयं यौतकं पितृदत्तञ्च धनं दुहितृणामभावे पुत्रगामि ।
तदतिरिक्तस्त्रीधने पूर्वोक्ताः । अभावे पूर्वोक्तानां भर्तृगाम्येव
धनमिति^१ ।

इति विवादरत्नाकरे स्त्रीधनविभागनिर्णयतरङ्गः ।

अथाप्रजाधने विवाहविशेषेणा व्यवस्था षष्टितमस्तरङ्गः ।

1463.

तत्र नारदः ।

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां भर्तृगाम्यप्रजासु च ।

ब्राह्मादिषु चतुर्धाहुः पितृगामौतरेषु च ॥

चतुर्विंशति न पञ्चमव्यवच्छेदार्थं, तेन ब्राह्मदैवार्धगान्धर्व्वप्राजा-
पत्येषु अप्रजाया धनं तदपगमे भर्तृगामि, इतरेषु राजसासुर-
पैशाचेषु पितृगामि । विवाहकाललक्षस्त्रीधनविषयमिदम् ।

1464.

तथाच मनुः ।

ब्राह्मदैवार्धगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव तदिष्यते ॥

यत्त्वस्याः स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजसि^१ मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

अप्रजसि^२ अनपत्यायाम् ।

1465.

देवलः ।

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् ।

अप्रजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पिताऽपि वा ॥

१ विवाहविशेषेण धनविशेषत्वमेति पाठान्तरम् ।

२ अतीतायामप्रजायामिति पाठान्तरम् ।

३ अप्रजायामिति पाठान्तरम् ।

हरेद्भर्ता ब्राह्मादिषु, मातेत्यासुरादिषु, एवञ्च मनुनारदयोरपि देवलोकक्रममादायात्रा^१ तात्पर्यमिति मन्तव्यम् ।

1466.

अत्र गौतमः ।

भगिनौशुल्कं सोदर्याणामूर्द्ध्वं मातुः पूर्वञ्चैके ।

यो भगिन्या भर्तृगृहादासुरादिविवाहेष्वर्यो लब्धः, स ऊर्द्ध्वं मातुः, मातर्यतौतायां सोदर्याणां, पूर्वञ्चेति चण्डोऽप्यर्थः, तेन मातुर्भरणात्पूर्वमपि भगिनौनामौर्द्ध्वं सोदर्याणामित्येके । परमत-
मेतदित्यत्र हलायुधः ।

1467.

याज्ञवल्क्यः ।

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतौतायां बान्धवास्तद्वाप्नुयुः ॥

शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या दौयते तदिह विवक्षितम् । अन्वा-
धेयकं स्त्रीधनलक्षणम् । बान्धवाः सोदराः । इदमप्यासुरादि-
विवाहविषयम् ।

1468.

मनुः ।

अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥

एतच्च यदा अपुत्रायास्तस्याः कुमारौ न भवति भगिनौ वा,
तदा बोद्धव्यम् ।

१ देवलोकक्रमादायाचेति पाठान्तरम् ।

२ भगिन्या ईदमिति पाठान्तरम् ।

1469. तथाच पैठीनसिः ।

प्रेतायां पुत्रिकायां न भर्ता तद्व्यमर्हत्यपुत्रायां
कुमार्या स्वप्ता वा तद्वाह्यम् ।

अत्र कुमार्या अभावे स्वप्ता^१ याह्यम् ।

1470. याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्डो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।
मृतायां सर्व्वमादद्यात्परिशोधोभयव्ययम् ॥

कन्यां वाचा दत्त्वा विना दोषमपहरत्वाज्ञा दण्डः, व्ययञ्च
सृष्टिकं वरस्य दापयितव्यः, कारणे त्वपहारो न दोषाय ।

1471. यदाह^२ ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आब्रजेत् ।

यदि तु देवादाग्दत्ता कन्या म्रियते, तदा यत्पूर्व्वसम्बन्धिना-
मुपचारार्थं पित्रा दत्तं, यच्च सम्बन्धिना अङ्गुरौयकादि दत्तं तदुभयं
परिशोध्य परिगणय्यावशिष्टमादद्यात्^३ ।

1472. अर्हतीत्यनुदत्तौ शङ्कः ।

स्वयं शुल्कं वोढा ।

1473. बौधायनः ।

ऋक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् ।
तद्भावे भवेन्मातुस्तद्भावे पितुर्भवेत् ॥

१ अपुत्राया इति पाठान्तरम् ।

२ भगिन्येति पाठान्तरम् ।

३ तदापेति पाठान्तरम् ।

४ परिगणय्य शिष्टमादद्यादिति पाठान्तरम् ।

अत्र कन्यानूढाऽभिप्रेता ।

1474.

दृष्टस्पतिः ।

मातृघ्नसा मातुलानौ पितृव्यस्त्रौ पितुःस्वसा ।
 श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
 यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।
 तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

औरसादौनामभावे मातृव्यस्त्रादीनां स्वधनं स्वस्त्रीयाद्या
 आप्नुयुरित्यर्थः ।

इति विवाहतरङ्गाकरे अप्रजाघने विवाहविशेषेण व्यवस्थातरङ्गः ।

अथ स्त्रीधनलक्षणं नामैकषष्टि- तमस्तरङ्गः ।

1475.

तत्र मनुकात्यायनौ ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतितः स्त्रियै ।

मातृभ्रातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

अथयि उदाहकाले येन केनचिद्दत्तम् । अध्यावाहनिकं पति-
गृहं नौद्यमानायाः पृष्ठतो यन्नीयते तत् । भक्तृगृहाद्यदा पितृगृहं
वाङ्गते तदा श्वशुरादिभिर्दत्तमध्यावाहनिकमिति मेधातिथिः ।
तदपि^१ याज्ञं न्यायसान्ध्यात् । दत्तञ्च प्रीतितः शौलधर्मनेपुण्यादिषु^२
उत्पन्नप्रीतिना श्वशुरादिना दत्तञ्च । षड्विधमिति न्यूनसंख्या-
व्यवच्छेदार्थं नलधिकव्यवच्छेदार्थम् । आधिवेदनिकस्यापि स्त्रीधन-
स्याधिकस्य याज्ञवल्केनाभिधानात् ।

1476.

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकञ्चापि स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

1477.

लक्षितञ्च तेनैव^३ ।

अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै^४ दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितम् ॥

१ तदवापौति पाठान्तरम् ।

२ शौलधर्मनेपुण्यादिमिति पाठान्तरम् ।

३ लक्षितञ्चैतदेवेति पाठान्तरम् ।

४ यासामिति पाठान्तरम् ।

यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना । तथा अन्वाधेयस्याऽधिकस
विष्णुना कथनात् ।

1478. तथाच विष्णुः ।

पितृमातृसुहृद्भातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिवेदनिकं शुल्कमन्वाधेयकामिति स्त्रीधनलक्षणम् ॥

1479. नारदः ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।
भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च पद्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥
अत्रापि नाधिक्यवच्छेदे तात्पर्यम् ।

1480. देवस्यः ।

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

1481. कात्यायनः ।

प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।
भर्तुः स्वाम्यं सदा तत्र श्रेयन्तु स्त्रीधनं भवेत् ॥
उक्तप्रकारातिरिक्तं यत्स्त्रीधनं स्त्रियाऽर्जितम्, तत्र भर्तुरेव
स्वाम्यमित्यर्थः ।

1482. तथा ।

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते नारौ नौयमाना हि पैतृकात् ।
अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं समुदाहृतम् ॥
एतत्कात्यायनौचमध्यावाहनिकम् ।

1483.

तथा ।

प्रीत्या प्रदत्तं यत्किञ्चिच्छ्रवा वा श्वशुरेण वा ।
 पादवन्दनिकं यत्तस्मावण्यार्जितमुच्यते ॥
 विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया ।
 अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं यत्तु लब्धं स्वकुलात्तथा ॥
 ऊर्ध्वं लब्धन्तु यत्किञ्चित्संस्कारात्प्रीतितः स्त्रिया ।
 भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयन्तु तद्भृगुः ॥
 गृहोपस्करवाद्यानां दोह्याभरणकर्म्मिणाम् ।
 मूल्यं लब्धञ्च यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥

गृहादिकर्म्मिभिः तत्कर्मकरणाय प्रकरणार्थं^१ यद्दत्तं स्त्रिये
 उत्कोचरूपतया दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थः । सौदाधिकञ्च पूर्वमेव
 प्रसङ्गादुक्तमिति नेह प्रकरणे दर्शितम् ।

इति विवादरत्नाकरे स्त्रौघनलक्षणतरङ्गः ।

अथावलुप्तविभागो नाम द्विषष्टि- तमस्तरङ्गः ।

1484.

तत्र मनुः ।

ऋणे धने च सर्व्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।
पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्सर्व्वं समतां नयेत् ॥

1485.

याज्ञवल्क्यः ।

अन्योऽन्यापहृतं द्रव्यं विभक्तैर्यत्र^१ दृश्यते ।
तत्पुनस्ते^२ समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥

अत्र चोत्सर्गत एव विभागे प्राप्ते वचनारम्भबलेन साधारण-
धनापहारे सोयदोषो न भवतीति विज्ञाप्यते इति हलायुधः ।

1486.

कात्यायनः ।

प्रच्छादितन्तु यद्येन पुनरागत्य^३ तत्समम् ।
भजेरन्ध्रावृभिः सार्द्धमभावे तु पितुः सुताः ॥
अन्योऽन्यापहृतं यच्च दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।
पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः ॥
विभक्तेनैव यत्प्राप्तं धनं तस्यैव तद्भवेत् ।
हृतं नष्टञ्च यत्सर्व्वं प्रागुक्तञ्च पुनर्भजेत् ॥

१ विभक्ते यवेति पाठान्तरम् ।

२ तत्पुनसादिति पाठान्तरम् ।

३ आसः इति क्वले पाठः ।

बन्धुनाऽपहृतं द्रव्यं बलान्नैव प्रदापयेत् ।

बन्धूनामविभक्तानां भोगन्नैव प्रदापयेत् ॥

इतं परेणापहृतम् । नष्टमदृश्यमानं यत्कञ्चं प्रागुक्तं पैतामहम् । बलान्नैव प्रदापयेदित्यनेन कृत्वादिना तद्वाच्यमित्यभिप्रेतम् । भोगं नैव प्रदापयेत् तद्विभागकाले नासावधिकोपभोक्ता च भोगं दापयितव्य इत्यर्थः ।

1487.

दृश्यस्यतिः ।

साधारणच्छणन्यासनिष्ठवे छद्मना क्रियाम् ।

पार्श्वहानिकरौ कृत्वा बलान्नैव प्रदापयेत् ॥

मायाविनो धृतधनाः क्रूरा सुब्धाश्च ये नराः ।

सम्प्रीत्या साधनीयास्ते स्वार्थहान्या छलेन वा ॥

साधारणेति । साधारण-च्छणन्यासनिष्ठवे केनचित्कृते छद्मना पार्श्वहानिकरौ निष्ठवकर्तृस्त्वहानिकरौ^१ क्रियां कृत्वा तच्चिद्भुत-मपहारकं^२ दापयेन्न तु बलादित्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरेऽवलुप्तविभागतरङ्गः ।

१. प्रवर्तयेदिति पाठान्तरम् ।

२. प्रवर्तयेदिति पाठान्तरम् ।

३. नामावपहर्तेति पाठान्तरम् ।

४. निष्ठवकर्तृमन्वहानिकरौमिति पाठान्तरम् ।

५. तमपहारकमिति, निष्ठवमपहारकमिति च पाठान्तरम् ।

अथ नानावर्णानां विभागो नाम त्रिषष्टितमस्तरङ्गः ।

1488.

तत्र मनुः ।

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।
 बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥
 ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतसस्तु यदा स्त्रियः ।
 तासां पुत्रेषु जातेषु विभागोऽयं प्रकौर्त्तितः^१ ॥
 कौनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
 प्रविश्यौद्धारिकं^२ देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥
 अंशं दायान्तरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
 वैश्याजोऽध्यर्द्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥

एकयोनिषु सवर्णेषु, एकजातानामेकेनोत्पादितानाम् । बह्वीषु
 नानास्त्रीषु अनेकवर्णजातासु भाव्यासु एकजातानामित्यन्वयः ।
 कौनाशो हलवाहकः । यानमश्यादि । तेन कौनाशगोवृष-
 यानालङ्कारवेश्मानि देयानि विप्रापुत्रस्य, तदंशचये एकः प्रधानतः
 सारतश्च कर्त्तव्य इत्यर्थः, गोवृषादौनि च सति सम्भवे ।

1489.

अनुद्धृतोद्धारविभागमुररौद्धवाह ।

सर्व्वं वा ऋक्थजातन्तु दशधा प्रविभज्यते ।
 धर्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

१. विभागेऽयं विधिः स्मृत इति पाठान्तरम् ।

२. प्रविश्यौद्धारिकमिति पाठान्तरम् ।

चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥

विप्र इत्येकत्वस्याविवक्षितत्वादानेकेषु विप्रेष्वियमेव व्यवस्येति ।

1490.

नारदः ।

वर्णावरेषंशहानिरूढाजातेष्वनुक्रमात् ।

वर्णावरा विप्रस्य क्षत्रियादयः । ऊढा परिणीता, अंशहानिः
क्षत्रियाया जातस्य त्रयोऽंशा इत्यादि । वर्णान्तरेष्विति कापि
पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः ।

1491.

महाभारते भौष्म उवाच ।

क्षत्रियस्यापि भार्य्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।

द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥

अष्टधा तु भवेत्कार्य्यं क्षत्रियस्वं युधिष्ठिर ।

क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोऽंशान् पितुर्धनात् ॥

युद्धौपचारिकं यत्तु पितुरासीद्द्वरेच्च तत् ।

वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीञ्छूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ॥

सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।

एकैव हि भवेद्भार्य्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ॥

द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ।

पञ्चधा तु भवेत्कार्य्यं वैश्यस्वं भरतर्षभ ॥

तयोरपत्ययोर्वक्ष्ये विभागञ्च नराधिप ।
 वैश्यापुत्रेण हर्त्तव्याश्चत्वारोऽंशाः पितुर्धनात् ॥
 पञ्चमस्तु भवेदंशः शूद्रापुत्रस्य^१ भारत ।
 सोऽपि दत्तं हरेत्पित्र्यं नादत्तं हर्त्तुमर्हति ॥

दृष्टान्तोऽत्र वेदः । तेन वेदेनाकथिताऽपि रागतस्मृतौया शूद्रा
 चत्रियेण विवाहिता यदि स्यात्, तदा तु तत्पुत्रस्त्रैवांशं इत्यर्थः ।
 एवमुत्तरत्रापि । युद्धौपचारिकं युद्धोपकरणं खड्गादि ।

1492.

याज्ञवल्कलः ।

चतुस्त्रिंशद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।
 क्षत्रजातास्त्रिद्विकैकान्विशस्तु द्व्येकभागिनः ॥

यत्र ब्राह्मणस्य चतस्रः, चत्रियस्य च तिस्रो भार्यास्तत्रेदं वचनम् ।
 वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः वर्णं वर्णं ब्राह्मणात्मजा इत्यर्थः । अत्र च यत्र
 चत्रियवैश्यावधिकगुणौ, तत्र महाभारतोक्ता विभागव्यवस्था ।
 मन्दगुणयोस्तु याज्ञवल्क्योक्ता व्यवस्थेत्यविरोधः ।

1493.

विष्णुः ।

ब्राह्मणस्य चतुर्वर्णेषु ये पुत्रा भवेयुस्ते पैतृकमृक्यं
 दशधा विभजेयुः । तत्र^२ ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽंशाना-
 दद्यात्, क्षत्रियापुत्रस्त्रौन्धावंशो वैश्यापुत्रः, शूद्रापुत्र-
 स्त्वेकम् । अथ चेच्छूद्रापुत्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रत्रयं भवेत्,

१ शूद्रापुत्रमिति पाठान्तरम् ।

२ तत्पुत्रस्त्रैवमंश इति पाठान्तरम् ।

३ अचेति पाठान्तरम् ।

तदा नवधा धनं विभजेयुः, वर्णक्रमेण च चतुस्त्रि-
 द्विभागौकृतानंशानादद्युः^१ । वैश्यवर्जमष्टधा कृत्वा
 चतुरस्त्रीनेकञ्च समादद्युः । क्षत्रियवर्जं सप्तधा कृत्वा
 चतुरो द्वावेकञ्च । ब्राह्मणवर्जं षड्धा कृत्वा चीन्दा-
 वेकञ्च । क्षत्रियवैश्यशूद्रेष्वप्येवमेव विभागः । अथ
 ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ स्यातां, तदा सप्तधा
 कृताहनात् ब्राह्मणश्चतुरोऽंशानादद्यात्, चीन्वाजन्यः ।
 ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ चेत्युत्रौ, तदा तद्वनात् षड्धा
 विभक्ताच्चतुरोऽंशान् ब्राह्मण आदद्यात्, द्वौ वैश्या-
 सुतः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां,
 तदा तद्वनं पञ्चधा विभजेयातां चतुरोऽंशान् ब्राह्मण-
 स्वादद्यात्, एकं शूद्रः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा
 क्षत्रियवैश्यौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्वनं पञ्चधा विभजे-
 यातां, चीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यात्, द्वावंशौ वैश्यः ।
 अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियशूद्रौ पुत्रौ स्यातां,
 तदा तद्वनं चतुर्धा विभजेयातां, चीनंशान् क्षत्रियस्त्वा-
 दद्यात्, एकं शूद्रः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोर्वा
 वैश्यशूद्रौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्वनं त्रिधा विभजेयातां,
 द्वावंशौ वैश्य आदद्यात्, एकं शूद्रः ।

१ चतुस्त्रिद्विभागौकृत्यांशानादद्युरिति पाठान्तरम् ।

२ षड्धा कृत्वा चतुरोऽंशानिति पाठान्तरम् ।

३ क्षत्रियमिति पाठान्तरम् ।

1494.

अथ शङ्खनिखितौ ।

अन्यवर्णस्त्रीषु जातानां दयादर्हाईहानिर्वर्ण-
क्रमेण ।

1495.

विष्णुः ।

यदि ब्राह्मणीपुत्रौ द्वौ स्यातामेकः शूद्रापुत्रस्तदा
नवधा विभक्तस्यार्थस्य ब्राह्मणीपुत्रावष्टौ भागाना-
दद्याताम्, एकं शूद्रापुत्रः । अथ शूद्रापुत्रावुभौ
स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रः, तदा षड्धा विभज्य
चतुरोऽंशान् ब्राह्मण आदद्यात्, द्वावंशौ शूद्रापुत्रौ ।
अनेन क्रमेणांशकल्पना अन्यत्रापि भवति ।

1496.

पुनर्विष्णुः ।

अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्व-
हराः, क्षत्रियवैश्यौ वा राजन्यस्य, वैश्यस्य वैश्यः,
शूद्रः शूद्रस्य ।

यदा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यदिभार्यासु तिस्रषु मध्ये एक एव पुत्रो
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वा, तदा सर्वहरः स एव । एवं यदि
क्षत्रियस्यापि भार्यादये क्षत्रिय एव वैश्य एव वा, तदा स एव
सर्वहरः । एवं वैश्यस्याप्येको वैश्यः सर्वहरः, शूद्रस्यैकः शूद्रः
सर्वहरः । क्षत्रियवैश्ययोर्मृतौया द्वितीया भार्या अवेदिकतया
नाचोक्ताः, अवैधयोस्तु क्षत्रियवैश्यतृतीयपरिणययोरेवमेव नेयम् ।

1497.

वशिष्ठः ।

यदि ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पुत्राः स्युः,
त्र्यंशं ब्राह्मण्याः पुत्रो हरेत्, द्व्यंशं राजन्यायाः पुत्रः,
सममितरे विभजेरन् ।

इतरे वैश्यापुत्राः । अत्र च विष्णुवशिष्ठौ विषमविभागवादिनौ
भागिगुणोत्कर्षापकर्षाभ्यामविरोधितया व्यवस्थाप्यौ ।

1498.

मनुः ।

समवर्णासु वा जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।
उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥

यत्र द्विजन्मनां समवर्णासु नानास्त्रीषु बहवः पुत्राः, तथा वा-
शब्दादसवर्णास्त्रपि नानास्त्रीषु बहवः पुत्रास्तदा ज्यायसे किञ्चिदुद्धारं
दत्त्वा सममितरे विभजेरन् ।

1499.

तथा ।

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्योपदिश्यते^१ ।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥

1500.

बौधायनः ।

सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चेद्गुणवान्
ज्येष्ठांशं हरेद्गुणवानशेषाणां भर्ता भवति ।

१ भार्यां विधीयत इति पाठान्तरम् ।

1501.

बृहस्पतिः ।

विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः ।
भवेत्समांशो विप्रेण वैश्याजातस्तथैव च ॥

1502.

गौतमः ।

ब्राह्मणस्य राजन्यापुत्रो^१ गुणसम्पन्नो ज्येष्ठतुल्य-
भाक्^२ ज्येष्ठांशहीनमन्यत् ।

अन्यद्वादि । ज्येष्ठांशहीनं ज्येष्ठांशरूप उद्धारो न करणीय इत्यर्थः । तथाच राजन्यावैश्यापुत्रसमवाये,^३ यथांशं^४ ब्राह्मणौपुत्रेण क्षत्रियापुत्रस्तुल्यभाक् ब्राह्मणस्य तथा ब्राह्मणौपुत्राभावे राजन्या-वैश्यापुत्रयोस्तिष्ठतोरुणवान् वैश्यापुत्रो राजन्यापुत्रेण कनिष्ठेन निर्गुणेन सह तुल्यांशः । ज्येष्ठांशहीनो ब्राह्मणौपुत्र इव राजन्यापुत्र इत्यर्थः । क्षत्रिया चेदिति^५ एवं क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रावेवंविधौ यदा भवतस्तदायमेव विभागक्रमः । तथा वैश्यापुत्रो वैश्याशूद्रापुत्रयोरेवमेव । एवं बौधायनस्यैवंविधे विषये ज्येष्ठांशहारित्वाभिधानं सवर्णपुत्रे निर्गुणे कर्तव्यमिति । सर्गणे तु कर्तव्यमिति तुल्यांशत्वमित्य-विरोधः^६ ।

१ राजन्यायाः पुत्र इति पाठान्तरम् ।

२ ज्येष्ठतुल्यभाक् इति पाठान्तरम् ।

३ ब्राह्मणौपुत्रराजन्यापुत्रसमवाये इति पाठः सङ्ख्यते ।

४ यथेति पाठः सङ्ख्यते ।

५ पाठस्तथं ग्रामादिक इति मन्वे वचने अस्माभद्रावात्पुत्रयोऽनविरहाचेति शेषम् ।

६ तुल्यांशत्वमित्यविरोध इति पाठान्तरम् ।

1503.

दृष्टस्पतिः ।

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

1504.

दृडमनुः ।

ब्रह्मदायागतां भूमिं हरेद्यो ब्राह्मणौसुतः^१ ।

यहं द्विजातयः सर्व्वे तथा क्षेत्रं क्रमागतम् ॥

ब्रह्मदायागतां प्रतिग्रहयाजनादिलब्धां, द्विजातयस्त्वैवर्णिकाः ।
प्रतिस्त्वामिति^२ पारिजातः ।

1505.

दृष्टस्पतिः ।

श्रद्ध्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।

सजातावाप्नुयात्^३ सर्व्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

निपाद एकपुत्रस्तु विप्रस्य स^४ तृतीयभाक् ।

द्वौ सकुल्यः सपिण्डो वा^५ स्वधादाताऽथ^६ संहरेत् ॥

कुल्याभावे स्वधादाता आचार्य्यः शिष्य एव वा ।

सर्व्वास्वापत्सु तान्वर्णान्तथैव^७ प्रतिपादयेत् ॥

१ हरयुग्राह्यौसुतः इति पाठान्तरम् ।

२ प्रतिग्रहलब्धामिति पाठान्तरम् ।

३ सजानिराप्नुयादिति पाठान्तरम् ।

४ विप्रस्येति पाठान्तरम् ।

५ सकुल्याः सपिण्डा वेति पाठान्तरम् ।

६ स्वधादाता चेति पाठान्तरम् ।

७ तान्वर्णान्विप्रायेति पाठान्तरम् ।

निषादः शूद्रां ब्राह्मणाञ्जातः । तेन तृतीयो भागः शूद्रापुत्रस्य,
द्वौ सपिण्डस्य, तदभावे सकुल्यस्य भवेत् । सकुल्याभावे तु आचार्यः
शिष्यो वा हरेत् । सर्वांस्त्रापसु, सर्वेषां सपिण्डसकुल्यादौना-
मभावे^१ सगोचान्तान्वर्णान्निषादपितृगोचान् प्रतिपादयेदित्यर्थः ।
सगुणनिषादविषयमेतदिति पारिजातः ।

1506.

त्रिणाः ।

द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्द्धहरः । अपुत्रस्य
ऋक्थस्य^२ या गतिः सा चार्द्धस्य द्वितीयस्य ।

द्विजातीनां ब्राह्मण्यतिरिक्तानां त्रिविधवैश्यानाम्, ब्राह्मणजे
शूद्रापुत्रे देवलेन तृतीयांशस्योक्तत्वात्, द्वितीयशार्द्धस्य ब्राह्मण-
भागभूतस्य^३ ।

1507.

मनुः ।

यद्यपि स्यात्सपुत्रो वा यद्यपुत्रोऽथवा भवेत् ।

नाधिकं दशमाहद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥

ब्राह्मणस्तत्रिविधां शूद्रापुत्रो न ऋक्थभाक् ।

यद्देवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥

सपुत्रः वर्त्तमानद्विजातिपुत्रः, अपुत्रस्तद्रहितः ।

अत्र सक्त्रौधरः ।

यदा पिता प्रसन्नः शूद्रापुत्राय ददाति, तदा दशमांशमेव

१ सपिण्डसकुल्यानामभावे इति पाठान्तरम् ।

२ अपुत्र ऋक्थस्येति पाठान्तरम् ।

३ पाठ एव त्रिषु पुस्तकेषु दृश्यते, परं द्विजातिभामभूतस्येति पाठो युक्तः स्युचे
द्विजातीनामित्यनेन त्रिविधवैश्यादेरेव प्रतिपादनात् । गतिषापुत्रधनाधिकारोक्ता
बीजस्येति सुधीभिर्भावम् ।

दद्यादिति । तेन तस्मते शूद्रापुत्रो न ऋक्ष्यभाक् न पित्रा
दत्तऋक्ष्यभागिति नेयम् । हस्तायुध-पारिजाताभ्याश्च प्रथमं वाक्श-
मत्यन्तनिर्गुणोऽशूद्रापुत्रपरतया, द्वितीयश्च निर्गुणानूढशूद्रापुत्र-
परतया, भागनिषेधकमेव वर्णितम्^१ ।

1508.

वृहस्पतिः ।

अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुणवाञ्छुद्रयोनिजः ।

लभेताजीवनं श्रेयं सपिरुडाः समवाप्नुयुः ॥

अपरिग्रहौतास्वित्यधिकारादनूढापुत्रविषयमेतत् ।

1509.

तत्र गौतमः ।

शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चेत्लभेत वृत्तिमूल-
मन्तेवासिविधिना ।

अनूढशूद्रापुत्रोऽपि वर्णत्रयस्य अविद्यमानान्यद्विजातिपुत्रस्य
वृत्तिमूलं कृत्यादिरूपं जीवनमूलं किञ्चिन्नभेत, यदि शश्रूपुरन्ते-
वासिवदाराधनकर्त्ता स्यादित्यर्थः ।

यत्तु तस्मै पित्रा दत्तमपि—तद्देयमाहत्तुः—

1510.

शश्रूलिखितौ ।

न शूद्रापुत्रोऽर्थभागौ, यदेवास्य पिता दद्यात्
स एवास्य भागः, तस्य गोमिथुनञ्चापरं दद्यात्कृष्णायसं
कृष्णधान्यं तिलवर्जम् ।

1511.

गौतमः ।

शूद्रापुत्रवत्प्रतिलोमासु ।

इतरवर्णजाताः शूद्रापुत्रवदन्नेवासिविधिना^१ मूलमात्रभाज इत्यर्थः ।

1512. मनुः ।

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
सोऽनुज्जातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

दास्यां श्वजादतो भक्तदास इत्यादिलक्षणान्यतमलक्षणवत्यां, दासदास्यां तथाविधलक्षणवद्दासदास्यां वाऽनूढार्यां दासजातो-
ऽनुज्जातोऽपि तथा मत इति व्यवस्थितो धर्मः । परिचारकदास्या-
मिति कल्पतरुः ।

1513. याज्ञवल्क्यः ।

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्तं श्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् ॥

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । यदि पितुरुद्धं परिणीता-
पुत्राः सन्ति, तदा स्वभागापेक्षया र्द्धभागपाहकं दासोपुत्रं
कुर्युरित्यर्थः ।

1514. परिणीतापुत्राभावे आह ।

अश्रातृको हरेत्सर्व्वं दुहितृणां सुतादृते ।

परिणीतासुताभावे परिणीतभार्यादुहितृपुत्राभावे च दासोपुत्र
एव पितुरुद्धं सर्व्वं हरेत् ।

इति विवादरत्नाकरे नानावर्णानां विभागतरङ्गः ।

अथ विभक्तजविभागो नाम चतुः- षष्टितमस्तरङ्गः ।

1515.

समुः ।

ऊर्द्धं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव धनं हरेत्^१ ।
संस्पृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥

पित्रा सह विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चाज्जातो मृते पितरि पित्रं सर्वं
हरेत् । जीवति पितरि पितृधनादंशमाचम् । एवकारेण तु नापि
विभक्तभ्रातृश्रमिति द्योतयति ।

1516.

दृष्टस्पतिः ।

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः ।
जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ।
अनौशः पूर्वजः पित्र्ये भ्रातृभागे विभक्तजः ॥

पूर्वजो विभागपूर्वजः, विभक्तः इति यावत्, असौ पितृभागे
अनौशः, विभक्तजो विभक्तपितृजातो भ्रातृभागे अनौश इत्यर्थः ।

1517.

तथा ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।
विभक्तजस्य तत्सर्वमनौशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥
यथा धने तद्यर्गे वा^२ दानाधानक्रयेषु च ।
परस्परमनौशास्ते मुक्त्वा शौचोदकक्रियाः ॥

१. हरेद्वनमिति पाठान्तरम् ।

२. तद्यर्गेऽपीति पाठान्तरम् ।

1518.

याज्ञवल्क्यः ।

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।
दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥

1519.

विष्णुः ।

पितृविभक्ता अनन्तरोत्पन्नस्य विभागं दद्युः ।

एतद्वयमपि विभागसमयगर्भस्यविभागानन्तरोत्पन्नविषयम् ।
अनेन विभागसमयगर्भस्य विभागानन्तरजस्य विभक्तैः सद्भिः
स्वभागादाद्यत्वं तद्भागपूरणं कर्त्तव्यमित्युक्तं, तदन्यस्य विभागा-
नन्तरजस्य विभक्तस्य पितुर्धनभागितेति मन्वादिमतं विभाग-
समयोत्पन्नस्यास्पृष्टामादाय, स्पृष्टगर्भायान्तु विभाग एव नास्तीति
प्रकाशकारः ।

हलायुधस्तु विष्णुवाक्यलिखनानन्तरं याज्ञवल्क्यं लिखित्वाह,
अस्यार्थः सवर्णायासुत्पन्नो विभक्तजो यदि गुणवान्, तदा सर्वस्मा-
दृश्यादृश्यरूपात्पूर्वविभक्तरूपाद्भागं लभते, यदि तु मन्दगुणस्तदा
दृश्यादेव परिदृश्यमानादेव भूत्यादेर्भूमिरूपधनादुत्पन्नधान्यादि-
रूपाद्भावात्कृतमृणं पातयित्वा^१ अवशिष्टभागं लभते इति ।

इति विवादरत्नाकरे विभक्तजविभागतरङ्गः ।

अथ विभक्तागतविभागो नाम पञ्च- षष्टितमस्तरङ्गः ।

1520.

तत्र ऋहस्यतिः ।

कृतेऽकृते विभागे वा ऋक्थौ यत्र प्रवर्तते ।
सामान्यञ्चेद्भावयति तत्र भागहरस्तु सः ॥
भावयति विभावयति ममाप्यत्रांश इति ।

1521.

तथा ।

ऋणं लेख्यं गृहं श्लेचं यस्य पैतामहं भवेत् ।
चिरकालप्रोषितोऽपि भागभागागतस्तु सः ॥
गोत्रसाधारणं^१ त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः ।
तदंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः ॥
तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमो वापि यो भवेत् ।
जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् ॥

यस्त्वाचतुर्यादविभक्तविभक्तानामित्यादि देवलोक्तनियमः, स
सहवासादौ, अथन्तु दूरदुर्गमवासादावित्यविरोधः ।

1522.

तथा ।

यं परम्यरया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः ।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥

इति विवादरत्नाकरे विभक्तागतविभागतरङ्गः ।

अथ पुत्रान्तरैर्विभागो नाम षट्षष्टितमस्तरङ्गः ।

1523.

तत्र मनुः ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥

पुत्र चौरसः । अनु पुत्रिकाकरणात् । स्त्रियाः पुत्रिका-
त्त्रिकायाः । पुत्रिका च अपुत्रोऽनेन विधिनेत्यादि वाक्येन
पुत्रलक्षणप्रकरणे मनुना कथनीया ।

1524.

बृहस्पतिः ।

एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरे सुताः ॥

1525.

मनुः ।

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥

शेषाणां ये तत्र तत्रांशभागित्वेन निषिद्धाशेषामानृशंस्यं दद्यात्,
प्रजीवनं भरणम् ।

1526.

तथा ।

यवीयाज्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

ज्येष्ठस्याविभक्तस्यापुत्रस्य भार्यायां कनिष्ठेन नियुक्तेनोत्पादितः
पुत्रो मृते पितर्युत्पादकेन पितृव्येन सह विभजमानः सममंशं
लभते, न तु पितृज्येष्ठताप्रयुक्तमुद्गारादिकमस्येत्यर्थः ।

1527. अत्रैव न्यायद्योतकं वाक्यम् ।

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं जनने^१ तस्माद्धर्मोणं तं भजेत् ॥

पिता उपसर्जनमप्रधानं चेत्रजः सः प्रधानस्यौरसस्य^२ तुल्य इति
धर्मतो नोपपद्यते, यतस्तत्र पिता जनकः पितृव्य एव प्रधानमिति
प्रकाशकारः । लक्ष्मोधरस्तु उपसर्जनत्वमत्रोपसर्जनमित्याह फलतश्चात्र
न विशेषः । धर्मोणं शास्त्रोदितेन^३ ।

1528. तथा ।

धनं यो विभृयाद्भातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्भनम् ॥

विभक्तस्य^४ भ्रातुरनपत्यस्य च प्रमौतस्य धनं स्त्रियञ्च यो धार-
यति स चेत्रजोत्पादनधर्मोणं तस्यामपत्यमुत्पाद्य तदपत्यस्यैव तद्भनं
दद्यात्, न तु लोभेन भ्रातृधनं स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः ।

1529. तथा ।

यद्येकऋक्थिनौ स्यातामौरसश्चेत्रजौ सुतौ ।

यद्यस्य पैतृकं ऋक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥

१ प्रजने इति पाठः ।

२ प्रधानस्यैव तस्यति पाठान्तरम् ।

३ शास्त्रादिनेति पाठान्तरम् ।

४ विभक्तधनस्येति पाठान्तरम् ।

चेत्रजोऽचानियुक्तादुत्पन्नः । पैतृकमृक्त्वं पित्रा तन्मात्रे पुत्र-
प्रतिसन्धानार्थं समर्पितम् । अन्ये तु यो यस्य पिता तद्गुणं स
गृह्णीयादिति चञ्जेव वदन्ति ।

1530.

अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पना ।

यद्यस्य पैतृकं रिक्त्वं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥

अनेकपितृकाणामेकस्यां^१ योषिति वडभिः संजातानाम् ।

यदा व्याधिपरिचर्य्या^२ व्याधिचिकित्सापरिचयाद्वा विधिना
चेत्रज उत्पादिते औषधादिसेवया व्याध्यपगमे औरस उत्पन्नः, तदा
किं चेत्रजस्य प्रतिसन्धानमात्रं वा भागो वा, विभागपत्रे कौटुम्बस्य
भाग इत्यत्र—

1531.

मनुः ।

पष्ठन्तु श्रेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाङ्गनात् ।

औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥

सोऽयं पञ्चमपष्ठभागविकल्पः चेत्रजस्य गुणवन्ताऽगुणवन्ताभ्यां
व्यवस्थितः ।

1532.

तथा ।

औरसश्चेत्रजौ पुत्रौ पितृक्त्वस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गोत्रक्त्वांशभागिनः ॥

अत्राद्यमर्द्धं पूर्वोक्तविध्यनुवादः । दश दत्तकादयः क्रमशः

१ एकस्थेति पाठान्तरम् ।

२ व्याध्यपरिचर्य्येति व्याध्यपरिचयादेति च पाठान्तरम् ।

पूर्वपूर्वाभावे गोत्रभागिनो ज्ञातिकार्यकारिणः इत्यसहायाचार्यः ।
 च्छक्यांशभागिनः पितृच्छक्यांशभागिनः । एतच्चौरसपुत्रिकाचेच-
 जानामभावे ।

1533.

पुत्रं प्रकृत्य वशिष्ठः ।

तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरसः पुत्र उत्पद्यते, स
 चतुर्थभागभागौ स्यात्, यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं
 स्यात् ।

तस्मिन्नौरसे पुत्रे,^१ स प्रतिगृहीतः पुत्रः । यदि स्यात्प्रभृतं
 धनमिति शेषः । यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्याद्यदि^२ धनं
 नाभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु प्रयुक्तं विनियुक्तं स्यादित्यर्थः ।

1534.

कात्यायनः ।

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः ।

सवर्णास्त्ववर्णास्तु^३ ग्रासाच्छादनभागिनः ॥

औरसे पुत्रे जाते दत्तकादयस्तृतीयांशभागिनः सवर्णा इत्यर्थः ।
 अत्र पूर्वपरिगृहीतपुत्रे चतुर्थांश उक्तः, अनेन तु तृतीयांशभागित्वम् ।
 तदिदमगुणवत्त्वगुणवत्त्वाभ्यां व्यवस्थाप्यम् । एतद्वाक्याच्च^४ शेषाणा-
 मानुशंस्थार्थं प्रदद्यात्तु प्रजौवनमिति मनुवाक्येऽपि असवर्णानामेव
 पुत्राणां भरणमाचविधानम् ।

१ ज्ञातिकार्यभागिन इति पाठान्तरम् ।

२ तस्मिन्नौरसे पुत्रे प्रतिगृहीते इति, तस्मिन्नौरसे पुत्रे प्रतिगृहीते प्रतिगृहीतः
 पुत्रो यदि स्यादिति च पाठान्तरम् ।

३ यदौरसेनेति पाठान्तरम् ।

४ धवर्णा अथवर्षाक्षिति पाठान्तरम् ।

५ एतदश्वमेधेति पाठान्तरम् ।

1535.

अथ दृष्टस्यतिः ।

श्लेचजाद्याः सुताश्चान्ये^१ पञ्चषट्सप्तभागिनः ।

श्लेचजाद्याः श्लेचजकानौनपौनर्भवाः यथासंख्यं पञ्चषट्सप्तभागिन इत्यर्थः ।

1536.

हारौतः ।

विभजिष्यमाण एकविंशं कानौनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशमामुष्यायणाय, अष्टादशं श्लेचजाय, सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय, इतरानौरसाय दद्युः ।

आमुष्यायणो गूढोत्पन्नः । इतरान् षोडशभागान् ।

1537.

ब्रह्मपुराणे ।

समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः ।

त्रिभागं श्लेचजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

द्वित्रिंशः पञ्चभागन्तु षड्भागं गूढसम्भवः ।

सप्तांशकञ्चापविह्वः कानौनश्चाष्टमांशकम् ॥

नवभागं सहोढस्तु क्रीतो दशममश्रुते ।

पौनर्भवस्तु परतो द्वादशं स्वयमागतः ॥

त्रयोदशं स्वभागन्तु^२ शूद्रो भुङ्क्ते पितुर्धनात् ॥

दृष्टस्यतेः कानौने षडंशवादो हारौतस्य तत्रैकविंशभागवादो ब्रह्मपुराणस्य तत्रैवाष्टमभागवादः, अतिगुणवत्त्वात्निर्गुणत्व^३मध्यमगुण-

१ सुताश्चान्ये इति पाठान्तरम् ।

२ त्रयोदशमभागिनिति पाठान्तरम् ।

३ सर्वथा निर्गुणत्विति पाठान्तरम् ।

वत्त्वेनैवाविरोधनीयः । पौनर्भवे वृहस्पतेः सप्तमांशवादः, ब्रह्म-
पुराणौयः पौनर्भवे एकादशभागवादः, तत्रैव हारौतोकविंशभागवादः
अतिगुणवत्त्वगुणवत्त्वनिर्गुणत्वैरविरोधनीयः । तथा चेच्चोऽपि न
गूढोत्पन्नानामित्युक्तम् ।

अत्र च चयोदशसु पुत्रेष्वन्यतम उत्पन्नः पितुः किं^१ लभते इत्या-
काङ्क्षायां ब्रह्मपुराणम् । विभजित्यमाण इत्यादि हारौतवाक्यं
षट्सु दायादेषु विकल्प इत्यादि शङ्खलिखितवचनञ्च मृते पितरि
षणां सवर्णानां दायादानां^२ विभागबोधकम् । तत्र प्रथममौरसा-
पेक्षया पञ्चानां मन्दगुणत्वे, द्वितीयन्तु श्रीरसेन सह^३ समानगुणवत्त्वे ।

1538.

एतः शङ्खलिखितौ ।

रासभोऽधिको^४ ज्येष्ठस्य तस्याभावे श्वेच्चजपुत्रिका-
सुत^५योस्तयोरप्यभावे चयाणामितरेषां, तेषामभावे
सवर्णानामदायादानां^६ सर्व्वच्छक्यग्रहणम् ।

अत्र अदायादानामपि पूर्व्वपूर्वाभावे च्छक्यग्रहणं बोद्धव्यम् ।

1539.

तथा ।

अपविद्धः सहोढो दत्तः क्रीतः शूद्रापुत्र उपनतश्च
स्वयमित्यदायादाः षडेव पुत्रास्तेषां सारानुसारतोऽत्र

१ पितुः स्वच्छक्यमिति पाठान्तरम् ।

२ बन्धुदायादानामिति पाठान्तरम् ।

३ सह तेषामिति पाठान्तरम् ।

४ अथभोऽधिक इति तथभोऽधिक इति च पाठान्तरम् ।

५ पुत्रेति पाठान्तरम् ।

६ तेषामदायादानामिति ।

महर्षीणां परस्परविरुद्धभागग्रहणवादो निर्गुणत्व-
गुणवच्चतदधिकगुणवच्चैरविरोधनीय इति^१ ।

1540.

प्रकृलिखितौ ।

षट्सु दायादेषु विकल्पः, औरसः श्लेचजः पुत्रिका-
पुत्रः पौनर्भवः कानौनो गूढोत्पन्नाश्चेति षट् पुत्रा
बन्धुदायादाः पितृपितामहानामेकगोत्राः रिक्त्वपिण्डौ
सापिण्डाच्च^२ तेषामर्थं दशधा कुर्यात्, द्वौ भागौ
पितुर्दावौरसस्य, चीन् श्लेचजपुत्रिकापुत्रयोरेकैकमित-
रेषाम् ।

विकल्पोऽग्रव्यवस्था । बन्धुदायादाः गोत्रपिण्डोदकभाज ऋक्थ-
भाजश्च एतदेव विवृतं पितृपितामहानामित्यादिना । अनेन
दशधा कृते साधारण्येऽयं द्वौ भागौ पितुः, दावौरसस्य, सार्द्धः सार्द्धौ
भागः श्लेचजस्य पुत्रिकापुत्रस्य चोक्तः । एक एको भागः पौनर्भव-
कानौनगूढजेभ्यो देयः । एतेभ्यः प्रजौवनमेतच्च दायादेषु पुत्रेषु
षट्सु सत्सु ।

1541.

गौतमः ।

पुत्रा औरसश्लेचजदत्तापविहृत्त्रिमगूढोत्पन्ना
ऋक्थभाजः कानौनसहोढपौनर्भवपुत्रिकापुत्रस्वयंदत्त-
क्रीता गोत्रभाजश्चतुर्थांशिनः औरसाद्यभावे ।

गोत्रभाजः, गोत्रं भजन्ते पिण्डोदकदानक्रियादिभिः पुत्रकार्यं

१ अतिनिर्गुणत्वतदधिकगुणवच्चतदधिकगुणवच्चैरविरोधनीय इतीति पाठान्तरम् ।

२ अस्मपिण्डांशा इति, रिक्त्वपिण्डोदकशामान्यादिति च पाठान्तरम् ।

कुर्वन्तीति तथोच्यन्ते । एतच्च कानौनादीनां गोत्रमात्रभाक्त्वचन-
मौरसादीनामेकतरस्यापि 'सम्भवेऽ'ग्रहरत्वप्रतिषेधार्थम् । चतुर्थ्यांश्चिन
चौरसाद्यभावे पितरि सति, असति तु पितरि चौरसाद्यभावक्रमेण
सर्व्वञ्चक्ययाहका एव । एतच्चतुर्थ्यांशभागित्वमेषां गुणवत्त्वे^१ ब्रह्म-
पुराणञ्चामीषां मन्दगुणत्वे इत्यविरोधः ।

ग्रह्वलिखितवाक्ये पौनर्भवकानौनयोरंग्रहारित्वाभिधानं गौतमौ-
यञ्च^२ तन्निषेधनं सवर्णासवर्णविषयत्वेन व्यवस्थाप्यम् । असवर्णास्तु
यामाच्छादनभागिन इति कात्यायनवाक्यात्^३ । एवं ग्रह्वलिखित-
योरपि अपविद्धे दत्ते चादायादत्वाभिधानं गौतमस्य तत्रैव
दायादत्वाभिधानमप्येवं^४ विषयव्यवस्थयैव विबोधनीयम्^५ ।

सहोददत्तककौतस्वयमुपागतापविद्धशुद्रापुत्रानभिधाय चौरसा-
दौन् परामृत्य-

1542.

पुनर्वंशिकः ।

यस्य तु पूर्व्वेषां वर्गाणां^६ न कश्चिद्दायादः स्यादेते
तस्य भागं हरेयुः ।

1543.

हारोतः ।

षड्वन्धुदायादाः, साध्व्यां स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः
पौनर्भवः कानौनः पुत्रिकापुत्रो गृहोत्पन्नश्चेति बन्ध-

१ सद्भावे इति पाठान्तरम् ।

२ प्रशस्तगुणवत्त्वे इति पाठान्तरम् ।

३ गौतमोये इति पाठान्तरम् ।

४ कात्यायनवचनादिति पाठान्तरम् ।

५ सर्वविधेति पाठान्तरम् ।

६ अपविरोधनीयमिति पाठान्तरम् ।

७ षणां पूर्व्वेषामिति पाठान्तरम् ।

दायादाः । दत्तः क्रौतोऽपविद्धः सहोढः स्वयमुपागतः
सहसादृष्टश्चेत्यबन्धुदायादाः ।

गोचभाजिन बन्धुत्वं दायादत्वञ्च । लक्ष्मौधरस्तु बन्धुदाया-
नाददते इति बन्धुदायादा इत्याह । तात्पर्यञ्च पूर्वषट्कोत्तर-
षट्कयोः प्राधान्याप्राधान्ययोः समानम् ।

1544.

मनुः ।

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥
औरसः श्लेचजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवास्तु षट् ॥
कानौनश्च सहोढश्च क्रौतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥

1545.

बौधायनः ।

औरसं पुत्रिकापुत्रं श्लेचजं दत्तकृत्रिमौ ।
गूढश्चैवापविद्धश्च ऋक्यभाजः प्रचक्षते ॥
कानौनश्च सहोढश्च क्रौतं पौनर्भवं तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च गोचभाजः प्रचक्षते ॥

औरसपुत्रिकापुत्रश्लेचजकानौनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भव-
दत्तकस्वयमुपागतकृत्रिमक्रौतानभिधाय-

1546.

देवलः ।

एते द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।
 आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥
 तेषां षड्वन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् ।
 विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते ॥
 सर्वे चानौरसस्यैते^१ पुत्रा दायहराः स्मृताः ।
 औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठं न विद्यते^२ ॥
 तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
 हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः^३ ॥

औरसश्चेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोढदत्तक्रीत-
 स्वयमुपागतापविद्ध यत्रकचनोत्पादितानभिधाय—

1547.

विष्णुः ।

एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्, स एव दायहरः, स
 चान्यान् विभृयात् ।

1548.

नारदः ।

औरसः श्रेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।
 कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥
 पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः छतस्तथा ।
 स्वयञ्चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥

१ सर्वे चानौरसस्यैते इति पाठान्तरम् ।

२ भिवर्तते इति पाठान्तरम् ।

३ श्रुतिता इति पाठान्तरम् ।

तेषां षड्वन्धुदायादाः षडदायाद्वान्धवाः ।
 पूर्वः पूर्वः स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः ॥
 क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।
 ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यो यो य आभूयात् ॥

श्वारस-पुत्रिकापुत्र-श्वेवज-कानौन-पौनर्भव-दत्तक-कौत-
 क्वचिम-स्वयन्दत्त-सहोढापविद्वानभिधाय-

1549.

याज्ञवल्क्यः ।

पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।

अत्र चैकस्यैव केनचिद्वन्धुदायादत्वमुक्तं केनचिद्वन्धुदायादत्वं
 यदुक्तं तत्सगुणनिर्गुणत्वे अपेक्ष्याविरोधनौयम् । यापि यथापूर्वं
 श्रेष्ठत्वज्ञापनार्थं दादशानामुपक्रमणे पौर्वापर्यवैकन्यिकोक्तिः^१ सा
 पूर्वोक्तस्य सगुणत्वे पद्यादुक्तस्य निर्गुणत्वे ज्ञेया । एवमन्यत्राप्यन्यैव
 दिशाऽविरोध ऊहनौयः^२ ।

1550.

मनुः ।

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋकथहराः स्मृताः ।

1551.

तथा ।

श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान्ऋकथमर्हति ।
 बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे ऋकथस्य भागिनः ।
 सदृशा गुणवत्तया तदुपाधिना वा ।

१ पौर्वापर्यवैकन्यिकोक्तिरिति, पौर्वापर्यवैकन्यिकोक्तिरिति च पाठान्तरम् ।

२ अश्रेय इति पाठान्तरम् ।

1552.

शङ्खलिखितौ ।

श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान्त्वमर्हति ।

श्रेयसः श्रेयस चौरसादेरभावे पापीयाञ्चूनः चेत्रजादिरिति
तात्पर्यार्थः ।

1553.

दृष्टस्यतिः ।

दत्तोऽपविद्धः क्रौतश्च कृतः शौद्रस्तथैव च ।

जातिशुद्धाः कर्मशुद्धा मध्यमास्ते सुता मताः ॥

द्वेषजो गर्हितः सद्भिस्तथा पौनर्भवः सुतः ।

कानौनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

1554.

शारौतः ।

शूद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रौतकास्तथा ।

सर्वे ते शौद्रिकाः पुत्राः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ॥

आपन्नतोऽभ्युपगतो यश्च स्याद्वैष्णवौसुतः ।

सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठास्त्रयः सुताः ॥

वैष्णवी अत्र शूद्रा ।

इति विवादरत्नाकरे पुत्रान्तरविभागतरङ्गः ।

अथौरसपुत्रलक्षणां नाम सप्तषष्टि- तमस्तरङ्गः ।

1555. तत्र वशिष्ठः ।

द्वादश^१ एव^२ पुत्राः पुराणदृष्टाः, स्वयमुत्पादितः
स्वे श्लेचे संस्कृते औरसः प्रथमः ।

1556. विष्णुः ।

अथ द्वादशपुत्रा भवन्ति, स्वे श्लेचे^३ स्वयमुत्पादितः
प्रथमः ।

1557. मनुः ।

संस्कृतायान्तु भार्यायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥

1558. देवलः ।

संस्कृतायान्तु भार्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः ।
औरसो नाम पुत्रः स प्रधानं पितृवंशष्टक् ॥

1559. याज्ञवल्क्यः ।

औरसो धर्मपत्नीजः ।

१ स्वर्गा मन्वपुत्रा द्वादशेति पाठान्तरम् ।

२ द्वादश जेवेति पाठान्तरम् ।

३ श्लेचे इति पाठान्तरम् ।

1560.

आपस्तम्बः ।

सवर्णामपूर्वां शास्त्रविहितां यथर्तुं^१ गच्छतः पुत्रा-
स्तेषां कर्मभिः सम्बन्धः दायेनाव्यतिक्रमश्च ।

अपूर्वां न पूर्वः पतिर्यस्याः वाग्दत्तापि या न भवतीत्यर्थः
इति प्रकाशकारः । शास्त्रविहितां शास्त्रेण पाण्डित्यहणकर्मणा
विहितां संस्कृतां, कर्मभिरग्निहोत्रादिभिः, दायेनाव्यतिक्रमः सम्पूर्ण-
दायेनाव्यतिक्रमस्तेषामेव कर्तव्य इत्यर्थः ।

1561.

बोधायनः ।

सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं विद्या-
दिति । अथाप्युदाहरन्ति,

अङ्गाद्ङ्गात्सम्भवति हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामाऽसि सञ्जीव शरदः शतमिति ॥

सवर्णां द्विजस्य द्विजा, शूद्रस्य शूद्रा, नतु ब्राह्मणस्य ब्राह्मणौ
चत्रियस्य चत्रिया, अन्यथा ब्राह्मणपरिणेतचत्रियापुत्रादेर्द्वादश-
पुत्रान्तर्भावो न स्यादिति पारिजातः ।

1562.

शङ्खनिखितौ ।

ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात्, तस्यां
पितामहानां तनवोऽनुसूयन्ते, पुत्रोपचारेणात्मानं
सम्भन्तयेत् एवं ह्याह अङ्गाद्ङ्गादित्यादि ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
 यथेह पुरुषस्यात्मा तथा^१ त्वमभिजायसे ॥
 आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् ।
 पुत्राद्भवस्त्रायते यस्मात्पुत्रस्तेनाऽसि संजितः ॥

इति विवादरत्नाकरे शौरसपुत्रकक्षगतरङ्गः ।

अथ क्षेत्रजो नामाष्टषष्टितमस्तरङ्गः।

1563. तत्रौरसानन्तरं वशिष्ठः ।

तदभावे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः ।

नियुक्तायां पत्या वा गुरुभिर्वा, द्वितीयः चौरसादौषध्नूनः ।

1564. विष्णुः ।

नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन वोत्यादितः^१
क्षेत्रजो द्वितीयः ।

1565. मनुः ।

यस्तल्पजः प्रमौतस्य क्लौवस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स ज्ञेयः क्षेत्रजः सुतः ॥

तल्पो भाव्या । व्याधितस्य वेत्यत्र व्याधिरप्रतिकार्यो विवक्षितः ।
स्वधर्मेण घृताभ्यक्त्वादिना ।

1566. याज्ञवल्क्यः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ।

सगोत्रेण स्वकुलोद्भवेन इतरेण उत्कृष्टवर्णेन ।

1567. बौधायनः ।

मृतस्य च प्रसूतो यः क्लौवस्य व्याधितस्य वा ।
अन्येनानुमते स्वक्षेत्रे स क्षेत्रजः स एव द्विपिता
द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधाक्षयभागभवति ।

अन्येनापुत्रेण^१ देवरादिना प्रसूतो य इत्यन्वयः । द्विपितेति कपोऽभावः समासान्तविधेरनित्यत्वात्^२ । स द्विगोत्रो द्वयोरपि गोत्रभाक् । स्वधा पितृकर्म ।

1568.

याज्ञवल्क्यः ।

अपुत्रेण परश्लेचे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसावृक्यौ पिण्डदाता प्रकौर्त्तितः ॥

यदा तु स्वयं पुत्रवान्देवरादिः चेत्त्रिपुत्रार्थं प्रवृत्तस्तदा चेत्त्रिण एव पुत्रो न वीजिनः । यत्र तु सपुत्रोऽपि श्रावयोरपत्यमिह समानं भविष्यतीति संविद्रूपं क्रियाभ्युपगममाश्रित्योत्पादयति तत्र द्वयोरप्यसौ पुत्रो भवतीति ।

1569.

आह मनुः ।

क्रियाभ्युपगमार्थेन^३ वीजाथं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजौ श्लेचिक एव च ॥

1570.

नारदकात्यायनौ ।

श्लेचिकानुमते वीजं यस्य श्लेचे प्रजायते^४ ।

तदपत्यं तयोरेव वीजि-श्लेचिकयोर्भूतम् ॥

1571.

शङ्कुलिखितौ ।

मन्त्रसंस्कारकर्तुरपत्यमित्यङ्गिरसः । वीजिश्लेचि-
कयोरनुमते यद्वीजं प्रकौर्यते तद्विधा शस्यमित्युशनाः ।

१ अन्येनानुमतेवेति पाठान्तरम् ।

२ द्विपितेति मतान्तरं, स्वमते विधेरनित्यत्वादिति पाठान्तरम् ।

३ क्रियाभ्युपगमादेवेति पाठान्तरम् ।

४ प्रकौर्यते इति पाठान्तरम् ।

मन्वसंस्कारकर्तुः पाणिग्राहकस्य । तद्विधा द्वयोरपि, ग्रथं
चेचफलम् ।

1572.

हारोतः ।

जौवति श्लेचजमाहुरस्वातन्व्यात्^१ मृते द्यामुष्या-
यणमनुप्रवौजत्वात्^२ नावौजं श्लेचं फलति नाश्लेचं वौजं
प्ररोहति इत्युभयदर्शनादुभयोरपत्यमित्येके । तेषा-
मुत्पादयितुः प्रथमपिण्डो भवति, द्वौ पिण्डौ निर्वपे-
न्निर्वापेऽथवैकपिण्डे द्वावनुकूर्तयेत् । द्वितीये पुत्रं
तृतीये पौत्रं लेपिनश्च त्रीन् वाचक्षण आसप्तमा-
दित्येके ।

जौवति श्लेचजमन्यजमपि भर्तुरेव, कुतः अस्वातन्व्यास्त्रिया
इति शेषः । मृते च भर्त्तरि^३ अपुत्रा ग्रथनं भर्त्तरित्यादिदर्शना-
द्यद्यस्वातन्व्यं स्त्रिया अविशिष्टं, तथापि द्यामुष्यायणं द्वयोरपत्य-
मित्याहुः, कुतः अनुप्रवौजत्वात्^४ श्लेचस्येति शेषः । जौवति हि वौज-
वप्राप्तौति न परस्परफलयोगोऽपत्यस्य कारणमित्याहुः^५ नावौजमिति
उभयोर्वौजिलेत्रिणोः । निरूप्यते अस्मिन्निति निर्वापः पितृयज्ञः ।

एकपिण्डे द्वाविति एकैकस्मिन् पिण्डे द्वाविति वीष्णा मन्त्र्या ।

१ श्लेचजो मातुरस्वातन्व्यादिति पाठान्तरम् ।

२ अनुप्रवौजत्वादिति पाठान्तरम् ।

३ पितरौति पाठान्तरम् ।

४ अनुप्रवौजत्वाद्येविधा संस्यैव प्रयोजनाद्यं अनु पश्चादौजवपने अनुमतत्वादिति
भावः ।

५ जौवत्यपि भर्त्तरि उभयोः पुत्राभिमत्याने द्यामुष्यायणमिति भावः ।

यदि द्विपिता स्यादेकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदित्यापस्तम्बानु-
सारात् । द्वितीये पुत्रमित्यादि, द्वितीये^१ पुत्रमारभेत्यर्थः ।
लेपिनश्च त्रीनाञ्छाणो द्वौ द्वावनुकीर्त्तयेत्^२ ।

1573.

नारदः ।

व्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

ऋक्थादद्वं^३ समादद्युर्वीजि-क्षेत्रिकयोस्तथा ॥

यत्र वीजिन चौरसोऽस्ति क्षेत्रिणोऽपि कथञ्चित्पद्यादौरसो
जातस्तद्विषयमिदम् । अपुत्रयोस्तु द्वयोरपि कृत्स्नमर्थं गृह्णीयात् ।

1574.

बौधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे पिण्डे च नामनी ।

त्रयश्च पिण्डाः पक्षां स्युरेवं कुर्वन्न मुह्यति ॥

न मुह्यति न दुष्यतीत्यर्थः

इति विवादरत्नाकरे क्षेत्रज्ञतरङ्गः ।

१ द्वितीये पितामहपिण्डे पुत्रं पितामहस्येति भावः, तेन पितरमित्यर्थः । एवं
द्वितीये अपितामहपिण्डे पौत्रं तस्येति भावः, तेन पितरमारभेत्यर्थ इति लिख्यम् ।

२ द्वावनुकीर्त्तयेदित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

३ ऋक्थादद्वं समादद्युरिति पाठान्तरम् ।

अथ पुत्रिका-तत्पुत्रो नामोन- सप्ततितमस्तरङ्गः ।

1575.

तत्र वशिष्ठः ।

तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते, अन्धातृका हि पुंसः
पितृनभ्येति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वम् ।

तृतीयः पुत्रः पुत्रिका औरसपुत्रतुल्या तत्कार्यकारिणात् ।
प्रतीचीनं गच्छति प्रत्यावृत्तं पुत्रत्वं पितृवंशाभिमुखं गच्छतीत्यर्थः ।

1576.

शकृत्लिखितौ ।

पुत्रिका पुत्रवदिति प्रचेतसः । तस्यापत्यं पुत्रिका-
सुतो मातामहपितामहाभ्यां पिण्डदः ।

पुत्र-दौहित्रयोर्लोके न विग्रेषोऽस्त्यनुग्रहे ।

तस्मात्तु संशयान्नेहोपेयादन्धातृकां स्त्रियम् ॥

अनुग्रहे पुत्रामनरकोद्दारे । संशयादियं पुत्रत्वेन परिगृहीता
न वेत्याकारात् ।

1577.

औरसानुवृत्तौ याञ्चवत्कथः ।

तत्समः पुत्रिकासुतः ।

1578.

देवकः ।

तत्तुल्यः पुत्रिकापुत्रो दायादः सोऽथवा भवेत् ।

पितुर्मातामहस्यापि निरपत्यस्य पुत्रवत् ॥

1579. विद्यादित्यनुवृत्तौ बौधायनः ।

अभ्युपगम्य दुहितरि जातं पुत्रिकापुत्रमन्यं
दौहित्रम् ।

अभ्युपगम्य संविदमस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्र इत्याकारां
कृत्वा, दौहित्रं दुहितुरपत्यं पुत्रिकापुत्रसंज्ञकं पुत्रं विद्यात् ।
अन्यमिति शौरसापेक्षया । अस्यामिति कल्पतरौ पाठः, स तु
सुगम एव ।

1580. मनुः ।

दौहित्रो ह्यखिलं ऋक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

दौहित्र एव तु हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥

अपुत्रस्य शौरसपुत्रशून्यस्य, उत्तरार्द्धोऽनुवाद इति प्रकाशः ।
हेतुवच्चिगदोऽयमिति मनुटीकायामुदयकरः ।

1581. शौरसानुवृत्तौ देवलः ।

तत्तुल्यः पुत्रिकापुत्रो दायादः सोऽथवा भवेत् ।

स एव दद्यात्पिण्डन्तु पित्रे मातामहाय च ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लौकिके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥

अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पुत्रौ मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्भनम् ॥

अपुत्रशौरसपुत्रशून्यस्य । दौहित्रोऽत्र कृताकृतपुत्रिकासुतः^१ ।

१ पुत्रो भवेदित्याकारामिति पाठान्तरम् ।

२ पुत्र इति पाठान्तरम् ।

1582. छतदुहित्तधिकारे दृश्यति ।

यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्त्वपि बन्धुषु ।
तथैव तत्सुतोऽपौष्टे मातृमातामहे धने ॥

1583. प्राङ्मुखिखितौ ।

स्त्रीधनं^१ कन्या लभते, तदपत्यस्य च द्रव्यं कन्या-
भाग एव ।

तच्छब्देन कन्यामातुः परामर्षः । तत्पुत्रस्योत्तरकालजन्मनो-
ऽपुत्रस्यातीतस्य धनं कन्याभाग एव पुत्रिकाभाग एव, तस्याः
सोदरतुल्यत्वादिति भावः ।

1584. मनुः ।

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेत्स्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥
स्वधाकरं श्राद्धादिकरम् ।

1585. वशिष्ठः ।

अन्धातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कताम् ।
अस्यां यौ जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति^२ ॥

1586. गौतमः ।

पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिश्चेद्वाऽस्म-
दर्थमपत्यमिति संवाद्याभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषाम् ।
अग्निं प्रजापतिश्चेदिति, आग्नेयौ प्राजापत्याश्चेदिति कृत्वा एकाग्नि-

१ स्त्रीधनञ्चेति पाठान्तरम् ।

२ भविष्यतीति पाठान्तरम् ।

मपि स्नात्तं यागमावसथ्ये, तदभावे पूजामात्रमपौति हरिहरः ।
संवाद्य परिभाष्य, अभिसन्धिमात्रात्—एतच्च पूर्वविध्यनुवादता ।

1587. ऋहस्यतिः ।

अग्निं प्रजापतिञ्चेष्टुः क्रियते गौतमोऽवदत् ।
अन्ये त्वाहुरपुत्रस्य चिन्तिता पुत्रिका भवेत् ॥
चिन्तितेयमेव पुत्रिकेत्यनुधाता ।

1588. विष्णुः ।

यस्त्वस्याः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ।

या पित्रा दत्ता पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता पित्रभ्रातृहौना,
पुत्रिकैव ।

1589. ब्रह्मपराणे ।

अपुत्रेण तु या कन्या मनसा पुत्रवत्कृता ।
राजाग्निबान्धवेभ्यश्च समक्षं वाद्य कुत्रचित् ॥
प्राग्गर्भमथवा शुल्कमुक्त्वा दत्ता वराय या ।
मृते पितरि वा दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका ॥
पित्र्यादंशात्समं भागं लभते तादृशी सुता ॥

1590. मनुः ।

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत्युत्रिकासुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुः ॥
अस्या^१ इत्यनुपङ्गः ।

इति विवादरत्नाकरे पुत्रिका-तत्पुत्रतरङ्गः ।

अथ पौनर्भवो नाम सप्तति- तमस्तरङ्गः ।

1591.

तत्र विष्णुः ।

चतुर्थः पौनर्भवः ।

1592.

मनुः ।

या तु पत्या परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥

उत्पादयेत्सवर्णादिति शेषः । पुनर्भूत्वा पुरुषान्तरेणात्मानं
विवाहोत्तर्यः ।

1593.

याज्ञवल्क्यः ।

अश्वतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

1594.

कात्यायनः ।

क्षौवं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् ।

तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः' ॥

इति विवादरत्नाकरे पौनर्भवतरङ्गः ।

अथ कानौनो नामैकसप्तति- तमस्तरङ्गः ।

1595.

तत्र वशिष्ठः ।

कानौनः पञ्चमः । यं पितृगृहे स्वयमसंस्कृता
कामादुत्पादयेत्स कानौनो मातामहसुतो^१ भवती-
त्याहुः^२ ।

अत्राप्युदाहरन्ति,

अप्रदत्ता सुता^३ यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः ।

पुत्री^४ मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम् ॥

कामात्सञ्चन्दात्, अप्रदत्ता^५ असंस्कृता, तुल्यतः समानजातौ-
यात् ।

1596.

बौधायनः ।

असंस्कृतामनतिस्मृष्टां यामुपगच्छेत्, तस्यां यो
जातः स कानौनः ।

असंस्कृता परिणयसंस्कारशून्या, अनतिस्मृष्टा अदत्ता ।

१ मातामहसुत इति पाठान्तरम् ।

२ भवतीत्याहेति पाठान्तरम् ।

३ अप्रता बुद्धिरेति पाठान्तरम् ।

४ पौत्रीति पाठान्तरम् ।

५ अपतेति पाठान्तरम् ।

1597.

ब्रह्मपुराणे ।

अदत्तायान्तु यो जातः सवर्णेन पितुर्गृहे ।
स कानौनः सुतस्तस्य यस्मै सा दीयते पुनः ॥

1598.

शारदः ।

कानौनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते ।
तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः स्मृताः ॥

सहोढो गर्भजातः । अत्रापुत्रो यदि मातामहस्तदा तस्य पुत्रः
कानौनः सहोढश्च । सपुत्रयेत्तदा वोढुः । उभयोरपुत्रत्वे चोभयोरिति
पारिजातः ।

इति विवादरत्नाकरे कानौनतरङ्गः ।

अथ गूढोत्पन्नो नाम द्विसप्तति- तमस्तरङ्गः ।

1599.

तत्र विष्णुः ।

गूढोत्पन्नः षष्ठः, यस्य तल्पजस्तस्यासौ ।

1600.

मनुः ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥

तल्पजो भार्याजातः । वीजिनोऽपरिचयान्मातृजातीय एव चासौ ।

ह्यनजातीयसङ्गमशङ्काभावे चैवं, तच्छङ्कायां काव्यानुपयुक्तः
प्रतिलोमज एव जायत इति ।

इति विवादरत्नाकरे गूढोत्पन्नतरङ्गः ।

अथ सहोढो नाम त्रिसप्तति- तमस्तरङ्गः ।

1601.

तत्र विष्णुः ।

सहोढः सप्तमः । गर्भिणी या संस्क्रियते तस्याः
पुत्रः स तु पाणिग्राहस्य ।

तत्र प्रकाशकता गर्भिण्याः कन्यात्वं पुरस्कृत्य पाणिग्राहिका
मन्वाः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिता इति संस्कार आक्षिप्तः । आथर्वण्यैकेन
विधिना पुनःसंस्कारविधिः श्रुतावस्तौत्यन्ये, इति सिद्धान्तदृशा
लिखितम् । वस्तुतस्तु पाणिग्राहिकमन्वजन्यसंस्कारातिरिक्तहोमादि-
कर्म्मसंस्काराभिप्रायं संस्क्रियते पदमिति ।

1602.

मनुः ।

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥

इति विवादरत्नाकरे सहोढतरङ्गः ।

अथ दत्तको नाम चतुःसप्तति- तमस्तरङ्गः ।

1603.

तत्र विष्णुः ।

दत्तश्चाष्टमः । स च मात्रा पित्रा वा यस्य दत्तः ।
तस्य स्यादिति शेषः ।

1604.

मनुः ।

माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तौ^१ स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः ॥
उपपन्नो गुणैः सर्व्वैः पुत्रो यस्य तु दत्तिमः ।
स हरेच्चैव^२ तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोचतः^३ ॥
गोचरिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्तिमः सुतः ।
गोचरिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधा ॥

आपदि प्रतिगृहीतुः पुत्राभावे, सदृशं सवर्णम् । मेधातिथिस्तु
न जातितः, किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैरित्याह । प्रीतिसंयुक्तौ भया-
द्युपाधिरहितौ । गुणैर्जातिविद्याचारैः । पुत्रत्वादेव ऋक्थहरत्वे प्राप्ते
उपपन्नो गुणैरिति वचनं पद्याज्जाते चौरसे^४ मगुणस्य दत्तिमस्यांश-

१ प्रीतिसंयुक्तमिति पाठान्तरम् ।

२ हरेत्तैवेति पाठान्तरम् ।

३ सम्प्राप्तोऽप्यन्यस्य गोचत इति, सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचत इति च पाठान्तरम् ।

४ पद्याज्जातैः चौरसे इति पाठान्तरम् ।

प्राप्त्यर्थं, निर्गुणस्य भरणमात्रप्राप्त्यर्थञ्च । गोत्रमार्थ्यं^१ काश्चपादि
प्रसिद्धम् । उत्सर्गतो गोत्रश्चक्ष्यानुयायित्वात् पिण्डदानमपि
निवर्त्तते । स्वधाशब्दः श्राद्धादिपरः ।

1605.

वशिष्टः ।

शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो^२ मातापितृनिमित्तकस्तस्य
दानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । नत्वेकं पुत्रं
दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा, स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न
तु स्त्री दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाङ्गर्तुः । पुत्रं
प्रतिग्रहौष्यन्वन्धूनाह्वय राजनि चावेद्य^३ निवेशनस्य
मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरवान्धवमसन्निहृष्टमेव^४ प्रति-
गृह्णीयात्, सन्देहे चोत्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव
स्थापयेत् । विज्ञायते ह्येकेन बहून्स्त्रायत^५ इति ।

दानवदिक्रयपरित्यागावपि न कार्यौ । विक्रय आपदि,
भरणासामर्थ्यं त्यागः । सन्तानोच्छेदे हि पिण्डोदकक्रियानिवृत्ति-
महान्दोष इति प्रकाशः । पितृमातृस्य द्वयोरपि प्रत्येकमपि दाने-
ऽधिकारः । इयान्तु विशेषः, यत्सति पितरि तदनुज्ञानान्मातु-
र्दाहत्वमसति तदभावेऽपि । बन्धूनाह्वय दत्तकस्यांशप्राप्त्यर्थं
सदायादान्सन्निधाप्य ।

१ गोत्रमार्थमिति पाठान्तरम् ।

२ पुत्रश्च इति पाठान्तरम् ।

३ निवेद्येति पाठान्तरम् ।

४ अदूरवान्धवं बन्धुसन्निहृष्टमेवेति पाठान्तरम् ।

५ कुलं स्त्रायत इति पाठान्तरम् ।

अदूरवान्धवं सन्निहितात्मीयमातुलादिकम्, एतन्नामजात्यादि-
 ज्ञापनार्थं तस्य बान्धवस्थाभावे तदसन्निकृष्टमपि प्रमाणान्तरेण दृष्टेन
 नामगोत्रज्ञापनाप्रतिगृहीयात् । असन्निकृष्टमेवेत्येवकारोऽप्यर्थः ।
 सन्देहे चोत्पन्ने इति अथ कथञ्चिदूरस्थवान्धवं गृहीतवतो ब्राह्मणादौ
 संग्रहः स्यात्, तदा शौद्रपुत्रमिव भरणमात्रोपयुक्तं कृत्वा स्थापयेत् ।
 एकेन बह्वंस्त्रायते, यतः कथञ्चिदेकेन पुत्रेण बह्वन् पूर्वजांस्त्रायते ।
 तस्मादसन्दिग्धजात्यादिकमेव परिगृहीयादित्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे दत्तकतरङ्गः ।

अथ क्रीतो नाम पञ्चसप्तति- तमस्तरङ्गः ।

1606. तत्र विष्णुः ।

क्रीतश्च नवमः ।

1607. बौधायनः ।

मातापित्रोर्हस्तादन्यतरस्य वा योऽपत्यार्थं गृह्यते
स क्रीतः ।

1608. मनुः ।

क्रौणीयाद्यत्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स तु क्रीतः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥

सदृशः सवर्णः, तदभावे असदृशः असवर्ण इति पारिजातः ।
प्रकाशकारस्तु सत्यामप्यसदृशमृतौ न हीनजातीयोत्तमजातीयः
पुत्रत्वेन याञ्च, उत्तमेन न हीनोऽपि पुत्रत्वेन याञ्च । सदृश-
सदृशोक्तिस्तु गुणापेक्षया सजातीयेष्वेवेति मेधातिथिरित्याह ।

इति विवादरत्नाकरे क्रीततरङ्गः ।

अथ स्वयमुपागतो नाम षट्-
सप्ततितमस्तरङ्गः ।

1609.

तत्र विष्णुः ।

स्वयञ्चोपागतो दशमः ।

स च यथोपगतस्तस्येति शेषः ।

1610.

मनुः ।

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥

अकारणादनपराधात्^१, आत्मानं स्पर्शयेदहन्ते पुत्र इत्यात्मानं
दद्यात् ।

इति विवादरत्नाकरे स्वयमुपागततरङ्गः ।

१ अकारणादनपराधादिति पाठान्तरम् ।

अथापविद्धो नाम सप्तसप्तति- तमस्तरङ्गः ।

1611.

तत्र विष्णुः ।

अपविद्धस्त्वेकादशः । स मात्रा पित्रा वा परित्यक्तो
येन गृहीतः ।

तस्य पुत्र इति शेषः ।

1612.

मनुः ।

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धस्तु स स्मृतः ॥

उत्सृष्टं त्यक्तम् । त्यागश्चात्यन्तदुर्गत्या भ्रूणसामर्थ्येन, केनचिद्वा
दोषयोगेन । परिग्रहश्च पुत्रधिया न तु जीवितवासनया ।

1613.

वशिष्ठः ।

अपविद्धः पञ्चमोऽयं, मातापितृभ्यान्तु त्यक्तं
गृह्णीयात्पुत्रत्वेनेति ।

पञ्चमत्वेनोक्तिरुत्तरपुत्रघटके पञ्चमत्वमादायेति ।

इति विवादरत्नाकरे अपविद्धतरङ्गः ।

अथ कृत्रिमो नामाष्टसप्तति- तमस्तरङ्गः ।

1614.

तत्र मनुः ।

सदृशं यं प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥

तत्रापि सदृशः सदृशगुण इति मेधातिथिः । गुणदोषविचक्षणं
मातापित्रोरौर्द्धदेहिककरणे गुणोऽकरणे दोषस्तद्विचक्षणम्^१ । पुत्रगुणैः
शश्रूषादिभिर्युक्तम् ।

1615.

बौधायनः ।

सदृशं सकामं यं कुर्यात्स कृत्रिमः ।

सकामं सह कामेन वर्त्तत इति, अस्याहं पुत्रो भविष्यामि यदि
मामयं पुत्रत्वेन यद्विष्यतीति मन्यमानं सदृशं सर्वणम् ।

1616.

तत्र^२ याज्ञवल्क्यः ।

कृत्रिमः स्यात्स्वयं कृतः ।

1617.

तथा ।

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

सति सर्वणं इति शेषः । कानौनगूढोत्पन्नसहोदरौभवाणां
सर्वणत्वं जनकदारेण न स्वरूपतः^३ तेषां^४ सर्वणजन्मजातिलक्षणा-
भावादिति प्रकाशः ।

इति विवादरत्नाकरे कृत्रिमपुत्रतरङ्गः ।

१ दोष इति गुणदोषौ, तद्विचक्षणमिति पाठान्तरम् ।

२ अत्रेति पाठान्तरम् ।

३ मयर्थात्जनकजन्मपरिश्रमसम्पत्त इति पाठान्तरम् ।

४ एतेषामिति पाठान्तरम् ।

अथ शूद्रापुत्रो नामोनाशीति- तमस्तरङ्गः ।

1618.

तत्र विष्णुः ।

यत्र क्वचनोत्पादितस्तु द्वादशः ।

यत्र क्वचन ऊढायामनूढायां वा शूद्रायाम्^१ ।

1619.

वशिष्ठः ।

शूद्रापुत्र एव षष्ठो भवतीत्याहुः ।

षष्ठत्वमत्राप्युत्तरषट्कापेक्षया, औरसापेक्षया द्वादशत्वमेव ।
आङ्गरिति विप्रतिपत्तिसूचकम्^२ । सा च धनयज्ञविषया, मनुर्हि
शूद्रमादायेदमाह । अतो गुणवत्त्वागुणवत्त्वापेक्षया विकल्पः ।

1620.

मनुः ।

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

स पारयन्नेव शवस्तेन पारशवः स्मृतः ॥

पारयन् पिष्टत्वाभिमतस्य किञ्चिदुपकुर्वन् शवः, न्यूनोपकारक-
त्वात्^३ ।

1621.

बौधायनः ।

द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातः कामात्पारशव इति ।

1622.

अथ मनुः ।

श्वेचजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधौनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥

१ शूद्राविषयमिति पाठान्तरम् ।

२ श्वेचमिति पाठान्तरम् ।

३ न्यूनोपकारितादिति, अस्मानुपकारितादिति च पाठान्तरम् ।

यत्र तेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवौजजाः ।

यस्यैते वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥

पुत्रप्रतिनिधीनौरसपुत्रिकापुत्रप्रतिनिधीनेतदभावे तत्कार्य-
कारिण आहुः, अयिमृहस्पतिवाक्यानुसारात् । अत्र हेतुः
क्रियालोपात्क्रियाया अपत्यमुत्पादयितव्यमिति विधेर्लोपात्प्रोप-
प्रसङ्गात् । नित्यो ह्यर्थं विधिः, स यथाकथञ्चिदुपपाद्यते इति
अयिमवाको यस्यैते इत्यादिखण्डेन तेषां मुख्यत्वनिषेधेन प्रतिनिधि-
त्वमेव द्योत्यते । नेतरस्य सुख्यातिदेशः ।

1623.

मृहस्पतिः ।

पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्व्वशः ।

सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥

आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधौकृतम् ।

तथैकादश-पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

1624.

ब्रह्मपराणे ।

दत्तकश्च स्वयंदत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च ।

अपविद्धश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव हि ॥

भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डा भिन्नवंशकराः स्मृताः ।

सूतके मृतके वापि अहाशौचस्य भागिनः ॥

एतेनैषां प्रसङ्गान्पृहाशौचभागिलमुक्तम् ।

1625.

तथा ।

अपि वस्त्रान्नदातृणां श्लेचवौजवतान्तथा ।

शूद्रो दासः पारशवो विप्राणां विद्यते क्वचित् ॥

राज्ञान्तु शापदग्धानां नित्यं क्षयवतान्तथा ।
अर्थ^१ संग्रामशौलानां कदाचिद्वा भवन्ति ते ॥
एतेनैषां^२ पुत्राणामसम्भवशङ्का निराक्रियते ।

1626.

तथा ।

औरसो यदि वा पुत्रस्त्वथवा पुत्रिकासुतः ।
विद्यते तत्र तेषान्तु विज्ञेयाः श्लेचजादयः ॥
एकादश पृथग्गोत्रा वंशमाचकरास्तु ते ।
श्राद्धादि दासवत्सर्व्वे तेषां कुर्व्वन्ति नित्यशः ॥

पुत्रिका चासौ सुतयेति पुत्रिकासुतः । श्लेचजादय इत्यनेन
औरसपुत्रिकाभ्यामन्ये पुत्रा उच्यन्ते^३ । औरसो यदि पुत्रो यदि
वा पुत्रिका, तदा श्लेचजादयो वंशमाचकरा इत्यन्वयः । दास-
वद्दासेतिकर्त्तव्यतया ।

1627.

तथा ।

गूढोत्पन्नश्च कानूनः सहोढः श्लेचजस्तथा ।
पौनर्भवश्च वैश्यानां राजदण्डभयादपि ।
वर्जिताः पञ्च धनिना श्रेयाः सर्व्वे भवन्त्यपि ॥

अनेनाप्यमुख्यसुतानां वैश्यसम्भव उक्तः । तदेवं ब्राह्मणे राजनि
वैश्ये चामुख्यपुत्रत्वं सम्भवत उक्तम्^४ ।

१ अन्विति पाठान्तरम् ।

२ अनेनैषामिति पाठान्तरम् ।

३ अन्यः पुत्र उच्यते इति पाठान्तरम् ।

४ चामुख्यपुत्रकरचसम्भव उक्त इति पाठान्तरम् ।

1628. अथ शूद्रे प्रभुपरतन्त्रे स्वयं पुत्रोत्पादनं दुर्लभमित्याह ।
 शूद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजौविनाम् ।
 परायत्तशरीराणां न क्वचित्पुत्र इत्यपि ॥

1629. तत्रिं दासात्पुत्र एव नोत्पद्यते तत्राह ।
 तस्माद्दासाच्च दास्याश्च^१ जायते दास एव हि ।
 दास एव प्रभुपरतन्त्रपुत्रो जायते, न तु पुत्रार्थक्रियायां
 कचित्स्वतन्त्र इत्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे शूद्रापुत्रतरङ्गः ।

अथ पुत्रत्वविचारो नामाशीति- तमस्तरङ्गः ।

1630.

तत्र वशिष्ठः ।

क्षेत्रिणः पुत्रो जनयितुः पुत्र इति विवदन्ते ।

1631.

व्यापस्तम्बः ।

अग्रमत्ता रक्ष तन्तुमेतं मा च क्षेत्रे परवौजानि
वाप्सुः जनयितुः पुत्रो भवति । साम्पराये मोघं वप्ता
कुरुते तन्तुमेतमिति ।

अग्रमत्ताः प्रसादमनवधानमकुर्वन्तः, तन्तुं पुत्रपौत्रादिपरम्पराम् ।
मा क्षेत्रे परस्य वौजानि वाप्सुः सिक्तानि भवन्तु । जनयितुर्वीजिनः
पुत्रो भवति उपकारक इति शेषः । साम्पराये पारलौकिकफले,
मोघं निष्फलम् ।

1632.

मनुः ।

अत्र गाथा वायुगौताः कौर्त्तयन्ति पुराविदः ।

यथा न वीजं वप्तव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥

नश्यतौपुय्यथा क्षिप्तः खे विद्धमनुविध्यतः ।

तथा नश्यति वै क्षिप्तं वीजं परपरिग्रहे ॥

खे विद्धमनुविध्यत घातरन्ध्रे मृगमनुविध्यत इपुर्नश्यति, पूर्वहन्तुरेव
मृग उक्तः ।

१ निष्फलतादिति पाठान्तरम् ।

२ साधिति पाठान्तरम् ।

३ पूर्वसाहन्तुरेव मृगमात्रादिति, पूर्वहन्तुरेव मृगमात्रादिति च पाठान्तरम् ।

1633.

मनुः ।

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति च ।

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥

जाया आत्मा प्रजेति यथा त्रयं पुरुषोऽभिधोयते तथा भर्ता-
भार्येति च द्वयमङ्गना ।

न च कौतापि अन्यस्यापि भार्या, तेन विक्रीता त्यक्ता वा
अन्यस्य भार्या भवतीति^१ शङ्कां निराकर्तुमाह ।

1634.

मनुः ।

न निष्कृत्यविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ।

निष्कृत्योऽत्र विक्रयः, विसर्गस्यागः ।

1635.

तथा ।

यथा गवोद्भ्रदासौषु^१ अजाविमहिषीषु च ।

नोत्पादकः प्रजाभागौ तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥

ये ऽश्लेचिणो बीजवन्तः परश्लेच^२प्रवापिणः ।

ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥

यद्यन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्धभम्^३ ॥

तथैवाश्लेचिणो बीजं परश्लेच^४प्रवापिणः ।

करोति श्लेचिणामर्थं न बीजौ लभते फलम् ॥

१ भविष्यतीति पाठान्तरम् ।

२ गोऽश्लेचिणोऽसौषुचिति पाठान्तरम् ।

३ परश्लेचे इति पाठान्तरम् ।

४ न च विन्दति धार्यभक्ति पाठान्तरम् ।

५ परश्लेचे इति पाठान्तरम् ।

एतदेव विशेषेण श्रुतमालोक्य विशेषयति^१ ।

1636.

मनुः ।

फलन्वनभिसन्धाय श्लेचिणां बीजिनां तथा ।

प्रत्यक्षं श्लेचिणामर्थं^२ बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥

यत्र चेन्नबीजिनौ न भवतः तत्र श्लेचिण एव, नतु बीजिन इत्यर्थः ।

1637.

एतदेव स्मृतयति^३ ।

श्लेचिणात्ताहृतं बीजं यस्य श्लेचे प्ररोहति ।

तज्ज्ञेयं श्लेचिकस्यैव न बीजौ लभते फलम् ॥

तथैव^४ प्रकृतेऽपि चेन्नप्राधान्यमित्यर्थः । श्लेचः प्रवहज्जलं, आहतं नौतम् ।

1638.

उपसंहरति स एव ।

एष धर्मा गवाश्वस्य दास्युद्ग्राजाविकस्य च ।

विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥

एष धर्मा न बीजौ फलभागिति ।

1639.

शङ्कान्निखितौ ।

श्लेचिकस्याविज्ञानेन यद्वीजं प्रकीर्यते तत्श्लेचिक-
स्यैव ।

१ यत्रत इति पाठान्तरम् ।

२ अर्था इति पाठान्तरम् ।

३ स्मृतयतीति पाठान्तरम् ।

४ तथैवेति अथैवेति च पाठान्तरम् ।

1640.

गौतमः ।

श्वेत्रियः पारदारिको न विभागमर्हतीति^१ ।

1641.

नियोगविधौ गौतमः ।

नातिद्वितीयं जनयितुरपत्यं समयादन्यत्र^२ जीवतश्च
श्वेत्रे परस्मान्तस्य रक्षणात्^३ भर्तुरेव द्वयोर्वा ।

नातिद्वितीयं नियोगे^४ द्वितीयमपत्यमतिक्रम्य तृतीयादिकमपत्यं
नियोगा नोत्पादयेत् । यद्युत्पादयेज्जनयितुस्तस्य^५ समयादन्यत्र
समयात्सङ्केतात्तदपत्यं सर्वमेव^६ भवति । सङ्केतादन्यत्र श्वेत्रिणो
भवतीत्यर्थः । जीवतश्च श्वेत्रे जीवतः प्रजनासमर्थस्य पत्युः श्वेत्रे
भार्यायां यदपत्यमुत्पद्यते, तत्तृतीयमपि श्वेत्रिणो विनापि समयेन
परस्मान्तस्य, यदि तु परो वीजौ श्वेत्रस्य भरणं कुरुते, तदा प्रथम-
मपत्यं वीजिन एव, रक्षणे तु भर्तुः । यदि तु भर्तुर्वै भरणं कुरुते
तदा श्वेत्रिण एव । द्वयोर्वा यत्र^७ द्वावप्यपत्यार्थिनौ तत्र द्वयो-
रपत्यमसौ भवतीत्यर्थः ।

1642.

नारदः ।

न स्यात्श्वेत्रं विना शस्यं न वीजश्च विनाऽस्ति तत् ।
अतोऽपत्यं द्वयोर्दृष्टं पितुर्मातुश्च धर्मतः ॥

१ पारदारिको नारो वा भागमर्हतीति पाठान्तरम् ।

२ समयादन्यत्रादिति पाठान्तरम् ।

३ तस्मारक्षणादिति पाठान्तरम् ।

४ नियोगेति पाठान्तरम् ।

५ जनयितुस्तु तस्मादिति पाठान्तरम् ।

६ सर्वमसमिति पाठान्तरम् ।

७ यत्र जिति पाठान्तरम् ।

1643. प्रकृतिखितौ ।

नियतं श्लेत्रिणामपत्यमिति च वेदवादो मातुरपत्य-
मित्येके ऋषयो^१ वदन्ति, ह्यामुध्यायणमनुमन्वयत इति ।

ह्यामुध्यायणो द्विपितृकमपत्यमनुमन्वयते दावपि पितरावेकच
पिण्डे अनुकीर्त्तयति ।

1644. दृष्टान्तमाह ।

वशिष्टकश्यपयोर्जलगतयोरुद्वासादुत्तीर्थ^२ एकः
प्रजामुत्पादयत्यविज्ञातो लोकानाम् ।

उद्वासाञ्जलवासादेकोऽन्यतरः—अन्यतरस्य चेत्त्वे उत्पादयति ।

1645. ततः किमित्यत आह ।

एवं तयोर्द्विधा सन्तानः ।

1646. विशेषान्तरमाह ।

यस्मात्कुलधर्म्मपरिग्रहरिकथपिण्डोदकानि चैकतः
कृत्वा परक्षेत्रोत्पन्ना अपि प्रयच्छन्ति ।

यतः कुलधर्म्माणां परिग्रहो ग्रहणमनुष्ठानमृक्यस्य ग्रहणम् ।
पिण्डोदकानि च एकत एकस्मै क्षेत्रिकाय^३ दत्त्वा परक्षेत्रेऽपि उत्पन्ना
बीजिनेऽपि पिण्डोदकं प्रयच्छन्ति^४ ।

इति विवादरत्नाकरे पुत्रत्वविचारतरङ्गः ।

१ मुजध इति पाठान्तरम् ।

२ उद्वासादित्येव इति पाठान्तरम् ।

३ क्षेत्रिकाय इति पाठान्तरम् ।

४ उत्पन्ना बीजिनेऽपि पिण्डोदकं प्रयच्छन्तीति पाठान्तरम् ।

अथ पुत्रातिदेशो नामैकाशीति- तमस्तरङ्गः ।

1647.

तत्र मनुः ।

भ्रातृणामेकजातानामेकथेत्युत्रवान्भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥
सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्युत्रिणौ भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥

1648.

बृहस्पतिः ।

यद्येकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः ।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥
बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः ।
एका चेत्युत्रिणौ तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥

सर्वे तेन पुत्रेण, अत्रासहायेनोक्तं पुंसां सति भ्रातृजे, स्त्रीणां
सपत्नीपुत्रे चोत्रजादयः प्रतिनिधयो न कर्त्तव्या इति । पारिजातो-
ऽप्येवमाह । मनुटीकायामुदयकरोऽप्येवम् ।

इति विवाहश्रौतसंहितायां पुत्रातिदेशतरङ्गः १ ।

१. पुत्रातिदेश इति पाठान्तरम् ।

२. पुत्रातिदेशतरङ्ग इति पाठान्तरम् ।

अथ पुत्रनिरुक्तादिर्नाम द्वयशीति- तमस्तरङ्गः ।

1649.

तत्र मनुविष्णु ।

पुत्राम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं चायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

1650.

हारीतः ।

पुत्रामा निरयः प्रोक्तश्छिन्नतन्तुश्च नैरयः ।
तत्र वै चायते यस्मात्तस्मात्पुत्र इति स्मृतः ॥

1651.

बृहस्पतिः ।

पुत्राम्नो नरकात्पुत्रः पितरं चायते यतः ।
मुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत स' ॥
पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।
ऋक्यपिण्डप्रदानेन समौ सम्परिकीर्त्तितौ ॥

1652.

मनुवशिष्ठौ ।

ऋणमस्मिन्सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति ।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥

1653.

शङ्खनिखिलपैठीनसयः ।

यत्र क्वचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति ।
तेन चाऋणतां याति पितृणां पिण्डदेन वै ॥

१ पुत्रस्योपादानं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवेति पाठान्तरम् ।

२ सम्परिकल्पिताविति पाठान्तरम् ।

1654.

हारौतः ।

यस्य पुत्रः शुचिर्दृष्टः पूर्वं वयसि धार्मिकः ।
नियन्ता चात्मदोषाणां स तारयति पूर्वजान् ॥

1655.

शङ्कलिखितौ ।

अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च 'शतदक्षिणाः ।
ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशौम् ॥
पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य बहुपुत्रस्य जीवतः ।
अश्रुणां वेद्यज्ञस्य हस्तप्राप्तं त्रिपिष्टपम् ॥
अश्रुणां वेद्यज्ञस्य अश्रुणां वेद्यज्ञस्य ।

1656.

शङ्कलिखित-विष्णु-वशिष्ठ-हारौताः ।

पुत्रेण लोकान्त्रयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥
ब्रध्नस्य सूर्यस्य ।

1657.

याज्ञवल्क्यः ।

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।
तस्मात्पूज्याः स्त्रियः सेव्या भर्त्सव्यास्तु सुरक्षिताः ॥

1658.

वशिष्ठः ।

अनन्ताः पुत्रिणो लोका नापुत्रस्य लोको^१स्तौति
श्रूयते, अप्रजाः सन्वदनाः^२ ।

१ दशेति पाठान्तरम् ।

२ अश्रुतेति पाठान्तरम् ।

३ अश्रुतेति पाठान्तरम् ।

४ सन्वदना इति पाठान्तरम् ।

अप्रजा अपुत्राः सन्तु भवन्तु अदनाः अदनश्रीलाः राक्षसाः ।
 नूनमयं महानपकारो येन राक्षसो नाम गम्यत इति तात्पर्यम् ।
 शत्रूणामपुत्रत्वं हि महान्विनाशः, तेनासाविध्यते ।

1659.

अन्यदप्याह ।

प्रजाभिरग्रेऽमृतत्वमस्यामित्यपि निगमो भवति ।

प्रजाभिः पुत्रैरमृतत्वमस्यां प्राप्नुयाभिप्रायः । पूर्वोऽभिप्रायः
 शत्रुविषयः, उत्तरस्वाशौस्वरूपः, आत्मविषय इति प्रकाशकारः ।

1660.

तथा ।

पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः श्रेयःप्राप्तिकरावुभौ ।

ऋक्ष्यपिण्डाम्बुदाने च समौ सम्यरिकल्पितौ ॥

अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकौर्त्तनाय' च ॥

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकापातभौरवः ।

गयां यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥

दृषोत्सर्गं गयाश्राद्धमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।

पालयिष्यति वार्द्धके श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥

यथा जलं कुल्लवेन तरन्मज्जति मानवः ।

तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ॥

इति विवादरत्नाकरे पुत्र^१निबन्धादितरङ्गः ।

१ नामसंकौर्त्तनाय इति पाठान्तरम् ।

२ पुत्रत्वेति पाठान्तरम् ।

अथ निन्दितपुत्रो नाम त्रयशीति- तमस्तरङ्गः ।

1660.

तत्र मगुः ।

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतौ भागं जारजातक-कामजौ ॥

अनियुक्तासुतो भर्त्सभावे गर्भननुज्जातायां यं समुत्पादयति स उच्यते । भागं चेत्त्रियच्छक्यादिविभागम्^१ । एतच्च पिण्डदानादे-
रप्युपलक्षणम् । शुक्लान्वाहृतलेत्रोत्पन्नविषयमेतत्, अयिमनारद-
वचनानुसारात् ।

1661.

तथा ।

नियुक्तायामपि पुमान्नार्थ्यां जातोऽविधानतः ।

नैवार्हः पैतृके ऋक्ये पतितोत्पादितो हि सः^२ ॥

अविधानतो नियोगविहितधर्माभावेन ।

1662.

गौतमः ।

देवरवत्यामन्यजातमभागम् ।

वर्त्तमानदेवरायामन्यजातमपत्यं न भागभागिति ।

1663.

भारदः ।

जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।

अरिक्थभाजस्ते सर्व्वे वीजिनामेव ते सुताः ॥

^१ चेत्त्रियच्छक्यादितिपथमिति पाठान्तरम् ।

^२ य इति पाठान्तरम् ।

दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हता ।

अशुल्कोपनतायाच्च^१ पिण्डदा वोदुरेव ते ॥

अनियुक्तायां स्त्रैरिण्डाम् । अरिक्थभाजः चेत्त्रिच्छक्यं न लभन्ते^२ । मातृचेचिकमातामहानां न च्छक्यं भजन्ते इति तु प्रकाशकारः । किमविशेषेण पिण्डदानमित्याह^३ । दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हता ।

यदि चेत्त्रिणः शुल्कं मूक्यं दत्त्वा बीजिना माता हता । अशुल्कोपनतायामित्यादि^४ युक्तम् ।

1664. पुनः पुनर्भूस्त्रैरिण्डाधिकारे गारदः ।

अपत्यमुत्पादयितुस्तासां^५ या शुल्कतो हता ।

अशुल्कोपनतायान्तु^६ श्लेचिकस्यैव तत्फलम् ॥

1665. मनुः ।

हौ तु यौ^७ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यद् यस्य पित्र्यं स्यात्स तद्गृह्णीत नेतरः ॥

अत्र स्त्री वेश्या-पुनर्भूस्त्रैरिणौतरेति^८ पारिजातः ।

इति विवादरत्नाकरे निन्दितपुत्रतरङ्गः ।

१ अशुल्कोपनतायाच्चेति पाठान्तरम् ।

२ भजन्ते इति पाठान्तरम् ।

३ पिण्डदानेनेत्याच्चेति पाठान्तरम् ।

४ अशुल्कोपनतायामित्यादीनि पाठान्तरम् ।

५ अपत्यमुत्पादयितुस्तासामिति पाठान्तरम् ।

६ अशुल्कोपनतायान्तु इति पाठान्तरम् ।

७ सुताविति पाठान्तरम् ।

८ एवंति पाठान्तरम् ।

अथापुत्रधनविभागो नाम चतु- रशीतितमस्तरङ्गः ।

1666.

तत्र मनुः ।

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्तन्तुमाहरेत् ।

तत्र यहकथजातं स्यात्तत्तस्मै प्रतिपादयेत् ॥

अनपत्यस्य मृतस्य पत्नी सगोत्राद्देवरसपिण्डयोरन्यतरस्मात्
अपत्यमुत्पाद्य तस्मै^१ मृतस्वामिस्वल्पोपलक्षितमृकथजातं दद्यान्न
स्वयमाददौतेति पारिजातः । प्रकाशकारस्तु राजैव सगोत्रद्वारा
तमाह्वयं तस्मै दद्याच्चेत्याह । फलतोऽत्र न कश्चिद्विशेषः ।

1667.

वृद्धमनुः ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पतन्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमर्थं^२ लभेत च ॥

अपुत्रस्य दादशविधपुत्रशून्यस्य । व्रते विधवानियमे ।

1668.

वृहस्पतिः ।

आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च स्वरिभिः ।

शरीराङ्गं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥

यस्य नोपरता भार्या देहाङ्गं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्द्धशरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नुयात् ॥

१. तस्मै इति पाठान्तरम् ।

२. तमाह्वयेति पाठान्तरम् ।

३. कृत्स्नमंशमिति पाठान्तरम् ।

सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनादिभिः ।
 असुतस्य^१ प्रमौतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥
 पूर्वं प्रमौता^२ग्निहोत्रं मृते भर्त्तरि तद्धनम् ।
 विन्देत्पतिव्रता नारौ धर्म एष सनातनः ॥
 जङ्गमं स्यावरं हेम रूप्यं धान्यं रथाम्बरम् ।
 आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् ॥
 पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् ।
 पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धाऽनाथातिथीन् स्त्रियः ॥

केचिन्स्त्रियाः पार्ष्णमषाऽस्तन्निषेधाय^३ आहुनि^४ परिगणयति
 मासषाण्मासिकादिकमिति, अत्र मासशब्देन द्वादशमासिका-
 न्युच्यन्ते । षाण्मासिकशब्देन द्वे ऊनषाण्मासिके । आदिशब्देन
 एकादशसपिण्डनप्रत्यब्दकर्त्तव्यवयाहशाहुनि गृह्यन्ते । अतो नान्य-
 त्कुर्यात्, अन्यथा वचनान्तरैरेव एतेषां आहुनां सिद्धत्वादचन-
 मिदमनर्थकं स्यादिति । तथा दापयेदिति स्वार्थे णिच्, रामो
 राव्यमकारयदितिवत् । पतिव्रता साध्वी ।

उदयकरस्तु मनुटीकायां पतिव्रताशब्दं मुख्यायं विवचननु-
 मरणान्तात्पातिव्रत्यस्य दापयेदिति पारार्थमेवाह । एवञ्च पति-
 व्रतालेतरगुणसम्पन्नानामप्यधिकारो^५ न स्यादिति बहवो नाद्रियन्ते ।
 एवमपुत्रधने विद्यमानायां साध्यां भार्यायां तस्या अधिकारः ।

१ अणुच्येति पाठान्तरम् ।

२ पूर्वंप्रधानेति पाठान्तरम् ।

३ तन्निषेधार्थमिति पाठान्तरम् ।

४ तत्र निषिद्धनादिषेधवादानेति पाठान्तरम् ।

५ पतिव्रतालेतरगुणसम्पन्नानामप्यधिकार इति पाठान्तरम् ।

तदभावे तु विद्यमानाया दुहितुरधिकार—

1669.

इत्याह नारदः ।

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।
पुत्रश्च दुहिता चोभे पितुः सन्तानकारिके ॥

1670.

मनुः ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो हरेद्द्वनम् ॥

1671.

अथ बृहस्पतिः ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम् ।
तस्याः पितृधनन्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥
सदृशौ सदृशेनोढा साध्वौ शुश्रूषणे रता ।
कृताकृता वा पुत्रस्य पितुर्धनहरौ तु सा ॥

1672.

अथ बृहस्पतिः ।

भार्यासुत विहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।
माता ऋक्थहरौ ज्ञेया भ्राता वा तदनुजया ॥
तदनुजया मातुरनुजया ।

1673.

तत्र मनुः ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायाद्यमाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्द्वनम् ॥

१ धनं हरेदिति पाठान्तरम् ।

२ तस्यामिति कश्चित् पाठान्तरम् ।

अनपत्यत्वमत्र पुत्रपत्न्यादिशून्यत्वं विवक्षितम् । पितामह्यधिकारः
पितृभ्रातृसपिण्डाभावे द्रष्टव्यः । मातुरभावे^१ पित्रादीनामधिकारस्य
स्मितत्वात् । दायाद्यं दायादग्राह्यमव्ययम् ।

1674.

गौतमः ।

असंसृष्टा^२विभागः प्रेतानां ज्येष्ठस्य ।

असंसृष्टानां विभक्तानां भ्रातॄणां मध्ये योऽनपत्यः प्रैति, तस्य
भागो ज्येष्ठस्यैव भवतीत्यर्थः । एतदपि पत्नीमातापित्रसत्त्वे
बोद्धव्यम् ।

1675.

मनुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य ऋक्यं भ्रातर एव वा ।
त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।
चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥
अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥

अपुत्रस्य सुख्यासुख्यपुत्रशून्यस्य, अनन्तरः सन्निहितः, धन-
मपुत्रस्य, सकुल्योऽत्र समानोदकः ।

1676.

पैठोनसिः ।

अपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तद्भावे मातापितरौ
लभेताम् । पत्नी वाऽज्येष्ठा सगोत्रशिष्यसन्नह्यचारिणः ।

१ मातुरभावे इति पाठान्तरम् ।

२ असंसृष्टौति पाठान्तरम् ।

अज्येष्ठा पतिव्रतात्वान्यस्वल्पविधवाकर्त्तव्यनियमवती, न तु सर्व-
तत्कर्त्तव्यवती, तस्या भ्रात्रपेक्षया पतिच्छक्यग्रहणे सुख्यत्वात् । नापि
व्यभिचारिणी, तस्या निर्वास्वत्वात् । सन्नद्धचार्यत्र सहाध्यायी ।

यच्च^१

भरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजौवित्तवयात् ।

रत्नानि शय्यां भर्तुंशेदाच्छिन्दुरितरासु च^२ ॥

इति भरणमात्रं शङ्खेनोक्तं तद्देधयव्रतादिरहिताव्यभिचारिणीमात्र-
विषयम्^३ ।

यत्तु याज्ञवल्क्येन, पितरौ भ्रातरस्तथेति भ्रातृसद्भावे पित्रो-
रेवाधिकार उक्तः, स पितृपितामहाद्यर्जितधनविषयः । यच्च
पितृद्रव्याविरोधेनार्जितं, तत्पित्रोः सद्भावे भ्रातृणामेव ।

1677.

देवताः ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्^४ सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पिताऽपि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति^५ यथाक्रमम् ।

एषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः ॥

तुल्याः सोदर्याः । पिता ध्रियमाणः सस्पृहयेति शेषः । अत्र
इत्यायुधेन यथाक्रमं यथायाज्ञवल्क्यादिक्रममिति विरोधमाशङ्क्य

१ यच्चिति पाठान्तरम् ।

२ सदिति पाठान्तरम् ।

३ वैधयव्रतादिरर्जितधनविचारिणीमात्रविषयमिति पाठान्तरम् ।

४ भर्तुंशिति पाठान्तरम् ।

५ भार्या माता चेतीति पाठान्तरम् ।

परिहृतम्, अत्रेदं शास्त्रतत्त्वमित्युपक्रम्य^१ लिखितञ्च पत्नीभारश्च
 ओत्रियपर्यन्तस्यापुत्राद्वाङ्मणधने^२ राजपर्यन्तस्या^३पुत्राद्वाङ्मणधने-
 ऽधिकारित्वम् ।

एतद्दर्शनाच्च शङ्खलिखितवचनेऽपि व्यवहित^४कल्पना कार्य्येति
 देवलवचने अलम्बकमे याज्ञवल्क्यविष्णूक्तः क्रमोऽन्वेतौति देवलवचन-
 लिखनानन्तरं याज्ञवल्क्यविष्णुवचने लिखितवतः कल्पतरुकार-
 स्याभिप्रेतम् ।

वस्तुतस्तु पैठौनसिवाक्ये^५ अपुत्रस्य प्रमौतस्य भ्रातृगामि द्रव्य-
 मिति पितृपितामहाद्यजितधनेतरधने, तदभावे मातापितरावित्यपि ।
 अन्यत्र खण्डे क्रमादर्शनमेवेति न विरोधः ।

1678.

याज्ञवल्क्यः ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
 तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः ॥
 एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
 स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

एषां पत्नीदुहितजननौजनकभ्रातृतत्सुतगोत्रजबन्धुशिष्यसब्रह्म-
 चारिणां पूर्वस्य पूर्वस्य अभावे धनभागुत्तरोत्तरो भवतीत्यर्थः ।
 पत्नी चात्रोत्तमगुणा विवक्षिता । अपुत्रत्वमत्र पौत्रप्रणभृष्टन्यत्वमपि
 विवक्षितमिति प्रकाशकारेण शीतितम् । युक्तञ्चैतद्भवहारिकत्वात् ।

१ शास्त्रमित्युपक्रम्येति पाठान्तरम् ।

२ पर्याप्तमपुत्राद्वाङ्मणधने इति पाठान्तरम् ।

३ कुल्या इति पाठान्तरम् ।

४ व्यवस्थितेति पाठान्तरम् ।

५ वचने इति पाठान्तरम् ।

यद्यपि पितराविति समुच्चितनिर्द्देशेन समुच्चिताधिकार आपा-
ततो भाति^१ । तथापि

भार्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य च । माता अक्षयहरौ
ज्ञेयेति पितृनैरपेक्ष्येणैव भार्यासुताभावे मातुरधिकारबोधनाद्भात्र-
भावे पितृधिकारबोधनमनेनेति ।

1679.

विष्णुः ।

अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृ-
गामि, तदभावे मातृगामि, तदभावे पितृगामि,
तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे
वन्धुगामि, तदभावे सकुल्यगामि, तदभावे सहा-
ध्यायिगामि, तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ।

वन्धुरत्र सपिण्डः, सकुल्यः, सगोत्र इति मिश्राः ।

1680.

दृष्टिदौहित्रानन्तरं बहस्यतिः ।

तदभावे भ्रातरस्तु भ्रातृपुत्राः सनाभयः ।

सकुल्या बान्धवाः शिष्याः श्रोत्रियाश्च धनार्हकाः ॥

मृतोऽनपत्यभार्यश्चेद्भ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे^२ सपिण्डास्तद्वायं विभजेरन् यथांशतः ॥

समुत्पन्नाद्वनादङ्घ्रं तदङ्घ्रं स्थापयेत्पृथक् ।

मास-षाण्मासिके आङ्घ्रे वार्षिके वा प्रयत्नतः ॥

बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यो ह्यासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥

१ भवतीति पाठान्तरम् ।

२ समा इति पाठान्तरम् ।

मासषाण्मासिके इत्यादौ निमित्तसप्तमौ ।

1681.

अनपत्यमुद्दिप्रयापस्तम्भः ।

पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्य-
स्तदभावे अन्तेवासौ, कृत्वा तदर्थं चोपयोजयेत्त-
दुद्दिता वा ।

1682.

बौधायनः ।

प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या आतरः
सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्र एतानविभक्तदायादान्^१
सपिण्डानाचक्षते विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते ।
असत्स्वङ्गजेपु^२ तन्नामौ ह्यर्थो भवति^३ सपिण्डाभावे
सकुल्यस्तदभावेऽप्याचार्योऽन्तेवासौ, ऋत्विग्वा हरेत्,
तदभावे राजा ।

इयञ्च परिभाषा दायविषया नलशौचादिविषया^४ तत्र समान-
पिण्डाः सपिण्डाः, तेन विभक्तदायादा अपि सपिण्डाः, ते च
विभक्तदायादा अत्रासपिण्डाः । अङ्गजेष्वौरसादिषु, तन्नामौ
सपिण्डादिगामौ ।

1683.

शारदः ।

अभावे तु दुहितृणां सकुल्या बान्धवास्तथा ।
ततः सजात्याः^५ सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥

१ तानविभक्तदायादानिति पाठान्तरम् ।

२ सन्माङ्गजेष्विति पाठान्तरम् ।

३ भवतीतीति पाठान्तरम् ।

४ नलशौचादिविषयेति पाठान्तरम् ।

५ तन्माजात्याचेति पाठान्तरम् । सजान्तिरिति पाठान्तरम् ।

अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु^१ राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥

सकुल्याः पितृव्यपुत्रादयः, सजात्या एकजातीयाः, किन्तु
तदित्यादि निर्द्धनब्राह्मणस्त्रीविषयम् ।

1684.

मनुः ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः ।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥
अहार्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥
सर्वत्रादायकं राजा हरेद् ब्रह्मस्ववर्जितम् ।
अदायकञ्च ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥
अदायकं दायादशून्यम् ।

1685.

बौधायनः ।

ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं हन्यादेकाकिनं विषम् ।
तस्माद्राजा ब्राह्मणस्वं नाददीत कथञ्चन ॥
परमं ह्येतद्विषं यद्राह्मणस्वमिति ।

1686.

बृहस्पतिः ।

येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः ।
तेषां धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

1687.

शङ्खलिखितौ ।

परिपत्न्यामि वा श्रोत्रियद्रव्यं न राजगामि, न हार्यं
राज्ञा देवब्राह्मणसंस्थितम्^१ । सनिश्चेपोपनिधिक्रमा-
गतं न बालस्त्रीधनानि । एवं ह्याह—

न हार्यं स्त्रीधनं राज्ञा तथा बालधनानि च ।

नार्याः षडागमं वित्तं बालानां पैतृकं^२ धनम् ॥

परिषद्ब्राह्मणाः । उपनिधिर्निषेपविशेषः । पारिजाते क्रमागतं
पितृपरम्परया आगतम् । षडागममध्यग्यादिषडागमलब्धम् ।

1688.

मनुः ।

बालदायागतं रिक्त्यं तावद्राजाऽनुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ॥

बालदायागतं बालस्वामिकमनुपालयेद्वायादेभ्यो रचयेत्^३ ।

1689.

विष्णुः ।

बालानाथस्त्रीधनानि राजा परिपालयेत् ।

1690.

शङ्खलिखितौ ।

रक्षेद्राजा बालानां धनान्यप्राप्तव्यवहाराणां
श्रोत्रियवौरपत्नीनां प्रह्वीणस्वामिकानि राजगामौनि
भवन्ति ।

श्रोत्रियवौरपत्नीनां श्रोत्रिये वीरे प्रोषितेऽपगते वा तत्पत्नीनाम् ।

१ संश्रितमिति पाठान्तरम् ।

२ पितृकमिति पाठान्तरम् ।

३ रक्षेदिति पाठान्तरम् ।

1691.

पुत्राधिकारे बौधायनः ।

तेषामप्राप्तव्यवहाराणां सोपचयानंशान् सुगुप्तान्^१
निदध्यादाव्यवहारप्रापणात् ।

सोपचयान् सट्टद्विकान् सुगुप्तान्^२ सुरक्षितान् । श्राद्धं अभि-
विधौ, तेन सप्तदशवर्षात्प्राक् ।

1692.

कात्यायनः ।

प्रोषितस्य तु यो भागो रक्षेयुः सर्व्व एव तम् ।
बालपुत्रे मृते ऋक्यं रक्ष्यं तत्तन्तु बन्धुभिः^३ ॥
पोगण्डाः^४ परतस्तन्तु विभजेरन् यथांशतः ।

बालपुत्रे बालः पुत्रो यस्त्व तस्मिन्, पोगण्डोऽतिबालो व्यवहारा-
नभिन्नः ।

1693.

विष्णुः ।

यश्चांशहरः स पिण्डदायौ ।

1694.

स्मृतिः ।

यो धनमाददौत, स तस्मै श्राद्धं कुर्यात्, पिण्डञ्च
त्रिपुरुषं दद्यात्^५ ।

अत्र श्राद्धशब्देन प्रोषितकोद्दिष्टान्बन्धुच्यन्ते इति प्रकाशकारः ।

१ अग्निगुप्तानिति पाठान्तरम् ।

२ अग्निगुप्तानिति पाठान्तरम् ।

३ रक्षितवन्तु बन्धुभिरिति पाठान्तरम् ।

४ पौगण्डा इति पाठान्तरम् ।

५ सपिण्डस्त्रिपुरुषं कुर्यादिति, पिण्डत्रिपुरुषं कुर्यादिति च पाठान्तरम् ।

1695.

वृहस्पतिः ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।
सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

1696.

वशिष्ठः ।

पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात् ।

1697.

अथ विष्णुः ।

वानप्रस्थधनमाचार्या गृह्णीयाच्छिष्यो वा ।

1698.

याज्ञवल्क्यः ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः ।
क्रमेणाचार्यमच्छिष्यधर्मभात्रेकतौर्थिनः ॥

क्रमेण प्रतिलोमक्रमेण, तेन ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्य धनमाचार्यो गृह्णीयात्, यतेर्धनं सच्छिष्योऽध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठान-
दक्षः । वानप्रस्थधनं धर्मभात्रेकतौर्थी गृह्णाति, धर्मभाता भ्रातृत्वेन
प्रतिपन्नः, एकतौर्थी एकाग्रमी । यद्यप्येवं नाश्रमानन्तर^१ इति
वशिष्ठवचनेन विरोधः, तथापि यथाकथञ्चिद्गुणवत्त्वमादाय समाधेय-
मिदम् ।

इति विवादरत्नाकरे अपुत्रधनविभागतत्त्वः ।

१ सोऽथाश्रमानन्तर इति पाठान्तरम् । आश्रमानन्तरतस्तस्य वानप्रस्थादेर्धनवत्त्वं
नस्तीति भावः ।

अथ संसृष्टिविभागो नाम पञ्चा- शीतितमस्तरङ्गः ।

1699.

तत्र मनुः ।

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेयुः पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठं तत्र न विद्यते ॥

सहजीवन्तः संसृष्टा^१ जीवन्तः, समस्तत्र विभागो ज्येष्ठोद्वारा-
दिकं न स्यादित्यर्थः ।

1700.

तथा ।

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा ह्यीयेतांशप्रदानतः ।
स्रियेताऽन्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

संसृष्टानां भ्रातॄणां मध्ये यदि कश्चित्प्रव्रज्यादिना ह्यीयेत स्रियेत
वा, तदा तस्य भागो न लुप्यते ।

1701.

कस्तुर्हि तं गृह्णीयादित्यत आह ।

सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥

सोदर्यां भ्रातर इत्यन्वयः^२ । तेन भ्रातॄणामेव मध्ये संसृष्टाः
सोदरत्वसंसृष्टत्वरूपोभयप्रयोजकविशेषणवन्तस्तमंगं गृह्णीयुरित्यर्थः ।
भगिन्यश्च सनाभयः, सनाभयः सोदराः ताद्याप्रदत्ताः । प्रदत्ताः पुनः
पतिगोत्रमासादयन्तीति प्रकाशः ।

१ संसृष्ट इति पाठान्तरम् ।

२ ज्येष्ठोद्वारादिकमिति ज्येष्ठोद्वारादिकमिति च पाठान्तरम् ।

३ इत्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

1702.

दृहस्पतिः ।

संस्तृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या तौ परस्परभागिनौ ।

1703.

तथा ।

विभक्ता भ्रातरो ये तु सम्प्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।
 पुनर्विभागकरणे ज्यैष्ठं तेषां^१ न विद्यते ॥
 कदाचिद्वा प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन ।
 न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥
 या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।
 अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥
 संस्तृष्टानान्तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम् ।
 धनं प्राप्नोति तत्रास्य द्वांशः श्रेष्ठाः समांशिनः ॥
 विद्याशौर्यादिना असाधारणप्रयोजकरूपवदन्तेन ।

1704.

नारदः ।

संस्तृष्टानान्तु यो भागस्तेषामेव स इध्यते ।
 अतोऽन्यथांशभाजस्तु^२ निर्वोजेष्वितरानियात् ॥

अतोऽन्यथा संस्तृष्टिनामभावे, निर्वोजेषु सन्तानरहितेषु, इतरा-
 ननंशभाजोऽसंस्तृष्टिनो भाग इत्याद्गच्छेत् । प्रकाशकारस्तु अतोऽन्यथा
 पुत्रवत्त्वेऽपि त एवांशभाजः । निर्वोजेषु सन्तानरहितेषु भ्रातृन्
 भाग इत्याद्गच्छेदित्याह । पारिजाते तु अतोऽन्यथा अनंशभाज
 इति पठितं, तत्तु वज्रयन्त्रविसंवादान्यक्तम् ।

१ तचेति पाठान्तरम् ।

२ अंशभाजः पुत्रादौमित्यर्थः ।

1705.

शब्दः ।

भ्रातृणामग्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रश्नियेत^१ वा ।
 विभजेरन्धनं^२ तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
 भरणश्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्^३ ।
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्दुरितरामु तत्^४ ॥
 या तस्य दुहिता तस्याः पित्रंशो भरणे मतः ।
 आसंस्कारं भजेरंस्तां परतो विभ्रयात्पतिः ॥

स्त्रियोऽत्र वैधव्यव्रतादिरहिताव्यभिचारिण्यः । अभार्यांपितृ-
 कस्य चेत्यत्र भार्याशब्दो वैधव्यव्रतादिसहिताव्यभिचारिणौपरः ।
 पारिजाते तु स्त्रियोऽत्र सवर्णा इत्युक्तम् । तेन तन्मते भार्याशब्दः
 पूर्वसवर्णभार्यापर इति लक्ष्यते । इतरामु शय्यामरचनौषु ।
 आसंस्काराद्विवाहमभिव्याप्य तावन्तं भागं हरेद्यावता विवाहस्य
 निष्पत्तिरिति कल्पतरुः ।

1706.

याज्ञवल्क्यः ।

संसृष्टिनस्तु संसृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः ।
 दद्यादपहरेद्भागं^१ जातस्य च मृतस्य च ॥

संसृष्टिनो मृतस्य तु धनं संसृष्टौ हरेत्^२ नत्वंग्रहरः सोदरस्य तु
 सोदरः । सोदरासोदरसंसर्गं सोदर एव मृच्छीयादित्यर्थः ।

- १ प्रश्नयेति पाठान्तरम् ।
- २ भूमिमिति पाठान्तरम् ।
- ३ स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति पाठान्तरम् ।
- ४ चेति पाठान्तरम् ।
- ५ दद्यादपहरेद्भागमिति पाठान्तरम् ।
- ६ अंगहरो भवेदिति पाठान्तरम् ।

इदानीं सोदरस्यासंसृष्टस्य वैमात्रेयस्य संसृष्टस्य सद्भावे संसृष्टिनि
सृते यद्भवति तदाह ।

1707.

याज्ञवल्क्यः ।

अन्योदर्यस्तु संसृष्टौ नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥

नान्योदर्यो धनं हरेदसंसृष्टौति^१ श्लोकच्छेदः । अनेनान्वय-
व्यतिरेकतोऽन्योदर्यसंसृष्टित्वं^२ धनहरणकारणमित्युक्तं^३ न तु संसृष्टौति
परेणापि सम्बध्यते तेन संसृष्ट्यपि धनमाददौत, कोऽसावित्या-
काङ्क्षायामुक्तं, संसृष्टः एकशुक्रगोणितसम्भवः सोदर इति यावत्,
अनेन चासंसृष्टस्यापि धनग्रहणे सोदरत्वमपि हेतुरुक्तः । तेनो-
भयोरैव धनग्रहणहेतुमत्त्वादुभयोरपि धनग्रहकत्वमुक्तम् ।

यस्तु कल्पतरौ नान्योदर्यधनं हरेदिति पाठस्तथापि स एवार्थः^४ ।
अन्योदर्यस्य धनं अन्योदर्यधनं तेन अन्योदर्यस्य संसृष्टिनो धन-
मन्योदर्यः संसृष्टौ^५ न हरेदित्यर्थः । अन्ये तु अन्योदर्यस्तु संसृष्टौ
नान्योदर्यधनं हरेदिति ऋजुमेवार्थमनुमन्यन्ते ।

१ नान्योदर्यधनमिति पाठान्तरम् ।

२ नान्योदर्यधनमिति पाठान्तरम् ।

३ हरेत्संसृष्टौति पाठान्तरम् ।

४ अन्योदर्यस्यासंसृष्टिमिति पाठान्तरम् ।

५ नाशकारणमित्युक्तमिति पाठान्तरम् ।

६ पाठो दृश्यते स सुसुभृतयाज्ञवल्क्यमिताशरापरिज्जातप्रकाशबलायुधेभू नान्यो-
दर्यो धनं हरेदिति पाठदर्शनात्तदनुसारिवाप्यादशनाश लिपिप्रभाद इति निर्वाचितः ।
वस्तुतस्तु अन्योदर्यधनं हरेदिति पाठोऽपि स एवार्थ इति पाठान्तरम् ।

७ असंसृष्टौति पाठान्तरम् ।

८ नान्योदर्यस्य धनमिति पाठान्तरम् ।

९ वाक्यमेवानुमन्यन्ते इति पाठान्तरम् ।

1708.

कात्यायनः ।

संस्कृष्टानान्तु संस्कृष्टाः पृथक्स्थानां पृथक्स्थिताः ।
अभावेऽंशहरा ज्ञेया निर्वीजाऽन्योन्यभागिनः ॥

संस्कृष्टानां मृतानां संस्कृष्टा अंशहराः, पृथक्स्थानां मृतानां
पृथक्स्थिता अंशहरा ज्ञेयाः, अभावे भाव्याद्यभावे । निर्वीजा-
न्योन्यभागिन इति द्वन्द्वसमासः ।

1709.

बृहस्पतिः ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र' संस्थितः ।
पितृव्येनाथवा प्रौत्या स तु संस्कृष्ट उच्यते ॥

अनास्थायां वाकारः, तेन पितृव्यजेनार्थगिना हतविभागः—
एकत्रस्थितः संस्कृष्टः सर्व्वलोके परिगृह्यौतो लभ्यते । प्रकाशे तु
वचनबलेन नियम एवाचेत्युक्तम् ।

इति विवादरत्नाकरे संस्कृष्टिविभागतत्त्वः ।

अथ विभागनिर्णयो नाम षडशीति- तमस्तरङ्गः ।

1710.

तत्र नारदः ।

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।
 ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥
 भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽयं^१ भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥
 दानग्रहणपञ्चन्नगृहज्ञेवपरिग्रहाः ।
 विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमक्रियाः^२ ॥
 साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव वा ।
 विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
 येषामेताः^३ क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वऋकथतः^४ ।
 विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

विभागरूपो धर्मोः विभागधर्मः, तस्य संशये जातो न वेत्याकारे
 दायादानां ज्ञातिभिः निर्णयः कर्त्तव्यः । भागलेख्यं विभागज्ञापकं
 लेख्यं, पृथक्कार्यप्रवर्तनात् पृथगायव्ययादिकार्यप्रवृत्तिदर्शनात् ।
 धर्मो वैश्वदेवादिक्रियाकलापः । आगमोऽर्थप्राप्तिः, व्ययस्यागः,
 अन्यथासिद्धौ^५ तात्पर्यम् ।

१ धर्मोऽयं इति पाठान्तरम् ।

२ पाकधर्मानुसन्धया इति पाठान्तरम् ।

३ येषामेता इति पाठान्तरम् ।

४ प्रवर्तमानैः अस्मिन्नास्ति इति पाठान्तरम् ।

५ अन्यथा अस्मिन्नाविति पाठान्तरम् ।

1711.

याज्ञवल्क्यः ।

विभागनिह्वये ज्ञातिवन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः^१ ॥

यौतकैः पृथुस्मृतैः यु मिश्रण इति धात्वनुसारात् ।

1712.

तथा ।

आतृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु^२ स्मृतम् ॥

परस्परमिति शेषः । यद्यपि जायापत्यो^३र्विभागो न विद्यते इत्याफसम्भः, तथापि “ यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समा-
शिका ” इति वचनाद्याज्ञवल्क्येन पत्न्या अपि^४ स्वामिना सह कापि
विभागो बोधित इति, तदभिप्रायेण दम्पत्योरिति याज्ञवल्क्यवचनं
नेतव्यमित्यविरोधः ।

1713.

दृष्टस्पतिः ।

पृथगायव्ययधनाः कुसौदञ्च परस्परम् ।

वणिकप्रयञ्च ये कुर्युस्ते विभक्ताः परस्परम् ॥

परस्परं साहित्यं विना अन्योन्यनैरपेक्ष्येणेति यावत् । पृथगाय-
व्ययधना इति पृथक्पदमुत्तरवापि सम्बध्यते ।

इति विवादरत्नाकरे विभागनिर्णयतरङ्गः ।

१ गृहक्षेत्रयौतकैरिति पाठे अयौतकैः पृथुस्मृतैरित्यर्थो युज्यते, यौतकैः पृथ-
धुस्मृतैरिति प्रमादकृतोऽर्थ इति प्रतिभाति युधातोर्मिन्वार्थनादिति शुभीभिर्भाष्यम् ।

२ अपिभक्तैर्मन्त्रिति पाठान्तरम् ।

३ भार्यापत्योरिति पाठान्तरम् ।

४ जायाया अपीति तस्या अपीति च पाठान्तरम् ।

अथ विभक्तकृत्यं नाम सप्तशैति- तमस्तरङ्गः ।

1714.

तत्र नारदः ।

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक् कर्मगुणोपेता न चेत्कृत्येषु सङ्गताः ॥

एकजातत्वं बहुलञ्चाविवक्षितम्^१ । पृथग्धर्माः भिन्नभिन्ना महा-
यज्ञादियुक्ताः । पृथक्क्रियाः पृथक्सौदादिवृत्तिमन्तः । पृथक्कर्मगुणो-
पेताः पृथक्प्रजारक्षणकृषिशूषादियुक्ताः । न चेत्कृत्येषु सङ्गताः न
चेत्सम्भूयकारिण इत्यर्थः ।

1715.

अस्योक्तस्य फलमाह ।

स्वभागान्यदि ते दद्युर्विक्रौणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमौशास्ते स्वधनस्य वै ॥

अत्र वाक्यान्तरपरामर्शात्सर्वपदं सङ्कोचम् । सङ्कोचकानि च
दत्ताप्रदानिकप्रकरणस्यदृष्टस्यत्यादिवद्वाक्यानि^२ विभक्ता अविभक्ता
वेत्यादीनि तत्रैवानुसन्धेयानि ।

१ सम्यग्भिति पाठान्तरम् ।

२ कार्यभिति पाठान्तरम् ।

३ एकवच्यजातत्वं विवक्षितमिति पाठान्तरम् ।

४ अथिवाक्यानीति पाठान्तरम् ।

1716.

दृष्टस्यतिः ।

येनांशो यादृशो भुक्तस्तस्य तन्न विचान्बयेत् ।

स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञांऽशे स्वके स्थाप्यः शासनौयोऽनुबन्धकत् ॥

स्वेच्छाकृतविभागेन येनांशो यादृशो भुक्तस्तस्य स एव भागः,
न तु विचान्बयेदिति स्वर्यार्थमुक्तं स्वेच्छाकृतविभाग इत्यादिनानु-
बन्धकदित्यन्तेन ।

इति विवादरत्नाकरे विभक्तकृततरङ्गः ।

अथ द्यूतसमाह्वयो नामाष्टाशीति- तमस्तरङ्गः ।

1717.

तत्र नारदः ।

अक्षवन्धशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् ।

पणकौड़ा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयः^१ ॥

अलाः^१ पाशकाः, बन्धाद्यर्भपट्टिकाः, शलाका^२ दन्तादिघटिता-
चतुरसा देवनविशेषात्मिकाः । आद्यशब्देन चतुरङ्गादिसाधनानां
करितुरगादीनां ग्रहणम् । अक्षवन्धशलाकाद्यैर्देवनं द्यूतं वयोभिश्च
पणकौड़ा समाह्वयः । वयःशब्दः पञ्चिवाचौ प्राण्यन्तर-
मप्युपलक्ष्यति ।

1718.

अथैव मनुः ।

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

1719.

बृहस्पतिः ।

अन्योन्यं परिगृहीताः पश्चिमेयमृगादयः ।

प्रहरन्ते हतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम् ॥

१ अक्षवन्धि शलाकादीरिति अक्षत्रशलाकादीरिति च पाठान्तरम् ।

२ समाह्वयमिति पाठान्तरम् ।

३ अक्षः पाशकः, बन्धाद्यर्भपट्टिका, शलाका दन्तादिघटिता चतुरसा देवन-
विशेषात्मिकेति पाठान्तरम् ।

४ अक्षवन्धशलाका इति पाठान्तरम् ।

५ अक्षवन्धि शलाकादीरिति पाठान्तरम् ।

1720.

मनुः ।

द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
 राष्ट्रान्तकरणावेतौ द्वौ द्वेष्यौ^१ पृथिवीभृताम् ॥
 प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
 तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥
 द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्याद्यश्च कारयेत् ।
 तान्तर्व्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
 द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वै विकृतं महत् ।
 तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥
 प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
 तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥
 दण्डविकल्पो दण्डप्रकारः । यथेष्टं नृपतेर्नृपतेरिच्छानुसारेण ।

1721.

कात्यायनः ।

द्यूतं नैव तु सेवेत क्रोधलोभविवर्द्धनम् ।
 असाधुजननं क्रूरं नराणां द्रव्यनाशनम् ॥
 ध्रुवं द्यूतात्कलिर्यस्माद्विषं सर्पमुखादिव ।
 तस्माद्राजा निवर्त्तेत विषये व्यसनं हि तत् ॥
 वर्त्तेत चेत्प्रकाशन्तु द्वारावस्थिततोरणम् ।
 असम्मोहार्थमार्याणां कारयेत्तत्करप्रदम् ॥

१ दोषो भाविति पाठान्तरम् ।

२ वैरकरमिति पाठान्तरम् ।

1722.

दृहस्पतिः ।

द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् ।
 तत्प्रवर्तितमन्यैश्च राजभागसमन्वितम् ॥
 सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञापकं हि तत् ॥

अध्यायमर्थः—द्यूतं तावद्राज्ञा सर्वथा निवर्त्तनीयम् । यदि
 तु तस्करज्ञापनाय क्रियते तदा उक्तक्रमेणेति ।

1723.

याज्ञवल्क्यः ।

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।
 एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूतसमाह्वये ॥

एकमुखमेकराजाध्यक्षप्रधानपुरुषरूपसभिकाधिष्ठितं कार्यमि-
 त्यर्थः । अस्मैव प्राणिद्यूतसमाह्वये एष एवेत्यनेनातिदेशः ।

1724.

दृहस्पतिः ।

सभिको ग्राहकस्तस्य दद्याज्जेचे^१ नृपाय च ।

1725.

कात्यायनः ।

सभिकः कारयेद्यूतं देयं दद्यात्^२ स्वयं नृपे ।
 दशकन्तु शतं वृद्धिं गृह्णीयाच्च पराजये ॥
 जेतुर्दद्यात्स्वयं द्रव्यं जितं ग्राह्यं विपक्षकम्^३ ।
 सद्यो वा सभिकेनैव कितवात्तु न संशयः^४ ॥

१ दद्याज्जेचे इति पाठान्तरम् ।

२ यदादिति पाठान्तरम् ।

३ विपक्षिकमिति विपक्षिकमिति च पाठान्तरम् ।

४ कितवात्तु न संशय इति, कितवादि न संशय इति च पाठान्तरम् ।

1726.

नारदः ।

सभिकः कारयेद्द्यूतं देयं दद्याच्च तत्त्वतः ।
 दशकन्तु शतं वृद्धिस्तस्य स्याद्द्यूतकारिता (खः) ॥
 अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।
 प्रकाशदेवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ॥

1727.

याज्ञवल्काः ।

ग्लहे' शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
 गृह्णीयाद्भूर्त्कितवादितराद्दशकं शतम् ॥

पञ्च पणा अधिका यस्मिन् शते^१ तत्पञ्चकं शतम्, इतरादपरि-
 पूर्णशतवृद्धेर्दशकं शतं गृह्णीयादिति मिताक्षरा । इलायुधस्तु
 शतिका शतपरिमाणा यस्^२ वृद्धिः स^३ शतिकवृद्धिः येन शतमेकं
 जितमिति यावत्, तस्मात्पञ्चकं शतं सभिको गृह्णीयादितराद्दशकं
 शतं येन शतमेकं पराजितं तस्माद्दशकं शतं गृह्णीयादित्यर्थं
 इत्याह ।

1728.

तथा ।

स सम्यक् पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।
 जितमुद्गाहयेज्जेने दद्यात्सत्यवचाः क्षमौ ॥

सभिको धूर्त्कितवो राज्ञा रक्षितो राज्ञे यथाकृतं भागं
 दद्यात् जितञ्चोद्गाहयेज्जेने, सत्यवाक् क्षमौ सन् दद्यात्सत्यवचा^४ इति

१ यष्टे इति, गृहे इति च पाठान्तरम् ।

२ आचो यस्मिन् पञ्चशते इति पाठान्तरम् ।

३ या चेति पाठान्तरम् ।

४ सेति पाठान्तरम् ।

५ सत्यवच इति पाठान्तरम् ।

दृष्टमूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरयोर्दृष्टं, तत्र जितं सत्यवचाश्च जेजे
दद्यादित्यर्थः । इति फलतो न विरोधः^१ ।

1729.

नारदः ।

द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा म्लहे^२ यस्याक्षदेविनः ।
जयन्तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥

1730.

कात्यायनः ।

एकरूपा द्विरूपा वा द्यूते यस्याक्षदेविनः ।
दृश्यते^३ च जयस्तस्य यस्मिन्वक्षा व्यवस्थिता ॥

1731.

बृहस्पतिः ।

द्वन्द्वयुद्धे तु यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।
तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ॥
द्वन्द्वयुद्धे मलमेघादिद्वन्द्वयुद्धे, अवसादं पराजयम् ।

1732.

नारदः ।

अशुद्धः कितवो नान्यदाश्रयेद्द्यूतमण्डलम् ।
प्रतिहन्यान्न कितवं दापयन्तं स्वमिच्छतः^४ ॥
अशुद्धोऽशोधितचारितधनः^५ स्वं स्वलभ्यमर्थमित्यर्थः ।

१ विरोध इति पाठान्तरम् ।

२ म्लहे इति म्लहे इति च पाठान्तरम् ।

३ दृश्यते इति पाठान्तरम् ।

४ समिद्धत इति पाठान्तरम् ।

५ अशोधितोऽशारितधन इति पाठान्तरम् ।

1733.

याज्ञवल्काः ।

प्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे द्यूतमण्डले^१ ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

1734.

नारदः ।

अनिर्दिष्टन्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।
परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ॥
न स तं प्राप्नुयात्काममथवा नाशमाप्तयोः ।
न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयञ्चैव सोऽर्हति ॥

अथवेति समुच्चये । तेन परिहासकृते अविदितकृते च
सभिकोऽपि तं कामं तयोः पार्श्वं नाप्नुयात्, तत्तयोरिति पाठे तु
तत्स्वल्पभ्यमित्यर्थः^२ ।

1735.

तथा ।

भक्ष्यभोज्यान्नपानानि स्वल्पान्यन्यानि कानिचित् ।
प्रौत्या तु सकृदाजीवेत्प्रसङ्गन्तु विवर्जयेत् ॥

आजीवेदुपजीवेत् । तेन सभिको भक्ष्यभोज्यादीनि स्वल्पानि
कितवपार्श्वं गृह्णीयात् न तु बहूनि प्रौत्याऽपौत्यर्थः ।

1736.

कात्यायनः ।

प्रसङ्ग दापयेद्द्रव्यं तस्मिन्स्थाने न चान्यथा ।
जितं वै सभिकस्तत्र सभिकप्रत्ययात्क्रिया ॥

१ अत्रसिद्धे धूर्तमण्डले इति पाठान्तरम् ।

२ सुखभ्यमित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

तत्र स्थाने च्छथन्नरोक्त^१ धूर्त्तमण्डले तेन तस्मिन्स्थाने जितं
यदि, तदा सभिको दापयेत् । यतस्तत्र स्थाने सभिकप्रत्ययो
देवनक्रियाविश्वासहेतुः ।

1737.

तथा ।

अनभिज्ञो जितो मौच्योऽभिज्ञो वापि जितो रहः ।
सर्व्वस्वेऽपि जितेऽभिज्ञं न सर्व्वस्वं प्रदापयेत् ॥

1738.

दृष्टस्यतिः ।

रहो जितोऽनभिज्ञश्च कूटाक्षैः कपटेन वा ।
मौच्योऽभिज्ञोऽपि सर्व्वस्वं जितं सर्व्वं न दापयेत् ॥

1739.

नारदः ।

कूटाक्षदेविनः पापान्निर्हरेद्द्यूतमण्डलात् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥

1740.

दृष्टस्यतिः ।

कूटाक्षदेविनः पापा राजभागहराश्च ये ।
गणनावच्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥
गणनावच्चकाः गणनायां वच्चकाः असम्बन्धगणनाकारिणः इत्यर्थः ।

1741.

तथा ।

ग्लहः^२ प्रकाशः कर्त्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ।

१ सुन्यन्नरोक्तेति पाठान्तरम् ।

२ अशास्त्रशासनकारिण इति पाठान्तरम् ।

३ ग्लह इति पाठान्तरम् ।

1742.

याज्ञवल्क्यः ।

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः क्लृटाक्षोपधिदेविनः^१ ।

क्लृटाच्चा अत्राभासाः, उपधिर्वञ्जनहेतुर्मणिमन्त्रादिचिह्नं नार-
दोक्तमेव ज्ञेयम् ।

1743.

विष्णुः ।

द्यूते क्लृटाक्षदेविनां^२ करच्छेद उपधिदेविनां
सन्दंशच्छेदः ।

सन्दंशोऽङ्गुष्ठतर्जन्यौ ।

1744.

भारदः ।

कितवेधवतिष्ठेरन्^३ कितवाः संशयं प्रति ।
त एव तत्र द्रष्टारस्तत्र चैते तु साक्षिणः ॥

1745.

बृहस्पतिः ।

स एव साक्षी सन्दिग्धौ सभ्यैश्चान्यैस्त्रिभिर्वृतः ।

1746.

कात्यायनः ।

विग्रहे च जये लाभे करणे क्लृटदेविनाम् ।
प्रमाणं सभिकस्तत्र शुचिः स्यात्^४ सभिको यदि ॥
स्वेच्छश्चपाकधूर्तानां कितवानां तपस्विनाम् ।
तत्कृताचारभेत्तृणां निश्चये न तु राजनि^५ ॥

१ जीविन इति पाठान्तरम् ।

२ जीविनामिति पाठान्तरम् ।

३ कितवा व्यवतिष्ठेरन्निति पाठान्तरम् ।

४ शचिश्चेति पाठान्तरम् ।

५ विद्यमाने इति शेषः ।

1747.

दृष्टस्यतिः ।

उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवास्तु परीक्षकाः ।
 यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ॥
 एवं वादिकृतान्वादान् प्रपश्येत्प्रत्यहं नृपः ।
 नृपाश्रयास्तथा चान्ये विद्वद्भिर्वाङ्मणैः सह ॥

1748.

मनुः ।

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् ।
 साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि शमतां नयेत् ॥
 उदितो विस्तरेणायं मिथो विवदमानयोः ।
 अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारविनिर्णयः ॥
 एवं कार्याणि सर्वाणि कुर्वन् सम्यङ्ग्रहौपतिः ।
 देशानलब्धाँस्त्रिषेत् लब्धांश्च परिपालयेत् ॥

इति विवादरत्नाकरे द्यूतसमाह्वयतरङ्गः ।

अथ क्रियाभेदो नामोननवति- तमस्तरङ्गः ।

1749.

तत्र दृष्टस्यतिः ।

विवादोऽष्टादशोपेतः पूर्वोत्तरविशेषितः^१ ।
 व्याख्यातस्त्वधुना सम्यक्क्रियाभेदान्निबोधत ॥
 पूर्वं कृता क्रिया या तु पालनीया तथैव सा ।
 अन्यथा क्रियते यत्र क्रियाभेदस्तदा भवेत् ॥
 विहाय करणं पूर्वं धनिको वाऽधमर्णिकः ।
 कुर्यान्न्यूनाधिकं तुल्यं क्रियाभेदः स उच्यते ॥
 द्विकेनार्थं समादाय प्रपन्नः पञ्चकन्तु यः ।
 लाभन्तत्र प्रमाणं स्यात्पश्चिमं तद्विनिश्चितम् ॥

पञ्चकं लाभं प्रपन्न इति सम्बन्धः, प्रपन्नः स्वीकृतवान्, तेन यो
 द्विकगतलाभक्रमेण ऋणं गृह्णीत्वा कदाचित्कार्यतया तस्मिन्नेव धने
 पञ्चकगतक्रमेण लाभं दातुं प्रपन्नः, तस्य पश्चिममुत्तरस्यैव क्रिया
 प्रमाणमित्यर्थः ।

1750.

याश्चवक्त्राः ।

सर्वेष्वेव विवादिषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
 आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वे^२ बलवत्तरा ॥

१ विशेषत इति पाठान्तरम् ।

२ पूर्व्वं इति पाठान्तरम् ।

आधौ प्रतिपद्ये इति, अत्र क्रिययोर्विरोधे एकस्य द्रव्यस्याधान-
क्रियायामेकत्र कृतायामन्यत्र तत्तुल्या क्रिया भवति यदा, तदा
पूर्वाधिक्रिया बलवती उत्तरा श्वला । यदा त्वेकत्र तदाधौकृत्य
अन्यत्र विक्रयदानात्यन्तपरिवर्त्ताः क्रियन्ते, तदान्यत्राधौकृतमपि
भोगोचितमपि दानादिनान्यस्य स्वं भवतीति स्वत्वफलानां तेषां
नाबलवत्त्वम् ।

दानादौ पूर्वस्मिन् सत्युत्तरं दानादिकमवलमुदौच्यासाधारण-
स्वत्वलक्षणफलस्य पूर्वजातासाधारणपरस्वत्वोपलक्षणफलेनोत्पत्तिप्रति-
बन्धात्^१ । व्यवहारोऽप्येवमेव ।

यत्र द्वत्तर आधिर्न्यासं दत्त्वा कृतो विक्रयो वा मुख्यं गृहीत्वा
कृतः, पूर्वौ तु न तथा, तत्रोत्तराधिविक्रयौ बलवन्नावित्याह^२ ।

1751.

गृह्यस्यतिः ।

उत्तरोत्तरबन्धेन प्राग्बन्धः^३ शिथिलो भवेत् ।

यः पश्चिमः क्रियाकारः स पूर्वाद्वलवत्तरः ॥

न्यासं कृत्वा ततश्चार्थं गृहीत्वाधिं करोति यः^४ ।

विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा ॥

उत्तरोत्तरबन्धेनेत्यत्र बन्धशब्दस्य कथेऽपि तात्पर्यमये तस्या-
प्युपसंहारात्तदेतत्सर्वं दिनव्यवधाने ।

१ स्वत्वोपलक्षणफलेनोत्पत्तिप्रतिबन्धादिति पाठान्तरम् ।

२ सिद्धाधिव्याजेति पाठान्तरम् ।

३ बन्धक इति बन्धम इति च पाठान्तरम् ।

४ न्यासं कृत्वा परचाधिं कृत्वा चाधिं करोति य इति पाठान्तरम् ।

यत्र त्वेकस्मिन्नेव दिवसे कदाचित्कार्यतया एकस्यैव वस्तुनः
कचिदाधिं कचिद्विक्रयं कचिद्दानं कुर्व्यात्तदा किं भवतीत्या-
काङ्क्षासुद्दिश्य निर्णयं कुरुते ।

1752.

बृहस्पतिरेव ।

कृतञ्चेदेकदिवसे विक्रयाधिप्रतिग्रहम् ।
त्रयाणामपि सन्देहे कथं तत्र विचारणा ॥
चौष्ट्येव हि प्रमाणानि विभजेरन्^१ यथांशतः ।
उभौ चार्थानुरूपेण त्रिभागेण प्रतिग्रहः ॥

चौष्ट्येव प्रमाणानीति, तत्तत्क्रियाकर्तारो यथासम्भवं तत्तद्वस्तु
विभजेरन् । तत्रापि विग्रहमाह उभौ चेत्यादिना, तेन तृतीयभागं
प्रतिग्रह्येता गृह्णीयात्, भागद्वयं च एकमाधाता एकं विक्रेता ।
इत्यायुधस्तु आधेरवलवत्वेनाधिग्रह्येतातुर्न्यूनं भागमाह^२ ।

इति विवादरत्नाकरे क्रियाभेदतरङ्गः ।

१ भजेरन् इति पाठान्तरम् ।

२ आधेरवलवत्वेनाधिग्रह्येतातुर्न्यूनं भागमित्याहेति पाठान्तरम् ।

अथ प्रकीर्णकं नाम नवति- तमस्तरङ्गः ।

1753.

तत्र नृहस्यतिः ।

एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समासतः ।
नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥

1754.

गारदः ।

प्रकीर्णकः पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः ।
राज्ञामाज्ञाप्रतिघातस्तत्कर्मकरणन्तथा ॥
पुरप्रधानसम्भेदः प्रकृतौनां तथैव च ।
पाषण्डिनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययः ॥
पितृपुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
प्रतिग्रहविलोपश्च लोप आश्रमिणामपि ॥
वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्व्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम्^१ ॥

पुरशब्दश्च^२ पुरवासिलोकपरः । नैगमा बणिजः, श्रेण्यः अन्य-
देशपण्योपजीविनो बणिजः, तद्वृत्तिनियमस्तोषां वर्णानां वृत्तिनियमः,^३
पूर्व्वेषु विवादपदेषु यत्किञ्चिद्विधेयं निषेध्यञ्च पूर्व्वं नोक्तं, तत्प्रति-
पादनाय प्रकीर्णकमारभ्यते ।

१ प्रकीर्णके इति पाठान्तरम् ।

२ पुरशब्द इति पाठान्तरम् ।

३ प्रवृत्तिनियम इति पाठान्तरम् ।

1755.

कात्यायनः ।

पूर्वोक्तादुक्तशेषं स्यादधिकारच्युतञ्च यत् ।
 आहृत्य परतन्त्रार्थनिवद्धमसमञ्जसम्^१ ॥
 दृष्टान्तत्वेन शास्त्रान्ते पुनरुक्तक्रियास्थितम्^२ ।
 अनेन विधिना यच्च वाक्यं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥
 राजधर्मान्स्वधर्मांश्च सन्दिग्धानाञ्च भाषणम् ।
 पूर्वोक्तादुक्तशेषञ्च सर्व्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥
 सद्भागकरशुल्कञ्च गर्त्तं देयं तथैव च^३ ।
 संग्रामचौरभेदश्च^४ परदाराभिर्मर्दनम्^५ ॥
 गोब्राह्मणजिघांसा च शस्यव्याघातकृतया ।
 एतान्दशापराधांस्तु नृपतिः स्वयमन्विषेत् ॥
 निष्कृतीनामकरणमाज्ञासेधव्यतिक्रमः ।
 वर्णाश्रमविलोपश्च वर्णसङ्करलोपनम् ॥
 निधिर्निष्फल^६ वित्तञ्च^७ दरिद्रस्य धनागमः ।
 एतांश्चारैः सुविदितान्स्वयं राजा निवारयेत् ॥
 अनाम्नातानि कार्याणि क्रियावादांश्च वादिनाम् ।
 प्रकृतीनां प्रकोपश्च सङ्केतश्च परस्परम् ॥

१ आहृत्य तन्मन्त्रान्त्रार्थनिवद्धमसमञ्जसमिति परतन्त्रार्थ निवद्धमसमञ्जस-
मिति च पाठान्तरम् ।

२ पुनरुक्तक्रियास्थितमिति पाठान्तरम् ।

३ पुत्रसद्भागशुल्कश्च पितृदेयं तथैव चेति पाठान्तरम् ।

४ संग्रामचौरभेदो च इति पाठान्तरम् ।

५ परदाराभिर्मर्दन इति पाठान्तरम् ।

६ निष्कृतेति पाठान्तरम् ।

७ निष्कृष्टव्ययश्चेति पाठान्तरम् ।

अशास्त्रविहितं यच्च प्रजायां सम्प्रवर्तते ।
उपायैः सामभेदाद्यैरेतानि शमयेन्नृपः ॥

1756.

याज्ञवल्क्यः ।

कुलानि जातौः श्रेणीश्च गणाञ्जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान्वाजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥

कुलानि ब्राह्मणादीनां, जातिर्मूर्द्धाभिषिक्ताद्या । गणास्ताम्बू-
लिकादीनां, जानपदाः कारकादयः^१ । विनीय यथाऽपराधं
दण्डयित्वा ।

1757.

भारदः ।

राजा त्वविहितः सर्वानाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतौस्तथा ॥
यो यो वर्णाऽवहीयेत^२ यश्चोद्रेकमनुव्रजेत् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥
पथि स्वमार्गं ।

1758.

तथा ।

वर्णाश्रमाणां संस्थानमानुपूर्व्यानुपूर्वशः ।
तेषां हेतुरवस्थाने राजा स्वप्रस्थितो^३ यदि ॥
राजमूलमिदं राष्ट्रं ब्रह्मक्षत्रपुरोगमम् ।
स्थिते राजनि तद्धर्मे दुराचारान्न कुर्वते^४ ॥

१ कारकादय इति पाठान्तरम् ।

२ विहीयेतेति पाठान्तरम् ।

३ सुप्रस्थित इति पाठान्तरम् ।

४ उपचारादिति पाठान्तरम् । कुर्वते इत्यादिम् ।

1759.

देवोपुराणे ।

वेश्यादिभवने यस्य राष्ट्रे भुञ्जीत संयमौ ।
 ब्रह्मचारौ व्रतौ यत्र वेश्यादिवृषलौकृतम् ॥
 अन्नं भुञ्जीत वै तत्र जायते लोकसंश्रयः ।
 मद्याद्यैर्गर्हितैर्यत्र सङ्करश्चैव योगिनाम्^१ ॥
 नृपराष्ट्रभयं तत्र कारणस्यान्यथागमः ।
 कापायवस्त्रभूयिष्ठो यतिवेशो यतिव्रतम् ।
 सङ्गं वेश्यादिभिः कुर्यात्तदा लोकभयं भवेत् ॥
 तस्माद्राजा समाचारं धर्माधर्मं व्यवस्थितः ।
 सिद्धान्तवेदशास्त्राणां पालनाय नियोजयेत् ॥

1760.

मनुः ।

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
 दण्डेनैव समाश्लोषेत्स्वकाङ्कर्माङ्घ्रि विच्युतम्^२ ॥
 बाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसौदं क्षपिमेव च ।
 पशूनां रक्षणञ्चैव शूद्रं दास्यं द्विजन्मनाम्^३ ॥
 वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
 तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः श्लोभयेतामिदं जगत् ॥

समयः शास्त्राणां मर्यादा^४ धर्मजीवनो ब्राह्मणादिः । आश्लो-
 षेद्देह्यौडवेदिति यावत् ।

१ सङ्करः शिवयोगिनामिति पाठान्तरम् ।

२ स्वकाङ्कर्माङ्घ्रिच्युतमिति पाठान्तरम् ।

३ पशूनां रक्षणं शूद्रं दास्यञ्चैव द्विजन्मनामिति पाठान्तरम् ।

४ शास्त्रमर्यादिति पाठान्तरम् ।

1761.

यमः ।

यत्किञ्चित्कुरुते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 मृत्यास्तदनुकुर्वन्ति नर्त्तक्यो नर्त्तनं यथा ॥
 तस्मात्पौराणिकान्धर्मान्निपुणैर्मन्त्रिभिः सह ।
 प्रशिष्यान्नृपतिः सम्यग्ब्रह्मक्षत्रविष्टद्वये ॥

1762.

गौतमः ।

द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः ।
 तयोश्चतुर्विधस्य मनुष्यस्य चलनपतनसर्पिणामायत्तं^१
 जीवनं प्रसूतिरक्षणमसङ्करो धर्मः ।

द्वौ राजवज्जश्रुतब्राह्मणौ धृतव्रतौ परेषां धर्मरक्षणव्रतसङ्कल्पौ,
 चतुर्विधस्य ब्राह्मणादिभेदवतः, चलनाः सङ्करजातयः पतनाः पक्षि-
 जातयः, सर्पिणः^२ कौटजातयः ।

1763.

वशिष्ठः ।

त्रयो वर्णा ब्राह्मणस्य निदेशे वर्त्तेरन् ब्राह्मणो
 धर्मान् प्रब्रूयाद्राजा चानुशिष्यात् ।

वर्णग्रहणमुपनयनादपि प्राङ्निदेशवर्त्तित्वप्राप्त्यर्थम् । निदेश—
 आज्ञा ।

1764.

ह्यारोतः ।

निग्रहानुग्रहपालनेषु च पर्यत्सर्वेषामुन्मर्यादिनां^३
 परदारपरद्रव्यापहारिणां राजा शास्ता भवत्येवं ह्याह

१ चलनपतनधर्मपेषानामावतमिति पाठान्तरम् ।

२ समर्पणा इति पाठान्तरम् ।

३ मर्यादाभेदिनामिति पाठान्तरम् ।

गुरुरात्मवतां' शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् ।
 अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥
 गुरुभिर्येन शास्यन्ते राजा वा गूढकिल्बिषाः ।
 ते नरा यमदण्डेन शास्ता यान्त्यधमां गतिम् ॥

पर्यतप्रधानमिति शेषः, मर्यादाभेदनस्यैव परद्रव्याद्यपहरणप्रपञ्चः ।
 आत्मवान् कृतान्यायाचरणे मानुशयः, गुरुरत्र प्रतिकाराधिकृतः ।

1765.

व्यापस्तम्बः ।

शास्त्रैरधिकृतानामिन्द्रियदौर्बल्ये^१ विप्रतिपन्नानां
 शास्ता निर्देशमादिशेद्यथाकर्म यथोक्तं तस्य चेच्छास्त्र-
 मतिवर्त्तेरन्वाजानं गमयेद्राजपुरोहितं धर्मार्थकुशलं
 सुब्राह्मणं नियुञ्ज्यादल्पाविशेषेण परदास्यवर्जं नियमै-
 रूपसान्वयेत्^२ । इतरेषां वर्णानामाप्राणवियोगात्स-
 मवेक्ष्य तेषां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् । शास्ता
 समावर्त्तनात्प्रागाचार्यः, ऊर्ध्वं पिता पुत्रस्य, यस्य तु
 शुश्रूषां करोति स शास्ता ।

निर्देशं प्रायश्चित्तं, यथाकर्म कर्मानुरूपं, महत्यपराधे महान्त-
 मल्पे चान्यम् । शास्त्रं शासनोपायभूतं वचनम् । स पुरोहितं
 ब्राह्मणं नियुञ्ज्यान्नर्देशं कारयेत् ।

१ अक्षय्यपापानामिति पाठान्तरम् ।

२ प्रतिकारकोधिकृत इति पाठान्तरम् ।

३ इन्द्रियदौर्बल्यादिति पाठान्तरम् ।

४ उपशोधयेदिति उपशोधयेदिति च पाठान्तरम् ।

1766.

याज्ञवल्क्यः ।

ज्ञात्वाऽपराधं देशञ्च कालं बलमथापि वा ।
वयः कर्म च वित्तञ्च^१ दण्डं दण्डेषु कल्पयेत् ॥

1767.

मनुः ।

अनुबन्धं परिज्ञाय कालदेशौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥
सारपदं शक्तिपरम्^२ अनुबन्धो मन्दक्रियावृत्तिः ।

1768.

विष्णुः ।

द्वितीयेऽपराधे न कस्यचित्क्षमेत ।

1769.

मनुः ।

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥

1770.

याज्ञवल्क्यः ।

ऋत्विक्पुरोहितामात्यपुत्रसम्बन्धिवान्धवाः ।
धर्माद्विचलिता दण्ड्या निर्वास्या राजहिंसकाः ॥

1771.

शङ्खलिखितौ ।

अदण्डौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परि-
व्राजकवानप्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतशौलशौचाचारवन्तश्च
एते हि धर्मप्रतिकरा^३ राज्ञः स्त्रीबालवृद्धास्तपस्विन-
स्तेभ्यः क्रोधं नियच्छेत् ।

१ परिचक्षेति पाठान्तरम् ।

२ शक्तिमात्रपरमिति पाठान्तरम् ।

३ धर्मप्रतिकारा इति पाठान्तरम् ।

जन्म शूद्रकुलता, कर्म अग्निहोत्रादि, अतं वेदवेदाङ्गगोचरं
ज्ञानम्, शौचं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च, एतद्युक्ता एतेऽप्यदण्ड्याः । यतस्ते
राज्ञो धर्मप्रतिकराः षड्भागरूपधर्माजनेनोपकुर्वन्ति । स्त्रीवाल-
वृद्धा इत्यनेन स्त्र्यादीनामप्यवालानामदण्ड्यत्वमुक्तम् ।

1772.

कात्यायनः ।

आचार्यस्य पितुर्मातुर्वान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डो नैव विधीयते ॥

एवञ्चात्र पित्रादीनां यदण्ड्यत्वाभिधानं तदाग्दण्डमात्रमाश्रित्य ।
यच्चादण्ड्यत्वाभिधानं तदर्थशरीरदण्डाभावाभिप्रायमित्यविरोधः^१ ।

1773.

तथाच बृहस्पतिः ।

गुरून् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

विवादिनो नरांश्चान्द्यान्दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥

महापराधयुक्तांश्च^२ वधदण्डेन शासयेत् ।

1774.

कात्यायनः ।

मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनि ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्यादनुक्तं साधु कल्पितम् ॥

1775.

बृहस्पतिः ।

वाग्धिग्दण्डं वधञ्चैव चतुर्धा कल्पितं दमम् ।

पुरुषं दोषविभवं ज्ञात्वा सम्परिकल्पयेत् ॥

१ तदर्थशरीरदण्डाभिप्रायमिति पाठान्तरम् ।

२ महापराधे युक्तांश्चेति पाठान्तरम् ।

स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डं धिग्दण्डं पूर्वसाहसे ।
 मध्ये तु रोधनं^१ दण्डं^२ राजद्रोहे च बन्धनम् ॥
 निर्वासनं विरोधेऽपि कार्य्यमात्महितैषिणा ।
 योज्याः समस्ताश्चैकस्य महापातककारिणः ॥

1776.

मनुः ।

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विग्दण्डं तदनन्तरम् ।
 तृतीयं धनदण्डञ्च वधदण्डमतः परम्^३ ॥
 वधेनापि यदा त्वेनं निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
 तदैव^४ सर्वमेवैतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥

वाग्दण्डो न त्वयेदं सम्यक्कृतमित्यादि । धिग्दण्डो धिक् त्वां
 पापौयांसमकार्य्यकारिणमित्यादि । वधेनापीति ताडनेनापौत्यर्थः ।

1777.

बृहस्पतिः ।

वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्रायत्तावुभौ स्मृतौ ।
 अर्थदण्डवधावुक्तौ राजायत्तावुभावपि ॥
 विप्रायत्तौ प्राड्विवाकायत्तौ ।

1778.

मनुः ।

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीत प्रयत्नतः ।
 निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥

१ संधनमिति पाठान्तरम् ।

२ मध्ये भवेद्यनदण्डमिति पाठान्तरम् ।

३ वधदण्डमनन्तरमिति पाठान्तरम् ।

४ तदैविति पाठान्तरम् ।

बन्धनानि च सर्वाणि वामाङ्गे विनिवेशयेत् ।
 दुःखिता यच्च दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥
 दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
 उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
 चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥

अधार्मिकं प्रकरणतद्यौरं, न्यायैर्निवामकैः । निरोधनं बन्ध-
 नागारादौ धारणम्, बन्धो निगडादिभिरस्नातन्व्यापादानं, विवि-
 धेन वधेन ताडनादिरूपेण, बन्धनानि बन्धगृहाणि निवेशयेत् ।
 स्थानशब्दो विषयोपलक्षकः । अक्षतः शरीरपौडाशून्यः^१ ।

1779.

वृहस्पतिः ।

हस्ताङ्घ्रिलिङ्गनयनं जिह्वाकर्णौ च नासिका ।
 ग्रीवापादाङ्घ्रिसन्दंशललाटोष्ठगुदं कटिः ॥
 स्थानान्येतानि दण्डस्य निर्दिष्टानि चतुर्दश ।
 ललाटाङ्गो ब्राह्मणस्य नान्यो^२ दण्डो विधीयते ॥
 दण्डस्थानानि वदतो मनोरधिकस्थानव्यवच्छेदे न तात्पर्यम् ।

1780.

मनुः ।

सर्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम् ।
 शरीरं धनसंयुक्तं धर्म्यं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

१ शरीरभेदाभेदशून्य इति शरीरपौडाभेदशून्य इति च पाठान्तरम् ।

२ नान्य इति पाठान्तरम् ।

जगत्सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
 तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
 अत्रध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्वयं विधिः ।

1781.

हारौतः ।

न त्वङ्गच्छेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनौषिणः ।
 तपसा चेष्टया चैव ब्राह्मणः पूयते सदा ॥

1782.

मनुः ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
 राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमशतम् ॥
 न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मा भुवि विद्यते ।
 तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥

दृहस्यतेब्राह्मणे ललाटाङ्गाभिधानं मनोश्च तस्यैव निर्वासना-
 भिधानञ्च विकल्पेन समाधेयम् ।

1783.

गौतमः ।

स एव बहुश्रुतो भवति वेदवेदाङ्गविद्याविद्वाको-
 वाक्येतिहासपुराणेषु कुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चत्वारिं-
 शत्संस्कारैः संस्त्रुतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः यत्सु समया-
 चारेष्वभिविनौतः यद्भिः परिहार्यो राज्ञा ऽवध्यश्चा-
 दण्डश्चावहिः कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति ।

१ सर्वपापेष्वयं विधिरिति सर्वपापेष्वपि स्थितमिति च पाठान्तरम् ।

२ वाक्कीर्त्याक्येतिहासपुराणे कुशल इति वाक्कीर्त्याक्येतिहासपुराणे कुशल इति
 च पाठान्तरम् ।

वाकोवाक्यमुक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं^१ तदपेक्षस्तद्विरोध्याचारशून्यः^२
 तद्वृत्तिः विरोधिव्यापाराशूलः । चत्वारिंशत्संस्काराः—गर्भाधानं १
 पुंसवनं २ सौमन्तोन्नयनं ३ जातकर्म ४ नामकरणं ५ अन्न-
 प्राशनं ६ चौडं^३ ७ उपनयनव्रतं ८ चत्वारि वेदव्रतानि १२
 सहधर्मचारिणीसंयोगः १३ पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानमेतदेव पितृ-
 मनुष्यभूतब्राह्मणानाम् १४ एतेषाञ्चाष्टकाः १७ पार्वणश्राद्धम्
 १८ श्रावणश्रावणहायणीचैत्राश्वयुजौति पाकयज्ञसंस्थाः २२ अन्या-
 धेयं २३ अग्निहोत्रं २४ दर्शपूर्णमासौ २५ चातुर्मासानि २६
 श्रावणश्रावणः २७ ऊढपशुबन्धः २८ सौचामणौति सप्राहयज्ञ-
 संस्थाः^४ २९ अग्निष्टोमः ३० अग्निष्टोमोक्तषोडशौ ३१ वाजपेयः
 ३२ अतिरात्रः ३३ आप्नोर्याम इति सप्तसंस्थाः ४० चत्वारिंश-
 त्संस्कारा इति गौतमवाक्ये द्रष्टव्याः^५ ब्रह्मचारिकाण्डे । त्रिषु
 दानाध्ययनयागेषु । षट्सु यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिपक्षेषु ।
 षड्भिर्वधादिभिः परिहाय्यो वधाद्यहोऽपि न वधादिना ग्रास्यः ।
 एतच्च प्रमादकृतपातकादिविषयमिति पारिजातः ।

1784.

तथा ।

राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम् ।

1785.

वशिष्टः ।

ब्राह्मणो वेदमाद्यं करोति, ब्राह्मण आपद् उद्धरति,

१ वाकोवाक्यं वाक्यमुक्तिमहाक्यमिति उक्तिप्रत्युक्तिषु महाक्यमिति च पाठान्तरम् ।

२ विरोधिव्यापाराशून्य इति पाठान्तरम् ।

३ चौडाकरभिति पाठान्तरम् ।

४ सप्राहयज्ञसंस्था इति सप्राहयज्ञसंस्था इति च पाठान्तरम् ।

५ गौतमोक्तं द्रष्टव्यमिति पाठान्तरम् ।

तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः सोमो राजा भवतीति ह प्रेत्य
चाभ्युदयिकमितीह विज्ञायते ।

आपद उद्धरति आपदो मौग्धात्^१ । तदुक्तं मौग्धं सर्वा-
पदां निष्ठेति । अनाद्यः अनादिः क्वचिन्नाद्य इति पाठः तत्राप्यु-
परिवर्त्तित्यर्थः ।

1786. शङ्खलिखितौ ।

सर्वत्र त्रयाणां वर्णानां धनहार-कारा-वध-बन्धाः
क्रियासु चोपरोधः । महत्स्वपि पातकेषु विवासोऽङ्क-
करणं ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तानि वा शोधनमपीदो हि
ब्राह्मणः ।

धनहारो दण्डः, कारा बन्धनगृहम्, उपरोधो धारणम् ।
प्रायश्चित्तपक्षे अङ्काकरणता अपीदता च^२ ।

1787. बृहस्पतिः ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ।
निर्व्वासनाङ्कनं मौण्ड्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः ॥

1788. मनुः ।

ब्रह्महा च सुरापश्च तस्करो गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्व्वताम् ।
शरीरधनसंयुक्तं^३ धर्म्यं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

१ मौग्धादिति पाठान्तरम् ।

२ मौण्ड्यमिति पाठान्तरम् ।

३ अङ्ककरणादपीदतेति पाठान्तरम् ।

४ शरीरं धनसंयुक्तमिति पाठान्तरम् ।

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेये तु श्रपदं कार्यं ब्रह्महृद्यशिराः पुमान् ॥
 असंभोज्या असंयाज्या असंपाद्याऽविवाहिनः ।
 चरेयुः पृथिवीं सर्वां दाप्यास्त्वत्तमसाहसम्^१ ॥
 ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
 निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥
 प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः पूर्वं वर्णा यथोदितम् ।
 नाङ्क्षा राज्ञा ललाटेषु दाप्यास्त्वत्तमसाहसम् ॥
 आगःसु ब्राह्मणस्यैष कार्यो मध्यमसाहसः ।
 विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥
 इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतानि धर्म्मतः ।
 सर्वस्वहानिमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

तस्करोऽच सुवर्णस्तेयी, पृथक् प्रत्येकम् । गुरुतल्प^२ इत्यादौ
 सर्वत्र ललाटे इत्यथ्याहार्यम् । असंभोज्यासौर्मिलित्वा भोगगोष्ठौ^३
 न कार्येत्यर्थः । असंपाद्या अध्यापनानर्हाः,^४ असंयाज्याः याजना-
 नर्हाः, अविवाहिनः विवाहानधिकारिणः । ज्ञातयः पितृसम्बन्धिनः,
 सम्बन्धिनो मातृसम्बन्धाः, कृतलक्षणाः कृताङ्गाः, निर्दया व्याधि-
 योगेऽपि सद्भिर्दयाविषयौक्तुमनर्हाः, निर्नमस्कारा ज्येष्ठादिगुण-
 योगेऽपि नमस्कारानर्हाः ।

१ दीनाः सर्वधर्मोपहित्यता इति पाठान्तरम् ।

२ गुरुतल्प इति कश्चित् पाठः ।

३ भोगपङ्क्तिरिति पाठान्तरम् ।

४ अपाठनीया इति पाठान्तरम् ।

1789.

तथाच विष्णुः ।

तस्य च ब्रह्महत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्या-
त्सुराध्वजं सुरापाने श्वपदं स्तेये भगं गुरुतल्पगमने ।

1790.

यमः ।

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्धेवं विधीयते ।
शिरसो मुण्डनं दण्डं पुरान्निर्वासनं तथा ॥
प्रस्थापनार्थं पापस्य प्रयागं गर्दभेन तु ।
ललाटे वाऽङ्ककरणं कुर्याद्राजा यथाविधि ॥

1791.

बौधायनः ।

ब्राह्मणस्य भ्रूणहत्यागुरुतल्पगमनसुवर्णस्तेयसुरा-
पानेषु कबन्ध^१ भगश्वपदध्वजांस्तप्तेनायसेन ललाटे-
ऽङ्कयित्वा स्वविषयान्ते^२ निर्व्वासनम् ।

ध्वजः सुराध्वजः ।

1792.

नारदः ।

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्धेको विधीयते ।
गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः^३ ।
स्तेये च श्वपदं कृत्वा शिखिनन्तेन पूरयेत् ॥
अशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे द्विजघातिनः ।
असम्भाष्यस्तु कर्त्तव्यस्तन्मनोरनुशासनम् ॥

१ पुरुषेति पाठान्तरम् ।

२ स्वविषयान्तेति पाठान्तरम् ।

३ ध्वजः क्षुभ इति पाठान्तरम् ।

1793.

आपस्तम्बः ।

नियमातिक्रमिणं ब्राह्मणमन्यं वा रहसि बन्धये-
दासमापत्ते^१रसमापत्तौ नाशयः ।

नियमातिक्रमिणं ब्राह्मणनियमस्यातिक्रमेण विहितस्थाकृत्तार-
मन्यमकृत्यकारिणं ब्राह्मणं रहस्यस्थाने बन्धयेदासमापत्तेः, यावदेवं
न करिष्यामीति तस्य सम्प्रतिपत्तिर्भवति । असमापत्तौ असम्प्रति-
पत्तौ नाशयः निर्वाह इत्यर्थः ।

1794.

तथाच तत्रैव ।

आचार्यं ऋत्विक् स्नातको राजेति चाणं स्युरन्ध्रं
वध्यात् ।

आचार्यादथो दण्ड्यानां चाणं चातारः सुर्वधं परित्यज्य ।

1795.

यमः ।

स्तेनाः सुरापा ब्रह्मघ्ना गुरुदाराभिगामिनः ।
न सन्ति यस्य राष्ट्रेषु स राजा शक्रलोकभाक् ॥

1796.

मनुः ।

नाददौत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।
आददानस्तु तल्लोभात्तेनाधर्मेण लिप्यते ॥
अप्सु प्रविश्यं तं दण्डं वरुणायोपकल्पयेत्^२ ।
श्रुतविद्योपसम्पन्ने^३ ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥

१. धारयेदासमापत्तेरिति पाठान्तरम् ।

२. प्रवेक्ष्यति पाठान्तरम् ।

३. वरुणायोपपादयेदिति पाठान्तरम् ।

४. श्रुतविद्योपसम्पन्ने इति पाठान्तरम् ।

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञो दण्डधनो हि सः ।
 ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥
 यत्र वर्ज्यते राजा ब्राह्मणेभ्यो धनागमम् ।
 तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥
 निष्पद्यन्ते च शस्यानि यथोक्तानि विशाम्पते ।
 बालाश्च न प्रमोयन्ते विकृतं जायते न च ॥
 विकृतं करचरणादिहौनत्वम् ।

1797.

यमः ।

पतितस्य धनं हृत्वा राजा पर्षदि दापयेत् ।
 भृत्येभ्योऽन्नं स्मरन्धर्मं प्राजापत्यमिति श्रुतिः ॥

इति विवादरत्नाकरे प्रकीर्णकतरङ्गः ।

अथ तरशुल्को नामैकनवति- तमस्तरङ्गः^१ ।

1798.

तत्र वशिष्ठः ।

संयाने दशवाहा वाहिनी द्विगुणकरणा स्याद्दश-
पुरुषवतौ प्रत्येकं प्रपाः स्युः पुंसाञ्चाऽवराहं वाहं वहेत्,
अर्धर्हाः स्त्रियः स्युस्तरोऽष्टौ मापाः शरमध्याया
अशरमध्यायाः पादः कार्पापणस्य निरुदकस्तरो
माध्यः ।

संयात्यनेनेति व्युत्पत्त्या संयानशब्दो नदीपरः, तत्र वाहिनी नौः,
वाहयन्तीति वाहाः, ते दश यस्यां सा दशवाहा, सा चासौ
वाहिनी चेति दशवाहावाहिनी,^२ । द्विगुणकरणा द्विगुणानि
अरिचादीनि^३ यस्याः सा नौस्तथा एकविधा नौः कार्या । तथा
दशपुरुषवतौ वाहकादन्ये दश पुरुषाः, तेषां प्रयोजनमाह त एव
प्रपाः स्युः त एव दश वाहानां प्रपाः प्रकर्षेण परिपालकाः स्युः ।
अस्यां नावि यावान् भार आरौप्यस्तमाह पुंसामित्यादिना, सा
नौर्यावन्तं भारं वहति तदपेक्षयावराहंमवरं न्यूनमर्द्धं यस्मिन्वाहे स
वाहो भारः ।

१ तरशुल्को इति पाठान्तरम् ।

२ करोऽस्त्विति पाठान्तरम् ।

३ अथ समासकरयमनावशकं, समासे च दशवाहवाहिनीति पदं स्यादिति
चिन्तयम् ।

४ अथ द्विगुणानि करणानि अरिचादीनि यस्या इति विग्रहो युक्तः । अरिचा-
दीनि दण्डादीनीति भीष्मम् ।

तेन यावतः पुरुषानसौ परमविधुरा वहति तावन्न तु सम-
धिकमारोषमित्यर्थः । अधर्द्धाः स्तियः पुरुषापेक्षया तामामति-
भौरत्वान्तरः शुक्लः माषः पुराणस्य विंशतितमो भागः । शर-
मध्यायाः यस्यां नद्यां धनुभ्रता चित्रशरो मध्ये पतति तस्याः,
अशरमध्याया यां शरो लहयति तस्याः, पादः कार्वाणस्य
चतुर्भागः । निरुदकोऽल्पोदकः, माष्यः माषपरिमाणः ।

1799.

मनुः ।

पशं याने तरं दद्यात्पौरुषेऽर्द्धपणन्तरम् ।

पादं पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तिकः^१ पुमान् ॥

यानमत्र रिक्तं रथादि, पौरुषः पुरुषवाङ्मो भारः, पादार्द्धं
पणस्याष्टमो भागः ।

1800.

तथा ।

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं^२ दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसस्थापरिच्छदाः^३ ॥

सारतो द्रव्योत्कर्षापकर्षापेक्षया, यत्किञ्चिदल्पम् ।

1801.

तथा ।

दौर्धाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।

नदौतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥

गर्भिणौ तु द्विमासादि^४स्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥

१ रिक्तिक इति पाठान्तरम् ।

२ सरभिति पाठान्तरम् ।

३ प्रमाणात्परिच्छद इति प्रमाणात्परिच्छद इति च पाठान्तरम् ।

४ गर्भिणी इति पाठान्तरम् ।

1802.

वश्लिष्ठः ।

अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो
बालवृद्धतरुणप्रजाताः प्रागमिकः कुमार्यो मृतपत्यश्च ।
बाहुभ्यां तरन्^१ शतगुणं दाप्यः ।

राजा पुमाननाथश्च स्वजनरहितो रोगार्त्तो वा तरुणप्रजाता-
अचिरप्रसूताः प्रागमिको लेखहारकादिः^२ मृतपत्यो विधवाः ।

1803.

विष्णुः ।

तरिकश्च^३ स्थलशुल्कं गृह्णन्द्वा पणान् दाप्यः, ब्रह्म-
चारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्व्विण्णौतीर्थानुसारिणां शुल्क-
माददानश्च तच्च तेषां जह्यात् ।

तरिकस्तररूपशुल्कनियुक्तः, आददानश्च दाप्य इत्यनुषङ्गः, तच्च
तरशुल्कं तेषां ब्रह्मचार्यादीनां जह्यात् त्यजेत् ।

1804.

मनुः ।

यन्नावि किञ्चिद्दासानां विशौर्येतापराधतः ।

तद्दासैरेव^४ दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशतः ॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारविनिर्णयः ।

दासापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥

दासा नौवाहननियुक्ताः कैवर्त्तादयः ।

इति विवादरत्नाकरे तरशुल्कतरङ्गः ।

१ उत्तरश्लिष्ठि पाठान्तरम् ।

२ लेखहारकादिरिति पाठान्तरम् ।

३ तरिक इति पाठान्तरम् ।

४ तदा नैरेवेति पाठान्तरम् ।

अथ निधिर्नाम द्वाववतितमस्तरङ्गः ।

1805.

तत्र मनुः ।

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन हेतुतः^१ ।
तस्याद्दौत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥
अन्तन्तु वदन्दाप्यः^२ स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।
तस्यैव वा निधानस्य संख्ययाऽल्पीयसौ^३ कलाम् ॥

निधिरत्र पूर्वनिखातचिरभ्रष्टं धनम् । षड्भागद्वादशभागयो-
र्ममायमिति वक्तृगुणवत्तागुणवत्ताभ्यां विकल्पः । अल्पीयसौ कलां
यावत्या नावसौदति, अल्पीयः कलाग्रहणञ्च सर्वस्वापरिज्ञानपक्षे ।

1806.

विष्णुः ।

स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्युः पर-
निहितं स्वनिहितमिति वदन्तस्तत्समं दण्डमावहेयुः ।

1807.

नारदः ।

स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्ध्वा^४ राज्ञे निवेदयेत् ।
मृत्क्रीयात्तु ततः शुद्धमशुद्धं स्यात्ततोऽन्यथा^५ ॥
अशुद्धं^६ श्लेषशुद्ध्या भवेदित्यर्थः ।

इति विवादरत्नकरे निधितरङ्गः ।

१ मानव इति पाठान्तरम् ।

२ दण्ड इति पाठान्तरम् ।

३ लब्धमिति पाठान्तरम् ।

४ शुद्धः स्यादशुद्धी ज्ञानोऽन्यथेति पाठान्तरम् ।

५ अशुद्ध इति पाठान्तरम् ।

अथ परनिहितो नाम त्रिनवति- तमस्तरङ्गः ।

1808.

तत्र वशिष्ठः ।

अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेत्, राजा तदुद्धरे-
दधिगन्त्रे षष्ठमंशं^१ प्रदाय । ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत्
षट्कर्मसु वर्त्तमानो न राजा हरेत् ।

अप्रज्ञायमानमज्ञायमानस्वामिकमस्वामिकञ्च ।

1809.

गौतमः ।

निध्यधिगमो न राजधनं ब्राह्मणस्याभिरूपस्य,
अब्राह्मण आख्याता षष्ठमंशं लभत इत्येके ।

अभिरूपस्य षट्कर्मनिरतस्य^२, अब्राह्मणोऽभिरूपब्राह्मणादन्यः,
आख्याता कथयिता ।

1810.

नारदः ।

परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्निधिम् ।
राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादते ॥
ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा शिप्रं राजनि वेदयेत्^३ ।
तेन दत्तन्तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदने ॥

१ अष्टममंशमिति पाठान्तरम् ।

२ षट्कर्मनिहत्येति पाठान्तरम् ।

३ राज्ञे निवेदयेदिति पाठान्तरम् ।

1811.

याज्ञवल्क्यः ।

राजा लब्धा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातं^१ दाप्यस्तद्दण्डमेव च ॥

इतरेणाविदुषा ।

1812.

राजधर्मे विष्णुः ।

निधिं लब्धा तदर्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्दत्त्वा द्वितीय-
मर्द्धं कोषे प्रवेशयेत् । निधिं लब्धा ब्राह्मणः स्वय-
मादद्यात् । शत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्याच्छेषं चतुर्थमंशं
ब्राह्मणेभ्यो दद्यादर्द्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे
दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमंशमंशं स्वयमादद्यात् ।

ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धं दद्यादित्यनुपञ्जनौयम् । अंशं परिशिष्टं स्वय-
मादद्यात् ।

1813.

तथा ।

शूद्रस्त्ववातं द्वादशधा विभज्य पञ्चमं राज्ञे दद्यात्
ब्राह्मणेभ्योऽंशद्वयमेव दद्याद्वशिष्टं सर्वं स्वय-
मादद्यात् ।

1814.

विष्णुः ।

आकरेभ्यः^२ सर्वमादद्यात् ।

१ अनिवेदितविज्ञाते इति पाठान्तरम् ।

२ आकरेभ्य इति पाठान्तरम् ।

1815.

मनुः ।

यत्तु^१ पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
 तस्माद्द्विजेभ्यो दत्त्वाद्द्वैमर्द्धं कोषे निवेशयेत् ॥
 निधीनान्तु^२ पुराणानां धातूनामाकरस्य च ।
 रक्षणादर्द्धभाग्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

पुराणानां चिरन्तानां न तु विद्यमानस्वामिदायानाम् ।
 आकरा माणिक्यादिभूमयः । एतदुत्पन्नं द्रव्यमपि आकर एव,
 अतश्च धात्वाकरयोरन्योऽन्योत्पादितस्य द्रव्यस्थाद्धं राजा गृह्णीयात् ।

1816.

वशिष्ठः ।

उद्वाहकारिणस्त्वागमयेत्कस्य न सह विवाहो युज्यते
 इति वर्णविभागप्रतिपादनाय^१ सम्प्रदानं रक्षेत् ।

आगमयेद्वातुशुद्धिं जानीयात् ।

इति विवादरत्नाकरे परनिहिततरङ्गः ।

१ यस्मिन्निधिं पाठः प्रायशो दृश्यते ।

२ निधीनां हीति पाठान्तरम् ।

३ उद्वाहकारिणस्त्वागमयेत् कस्य न सह विवाहो युज्यते इति वर्णविभागप्रतिपादना-
 येति, उद्वाहकारिणस्त्वागमयेत्कस्य न सह विवाहो युज्यते इति वर्णविभागप्रतिपादनायेति
 च पाठान्तरम् ।

अथ दण्डप्रणयनविधिर्नाम चतुर्नवतितमस्तरङ्गः ।

1817.

तत्र मनुः ।

तदर्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमौश्वरः ॥
 तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥
 स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
 चतुर्णामाश्रमाणाञ्च धर्मस्य प्रतिभूः कृतः^१ ॥
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति^२ ।
 दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥

1818.

तथा ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो धर्मश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते नेता चेत्साधु पश्यति ॥

तदर्थं राज्ञो यः प्रजारक्षणेभ्यो धर्मस्तदर्थं धर्मं धर्मव्यवस्था-
 पकमादरार्थमभेदोपचारः, ब्रह्मतेजोमयं हिरण्यगर्भतेजःप्रकृतिकम्,
 इयमपि स्तितिरादराय, ईश्वरः प्रजास्त्रष्टा, राजा रञ्जनात्, पुरुषः
 परमपुरुषतुल्यः प्रजानां इति स्थितत्वात्, स एव नेता स्वधर्म-

^१ मृत इति पाठान्तरम् ।

^२ दण्ड एव हि रक्षतीति पाठान्तरम् ।

प्रवर्त्तयिता, जागर्त्तिं जायत्कार्यचौरादिभयनिकारणकारित्वात्^१ ।
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डोऽधिष्ठाहृदेवता चरति, तत्र प्रजा
विवर्द्धन्ते, नेता शासनकर्त्ता सम्यक् चेत्^२ विचारयति ।

1819.

तथा ।

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
दण्डः प्रणयितुं शक्यः ससहायेन धीमता ॥
तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
समौक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥
असहायेन मूढेन सुन्धेनाकृतबुद्धिना ।
न शक्यो न्यायतो नेतुं ऋक्थेषु विषयेषु च ॥
तं राजा प्रणयन् सम्यक् चिवर्गेणाभिवर्द्धते ।
कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥
दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरथाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥
ततो दुर्गञ्च राष्ट्रञ्च लोकञ्च सचराचरम् ।
अन्तरीक्षगतांश्चैव मुनीन्^३ देवांश्च पौडयेत् ॥
समौक्ष्य स्वधृतः^४ सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।
असमौक्ष्य प्रणौतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥

१ जायत्कार्यचौरादिनिकारणकारित्वादिभि पाठान्तरम् ।

२ सम्यक्नेति पाठान्तरम् ।

३ ऋषीन् इति पाठान्तरम् ।

४ सुधृत इति पाठान्तरम् ।

समौच्यकारिणं देशकालादिविम्ब्यकारिणम्, मूढेन सम्य-
गुत्प्रेक्षाहीनेन अकृतवृद्धिना अनभ्यस्तशास्त्रेण, सम्यक् विचारपूर्वकम् ।
कामात्मा स्वच्छन्दचारौ, विषमः पक्षपातप्रयुक्तासञ्चेष्टः, सुमहत्तेजः
तौक्ष्णतया, ततः सवान्धवनृपहननानन्तरम् । स्वधृतो यथाहं धृतः ।

1820.

तथा ।

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डोपेतन्द्रितः ।
श्रुत्वा मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्वलान् बलवत्तराः^१ ॥
अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिङ्गाद्विस्तथा ।
स्वाम्यञ्च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्त्तेताधरोत्तरम् ॥
दण्डेषु दण्डार्हेषु । अधरोत्तरमुत्कर्षापकर्षवैपरीत्यम् ।

1821.

अङ्गिराः ।

राजा गुरुर्यमश्चैव शासन् धर्मेषु युज्यते ।
कर्त्ता च मुच्यते पापान्न स पापेन लिप्यते ॥

1822.

मनुः ।

निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।
द्विजातय इवेज्यातः पूयन्ते^२ सततं नृपाः ॥
पापाः पापयुक्ताः साधवो यथाशास्त्रवर्त्तिनः^३ ।

१ दुर्वलान् बलिनः श्रुत्वा भिन्दुमंस्यानिवाभया इति, मत्स्यांसान् बलिनः श्रुत्वा
भिद्रमार्गाङ्गिराण्य इति च पाठान्तरम् ।

२ पूयन्ते इति पाठान्तरम् ।

३ यथाशास्त्रवर्त्तिना इति पाठान्तरम् ।

1823.

याञ्चवत्कथः ।

यो दण्डान्दण्डयेद्राजा सम्यग्भव्यांश्च पालयेत् ।
 इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन सहस्रशतदक्षिणैः^१ ॥
 इति सञ्चिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।
 व्यवहारान् स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥

1824.

तथा ।

अधर्मदण्डनं लोके धर्मकौर्त्तिविनाशनम्^२ ।
 सम्यक् च^३ दण्डनं राज्ञः स्वर्गकौर्त्तिजयावहम् ॥

1825.

मनुः ।

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं^४ कौर्त्तिनाशनम् ।
 अस्वर्गश्च परत्राऽपि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
 अदण्डं दण्डयन्नाजा दण्ड्यञ्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥

1826.

तथा ।

यावानवध्यस्य वधे यावान् वध्यस्य मोक्षणे ।
 अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मश्चैव नियच्छतः ॥
 नियच्छतो वध्यवधमवध्यमोक्षणञ्च कुर्वतः ।

१ सुवर्गशतदक्षिणैरिति पाठान्तरम् ।

२ अधर्मदण्डनं सर्वलोककौर्त्तिविनाशनमिति पाठान्तरम् ।

३ तु इति पाठान्तरम् ।

४ लोकयशोघ्नमिति पाठान्तरम् ।

1827.

काव्यायनः ।

राजानो मन्त्रिणश्चैव विशेषादेनमाप्नुयुः ।
 अशासनात्तु पापानां नतानां दण्डधारणात् ॥
 नतानां विनीतानामदण्डानामिति यावत् ।

1828.

वर्गिणः ।

दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत्, त्रिरात्रं पुरोहितः^१
 कृच्छ्रमदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा च ।

अदण्डने दण्डादण्डने । तेनानुपदेगनिमित्तकं त्रिरात्रं चरेत्
 पुरोहितो विपरीतोपदेगनिमित्तञ्च कृच्छ्रम् । राजा तु दण्डोत्सर्गे
 एकारात्रोपवासं कुर्यात्, अदण्डादण्डने त्रिरात्रमुपवसेत् । चकारा-
 त्सभ्याञ्चेति द्रष्टव्यम् । कश्चित् पुनरदण्डादण्डने इत्येव पठितम् ।

इति विवादरत्नाकरे दण्डप्रणयनविधितरङ्गः ।

अथ दण्डोत्कर्षापकर्षादिर्नाम पञ्च- नवतितमस्तरङ्गः ।

1829.

तत्र कात्यायनः ।

सच्चिह्नमपि पापन्तु पृच्छेत्यापस्य कारणम्^१ ।

तदा दण्डं प्रकल्पेत दोषमारोप्य यत्नतः ॥

प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं कृतम् ।

दण्डस्तत्र तु नैव स्यादेष धर्मः स्मृतो भृगुः ॥

आरोप्य विगेषतो निर्णय, प्राणात्यये प्राप्ते, अकार्यकरणं पाप-
कर्ष, एष धर्मः स्मृत इति भृगुराहेति शेषः । कच्चिद्गौरिति
पाठः स व्यक्त एव ।

1830.

तथा ।

सहत्तानान्तु सर्वेषामपराधो यदा भवेत् ।

अवशेनैव दैवात्तु तत्र दण्डं^२ न कल्पयेत् ॥

अवशेन भयादिवशतया दैवात्प्रमादात् । अतःपरमतोऽन्वेष्यपि
प्रदुष्टेषु दण्डं नैव प्रकल्पयेदिति खण्डं पारिजातपठितं तत्र कामधेनौ
कल्पतरौ चादर्शनाच्च पुरस्कृतम् ।

1831.

तथा ।

सम्यग्दण्डप्रणेतारो नृपाः पूज्याः सुरैरपि ।

आरम्भे प्रथमं दद्यात्प्रवृत्ते^३ मध्यमः स्मृतः ॥

१ राजा सच्चिह्नपापन्तु पृच्छेत्यापिठकारणमिति पाठाकारम् ।

२ दण्डमिति पाठाकारम् ।

३ प्रवृत्तमिति पाठाकारम् ।

यस्य यो विहितो दण्डः पर्याप्तस्य स वै भवेत् ॥

आरम्भे तत्फलावच्छिन्नकर्मकदम्बान्भूतार्थ-एककर्मफलक-
कृत्यामित्यर्थः^१ । प्रथमः कथितः सम्पूर्णदण्डचतुर्थभागात्मा । प्रवृत्ते
तथाविधानेककर्मफलककृत्यां मध्यमो दण्डार्द्धात्मा^२, पर्याप्तस्य स वै
भवेत्पर्याप्तस्तथापफलकस्वकर्मजनककृतिः^३ तदतः पुरुषस्य स वै
भवेत्सम्पूर्णां दण्डो भवेत् । एकपापफलावच्छिन्नानेककर्माभिप्राय-
मेवेतत्^४ ।

1832.

तथा ।

कल्पितो यस्य यो दण्डस्त्वपराधस्य यत्नतः ।

पणानां ग्रहणं तस्यात्तन्मूल्यं वाऽथ राजनि ॥

अपराधेषु नियतमाहुर्गार्गीयमानवाः ।

यस्यापराधस्य संख्याविशेषवान्न दण्डः प्रकल्पितः, तत्र संख्याया
आकाङ्क्षायां पणो याद्यः, पणमूल्यं वेति गार्गीयमानवा^१ आहुः ।
पारिजाते तु आहुःराशौयमानवा इति पठितम् । अग्निनाम सुनिः,
तन्मानवास्तस्य शिष्या इति व्याख्यातम् ।

1833.

तथा ।

दण्डनीयः स शैथिल्यात्प्रथमं नेति गौतमः ।

१ विष्णु पुस्तकेष्वेव पाठः, परं सम्येरेकपददृशोर्नित्यत्वात् तत्फलावच्छिन्नकर्म-
कदम्बान्भूतार्थेककर्मफलककृत्यामिति पाठः साधुरिति बोध्यम् ।

२ दण्डार्द्धं इति पाठान्तरम् ।

३ तस्यापफलककर्मजनककृतिरिति पाठान्तरम् ।

४ एकपापफलवशान्नानेककर्माभिप्रायमेतदिति पाठान्तरम् ।

५ अपराधेषु सुनियतमाहुर्गार्गीयमानवा इति पाठान्तरम् ।

६ गार्गीयमानवा इति पाठान्तरम् ।

शैथिल्याद्दण्डहेतुर्कर्म^१ निश्चयशैथिल्यात्तदनिश्चयादिति यावत् ।

1834.

तथा ।

अर्थवन्तो^२ यतः सन्तो यथोक्तानपि ते दमान् ।

दद्युर्नैवोपशाम्येयुस्तस्मात्तत्र विनिश्चयः^३ ॥

तस्माद्दण्डाहताः^४ पापा येन येनाशुभं पुनः ।

न कुर्युस्तत्तदेवैषां कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥

1835.

तथा ।

समूहस्थाः प्रवृत्ताश्च पापेषु पुरुषाधमाः ।

यथोक्ताद्द्विगुणं दण्डमेकैकस्य प्रकल्पयेत् ॥

समूहस्था मिल्निताः । यथोक्तादेकाकिनः पुरुषस्य पापे प्रवृत्तस्य

यो दण्ड उक्तस्तस्मात्

1836.

नारदः ।

शारौरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।

शारौरो द्विविधः प्रोक्तो ह्यर्थदण्डोऽप्यनेकधा ॥

शारौरस्त्ववरोधादिर्जौवितान्तकरस्तथा^५ ।

काकिन्यादिस्तु यो दण्डः स तु माघपरः स्मृतः ॥

काकिन्यादिः काकिन्यवरः, माघपरो माघान्तः । तेन यत्राप-

राधे काकिन्यात्मको दण्ड उक्तस्तच्चानुबन्धगौरवात्मातिशये माघ-

पर्यन्त एव दण्डः कार्यः ।

१ — कार्यंति पाठान्तरम् ।

२ — साश्वबन्ध इति पाठान्तरम् ।

३ — न निश्चय इति पाठान्तरम् ।

४ — तस्माद्दण्डाहता इति पाठान्तरम् ।

५ — जौवितान्तस्तथैव चेति पाठान्तरम् ।

1837.

एवमुत्तरचेत्याह ।

माघावराद्धो यः प्रोक्तः^१ कार्यापणपरस्तु सः ।

द्वारोऽष्टपणस्त्वन्यस्यवरो द्वादशोत्तरः ॥

कार्यापणाद्या ये प्रोक्ताः सर्वे ते स्युश्चतुर्गुणाः ।

एवमन्येऽपि विज्ञेयाः प्राक् चैते पूर्वसाहसात् ॥

पूर्वसाहसः पणसहस्रदयं साद्धं, तस्मात्प्राक् ये दण्डविशेषास्तु
अनुबन्धगौरवात्पापातिशये चतुर्गुणा ग्राह्याः । पूर्वसाहसादौ तु
पापातिशये चातुर्गुणं नास्तीत्यर्थः^२ ।

1838.

मनुः ।

कार्यापणं भवेद्दण्डो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राज्ञां भवेद्दण्डः सहस्रमिति धारणा ॥

राज्ञामवान्तरनृपतीनाम् ।

1839.

तथा ।

ब्राह्मणं^३ बाधमानस्तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्याच्चिचैर्वधोपायैरुद्वेगजनकैर्नृपः ॥

बाधमानमतिपौड्यन्तम् । अवरवर्णजं शूद्रं, चिचैः शूलाय-
निवेशनादिभिः ।

1840.

काव्यायनः ।

प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरन्तथा ।

वधेन शासयेत्पापं दाप्यो वा द्विगुणं दमम् ॥

१ यथोक्त इति पाठान्तरम् ।

२ न भवतीत्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

३ ब्राह्मणानिति पाठान्तरम् ।

प्रवक्ष्या उत्तराश्रमपरिग्रहरूपा, सा च यद्यपि श्रुतिस्मृतिभ्यां
शूद्रस्य नोक्ता, तथापि श्रैवागमोक्तामपि तां गृह्णीत्वा यन्त्रजेत् स शूद्रः
प्रवक्ष्यावसितः । श्रुतिस्मृत्यनुक्ता अपि श्रैवादिधर्मा राज्ञा परिपाल्या
एव । द्विगुणो वधार्हस्य पात्रिको यो दण्डस्तदपेक्षया बोध्यः ।

1841.

तथा ।

अस्पृश्य धूर्त्त दासानां नराणां पापकारिणाम् ।

प्रतिलोमप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

धूर्त्ता मायाविनः । प्रतिलोमप्रसूताः सूतमागधादयः ।

1842.

तथा ।

परतन्त्राश्च ये केचिद्दासत्वं ये च संस्थिताः ।

अनाथास्ते तु निर्दिष्टास्तेषां दण्डस्तु ताडनम् ॥

परतन्त्रा भार्यापुत्रादयः, संस्थिताः प्राप्ताः, अनाथा अनौश्वराः,
निर्दिष्टा निर्धनाः ।

1843.

तथा ।

ताडनं बन्धनञ्चैव तथैव च विडम्बनम् ।

एष दण्डो हि दासस्य नार्थदण्डो विधीयते ॥

ताडनं कशाद्यभिघातः^१, विडम्बनं मुण्डनगर्दभारोहणादि ।

1844.

शङ्खलिखितौ ।

शिल्पिनः कारवः शूद्रास्तेषां व्यभिचारेष्वपि
शिल्पोपकरणानि रक्षेत् । तुल्यमानप्रतिमानसमु-

१ धर्तृमनं ताडनञ्चैवेति पाठान्तरम् ।

२ केशाद्यभिघात इति पाठान्तरम् ।

त्यानि वणिक्पथानां, श्लेचवीजभक्तगोशकटकर्षण-
द्रव्याणि कर्षकाणां, वाद्यभाण्डालङ्कारवासांसि रङ्गोप-
जौविनां, गृहशयनालङ्कारवासांसि वेश्यानां, शस्त्राणि
चायुधोपजौविनां सर्वेषां कारणद्रव्याणि^१ नाहार्याणि
राज्ञा धार्मिकेण हि, पुरुषाः पापबहुलाश्चाविधेयाश्च
भवन्ति तेभ्यः पापांशभाग्राजा, तस्मान्नाधनान्नानुप-
करणान् कुर्यात्तन्मूला हि वृत्तिर्भवति^२, वृत्तिमूलो
निवासः, तैर्निवसद्भिः स्फूर्तं राष्ट्रमित्युच्यते ।

शिल्पिनश्चित्रलेखादिकर्तारः^३ व्यभिचारेषु सर्वस्वापहारयोग्येषु
अपराधेषु, तुलामानमूर्द्धं मानं, प्रतिमानं सुवर्णादितुलनोपकरणं
प्रत्यादि, भक्तं हृषिसिद्धयर्मन्त्रं, कर्षणद्रव्यं हलादि, वाद्यभाण्डं
पटहादि, रङ्गोपजौविनां नृत्यवृत्तौनाम् ।

1845.

वृहस्पतिः ।

वधार्हः सुवर्णशतं दमं^४ दाप्यस्तु पुरुषः ।

अङ्गच्छेदार्हस्तद्वै सन्दंशार्हस्तद्वैकम् ॥

1846.

कात्यायनः ।

सुवर्णशतमेकन्तु वधार्हो दण्डमर्हति ।

अङ्गच्छेदे तद्वैन्तु विवासे पञ्चविंशतिम् ॥

अङ्गच्छेदे अर्हे विवासे अर्हे, कश्चित्पाठो विनाशे इति तत्रापि
तद्देशवासविनाशे अर्हे इत्येक एवार्थः ।

१ काष्ठद्रव्याणीति पाठान्तरम् ।

२ तन्मूला हि वृत्तिरिति पाठान्तरम् ।

३ कारका इति पाठान्तरम् ।

४ दण्डमिति पाठान्तरम् ।

1847.

तथा ।

कुलीनार्यविशिष्टेषु निकृष्टेष्वनुसारतः ।

सर्वस्वं वा निगृह्यैतान् पुराच्छौघं प्रवासयेत् ॥

निर्घना बन्धने स्थाप्या वधं नैव प्रवर्त्तयेत् ।

सर्वेषां पापयुक्तानां विशेषार्थश्च शास्त्रतः ॥

कुलीन उत्तमकुलः, आर्यः स्वधर्मनिरतः, विशिष्टो गुणवान्,
एतेषु^१ निकृष्टेषु अल्पधनेषु वधाहर्षेषु अनुसारतः सुवर्णशतासम्भवे-
ऽपौदं, तस्याप्यसम्भवे सर्वस्वम् ।

1848.

तथा ।

वधाङ्गच्छेदार्हविप्रो निःसङ्गे बन्धने विशेत् ।

तदा कर्मवियुक्तोऽसौ^२ वृत्तस्तस्य^३ दमो हि सः ॥

कूटसाक्ष्यपि निर्वास्यो विख्याप्योऽसत्प्रतिग्रही ।

अङ्गच्छेदौ वियोज्यः स्यात्स्वधर्मे बन्धनेन तु ॥

वधाङ्गच्छेदार्हो यस्मिन्पराधे वधोऽङ्गच्छेदो वा इति तद्वान्
विप्रः अत्र सदाचारनिष्ठः, निःसङ्गे क्रियायोगशून्ये, यत्र बद्धः सन्
स्वधर्मं कर्तुं न पारयति, स एव सदाचारस्य दमः यत् स्वधर्म-
वियोजनं नाम, विख्याप्यस्तेन रूपेण लोके प्रकाशनौयः । अङ्गच्छेदौ
परस्वाङ्गच्छेत्ता ।

1849.

तथा ।

कर्णौष्ठग्राणपादाश्लिजिह्वाशिश्रकरस्य च ।

छेदने चोत्तमं दद्याद्भेदने मध्यमं भृगुः ॥

१ तेष्विति पाठान्तरम् ।

२ तदकर्मवियुक्तोऽसाविति पाठान्तरम् ।

३ धृतसम्भवेति पाठान्तरम् ।

केदने कर्त्तने उत्तमं उत्तमसाहसं पणसहस्रात्मकं भेदने
विदारणे मध्यमं मध्यमसाहसम् ।

1850.

तथा ।

एतैः समापराधानां तत्राप्येवं प्रकल्पयेत् ।

बालवृद्धातुरस्त्रीणां न दण्डस्ताडनं दमः ॥

समापराधानामङ्गान्तरच्छेदभेदकर्त्तव्यम् । प्रमादकृतापराध-
विषयमेतत् ।

1851.

मनुः ।

सूत्रविद्भ्रूयद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आन्तर्यायं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥

कर्मणा अर्थनिस्तारानुस्यूतव्यापारेण । विप्रस्तु न कर्मणा
आनृष्यं गच्छेत्, किन्तु क्रमेण दद्यादेव ।

1852.

तथा ।

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणाञ्च रोगिणाम् ।

शिफाविदलरज्जाद्यैर्विदधान्नृपतिर्दमम् ॥

दरिद्रोऽत्र कर्मण्यशक्तो निर्धनः ।

1853.

कात्यायनः ।

स्त्रीधनं दापयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

निर्धना प्राप्तदोषा स्त्री ताडनं दण्डमर्हति ॥

यदि धनवती स्त्री, तदा दोषे^१ धनं दण्डः, अधनायास्तु
ताडनमेवेत्यर्थः ।

1854.

नारदः ।

ब्राह्मणस्य परौहारो राज्ञश्चासनमग्रतः ।
 प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्व्वेभ्यश्चाभिवादनम् ॥
 अग्रं नवेभ्यः शस्येभ्यो मार्गदानञ्च गच्छतः ।
 भैक्षहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ॥
 समित्पुष्पकुशादानेष्वस्तेयं स्वपरियहात् ।
 अनाष्ट्यः परेभ्यश्च सम्भाषश्च परस्त्रियाः ॥
 नदीष्वेतनस्तारः पूर्व्वमुत्तारणन्तथा ।
 तरेष्वशुल्कदानञ्च न चेद्वाणिज्यमस्य तत् ॥

परौहारोऽदण्डः, राज्ञोऽग्रत आसनमुपवेशनं,^१ राज्ञे प्रातरात्म-
 दर्शनम्, नवशस्त्रानामपग्रहणम्, गच्छतो ब्राह्मणस्य अग्रे मार्गदानं,
 भैक्षहेतोः परागारेष्वनिवारितः प्रवेशश्च, निवारणे त्वपराध एव ।
 अस्तेयमचौर्यमस्य एवानपराधः स्वपरियहात् परियहविषयसमिदा-
 दौनामप्यादानात् । अनाष्ट्यः परेभ्यश्च शस्येभ्योऽप्यन्यतो^२ ब्राह्मणो
 न दण्डः । सम्भाषश्च परस्त्रिया इति भावदोषमात्राभिप्रायम्^३ ।
 अवेतनो भृतिशून्यः, तारः पारगमनम् । पूर्व्वमब्राह्मणेभ्यः, तरेषु
 पारं प्रापणीयेषु वस्त्रादिषु, अशुल्कदानं राजयाज्ञादानम् । यदि
 तस्य ब्राह्मणस्य न वस्त्रादि वाणिज्यार्थं स्यात् ।

इति विवादरत्नाकरे दशोत्कर्षांपक्षार्थदितरङ्गः ।

१ आसने उपवेशनमिति पाठान्तरम् ।

२ शस्येभ्योऽप्यनाडमत् इति पाठान्तरम् ।

३ भावदुष्टाभिप्रायमिति अदुष्टाभिप्रायमिति च पाठान्तरम् ।

अथ ब्राह्मणपरौहारो नाम षट्- नवतितमस्तरङ्गः ।

1855.

तत्र श्रद्धालिखितौ ।

इन्धनोदकामिकाष्ठ-तृणोपल-पुष्प-फल-पर्णादाने-
ष्वपचयं देवतीर्थ्याभिगमनं गृहकोष्ठप्रवेशनं पथि
शस्त्रधारणमसम्बद्धमासनं प्रस्तुतेष्वनिवारणं^१ अस-
द्वासश्चेति शिलोञ्जपदयोर्धान्यराशिग्रहणमग्नोत्सर्ग-
प्रसववृद्धिकर्पापणशुल्कनदौतरेष्वनुपरोधनं परस्त्री-
सम्भाषणं राजस्त्रीदर्शनं राज्ञा समासनं व्यति-
क्रमणञ्च कोपात्सर्व्वमर्हति ब्राह्मणः ।

इन्धनेत्यादि आरण्यकेन्धनादिविषयं, देवोऽत्रान्यपरिगृह्यौतो
देवान्लयः । एवं तीर्थमपि । गृहकोष्ठप्रवेशनं परस्वेति शेषः । पथि
देशान्तरगमने । असम्बद्धमासनं प्रयोजनं विना यत्र कचनावस्त्रानम् ।
प्रस्तुतेषु^२ स्वकार्य्यार्थचेष्टितेषु^३ अनिवारणं तन्मध्यगमनानिवारणम् ।
असद्वासः कार्य्यवशादसद्भिः सह वासः । च क्केदोऽव्ययानामनेकार्य्य-
त्वात्समुच्चये । शिलोञ्जपदयोः शिलोञ्ज इत्यात्मकवृत्तिभ्यां^४

१ प्रयतेष्वनिवारणमिति पाठान्तरम् ।

२ कार्य्यार्थचेष्टितेष्विति पाठान्तरम् ।

३ प्रयतेष्विति पाठान्तरम् ।

४ इत्येकवृत्तिभ्यामिति पाठान्तरम् ।

वर्त्तमानयोः शेषौभूतधान्यराशेर्ग्रहणम् । अयोत्सर्गमद्यत्यागपूर्वक-
मश्वस्तनविधिना ग्रहणम् । नान्यथेति पारिजाते अधिकम् ।

प्रसवः स्फुट एव, वृद्धिः कुसौदं, कर्षः कर्षणं, आपणः क्रय-
विक्रयव्यवहारः, नदीतरः नदीतरणार्थं देयं, एतेषु यद्देयं तदप्र-
यच्छतोऽनुपरोधनमनाक्रमणं व्यतिक्रमणमाज्ञास्त्वन्वञ्च । लक्ष्मौधरेण
तु नारदवाक्यानन्तरं प्रकरणभेदः कृतः । ब्राह्मणस्य परौहार इति
वाक्यं पठितम् ।

इति विवादरत्नाकरे ब्राह्मणपरौहारतरङ्गः ।

अथ नगरपरौहारो नाम सप्त- नवतितमस्तरङ्गः ।

1856.

तत्र शङ्खलिखितौ ।

न वैष्टिकं जाह्निकं श्लेषद्रव्यापहरणं पुष्यमूलप्रचयनं स्वयमर्जितप्रवेशनं निष्क्रमणप्रवेशनेष्वनिवेदनं स्कन्धवाह्येषु शुल्को गणसमयश्रेणीपूगचरणव्यवहारनिष्ठा स्वामिनः परिज्ञातारोऽन्यत्र राजाभिद्रोहात् नगरनिवासिनां विप्रेतराणामपि परिग्रहा अनपराधाः ।

न वैष्टिकं विष्टिः कर्मकरः तत्सम्बन्धि देयं वैष्टिकम् । जाह्निकं जहाजन्यदेयं, स्वयमर्जितस्य पणस्य राज्ञे अनिवेद्यापि प्रवेशनमनपराधः । निष्क्रमणप्रवेशनेष्वनिवेदनं राजपुरुषेभ्य इति श्रेयः । स्कन्धवाह्येषु शुल्कः स्कन्धे वहनयोग्येषु शुल्कदानम्^१ । गणो ब्राह्मणसमुदायः । समयः पाषण्डादीनां, श्रेणी शिन्धिसमूहः, पूगो बणिजादिसमूहः, गणादीनां चरणमाचारः व्यवहारो विवादः तत्र निष्ठा निर्णयः ।

स्वामिनः तत्र प्रधानभूताः परिज्ञातारः स्वे स्वे वृत्ते आचारव्यवहारप्रवर्तकत्वेन लक्षणपरिज्ञातारः । अन्यत्र राजाभिद्रोहाद्गणाभ्यन्तरेष्वपि राजद्रोहकारिषु न ते प्रभवः, किन्तु राजैव, तेन राजद्रोहादन्यत्र नगरवासिगणादिषु मुख्यानां स्वातन्त्र्येणाचारविवादपरिच्छेदो न दृढतायेत्यर्थः ।

(१) शुल्कादानमिति पाठान्तरम् ।

1857.

वृहस्पतिः ।

साक्षिलेस्थानुमानेन सम्यग्दिव्येन वा जितः ।
यो न दद्याद्देयमर्थं स निर्वासास्यस्ततः पुरात् ॥

1858.

अङ्गिराः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु रज्ज्वादिभिरुपद्रवैः^१ ।
मृतोऽमेध्येन लेप्तव्यो जीवेच्चेद्द्विगुणो दमः ॥

1859.

याज्ञवल्क्यः ।

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।
निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणौघतम् ॥
अन्यायेन^२ अथथाशास्त्रम् ।

1860.

कात्यायनः ।

अन्यायोपार्जितं न्यस्तं कोषे कोषं निवेशयेत् ।
काय्यार्थे कार्यनाशः स्याद्बुद्धिमान्नोपपातयेत्^३ ॥
दत्त्वा धनं तद्विप्रेभ्यः सर्व्वं दण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समासज्य कुर्व्वीत प्रायणं वने ॥
एवञ्चरेत्सदा युक्तो राजा धर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य^४ सर्व्वान् भृत्यान्नियोजयेत् ॥

इति विवादरत्नाकरे नगरपरौह्यारतरङ्गः ।

१ रज्ज्वादिभिरुपद्रवैरिति राज्ञादिभिरुपद्रवैरिति च पाठान्तरम् ।

२ अन्यायोऽवेति पाठान्तरम् ।

३ बुद्धिमान्नोपपादयेदिति पाठान्तरम् ।

४ कार्येष्विति पाठान्तरम् ।

अथ दशसंज्ञा नामाष्टनवति- तमस्तरङ्गः ।

1861.

तत्र शङ्खलिखितौ ।

चतुर्विंशतिरेकनवतिः प्रथमसाहसः, द्विशतं पञ्च-
शतञ्चैव मध्यमसाहसः, षट्शतं सहस्रञ्चोत्तमः । यथा-
सारापकारम् ।

सर्वेषामाचतुर्विंशत्यादिरेकनवतिपर्यन्तः प्रथमसाहसख्यो
दण्डः । एवमुत्तरत्रापि, द्विशतादिः पञ्चशतान्तो मध्यमः । षट्-
शतादिः सहस्रान्त उत्तमः । यथासारापकारमर्थापराधानुसारेण,
अतएव विज्ञापराधलाघवगौरवाभ्यां विकल्पः ।

1862.

तत्र भारदः ।

चतुर्विंशतिरपरः पूर्वः परः षण्वतिर्भवेत् ।
शतानि पञ्च तु परो मध्यमो द्विशतावरः ॥
सहस्रस्रुत्तमो ज्ञेयः स तु पञ्चशतावरः ।
त्रिविधः साहसेष्वेवं दण्ड उक्तः स्वयम्भुवा ॥

चतुर्विंशतेरपरश्च षण्वतिपर्यन्तः प्रथमः । द्विशतादारश्च पञ्च-
शतपर्यन्तो मध्यमः । पञ्चशतादारश्च सहस्रपर्यन्त उत्तम इत्यर्थः ।

१ अत्र लिति पाठान्तरम् ।

२ चेति पाठान्तरम् ।

३ सहस्रस्रुत्तम इति पाठान्तरम् ।

1863.

मनुविष्णु ।

पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्वेव चोत्तमः^१ ॥

1864.

याज्ञवल्क्यः ।

साशौतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदूर्ध्वं मध्यमः प्रोक्तस्तदूर्ध्वमधमः स्मृतः ॥

पणसहस्रं परिमाणं यस्य स पणसाहसः तेन^२ पणसहस्रपरि-
मितसाशौतिपणोत्तर उत्तमसाहसः, एतेऽपि संख्याविकल्प्या
विज्ञापराधलाघवगौरववैचित्र्यात्ममञ्जसा बोद्धव्याः ।

इति विवादरत्नाकरे दशसंज्ञातरङ्गः ।

१ सहस्रन्वेवमुक्त इति पाठान्तरम् ।
२ तथा चेति पाठान्तरम् ।

अथ मानसंज्ञा नामोनशत- तमस्तरङ्गः ।

1865.

तत्र मनुः ।

लोकसंबन्धवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
 ताम्बरौष्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
 त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिख्यैका च प्रमाणाः^१ ।
 ता राजसर्पपस्तिस्त्रस्ते तु द्वे गौरसर्पपः ॥
 सर्पपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्वेककृष्णलम् ।
 पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु^२ षोडश ॥
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमापकः^३ ॥
 ते षोडश स्याद्वरणं पुराणश्चैव राजतः ।
 कार्पापणश्च विज्ञेयस्ताम्रिकः^४ कार्पिकः पणः ॥
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानन्तु राजतः ।
 चतुःसुवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणाः ॥

१ परिमाणत इति पाठान्तरम् ।

२ सुवर्णान्ति पाठान्तरम् ।

३ रूप्यमापक इति पाठान्तरम् ।

४ ताम्रिकः ।

याः प्रथितास्ता लोकव्यवहारार्थं प्रवक्ष्यामि व्युत्पादयामौत्यर्थः ।
 यवो मध्यो नातिस्थूलो नातिकृशः^१ । दश पलानि धरणमिति
 सम्बन्धः । अग्रे धरणं राजतं पुराणस्य राजत इत्यन्वयः । कार्षापणः
 पण इति च द्वे संज्ञे ताम्रकर्षस्तेत्यर्थः । कर्षादिगब्दास्य लोक एव
 प्रसिद्धाः ।

1866.

याज्ञवल्क्यः ।

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।

1867.

माषाधिकारे विष्णुः ।

तद्द्वादशमक्षार्द्धमेव चतुर्माषकं सुवर्णः ।

1868.

बृहस्पतिः ।

लोके^२ संब्यवहारार्थं संज्ञेयं कथिता भुवि ।
 ताम्रकर्षकता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः ॥
 स एव चन्द्रिका प्रोक्ता ताश्चतसस्तु धानिकाः ।
 ता द्वादश सुवर्णस्तु दौनाराख्यः स एव हि ॥

1869.

भारदः ।

माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।
 काकिनौ तु चतुर्भागो मापस्य च पणस्य च ॥
 पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यवहारिकौ ।
 कार्षापणप्रमाणन्तु तन्निवहमिहैव वा ॥

१ न कृश इति पाठान्तरम् ।

२ प्रकीर्तिता इति पाठान्तरम् ।

३ चतुर्माषमिति पाठान्तरम् ।

४ लोकेति पाठान्तरम् ।

पञ्चनद्या इत्यादि, इह शास्त्रीयसंख्यवहारार्थं कार्षापणप्रमाणं
तदेवं निबद्धं, यत्पञ्चनद्याः प्रदेशे प्रसिद्धार्थम्, इतरन्तु तत्तद्दिशि
लोकव्यवहारार्थमुक्तम् ।

1870.

तदिदमाह ।

कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ।
पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः^१ स तु ॥

1871.

कात्यायनः ।

माघः पादो^२ द्विपादो वा दण्डो यत्र प्रकल्पितः ।
अनिर्दिष्टन्तु सौवर्णं मापकं तत्र कल्पयेत् ॥
यत्रोक्तो मापको दण्डो राजतं तत्र निर्दिशेत् ।
कृष्णलैश्वोक्तमेव स्यादुक्तं दण्डविनिश्चये ॥

यत्र मापको दण्ड इत्युक्तं तत्र राजतो याञ्च, यत्र कृष्णलो
दण्डस्तत्र सौवर्णो याञ्च इत्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे भागसंगतरङ्गः ।

१ ते षोडश इति पाठान्तरम् ।

२ एकपाद इति पाठान्तरम् ।

अथ नैगमादिसंज्ञा नाम शत- तमस्तरङ्गः ।

1872.

तत्र काव्यायनः ।

नानापौरसमूहस्तु नैगमस्तु प्रकीर्त्तितः ।
 नानायुधधरव्राताः समवेताः प्रकीर्त्तिताः ॥
 समूहो वणिजादीनां पूगः सम्परिकीर्त्तितः ।
 प्रव्रज्यावसिता ये तु पाषण्डाः परिकीर्त्तिताः ॥
 ब्राह्मणानां समूहस्तु गणः सम्परिकीर्त्तितः ।
 शिल्पोपजीविनो ये तु शिल्पिनः परिकीर्त्तिताः ॥
 आर्हतसौगतानान्तु समूहः सङ्घ उच्यते ।
 चाण्डालश्चपचादीनां समूहो गुल्म उच्यते ॥
 गणपाषण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेण्यस्तथा ।
 समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्थास्ते बृहस्पतिः ॥
 श्रेण्यः शिल्पिसमूहः^१ ।

1873.

तथा ।

चातुर्वर्णस्य या स्मृतिरसजात्यादिसम्भवा ।
 तस्या धर्म्माः समुद्दिष्टा जातिः सा परिकीर्त्तिता ॥
 असजातिरसवर्णः ।

इति विवादरत्नाकरे नैगमादिसंज्ञातरङ्गः ।

^१ राजशिल्पिसमूह इति अध्वरशिल्पिसमूह इति च पाठान्तरम् ।

उपसंहारः ।

कल्पद्रुमे वाप्यथ पारिजाते
हलायुधे वाप्यथवा प्रकाशे ।
यत्सारमस्मादधिकञ्च यत्त-
द्धाति रत्नाकर एक एव ॥

यं कामधेनुरनुयाति स कल्पवृक्षो
यं सेवते निजफलाय स पारिजातः ।
तं वैरिगोत्रभिदमुच्चसहस्रदृष्टिं
चण्डेश्वरं तुल्ययितुं कतमे भवन्तु ॥

श्रौतत्यदानव्यवहारशुद्धि-
पूजाविवादिषु गृहस्थकृत्ये ।
रत्नाकरा धर्मभुवो निबन्धाः
कृतास्तुलापूरुषदेन सप्त ॥

रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मिते शाकवर्षे
सहसि धवलपत्रे वाग्मतीसिन्धुतीरे ।
अदित तुलितमुच्चैरात्मना स्वर्णराशिं
निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥

इति सप्तक्रियमहासन्धिविग्रहिकठक्कारमन्त्रिवर-श्रीवैशेषिक-
सप्तक्रियमहासन्धिविग्रहिकठक्कार-श्रीषण्डेश्वर-
विरचितो विवादरत्नाकरः सम्पूर्णः ।

विवादरत्नाकरधृतसंहिताकारनामानि ।

अक्षराः १२०५, १८२१ ।
 आपस्तम्बः ४६२, ७४४, ७६७,
 ८६७, ९८६, १०१३, १०२५,
 १११९, ११४०, ११६३,
 १३३६, १३४३, १३७५,
 १३७९, १५६०, १६३१,
 १६८१, १७६५, १७९३ ।
 उशानाः ६८४, ७०७, ७६४,
 १०८६, १३६४ ।
 ऋष्यशृङ्गः १२५० ।
 कात्यायनः ५, २२, ३१, ३७, ३८,
 ३९, ४५, ५२, ५६, ६९, ७५,
 ८०, ८२, १००, १०५, ११६,
 १२१, १२३, १२४, १२५,
 १२७, १३०, १३६, १४२,
 १४३, १४४, १५१, १५६,
 १६३, १६९, १७३, १८१,
 १८२, १८६, १९२, १९६,
 १९९, २०२, २०५, २०९,
 २१०, २११, २१३, २१७,
 २२१, २५८, २५९, २७३,
 २७६, २७७, २८८, २८९,
 ३००, ३०२, ३०५, ३०६,
 ३०७, ३१३, ३१९, ३२१,
 ३२४, ३२६, ३३४, ३५५,
 ३७९, ३८२, ३९०, ३९३ ।

३९६, ४०३, ४०५, ४१२,
 ४२३, ४३३, ४४२, ४४६,
 ४४९, ४५४, ४५५, ४६८,
 ४८४, ४८७, ४९७, ४९८,
 ५२६, ५३०, ५३२, ५३७,
 ५४४, ५५०, ५५१, ५५२,
 ५६३, ५८०, ५९३, ६०३,
 ६०६, ६२१, ६२३, ६२७,
 ६४१, ६४३, ६४४, ६४९,
 ६५९, ६६५, ६६९, ७०९,
 ७१५, ७१८, ७२२, ७६०,
 ७८३, ७९८, ८०१, ८०५,
 ८१७, ८२२, ८२७, ८३१,
 ८३४, ८४४, ८४९, ८७३,
 ९१५, ९८१, ९९२, १०००,
 १००३, १००८, १०१४,
 १०१७, १०१९, १०३५,
 १०६२, १०७२, १०७७,
 १०८२, १०९५, १११३,
 ११३१, ११५८, ११७४,
 १२१८, १२६३, १३९४,
 १४०२, १४०६, १४०९,
 १४१०, १४११, १४१८,
 १४२५, १४२६, १४२७,
 १४३१, १४३३, १४४५,
 १४४६, १४४९, १४५१ ।

५५७, ५५८, ५६५, ५६७,
 ५७१, ५७२, ५७४, ५७६,
 ५७७, ५८३, ५८६, ५९०,
 ५९२, ६१४, ६१८, ६१९,
 ६२२, ६३७, ६६०, ६६३,
 ६६६, ६६७, ६७०, ६७९,
 ६९४, ६९७, ६९९, ७०१,
 ७०२, ७०६, ७११, ७१३,
 ७१७, ७२९, ७४६, ७५९,
 ७६७, ७९३, ८०९, ८१२,
 ८१५, ८१८, ८२१, ८२५,
 ८५०, ८५१, ८५६, ८६२,
 ८७८, ९१९, ९२८, ९४६,
 ९५३, ९५७, ९६०, ९७५,
 ९९०, ९९५, ९९७, ९९९,
 १००१, १०१६, १०२५,
 १०३१, १०६४, १०९२,
 १०९६, ११०४, १११०,
 ११२१, ११३६, ११६५,
 ११७५, ११८५, ११८४,
 ११९०, ११९७, १२२७,
 १२३०, १२३८, १२८६,
 १३२७, १३३१, १३३९,
 १३६२, १३७७, १३८८,
 १३९७, १४०७, १४१९,
 १४३४, १४९०, १५४८,
 १५७३, १५९८, १६४२,
 १६६३, १६६४, १६६९,
 १६८३, १७०४, १७१०.

१७१४, १७१७, १७२६,
 १७२९, १७३२, १७३४,
 १७३९, १७४४, १७५४,
 १७५७, १७६२, १८०७,
 १८१०, १८३६, १८५४,
 १८६२, १८६९।

पठोगमिः ११९५, १४६९, १४७६।
 वशिष्ठः ६, ५०, ३९१, ८४७, ९९४,
 ११५१, १२३४, १२६१,
 १२६६, १३६१, १३७१,
 १३९२, १५६३, १५७५,
 १५८५, १५९५, १६०५,
 १६१३, १६१९, १६३०,
 १६५८, १६६६, १७८५,
 १७९८, १८०२, १८०८,
 १८१६।

विष्णुः १६, ३४, ४२, ४९, ७०,
 ८७, ८९, १०६, १०७, १०८,
 १३४, १४९, १५७, १६८,
 १८०, १८९, २२७, २२९,
 २४०, २४६, २५०, ३२९,
 ४५३, ४७४, ५१४, ५५९,
 ६५८, ६८०, ६९६, ७००,
 ७२५, ७२६, ७३१, ७४१,
 ७५०, ७५४, ७७५, ७८०,
 ७८५, ७९४, ७९९, ८०६,
 ८३०, ८४६, ८८०, ८८४,
 ८९५, ९११, ९५०, ९७३,
 ९७८, ९८९, १००९, १०३७,

१०४०, १०४५, १०५२,
 १०५६, १०६३, १०७६,
 १०८४, ११२२, ११३३,
 ११५५, ११८०, १२१७,
 १२४६, १२४८, १२७२,
 १२७६, १३२८, १३५२,
 १३७२, १३६०, १४००,
 १४६३, १४६५, १४६६,
 १५०६, १५१६, १५४७,
 १५५६, १५६३, १५८८,
 १५६१, १५६६, १६०१,
 १६०३, १६०६, १६०६,
 १६११, १६१८, १६४६,
 १६७६, १६८६, १६६३,
 १६६७, १७६८, १८०३,
 १८०६, १८१२, १८१४।

ब्रह्ममनुः ४६३, ४७६, ४८३, ४६६,
 ६५५, ६६१, १०२०, १५०४,
 १६६७।

ब्रह्मसूत्रिः १, ३, ११, १६, ३०,
 ३२, ३६, ५१, ५३, ६२, ६३,
 ६४, ७२, ७६, ८३, ८४,
 ८०, ८३, ८६, ८७, ८८,
 १०३, १०४, १०६, ११०,
 १११, ११२, ११३, ११४,
 ११५, ११६, १३२, १३३,
 १३७, १३८, १३६, १४७,
 १५३, १५४, १६१, १६५,
 १७२, १७५, १८४, १६७,

२०४, २०६, २१२, २१५,
 २२०, २२५, २२५, २३१,
 २३२, २४८, २५३, २५५,
 २५६, २६१, २६३, २६७,
 २७१, २७८, २८२, २६२,
 २६७, ३०४, ३०८, ३१२,
 ३१५, ३२७, ३३१, ३३६,
 ३३७, ३४१, ३४४, ३४८,
 ३४६, ३५३, ३५६, ३६१,
 ३६५, ३७१, ३७५, ३७६,
 ३७७, ३८०, ३८१, ३८४,
 ३८६, ३८२, ३८४, ४०६,
 ४०८, ४१३, ४१६, ४१८,
 ४२१, ४२६, ४२६, ४६०,
 ४६६, ४७७, ४८६, ५०४,
 ५१०, ५२१, ५२३, ५३३,
 ५३८, ५४०, ५४१, ५४५,
 ५५३, ५५५, ५६८, ५६६,
 ५८४, ५८७, ५६१, ५६५,
 ५६७, ५६६, ६१२, ६१६,
 ६१६, ६२६, ६३७, ६४६,
 ७१६, ७२०, ७२४, ७३५,
 ७४०, ७४२, ७५६, ७६६,
 ७६६, ७७४, ७७८, ८१४,
 ८२०, ८२३, ८२६, ८३३,
 ८५४, ८६०, ८६३, ८०८,
 ८१३, ८१८, ८२६, ८३६,
 ८३६, ८८२, ८८७, १०३०,
 १०८८, १०६१, १०६८,

११००, ११०१, ११०३,
 ११०५, ११०७, १११६,
 ११२६, ११५३, ११५७,
 ११८७, ११६६, ११६६,
 १२०७, १२४०, १२४४,
 १२५४, १२६०, १२७१,
 १२७८, १२८१, १३३२,
 १३५१, १३६३, १३६७,
 १३७४, १३७६, १३८३,
 १३८५, १३३२, १३८७,
 १५०५, १५१६, १५५३,
 १५८७, १६२३, १६४८,
 १६५१, १६६८, १६७१,
 १६७२, १६८०, १६८६,
 १६८५, १७०२, १७०६,
 १७१३, १७१६, १७३१,
 १७३८, १७४६, १७५१,
 १७५३, १७७७, १७७६,
 १७८७ ।

बौधायनः ३६२, ८६८, १०६०,
 १२३३, १३२५, १३३५,
 १३४४, १४०४, १४६३,
 १५००, १५४५, १५६१,
 १५६७, १५७४, १५६६,
 १६०७, १६१५, १६२१,
 १६८२, १६८५, १६६१,
 १७६१ ।

आसः १२, २०, ६४, २३७, ३१०,
 ३१४, ३२८, ३४७, ५०६,

५७३, ५८५, ६३०, ६३५,
 ६७५, ७५३, ८५३, ८५७,
 ८६१, ८७१, ८०३, ८०५,
 ८१२, ८३२, ८३५, ८४०,
 ८५१, ८५४, ८७०, ८७६,
 १०६६, ११०२, ११०६,
 ११३८, ११७३, ११७७,
 १२२४, १२५२, १२७६,
 १३७५, १४२१, १४४०,
 १४३६, १४४४ ।

मनुः ६, १३, १५, १८, २५, ३५,
 ४६, ६६, ६५, १२६, १६०,
 १६६, १७४, २०३, २१४,
 २२३, २२६, २३०, २३३,
 २३४, २३५, २३६, २६०,
 २६४, २६८, २६६, २७४,
 २८४, २८६, २८७, २८३,
 २८४, २८५, ३१८, ३२०,
 ३६७, ३६८, ३७०, ३७३,
 ४१०, ४३७, ४४७, ४५०,
 ४५१, ५०१, ५०२, ५०७,
 ५०८, ५१२, ५१६, ५१६,
 ५२०, ५३४, ५६०, ५८६,
 ५८४, ५८६, ५८८, ६००,
 ६०२, ६०४, ६१३, ६१५,
 ६१७, ६२०, ६३६, ६४०,
 ६५०, ६५४, ६७८, ६८२,
 ६८८, ७०४, ७१०, ७१२,
 ७२६, ७३२, ७३६, ७३६,

७४६, ७४८, ७५२, ७६५,
 ७८१, ७८२, ७८३, ८०७,
 ८३२, ८३७, ८३८, ८४८,
 ८५२, ८५८, ८६५, ८६८,
 ८७७, ८७८, ८८७, ८९०,
 ८९६, ९१४, ९२१, ९२५,
 ९३१, ९३३, ९३४, ९३८,
 ९४५, ९४७, ९४९, ९५६,
 ९५९, ९६१, ९६५, ९७२,
 ९७७, ९८८, १००४,
 १०१०, १०१२, १०२३,
 १०२८, १०३३, १०४२,
 १०४६, १०५४, १०५९,
 १०६१, १०६६, १०७३,
 १०८३, १११७, ११२३,
 ११२५, ११२८, ११३५,
 ११३९, ११४१, ११४७,
 ११६४, ११६७, ११८१,
 ११८४, १२००, १२०२,
 १२०६, १२०८, १२१४,
 १२२१, १२२६, १२३२,
 १२३९, १२४२, १२५३,
 १२५८, १२६२, १२६५,
 १२६९, १२८२, १२८५,
 १३४०, १३४६, १३५३,
 १३५६, १३८४, १३९१,
 १४१३, १४१४, १४२३,
 १४३५, १४४०, १४४७,
 १४५२, १४५३, १४५४,

१४५७, १४६१, १४६४,
 १४६८, १४८४, १४८८,
 १४८८, १५०७, १५१२,
 १५१५, १५२३, १५२५,
 १५३१, १५३२, १५४४,
 १५५०, १५५७, १५६५,
 १५६९, १५८०, १५८४,
 १५८२, १६००, १६०२,
 १६०४, १६०८, १६१०,
 १६१२, १६१४, १६२०,
 १६२२, १६३२, १६३४,
 १६३६, १६४७, १६६०,
 १६६५, १६७०, १६७३,
 १६७५, १६८८, १६९९,
 १७००, १७१८, १७२०,
 १७४८, १७६०, १७६७,
 १७६९, १७८०, १७८२,
 १७८८, १७९६, १७९९,
 १८०४, १८०५, १८१७,
 १८२५, १८३८, १८५१,
 १८६५ ।

मगौणिः ३३८ ।

याज्ञवल्क्याः १०, २३, २४, ३३,
 ५९, ६५, ७४, ७९, ८१,
 ८५, ८६, ८८, ९२, ९९,
 १०१, ११७, १२०, १३१,
 १३५, १४१, १४८, १५८,
 १७९, १८३, १८५, १९४,
 १९८, २१६, २२८, २४१,

२४२, २४५, २४६; २५०,
 २७२, २८०, ३०१, ३११,
 ३१७, ३२२, ३२५, ३३३,
 ३३६, ३४५, ३५२, ३५६,
 ३८८, ३८५, ४४१, ४५७,
 ४५८, ४६६, ४७८, ४८०,
 ५०६, ५१३, ५२३, ५२५,
 ५२७, ५३१, ५३६, ५४७,
 ५६६, ५७०, ५७२, ५७५,
 ५७६, ५८८, ६३६, ६६१,
 ६७३, ६७६, ६८१, ६८३,
 ६८८, ७०३, ७२१, ७२३,
 ७३०, ७५१, ७५५, ७५८,
 ७७०, ७७२, ७७६, ७८४,
 ७८६, ७८८, ८००, ८०४,
 ८१६, ८२८, ८३५, ८४५,
 ८७२, ८७७, ८८२, ८८५,
 ८८२, ८९१, ८९६, ८१०,
 ८२२, ८२४, ८२६, ८४८,
 ८५५, ८७६, ८८८, ८८६,
 १००२, १००५, १०१५,
 १०२१, १०३२, १०३६,
 १०४१, १०५१, १०५७,
 १०६०, १०६६, १०७१,
 १०७४, १०८०, १०८५,
 १०८४, १०८७, ११११,
 ११२४, ११३२, ११४७,
 ११४२, ११५६, ११७०,
 ११७६, ११७८, १२१२,

१२१६, १२३७, १२४१,
 १२४३, १२५७, १२६७,
 १२७०, १२८८, १३२६,
 १३६५, १३७८, १३८५,
 १३८६, १४१५, १४२२,
 १४५०, १४८५, १४८२,
 १५१३, १५४६, १५६६,
 १५६८, १५७७, १५८३,
 १६१६, १६५७, १६७८,
 १६८८, १७०७, १७२३,
 १७२७, १७५०, १७५६,
 १७७०, १८५६, १८६४,
 १८६६ ।
 यमः २३८, ३२०, ८०८, १०८३,
 ११४६, ११५२, ११८६,
 १२८३, १२८७, १७६७ ।
 शकः ७०५, १४५२, १७०५ ।
 प्राक्कलिखितौ ३६६, ३७२, ६१०,
 ६४८, ६५७, ६८६, ६८६,
 ६८२, ७२८, ७४८, ८८१,
 ८८६, ८८१, ८४२, ८४३,
 १६६, ८७४, ८८३, १०४३,
 १०६५, १०६८, १०८१,
 ११३४, ११६६, १२०३,
 १२४६, १२५१, १२५५,
 १२६४, १२७३, १३४६,
 १३८२, १४०३, १४२८,
 १४६४, १५३८, १५४०,
 १५५२, १५६२, १५७६,

१६३६, १६३७, १६५५, १६६० ।	१२३५, १२५६, १२७७, १२८०, १३२६, १५३६, १५४३, १५७२, १६५०, १६५४ ।
संवत्सः ५७ ।	
हारौतः ७३७, ७४५, ७४८, ७६३, ७८८, ८७०, ११४६, ११६३ ।	

पुराणनामानि ।

देवीपुराणं १७५६ ।	११२०, ११६०, ११६२,
ब्रह्मपुराणं ५१५, १२७७, १५३७, १५८६, १५६७, १६२४, १६२५, १६२६ ।	११८१ । महाभारतम् १२०५, १२१०, १२४७, १४६१ ।
मत्स्यपुराणम् २८५, ३०३, ३६७, ४८१, ४६०, ४६२, १०४७,	मार्कण्डेयपुराणं ६७७ । रामायणम् १२०४ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

स्मृतिः ८, ४८६, १६६४ ।
कुन्दोगपरिशिष्टम् १२१८, १२५६, १२६३ ।

विवादरत्नाकरधृतानि

संग्रहकारनामानि संग्रहग्रन्थनामानि च ।

पुः पं:	पुः पं:
कल्पतरुकारः १०४, १६।	२६४, १२। ३०३, १२।
ग्रहेश्वरमिश्रः ४६, ७।	३२१, ४। ३५७, १६। ३७५,
मिताक्षराकारः ४२, ११। २४०,	११। ३६०, १६। ३६३, १६।
११।	४६७, ६। ४६८, १३।
लक्ष्मीधरः १५०, १२। १५३, ६।	कल्पतरुः ३२, २। ३४, १०। ८२,
२८४, ७। ३२८, ११। ३६०,	१२। ८३, १। १३०, १४।
१५।	१३१, ४। २१८, १६।
प्रकाशकारः १३१, ५। ४६०,	कामधेनुः ८२, १३। १३५, ५।
१०।	१५५, ११।
भाष्यकारः ४६८, १५।	पारिजातः २५, ८। ३४, १०।
हरिहरः ४७३, १८।	८२, १२। १४५, ६। १५०,
हज्जायुधः १०, १। ११, १। ३०,	११। १५३, ७। १५७, १४।
५। ३२, ५। ३४, ५। ३६,	१६६, ८।
१८। ४७, ४। ८२, १४।	प्रकाशः १४५, ६। १५०, ११।
८६, १६। ६८, १०। १३५,	१६६, ८।
८। १५३, ७। १६६, ८।	मिताक्षराः ३४, १०। १३५, ५।

विवादरत्नाकरघृत
प्रमाणानामकारादिक्रमेण सूची ।

अ

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या
अकरः खोजियो राजा	१८०२
अकाममननुज्ञातं	६६
अकामां दूधवेत् कन्यां	११६२
अकूटं कूटकं व्रते	८८३
अक्षता च क्षता चैव	१२६६
अक्षतायां क्षतायां वा	१५६३
अक्रमोदासुतश्चैव	१३६४
अगम्यागामिनः प्राप्तिः	११८४
अगुप्ते क्षत्रिया-वैश्ये	११४१
अग्निं प्रजापतिश्चेद्वा	१५८७
अग्निशुक्रादिशुश्रुषाम्	१२१८
अग्निहोत्रं त्रयो वेदाः	१६५५
अग्नौ सुवर्गमक्षौण्णं	६२०
अङ्गादङ्गात् सम्भवति	१६७१
अङ्गावपौडनायाश्च	८०२
अङ्गावपौडने चैव	८०३
अङ्गुलीग्रान्ध्रभेदस्य	६५६
अर्चीराहापितं द्रव्यं	१००३
अच्छलेनैव चान्विच्छेत्	२६४
अजातेष्वेव प्रस्थेषु	६८७
अजानन् यः परद्रव्यं	३२६
अजाविकसैकशयं	१४१३
अजाविके तु संसृजे	५१६
अजाविकेव्यङ्गयोरुपपन्नाः	६४४
अज्ञातौषधमन्त्रस्तु	६००
अतीतव्यवहारान् ग्रामाच्छा- दनैः	१३६१
अतोऽन्धेन प्रकारेण	११२२
अतोऽर्वाङ्कं पण्यदोषस्तु	५८७
अत्र गाथा वायुमौताः	१६३२
अथ ऋत्विजिह्वते प्रश्नादन्यं	३७२
अथ कार्यविपत्तिस्तु	२६०
अथ चेत् स द्विभार्यः स्यात्	१४५१
अथ द्वादशपुत्रा भवन्ति	१५५६
अथ प्राक्किञ्चिदौगः स्यात्	२१६
अथास्य वेदमुपश्रुतस्तत्सुप- जतुभ्यां	७४७
अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य	१६६५
अथोत्तमर्गोऽधमर्गात्	१६
अदत्तान् भयक्रोध-	४०४
अदत्तायान्त्तु यो जातः	१५६७
अदग्ध्या हस्तिनोऽश्वाश्च	७०७
अदातरि पुनर्दाता	१२८
अदुष्टस्यैव यो दोषान्	७१६

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
अदेयादिक्रमाख्यातं	४१३	अनिर्दिष्टन्तु यो राज्ञा	१०३४
अघनस्य ह्यपुत्रस्य	१६३	अनिर्दिष्टो वार्यमाणः	२५०
अघनास्त्वय एवैते	४४४	अनिवेदितप्रवेशे	११३४
अघमगार्गीषेसिद्धये	२३३	अनियुक्तामृतस्यैव	१६६०
अघमोत्तममध्यानां	७०६	अनुकूलामवाग्दुष्टां	१२२७
अघर्मदत्तं न लोके	१८२५	अनुपपन्नं पितृद्वयं	१४२३
अघार्म्मिकं त्रिभिर्न्यायैः	१७७८	अनुपस्थापयन्मूलं	३३४
अघोवर्णानामुत्तमवर्णाः	७८८	अनुमार्गैर्वा कार्येषु	२५६
अधिविभ्रस्त्रियै देयम्	१४७७	अनुवन्धं परिचाय	१७६७
अधिष्ठानान्निर्हारः	८६४	अनुप्रास्यः स गुरुणा	८०६
अध्यग्राध्यावाह्निकं	१४७५	अनुष्ठानाश्च कन्यार्णां	१४००
	१४७६	अष्टतामिष्टांसने	७४५
अनपत्यस्य मुञ्चयुः	१५०८	अनेकदोषदुष्टेऽपि	१२८४
अनपत्यस्य पुत्रस्य	१६७३	अनेकधा तेऽभिहितः	४१६
अनभिज्ञो जितो मोक्षः	१७३७	अनेकपितृकाशान्तु	१५३०
अनयन् भाटयित्वा तु	४८२	अनेकार्थाभियोगे च	१४४
अनर्थश्रौलां सततं	१२३१	अनेन विधिना राजा	१७४८
अनंशाश्चाश्रमान्तरगताः	१३६२	अनेन सर्वपालानां	५१८
अनंशौ क्लीवपतितौ	१३८४	अन्यायामात् समाह्वय	६३७
अनन्ताः पुल्लिङ्गो लोकाः	१६५८	अप्रचायमानं वित्तं	१८०८
अनास्थितं अवहितं	२५६	अन्यमुद्दिश्य वेश्यां यः	४६२
अनार्थित्य पितृद्वयं	१४२४	अन्यहस्तात् परिभ्रष्टं	१०००
अन्तिमा स्त्रैरिणीनां या	१६०	अन्यहस्ते च विक्रीतं	५७०
अन्त्याभिगमने त्वङ्ग	११४२	अन्यायवादिनः सभ्याः	६०४
अनिच्छन्तमभूमिर्षं	६०३	अन्यायोपासवित्तवात्	६६१
अनिच्छन्तौ तु या मुक्ता	११५७	अन्योदर्यन्तु संख्यौ	१७०७
अनिर्दिष्टाश्च गां सूतां	७०४	अन्योऽन्यं त्यजतो रागः	१२३०
अनिर्दिष्टश्च निर्दिष्टं	११३	अन्योऽन्यं परिगृह्येताः	१७१६

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
अन्योन्यापहृतं इयं	१४८५	अप्राप्तेऽर्घे क्रियाकारे	५६४
अन्याघेयश्च यदत्तं	१४५४	अप्रियोक्तिस्ताडनश्च	७१६
अन्याहृतं याचितकं	३८०	अवक्रुश्लं च राजानं	७५७
अन्याहिते याचितके	२६८	अवध्यं यन्व वध्नात्	१०७५
अपत्यं धर्मकार्याणि	१२०६	अवनिलौवतो दपात्	७८५
अपत्यमुत्पादयितुः	१६६४	अवशडासु दासौघ	११७६
अपपात्रितस्य ऋकृथ-		अवस्कर-स्यक-शम्भ	६४७
पिशोदकानि	१३८२	अवाक्ष्णयो ब्राह्मणस्य	६८३
अपविद्धः सञ्चोडो दत्तः प्रीतः	१५४६	अविकेयाणि विक्रीयान्	१०६४
अपविद्धस्त्वेकादश	१६११	अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं	५८८
अपविद्धः पञ्चमोऽयं	१६१३	अविज्ञातहतस्यासु	१०६७
अपराघेयं चैनं सततं	८११	अविद्याः समं विभजेरन्	१४३७
अपाङ्गप्रेक्षणं ज्ञास्यं	११०३	अविद्यानान्तु सर्वेषां	१४३६
अपात्रे पात्रमित्युक्ते	४०६	अविभक्तविभक्तानां	१३६६
अपि वस्त्रान्नदातृणां	१६२५	अविभक्ते मृते पुत्रे	१३६८
अपुत्रस्य धनं पत्न्याभिगामि	१६७६	अविभक्तेः कुटुम्बार्थे	१५८
अपुत्रस्य स्वाऽगामि	१६७६	अविभक्तेः कृतमृगं	१५७
अपुत्रा योधितश्चैर्षा	१२८७	अविभाव्यं सगोत्राणां	१४३०
अपुत्रा शयनं भर्तुः	१६६७	अविरोधेन धर्मस्य	५३२
अपुत्रां गुर्वनुज्ञातः	१२८८	अवोत्रविक्रयो यस्तु	८७५
अपुत्रेण तु या कन्या	१५८६	अमच्छमथवाऽपेयं	१०५४
अपुत्रेण परस्त्रीने	१५६८	अमच्छेण ब्राह्मणस्य	१०५२
अपुत्रोऽनेन विधिना	१५८४	अभावे तु दुहितृणाम्	१६८३
अप्रमत्ता रक्ष तन्नुमेतं	१६३१	अभिगन्ताऽस्मि भगिनौ	७३०
अप्रवच्छन् पिता काले	११६६	अभिचारेषु सर्वेषु	१०५६
अप्रवच्छस्तया सुल्कां	४६१	अभियोज्ञा धनं कृत्यात्	३२६
अप्राणिभिर्यत् क्रियते	१७१८	अभियञ्ज तु यः कन्यां	११६७
अप्राप्तव्यवहारश्च	१६२	अभ्युपगम्य दुहितरि	१५७६

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या
ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्च	१३०५ ऋत्विजं यस्तात्नेदवाज्यः ३७३
ऊर्द्धं विभागाज्जातस्तु	१५१५ ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवं ३६४
ऊर्णं वाप्यधिकं वापि	१०८०
ऋ	
ऋक्षयाञ्चै ऋणं दाप्यः	१६४ एक एवौरसः पिथे १५२४
	१६८ एक एवौरसः पुलः १५२५
ऋक्ष्यं मृतायाः कन्यायाः	१४७३ एकच्छायाकृतं सर्वै १५४
ऋणमस्मिन् सद्रयति	१६५२ एकच्छायाप्रविष्टानां १५६
ऋणं तु दापयेत् पुलं	१६६ एकजातिर्दिजातौस्तु ७४६
ऋणं दातुमशक्तो यः	२२३ एकघनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा १३३६
ऋणं देयमदेयश्च	२ एकपाकेन वसतां १३१४
ऋणं पुलकृतं पित्रा न देयम्	१७३ एकपात्रेऽथ पङ्कगश्च ५४४
ऋणं पुलकृतं पित्रा प्रोर्धं	१७२ एकरूपा द्विरूपा वा १७३०
ऋणं पैतामहं पौत्रः	१२६ एकं व्रतां बहूनाश्च ८००
ऋणभागद्वयद्वारो च	१६७ एकं बहूनां निव्रतां ७६६
ऋणादानं प्रयोगादि	२५३ एकव्रतव्यवहारात् ११६३
ऋणानां सार्वभौमोऽयं	२८ एकप्रख्यासनं क्रौडा ११०७
ऋणिकः सधनो यस्तु	२३८ एकस्य चेत् स्याद्दसनं ३५७
	२३९ एकस्य बहवो यत्र १०६१
ऋणिकेन तु या सृद्धिः	२२ एकस्थानासनाद्वारः १११४
ऋणे धने च सर्वस्मिन्	१४८४ एकासनोपवेशो ७६४
ऋणोदये प्रतिज्ञातं	२३६ एकाहे लिखितं यत्र २४४
ऋणुखाता तु या नारी	१२३२ एकैकं वा धनं १४५६
ऋतौ खातायां तस्यास्तु	१२८७ एकोऽप्रीयाद्यदुत्पन्नं १०७
ऋत्विक् च त्रिविधो ज्ञेयः	३७४ एतत् संयज्ञस्योक्तं ११८७
ऋत्विक् पुरोहितामात्र	१७७० एतद्विधानमातिष्ठेत् ५२०
ऋत्विग्यदि वृतो यश्चे	३६७ एतद्विधानं विज्ञेयं १४८८
	एतावानेव प्रथमः १६३३

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या		
कितवेखवतिष्ठेरन्	१७४४	कृतेऽकृतेविभामे वा	१५२०
कुक्षिनात् सौदतश्चैव	२	कृत्वा विक्रीय वा किञ्चित्	५६०
कुटुम्भं विभ्रयात् भ्रातुः	१४२४	कृत्वोद्धारमदत्त्वा यः	२७
कुटुम्भार्थमशक्तेन	१६६	कृमिचौरव्याघ्रमयात्	५१०
कुटुम्भार्थेऽध्यधोनोऽपि	१६६	कृमागते ऽहश्चेने	१३१६
कुटुम्भार्थेषु चोद्युक्तः	१३७७	कृमादभ्यागतं इत्थं	१४१५
कुमार्यान्तु स्वान्याद्याथ		कृमादव्याहृतं प्राप्तं	१४६
नाशः	११६३	कृतयः प्रोषितनिःश्लेष	२५८
कुलजे वृत्तसम्पन्ने	२६०	कृतयविक्रयानुश्रये	५६१
कुलश्रेणिसगन्धाध्वलाः	५४०	कृत्र्याभ्युपगमार्थेन	१५६६
कुलानि जातीः श्रेणीश्च	१७५६	क्रीडां शरीरसंस्कारं	१२७०
कुलोना रूपवत्त्वञ्च	१२०५	क्रीतश्च नवमः	१६०६
कुले विनीतविद्यानां	१४३३	क्रीत्वा गच्छन्नुग्रयं	५८१
कुधोदष्टद्विर्द्वैगुण्यं	४६	क्रीत्वा नानुग्रयं कुर्व्यात्	५८२
कुधोदष्टद्विर्द्वैगुण्यं विंशतिः	७	क्रीत्वा प्राप्तं न ऽह्नोयात्	५६३
कुधोदं पशूपज-लोम	४७	क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं	५७८
कृततुलामानप्रतीमान-		क्रीत्वा नानुग्रयात् पण्यं	५८०
व्यवहारे	८८१	क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्	५६०
कूटप्रासनकर्त्तव्यञ्च	१०८२	कृद् कृष्ट प्रमत्तार्त्तः	४०६
कूटप्रासनप्रयोगे	१०८१	कृद् कृष्टभोतार्त्तनुत्स	४०७
कूटाक्षदेविनः क्षुद्राः	६०६	कृतारश्चैव भाष्यानां	१००८
कूटाक्षदेविनः प्रापाः	१७४०	क्रीवं विद्याय पतितं	१५६४
कूटादेविनां करच्छेदः	६११	कृतं भद्रोपमर्द्दी वा	१०३५
कूपवापीतडागानि	५६७	कृतस्याल्पमक्षत्तश्च	१०६१
कृतकाष्ठाग्निशौलालचर्मै	६७४	कृतं वृद्धिश्च वृद्धिर्ना	५८१
कृतक्षेदेकदिवसे	१७५२	कृत्रियश्चैव वैश्वश्च	४५०
कृतानुसाराधिक्या	३५	कृत्रियस्यापि भार्य्यं द्वे	१४६१
कृते कर्मणि यः स्वामी	४८६	कृत्रियायामगुणायां	११४८

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या		
क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे	१०६०	गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्	५५०
क्षिपन् स्वसादिकं दद्यात्	७३५	गणानां श्रेणिवर्गाणां	५५१
क्षत्रकाणां पशूणाञ्च	८४२	गन्धमाख्याम्बरैश्चैव	१११५
क्षत्रपशवः सर्वथा अनिवाच्याः	७०८	गवां शतादत्सतरौ	५०३
क्षत्रमध्यमहादय	६७६	गवादिषु प्रगष्टेषु	६६७
क्षेत्रकूपतडागानां	६४०	गर्भघ्नौमघोवर्गाणां	१२३५
	६४१	गावः पादं प्रदख्ख्याः स्युः	६६४
क्षेत्रं गृह्येत्वा यः कश्चित्	६७५	गुप्तायाः संयज्ञो दख्यः	११३८
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु	१५६६	गुरुणात्तारयन् कार्षापणशतं	७३४
क्षेत्रजाद्याः सुताद्यान्वे	१५३५	गुरुतल्पे भगः कार्यः	१७३४
क्षेत्रजादीन् सुतानेतान्	१६२२	गूढोत्पन्नः षष्ठः	१५६६
क्षेत्रं त्रिपुरुधं यस्य	६७१	गूढोत्पन्नश्च कानौनः	१६२७
क्षेत्रमर्थ्यादाभेदे अष्टशतं	६५७	गृहकुषायुत्पन्नः	१०३७
क्षेत्रमेकं द्वयोर्वन्वे	१०६	गृहक्षेत्रयोर्विरोधे	६१०
क्षेत्रवस्तुतडागेषु	६०७	गृहक्षेत्रविवादेषु	६१२
क्षेत्रवेष्मण्यमवन	१०७१	गृहजातस्तथा क्रौतः	४३४
क्षेत्रसौमाविरोधे तु	६११	गृहं तद्भागमारामं	६५४
क्षेत्रादिकं यदा मुक्तं	६०	गृहद्वाराशुचिस्थान	४३२
क्षेत्रिकस्याविज्ञानेन	१६३६	गृहपौडाकरं द्वयं	१०३८
क्षेत्रिकानुमते वीजं	१५७०	गृहवार्थ्यापणां धान्यं	१०४
क्षेत्रिणः पुत्रो जनयितुः पुत्रः	१६३०	गृहवार्थ्यापणादीनि	४६७
क्षेत्रियः पारदारिकः	१६४०	गृहवासः सुखार्थो हि	१२२३
क्षेत्रेवन्वेषु तु पशुः	६८८	गृहमागव्य वा नारौ	११५३
क्षेमक्षत्राजा यस्य विषये	८६७	गृहमेघा भवेन्नारौ	१२५०
		गृहक्षेत्रमूल्यं यः पश्यं	५५६
		गृहक्षेत्रमूल्यो गोपालः	५१५
ग		गृहक्षेत्रवेतनः कर्मै	४६६
गजाश्रमजोष्टोपघातो	८७०	गृहक्षेत्रानुक्रमाहाप्यः	२४२
गणद्वयं चरेद्यस्तु	५३६		

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या		
गृह्योत्पत्त्या चौरः	१००२	ग्रामेषु च भवेदोषः	१०१५
गृह्योत्पत्त्यः समवे	४२५	ग्रामेषु नगरेष्वार्यान्	१०१३
गृह्योत्पा वन्धकं यत्र	१२७	ग्रामेष्वपि च वे केचित्	१००४
गृह्योत्पा वाहयेत् काले	६७४	ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः	६२४
गृह्योत्पा वेतनं वेद्या	४६०	ग्रामोपान्ते च यत् क्षेत्रं	६७६
गृह्योत्पाऽपञ्जते यस्तु	२६२	ग्राहकस्य हि यदोधान्	२७७
गृह्योत्पोपगतं दद्यात्	२४७	ग्राहकैर्गृह्यते चौरः	६६६
गृहेषु मुषितं राजा	१०१४	ग्राह्यं स्याद्दिगुणं इव	२२१
गृहोपस्तरवाद्यास्तु	१४१२	ग्राह्यस्तूपनिधिः काले	२६१
गोकुमारौदेवपशून्	८३२	ग्लहः प्रकाशः कर्षव्याः	६०८
गोचरे यस्य मुखेत	१०१६	ग्लहे प्रतिफलद्वयेस्तु	१७२७
गोचर्मैमात्रामपि	१०६		
गोपः क्षौरभृतो यस्तु	५०२	च	
गोपशौण्डिकश्चैलुष	१८३	चक्रवर्तिं समारुहः	२२४
गोप्याधिर्दिगुणादूर्द्ध्वं	६७	चतुर्थः धौनर्भवः	१५६१
गोभिर्विनाशितं धान्यं	६८४	चतुष्पदकृतो दोषः	८३५
गोभिस्तु भक्षितं शस्यं	७०१	चतुस्त्रिंशोकागाः स्युः	१४६२
गोऽश्वोद्भवापहारौ	६५०	चर्मचार्मिकमाख्येषु	१०३४
गोषु वाद्यासंस्थासु	६४६	चर्मशस्यासवद्युत	५६
	६४७	चरित्रं वन्धककृतं	६६
गौः प्रसूता दशाहन्तु	७०६	चाण्डालेनाननुज्ञातः	४३६
गृह्योत्पा यदि नष्टः स्यात्	१६०	चिरकालव्यवस्थाने	४४
गृह्योत्पातुः सद्योऽर्थेन	२७०	चौरं प्रदाप्यापहतं	६८८
ग्रामसौमासु च वधिः	६२१	चौरतः सलिलादग्रेः	३५५
ग्रामयोद्धभयोर्यत्र	६३१	चौरापहतं इव	१०१८
ग्रामान्तेषु च हृतं इव	१०१७	चौरैर्हृतं जलेनोदं	२७४
ग्रामेष्वपि गोप्रचारः	६७६		
ग्रामेषुककुलानाश्च	६०४	छ	
		हृदना वाचित्तद्यायं	२०६

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
इदंमूत्रपरोषाद्यैः	७७१	आत्वाऽपराघं देशश्च	१७६६
आगटथभा अनिर्दंशाहाः	७०५	आत्वा सदोषं यः पण्यं	५६८
ह्रित्वा लिङ्गं व घस्तस्य	११५४	ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां	१३७७
ह्रिन्ननास्ये भिन्नपुगे	८३७	ज्येष्ठस्य विश्व उद्धारः	१३४०
ह्रिन्ननास्येन घानेन	८३५	ज्येष्ठायांश्रोऽर्धको देयः	१३६२

ज

त

जङ्गमं स्यावरञ्चैव	५५५	तत्कालकृतमूल्यो वा	८६
जङ्गसौवी तु भक्त्यौ	१३६३	तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं	१०२७
जनन्यां संस्थितायान्तु	१४५२	तत्समः पुत्रिकापुत्रः	१५७७
जन्मविद्यागुणज्येष्ठौ	१३६३	तत्सल्यः पुत्रिकापुत्रः	१५७८
जन्माज्येष्ठस्य चाज्ञानं	१३५४	तत्सल्यः पुत्रिकापुत्रः	१५८१
जलौकेव स्त्रियः सर्वाः	१२०१	ततो लभ्येत यत्किञ्चित्	५४८
जाता ये त्वनिपुक्तायां	१६६३	ततो दायमपुत्रस्य	१६७७
जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य	१०५६	तथाऽन्यद्वस्ते विक्रीय	५७१
जातोऽपि दास्यां गृहेण	१५१३	तथा अरिममेयाणां	६६१
जारं चौरैर्यमिवदन्	१०५७	तथाधिकृतान् गुरुन् विप्रांश्च	७३३
जिह्वां लज्जेतुर्निर्लभं	४५६	तथा भद्रजनप्राया	६७७
जिह्वाच्छेदं गृहस्य	७४४	तथैव भोज्यवैभाव्य—	५५२
जीवति क्षेत्रजमाज्जः	१५७२	तदपि त्रिविधं प्रोक्तं	८५१
जीवति पितरि पुत्राणां	१३१५	तदभावे नियुक्तायां	१५६३
जीवति वा पितरि ऋकृध-	१३२४	तदभावे तु जननी	१३७४
जीवद्दिभागे तु पिता	१३३२	तदभावे भ्रातरस्तु	१६८०
जीवन्नेव वा विभज्य	१३५६	तदर्थं सर्वभूतानां	१८१७
जातिसम्बन्धिसुहृदां	३७६	तदष्टभागप्रथयाः	६६८
जाह्नविश्वविनाशे तु	६१६	तदुत्पन्नास्तु सामन्ताः	६२६
जात्वा तु घातकं सन्धक्	१०६६	तन्नुवाचो दशपलं	६२१
जात्वा रथविद्योगन्तु	२७६	तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः	४३५

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
दग्धाः शोणितेन विना दुःखं	७८०	दिव्यैर्विंसुद्धो मोक्षः स्यात्	११००
दग्धामुन्मोचयन्दग्धात्	१०७६	दौघमानं न गृह्णाति	५६
दग्धाभिनादिना युक्तं	६१३		५७४
दग्धो वा दग्धशेषो वा	१७७	दौघमानं प्रयुक्तमर्थं	६०
दग्धोत्सर्गे राजा	१८२८	दौघमानमघात्मानं	१३०२
दद्यादपुत्रा विधवा	१८८	दौघार्ध्वनि यथादेशम्	१८०१
दद्युर्वां सक्ततां वृद्धिं	२४	दुःखमृत्पादवेद्यस्तु	८०४
ददितं याऽन्यदेशस्थं	१२७६	दुःखासिका कलिर्दोषः	१२२५
दर्पादा यदि वा मोहात्	१११०	दुःखेषु शोणितोत्पादे	८२८
दशयाम शतयाम	६३८	दुःखोत्पादि गृहे त्रयं	१०३६
दशैकपक्षसप्ताह	५७६	दुर्मित्तो घर्म्मैकार्यं च	१४५०
दशानप्रतिभूर्यत्र	१२०	दुष्टाः साहसिकाश्चगडाः	११८६
	१२३	दुहितृणामभावे तु	१४६२
दशाने प्रत्यये दाने	११६	दृषयन् सिद्धतीर्थानि	६५३
दस्युच्छे यदि नरे	१००१	दृष्टमानं विभज्येत	१४११
दानप्रतिभुवि प्रेते	१२६	देयं भाव्याकृतमृगां	१८१
दानात् प्रभृति या तु स्यात्	१२५८	देयं वालिप्रवृद्धान्	५४६
दानोपस्थानविश्रास-	१२१	देवरादा सपिण्डाहा	१२८५
दापयेत् पगपादं गां	६६०	देशकालौ क्रियाकारे	१२४
दाप्यः परमं ह्येकोऽपि	१५५	देशं कालश्च घोऽतीयात्	४५८
दाप्यस्तु दशमं भागं	४५७	देशजातिकुलादीनां	७११
दायादेऽसति बन्धुभ्यः	३६०	देशविशेषे सुवर्गे ज्ञानागावः	१३४३
दासस्य हि घनं यत् स्यात्	४४६	देशं कालश्च भोगश्च	६२७
दास्यन्तु कारयेन्मोहात्	४५१	देशादिकं क्षिपन् दग्धाः	७५६
दास्यां वा दासदास्यां वा	१५१२	देशेन्द्रियविनाशे तु	८०५
दासिनोऽदा त्वदासौ या	४४७	देवतस्करराजाभि-	३५४
दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते	५१४	देविपव्यातिथेयानि	१२२०
दिवा वक्तव्यता पाले	५०७	देवराजोपघातेन	२७१

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
न त्वेवाधौ सोपकारे	६६	नष्टा या पालदोषेण	६६७
न दाबं निरिन्द्रिया	१४०५	नष्टापहृतमासाद्य	३११
न दाप्योऽपहृतं तद्य	२७२	नष्टे मृते वा ऋणिके	६८
न निष्कृयविसर्गाभ्यां	१६३४	नष्टो देवो विनष्टश्च	७४
न निहारे स्त्रियः कुर्याः	१४४०	न स्मृतन्वाः स्त्रियो ग्राह्याः	११५८
न प्रतिग्रहभूदेया	१५०३	न स्यात् क्षेपं विना शस्यं	१६४२
न प्रोषितेऽलं कुर्यात्	१२७४	न स्त्रोक्तं पतिपुत्रौ	१८०
न भर्ता नैव च सुतः	१४४६	न स्त्रोभ्यो दासवालेभ्यः	५
न स्यातरो न पितरः	१५५०	न स्वामिना विष्टयोऽपि	४३७
न भिन्नकार्यापगमस्ति युक्तं	८६६	न स्वामो न च वै शत्रुः	११६
न मुहे यः समाधानं	१०३	न हि दग्धावृते कर्तुं	८६५
न भोक्तव्यो जलादाधिः	६८	नातिद्वितीयं जनयितुरपथं	१६४१
न माता न पिता न स्त्री	१०४२	नातिसांवत्सरौमेके	१७
न मातापितरावतिक्रामेन्न		नातिसांवत्सरौ वृद्धिं	१८
गुरुन्	१०४४	नाथवत्वा परगृहे	११२१
न मातापित्रोरन्तरमिच्छेत्		नाददौत नृपः साधुः	१७६६
पुत्रः	१०४३	नान्यदन्त्येन संवृतं	५८६
न घोषित् पतिपुत्राभ्यां	१७६	नान्यस्मिन् विधवा नारो	१२६२
नर्त्तकानामेष एव	३८१	नाप्राप्तव्यवहारैस्त	१६३
न वास्तुविभागः	१४२८	नारोषु निव्यं सुचिभूमितासु	१२४८
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां	४३	नान्वांक्तु संवत्सरादिंशात्	१५०
न वृद्धिः स्त्रोधने स्वामि	५७	नाविद्यानान्तु वैद्येन	१४१८
न शारौरो ब्राह्मणस्य	६८४	नास्य श्वाय्यः शूद्रायां	११४०
	१०६३	नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत	३१६
न शूद्रापुत्रोऽर्धभागो	१५१०	नासिद्धयः क्रियावादी	२३२
नष्टः प्रव्रजितः स्त्रोवः	१२८६	न्यासद्वयेण यः कश्चित्	२८२
नष्टं विनष्टं स्वामिभिः	५१२	न्यासदोषात् विनाशः स्यात्	३०६
नष्टस्यान्वेषणे कालं	१३२	न्यासादिकं परश्रयं	३०७

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या		
न्यायस्थाने ह्यधिष्ठताः	६०५	निवेशकाले कर्तव्यः	५६५
निक्षेपस्यापहृत्तारं	२८६	निवेशकालादारभ्य	६४२
निक्षेपानन्तरं प्रोक्तः	३०८	निष्ठुराश्लोकतौत्रत्वात्	७१३
निक्षेपो यः कृतो येन	२६३	निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं	६२७
निक्षेपोपनिधौ निव्यं	२६८	नौविस्तनप्रावरणम्	१११२
निक्षिप्तं वा परद्रव्यं	३०६	नेत्रकन्धरावाहंससकुप्राद्य	७८५
निक्षिप्तस्य धनस्यैवं	२६६	नैकशफदिपदानां	१३६०
निराहेण च पापानां	१८२२	नैकः समुद्रनेत् सौमां	६१८
निजधर्माविरोधेन	५३१	नैगमा वैद्यकितवाः	८५५
निव्यं नैमित्तिकं काम्यं	५२४	नैगमाद्या भूरिधनाः	६३२
निधिं लज्जा तदङ्गे	१८१२	नैता रूपं परीक्षन्ते	१२००
निध्याघ्नमो न राजधनं	१८०६	नैवाकुनानां दमितः	१२०४
निध्वन्वाधियापिता-		नैव चारणदारेषु	११२५
उवक्रौतादयो नष्टाः	२७५		
निर्गते तु पदे तस्मात्	१०१६	प	
निर्दोषं द्रष्टुं चित्वा तु	५६७	पञ्चमाधान् गवि षट्	६६१
निर्दोषां परिचयनं	१२२८	पशां यानेतरत् इत्यात्	१७६६
निर्घनं ऋणिकं गेहे	२१५	पश्यां ऋणौत्वा यो मूर्खं	३८
निर्घनैरनपत्नैस्तु	१६२	पश्यां वणिग्भिर्घ्यापचवेन देवं	८६३
निघ्नमापहृतोन्मूल-	६०१	पश्यामूलं ऋतिन्नासो	५५
निघ्नोद्गता च ध्वजिनौ	६३०	पश्यामूलं ऋतिस्तुष्ट्या	४०१
नियतं क्षेत्रिणामपथं	१६४३	पश्यास्योपरि संख्याप्य	८६२
नियमातिङ्गमिणं	१७६३	पतनीये कृते क्षेपे	७५१
नियुक्ता गुरुभिर्गण्येत्	१२८६	पतितस्तत्सुतः स्त्रीवः	१३८५
नियुक्तायां सपिण्डे-		पतितं पतितेत्युक्ता	७५६
नोत्तमवर्गेन	१५६०	पतितस्य धनं हत्वा	१७६०
नियुक्तायामपि पमान्	१६६१	पतितस्त्रीवाचिकित्स्यस्योम	१३६०
नियोगात् धावनं कुर्यात्	१२६४	पतिप्रिया हिते युक्ता	१२५७

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
पतिव्रतानां ऋषभेघनौनां	१२६१	परहस्ताद्रुहीतं यत्	१३८
पतिमुक्ताब्जमोहात् स्त्री	१२६३	परावहज्जागमने	११७७
पतिलोकं न सा याति	१२६७	पराश्रयममर्थं वा	१२५
पतिशुश्रूषयेव स्त्री	१२५६	परिक्षेपेन पूर्वं स्यात्	१०८६
पतिं हित्वाऽपकृष्टं खं	१२६७	परिमुक्तान्मु यद्वासः	५६०
पत्नी दुहितरश्चैव	१६७८	परिपूतेषु धान्येषु	६६८
पत्नौ जीवति यः स्त्रीभिः	१४४१	परिषद्गामि वा श्रोत्रियद्वयं	१६८७
पथि क्षेपे परिहते	६८२	परौक्षकाः साक्षिणश्च	३४८
पथि क्षेपे षतिः काव्या	६८५	परेण तु दद्यात्स्य	५६१
पथि ग्रामे विवृतान्ते	६८०	परेण निहितं लब्धा	१८२०
	६८२	पशुगमने कार्यापराश्रतं	११८०
पथि विक्रीय तद्ग्राह्यं	४८३	पशुयोगावतिक्रामन्	११८२
पदाङ्गसहितः सम्यक्	१	पशुषु स्वामिनाश्चैव	५०१
परक्षेत्रस्य मध्ये तु	६६०	पशुहर्त्तृश्चाङ्गपादं	६५२
परगात्रेष्वभिप्रोष्टः	७६७	पशून् गच्छन्तं दग्धाः	११७६
परदारभिर्मर्षे तु	११२८	पशूनां पुंस्त्वोपघातकारौ	८२६
परदारे सवर्णासु	११७२	पादकेषांशुककर-	७७२
परदेशाद्गतं द्रव्यं	६६३	पानं दुर्जनसंसर्गः	१२५३
परद्वयेऽभिलषति	३२७	पानाटन-दिवास्त्रप्र-	१२५४
परघेनुभृतः क्षौरं	५०४	पापास्तु यस्य राष्ट्रद्वै	८७०
परपूर्वाः स्त्रियस्वन्धाः	१६१	पापोपपापवक्त्रारः	७५३
परभक्तप्रदानेन	१४२५	पारजायो सवर्णागमने	११३९
परभूमौ ऋष्टं कृत्वा	४६४	पारिभाष्यं यदा क्षेत्रं	६१
परमं यत्नमातिष्ठेत्	८६६	पारिव्राज्यं ऋहीत्वा तु	४३६
परराष्ट्राद्गतं यत् स्यात्	३८२	पारुष्यं द्विविधं प्रोक्तं	११०१
परस्य पतनीने क्षेपे कृते	७५४	पारुष्ये सति संरम्भात्	८२६
परस्य पत्न्या पुरुषः	१११७	पालयाज्ञे ग्रामघाते	५०६
परस्त्रिया सहाकाले	११०४	पालदोषविनाशे तु	५१३

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या
पाषण्डनैगमादीनां	५२२ पित्रा भर्ता सुतैर्न स्त्री १२४०
पाषण्डनैगमश्रेणि-	५२८ पित्रा सङ्घ विभक्ता ये १५१६
पितरि प्रोषिते प्रेते	१४१ पित्रोरभावे भ्यातृणां १३२२
पितर्युपरते पुत्राः	१४० पितृभावे तु दातव्यं १४५
	४४५ पितृं पितृगसम्बद्धं १४०६
	१३०६ पितृमेवाग्रतो देयं १३६
पितर्युद्धे गते पुत्राः	१३०७ पितैव वा स्वयं पुत्रान् १३२७
पितर्युद्धे कुटुम्बस्य श्वशुरं	१३१६ पित्रैव तु विभक्ता ये १३३६
पिताचार्यः सुहृन्माता	१३६६ पितोऽसृजेत् पुत्रिकामनयत्योऽग्निं १५८६
पिता चेत् पुत्रान् विभजेत्स्य	१३२८ १५८६
पितापुत्रविरोधे तु	१०५० पिण्डदोऽंशहरश्चैषां १५४६
	१०५१ पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां १३४६
पितामहेन यदत्तं	१४२१ पुत्रदारपशुन् शडा २०७
पिता रक्षति कौमारं	११६१ पुत्रदौहित्रयोर्लोकं १५७६
पिता हरेदपुत्रस्य	१६७५ पुत्रा शौरसत्त्वजदत्तापविद्ध- १५४१
पितुरनुमत्या दायविभागः	१३२५ पुत्रापराधे न पिता ८१२
पितुरुद्धे विभजतां	१३७३ पुत्राभावे तु दुहित्वा १६६६
पितुरेव नियोगादा	१७१ पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ताः १६२३
पितुःस्वसारं मातुश्च	११३७ पुत्राभावे प्रत्यासन्नः १६८१
पितृऋकृथहराः पुत्राः	१३७६ पुत्रान् दादश यानाह १५४४
पितृद्विद पतितः बह्वः	१३८८ पुत्राणां मध्यमो दायः १३४५
पितृद्रव्याविनाशेन	१४२२ पुत्रिकायां कृतावान् १५२३
पितृमातृपतिभ्याह-	१४७६ पुत्रिकापुत्रवदिति प्रचेतसः १५७६
पितृमातृसुतभ्याह	१२४१ पुत्रिणी तु समुत्सृज्य २००
पितृमातृसुहृद्भ्याह	१४७८ पुत्रेण लोकान् जयति १६५६
पितृविभक्ता अनन्तरोत्पन्नस्य	१५१६ पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् १३३५
पितृश्वभ्याहपुत्रस्त्री	१६१ पुत्रैः सङ्घ विभक्तेन १५१७
पित्रा वृष्टृभ्यां यत्	१४३

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या
पुद्गामाः निरयः प्रोक्तः	१६५० प्रकाशापगासंस्थाश्च
पुद्गामो नरकाद्यस्मात्	१६४९ प्रकाशं वा क्रयं कुर्व्यात्
पुमान् संयज्ञो ग्राह्यः	११११ प्रकान्ते सप्तमं भागं
पुमांसन्दाहनेत् पापं	११२५ प्रच्छददोषव्यामिश्रं
पुराणपञ्चविंशत्यां	१४ प्रच्छादितन्तु यद्येन
पुराणे पणिकं मासम्	२६ प्रजाभिरग्रे ऽम्बतत्वमस्याम्
पुरषवघ्ने स्तोत्रे भूम्यादान इति	९८६ प्रतिकूलश्च यमाञ्चः
पुरषं हरतः प्रोक्तः	९४१ प्रतियज्ञः प्रकाशः स्यात्
पुरषस्य स्त्रियाश्चैव	११८८ प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं
पुरषायां कुलौगनाम्	९३८ प्रतिपन्नमृगौ दाप्यः
पुष्येभु हरिते धान्ये	९६९ प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं
पुर्णावधौ श्रान्तलाभे	९३ प्रतिमारामकूपसङ्गम-
पुर्णावधौ श्रान्तलाभं	२२० प्रतिमाहवान्धवर्गे
पूर्वप्रलत्तमुच्छिन्नम्	६६३ प्रतिरूपस्य कर्तारः
पूर्वस्वामी तु तद्व्यं	३१२ प्रतिलाभेच्छया दत्तं
पूर्वोत्थानपरा दत्ता	१२२४ प्रतिश्रुत्य न कुर्व्याद्यः
पूर्वोत्थानं गुरुव्यर्था	१२४४ प्रतिश्रुत्याऽप्रदातारं
पौडनेनोपरोधेन	२०९ प्रतिश्रुत्याप्रदानेन
पृथगावयवधनाः	१०३१ प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंपुत्ताय
पृथग्माश्व वे भिन्दुः	५३५ प्रतिषिद्धमनादिष्टं
पैतामहश्च पितृश्च	१४०६ प्रतिषिद्धमाहनिर्हारे
पैतृकन्तु पिता श्वं	१३१७ प्रतिषिद्धा पितृद्या तु
पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः	१६६० प्रतिभूदांपितो यत्तु
प्रकाशक्रयतः युद्धिः	३३० प्रत्यहं गृह्यते या तु
प्रकाशवक्षकास्तत्र	८५६ प्रत्यक्षपारकाणान्
प्रकाशवक्षकास्तेषां	८५८ प्रथमा धर्मेपत्नी तु
प्रकाशाच्चाप्रकाशाश्च	८५३ प्रथमे यश्रिभेदानां
	८५४ प्रनष्टमस्त्रामिकमधिगम्य राक्षे

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
प्रपन्नं साधयन्नये	२२८	प्राप्ते नृपतिभागे तु	१७३३
प्रसुखा विनियुक्तः सन्	४७७	प्रीतिदत्तं न वज्रत	३६
प्रमाणाद्यौनवादे तु	३३६	प्रौढा घदत्तं यत्किञ्चित्	१४८३
प्रमाणेन तु कूटेन	१०८२	प्रेतायां पुत्रिकायां न भर्ता	१४६६
प्रमादान्नाश्रितं दाप्यः	३५१	प्रेषणं गन्धमाल्यानां	११०५
	४७६		११०६
प्रमादादरख्ये पशुलुत्सृष्टान्	१०२४	प्रोषितस्यामतेनापि	१७०
प्रमापणे प्राणभृतां	८४३	प्रोषितस्य तु यो भागः	१६६२
प्रयुक्तमथे यथाकथञ्चित्	२२७	प्रोषितस्वामिका नारी	११५६
प्रयोगं कुर्वन्ते ये तु	३७५		
प्ररोहिष्शाखिनां शाखा	८४५	फ	
प्रसङ्गा तत्कृत्वाभावकाश्र-	१००६	फलनवनभिसन्धाय	१६३६
प्रसङ्गा दापयेद्द्वयं	१७३६	फलपुष्पोपगमान्मुत्तान्	८४७
प्रसङ्गा दास्या गमने	११७८	फलहरितधान्यशाकादाने	६७१
प्रसाधनं नृत्तगौत-	१२७१	फलहेतोरुपायेन	३४२
पद्मारोद्यमे षट्पञ्चाशत्	७७७	फलोपगमद्गच्छेदो	८४६
प्राक्प्रतिपन्नं देयं	१६८	शालाहतमपि क्षेत्रं	६७३
प्राकारं भेदवेद्यस्तु	१०७२		
प्राकारस्थानुभेत्तारं	१०७३	ब	
प्राजकच्छेद्वेदाप्तः	८३६	बन्धुनाऽपहृतं द्वयं	१४८६
प्रातिवेश्मानुवेश्मौ च	१०४६	बन्धुदत्तं तथा सुख्यं	१४६७
प्रातिभाष्यं मुक्तबन्धम्	५८	बलात् सन्दूषयेद्यस्तु	११६०
प्रातिभाष्यं वृथादानं	१७४	बहुधाऽन्नभृतः प्रोक्तः	४२७
प्रातिभाष्यन्तु यो दद्यात्	१३३	बहुभिर्मुक्तपूर्वां या	११७३
प्रातिभाष्यागतं धौलैः	१३०	बहूनान् ऽहोतागां	६२१
प्रातिभाष्य वगिकृशुल्क-	१७६	बालदायागतं ऋण्यं	१६८८
प्रातिलोभ्यास्तथाभान्या	८२६	बालघातौमदास्तौ च	४५५
प्राप्तं चिन्त्येस्तु यदिचं	१४८१	बालपुत्राधिकार्यां च	२०२
		बालया वा युवया वा	१२३६
		ब्रह्मदायागतां भूमिं	१५०४

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या		
भोगो यद्दिगुणादूर्ध्वं	३६	महोत्तोत्सृष्टप्रशवः	७०३
भ्रात्रा पित्र्यमाहभ्यां	१४०८	मातरं पितरं जायां	७३२
भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा	१६६५	मातरः पुत्रभागानुसारभाग-	१३७२
भ्रातृगामथ दम्पत्योः	११७	माता माहध्वसा श्वश्रुः	११३६
	१७१२	माता पिता वा दद्यातां	१६०४
भ्रातृगामप्रजाः प्रेषात्	१७०५	मातापित्रविहीनो यः	१६१०
भ्रातृगामविभक्तानां	१३३७	मातापित्रभ्यामुत्सृष्टं	१६१२
भ्रातृगामेकजातानां	१६४७	मातापित्रोर्गुरौ मित्रे	४०२
भेषधेन्मार्गिते दत्ते	२८०	मातापित्रोर्हस्तात्	१६०७
		मातुः पारिजात्यं स्त्रियो	
म		विभजेरन्	१४५८
मणिमुक्ताप्रवालानां	४५	मातुः प्रथमतः पित्र्यं	१५६०
मत्तोन्मत्तेन विप्रौतं	५६६	मातुर्दुहितरः श्रेष्ठम्	१४५६
मध्यह्नौनक्षत्रहारौ	६७०	मातुर्निवृत्ते रजसि	१३२१
मध्यमः शस्त्रसन्धाने	७७८	मातुरणद्वारं दुहितरः	१४०४
मध्यस्था वक्ष्यन्तेकं	६२६	मातुस्तु यौतुकं यत्स्यात्	१४५७
मनुष्याणां पशूणाञ्च	७८७	माहयुक्ते वृत्तमं	७४१
मनुष्यमारणे क्षिप्रं	८४१	माहध्वसा मातुलानो	१४७४
मनुष्यमारणां चौर्यं	१०२५	मानवाः सद्य एवाङ्गः	६६२
मनुष्यहारिणो राज्ञा	६३६	मानेन तुलया वापि	८७२
मन्त्रसंस्कारकर्तृपत्यम्	१५७१	मार्गक्षेत्रे पथि विसर्गः	६४८
मन्त्रौषधिवलात् किञ्चित्	६३०	मार्गक्षेत्रे वृत्तिः कार्या	६८६
ममेदमिति यो ब्रूयात्	१०२३	माषानद्यौ तु मच्चिथौ	६६३
मर्त्तकामेन वा भर्त्सा	१८७	माथो विंशतिभागस्तु	८
मर्यादायाः प्रभेदे तु	६५६	मिथः सङ्घातकरणं	५४३
महता प्रणिधानेन	७६२	मिथो दायः कृतो यस्तु	२६५
महापशून् स्तोत्रतः	६५३	मिथ्यादूषिणां मेलकानां	७६३
महिषो चेत् शस्यनाशं	६६६	मिथ्या वदन् परीमाणं	८७६

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
मिथ्याभिवोगौ दिग्गणं	२३७	यन्वापि धर्मसमयात्	१७६०
मुखानाश्चैव रत्नानां	८६५	यन्वापि प्रतिभूर्दद्यात्	१३४
मूले समाहिते क्रोता	३१४	यस्तत्पत्रः प्रसौतस्य	१५६५
मूल्यामादाय यो विद्यां	४८२	यस्तु सर्वमनुद्दिश्य	११२
मूल्याल्लभागो ह्यौचेत	८२८	यस्तु रज्जुं घटं कृपात्	८७७
मृचर्ममणिसूत्रायः-	८१६	यस्तु न याश्चेत् शिल्प्यं	४२३
मृतस्य च प्रसूतो यः	१५६७	यस्तु पूर्वनिविष्टस्य	१०६६
मृताङ्गणविक्रेतुः	१०५८	यस्तु साधारणं हिंस्यात्	५३८
मृते तु स्वामिनि पुनः	६६४	यस्तुत्तमवर्गं दास्ये नियोजयति ४५३	
मृते पितरि न कौव-	१३८८	यस्त्वसत्सङ्कितैरङ्गैः	७१५
मृते भर्त्सरि सत्स्त्रीणां	१२७७	यस्त्वनाक्षरितः पूर्वं	१११८
मृते भर्त्सरि ब्रह्मचर्यं	१२७८	यस्त्वस्याः पुत्रः स मे	१५८८
मृते भर्त्सरि शौचे वा	१२८०	यत्किञ्चित् पितरि प्रेते	१४३५
मृते भर्त्सरि या नारी	१२७५	यत्किञ्चित् कुर्वते राजा	१७६१
मृते भर्त्सर्यं पुत्राद्याः	११८७	यत्तु पश्येन्निधिं राजा	१८१५
मेखला-भ्रम-निष्काश	६४३	यत्किञ्चिदं पिबदावेभ्यः	१४०७
मोहात् प्रमादात् संहर्षात्	७२२	यद्दृष्टं दत्तशेषं वा	१४२
		यद्दत्तं लाभकाले तु	१४२७
		यत्र कचन जातेन	१६५३
		यत्र कचनोत्पादितस्तु	१६१८
		यत्र तेऽभिहितः पुत्राः	१६२२
		यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते	१२११
		यत्र भोक्तो दमः पूर्वं	७६४
		यत्र श्यामो लोहितोऽक्षः	१८२८
		यत्र स्यात् परिहारार्थं	७६०
		यत्रातिवर्त्तते युगं	८३८
		यत्रातुकूलं दम्भायोः	१२२२
		यत्राहितं मृच्छलोचनं	८६

य

यं परम्परया मौलाः	१५२२		
यं ब्राह्मणस्तु श्रुदायां	१६२०		
यः कर्मकाले संप्राप्ते	४७८		
यः कश्चित् वक्षकसोयां	३४८		
यः साधयन्तं हन्देन	२३०		
यः साहसं कारयति	१०८४		
यः स्वयं साधयेदर्थं	२२६		
यः स्वामिना ऽननुज्ञातः	६७		
यन्वापि कर्म कुर्वीत	७५		

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
यथाकालमुत्तमवर्गांक्षेपे	७२८	यस्य इत्येग यत् पथं	२४४
यथा गवोद्वेदासौघ	१६३५	यस्य पुत्रः युचिर्दक्षः	१६५४
यथा च पथि तद्गाढं	४८४	यस्य स्तेनः पुरे नास्ति	११८५
यथा पित्रघने स्वाम्	१५८२	यस्यार्धे वेन यदत्तं	१३६
यथापितान् पशून् गोपः	५०६	ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ	१०८
यथैवात्मा तथा पुत्रः	१६७०	यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणां	१२०३
यथोक्तेन नयन्तस्ते	६२०	यस्मिन् यस्मिन् कृते कार्ये	५६२
यथोक्तमार्तः सुस्यो वा	४७१	या गर्भिणी संस्क्रियते	१६०२
यदा तत्र वगिक् कश्चित्	३५६	या तु पत्न्या परित्यक्ता	१५६२
यदा तु द्विगुणोभूतम्	८८	या ब्राह्मणी स्यादिह वै	
यदा तु न स्युर्घातारः	६३४	सुरापी	१२६६
यदि कुर्यात् समानंशान्	१३३०	यास्तासां स्युर्द्विहतरः	१४५३
यदि न प्रगावेद्राजा	१८२०	याचितं स्वामनुशातं	३०४
यदि ब्राह्मणोपुत्रो द्वौ	१४६५	याचितान्वाहितन्यासं	३१०
यदि ब्राह्मणस्य ब्राह्मण-		याच्यमानोऽपि निक्षेपं	२७६
क्षत्रियवैश्याः	१४६७	याच्यमानस्तु यो दानुः	२८१
यदि संशय एव स्यात्	६०२	यादृग्गोत्रे भर्ता स्त्री	१२०८
यदि स्वं नैव कुरुते	३२४	यादृशं भजते हि स्त्री	१२०२
यदि स्वाः स्त्वावराक्षेव	१२१५	यानस्यैव हि यन्मुख	८३६
यदि ह्यादावनादिष्ठं	२१८	यान्त्यायान्ति जना येन	६४६
यद्यपि स्यात् सपत्नो वा	१५०७	यानि कर्माण्यभिलषन्	१११३
यद्येककृद्द्विभो स्यातां	१५२६	यावच्छस्यं विनश्येत्	६६८
यद्येकजाता बहवः	१३५१	यावज्जीवं सदासौत	१२८३
यद्येकजाता बहवः	१६४८	यावद्वाद्यौ दहेद्देहं	१२७५
यद्येकजाता बहवः	१५२६	यावानवधस्य वधे	१८२६
यस्मात् कुलधर्मपरिरक्ष-	१६४६	युक्तियुक्तश्च यो जन्वात्	५२६
यस्य कर्मणि यास्तु स्युः	३६६	येऽपुत्राः क्षत्र-विट्-शूद्राः	१६८६
यस्य तु पूर्वेषां वर्गाणां	१५४२	ते राष्ट्राधिक्रान्तास्तेषां	१०७४

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
ये तत्र सर्वसामन्ताः	६२५	यो यावत् कुर्वते कर्म	४५६
येन ज्ञातन्तु मूल्येन	३३१	यो यावन्निरवौताथं	२३५
येन केनचिदङ्गेन	७६२	यो विद्यमानं स्वधनं	११४
येन चेष्वां स्वयमुत्पादितं	१४३८	यैश्च संस्क्रियते न्यासः	३०५
येनाङ्गेनावरो वर्गाः	७६०	यैर्धैवपादिरथं स्वं	२०३
येन येन परमोर्ध्वं	६८२		
येनांशो यावृशो भुक्तः	१७१६	र	
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	१७००	रक्ष्यमाणोऽपि चेदाधिः	७८
येषां देयः पश्चात्सेवामपथदायी		रक्षेत् कन्यां पिता विद्वां	११६२
	१०४५	रत्नापहार्युत्तमसाहसं	६६४
येष्वान्तु न लताः पित्रा	१३६७	रथं हरेद्यथाऽध्वर्युः	३७०
योऽकामां दूषयेत् कन्यां	११६१	रहो दत्ते निधौ यत्र	२६७
योऽगुणान् कौर्त्तवेद्देघात्	७१८	राजत्रोडासु ये सत्ताः	१०७७
योऽदत्तादादायिनो हस्तात्	१०१०	राजयज्ञश्चोतो वा	७०२
यो ग्रामदेशसङ्घानां	५३४	राजचौरादिकभयात्	२५५
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत	१३५६	राजदैवभयाद्यस्तु	३५३
यो दण्डान् दण्डसेवका	१८२३	राजदैवोपघातेन	५६६
यो धर्मः कर्म यचैषां	५२६	राजदैवोपघातेन	७६
यो नार्पयति निक्षेपं	२८४	राजदैवोपघातेषु	७७
	२८५	राजनि प्रहरेद्यस्तु	७६१
यो निक्षेपं याच्यमानः	२६५	राजपुत्रापहारेऽष्टसहस्रं	६४२
यो भाटयित्वा शकटं	४६६	राजा गुरुयमश्चैव	१८२१
यो मुहुं परदासीन्तु	४२६	राजाददौत धडभागं	३६१
यो यथा निक्षेपेद्भस्ते	२६४	राजा सर्वस्येष्टे	१७८४
यो याचितकमादाय	४०	राजानो मन्त्रिणाश्चैव	१८२७
	२८६	राजात्ववहितः सर्वान्	१७५७
	३०२	राजानं स्वामिनं विप्रं	२१०
	३०३	राजा हत्वा पुरे स्थानं	५२३

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
राज एव हि दासः स्यात्	४३८	वद्धा स्वः प्रहमानौघ	२०८
राज्ञः प्रस्थातभाख्यान	८८७	वधः शून्य आर्यायां	११४५
राज्ञा सचिद्रं निर्व्यास्याः	६१०	वर्धःस्थानं वज्रिचयं	६४४
राज्ञोऽधर्मार्थो दाप्यः	२४१	वर्गाणां प्रातिलोभ्येन	४४८
राज्ञोऽनित्यप्रवक्तारः	७५८	वर्गावरेख्यंश्चानिः	१४६०
राज्ञौ चरन्ति गौः पञ्च	६८६	वर्गाश्रमानां संस्थानं	१७५८
राष्ट्रेषु राट्टाधिष्ठितान्	१०११	वलादकामं यत्राधिः	११५
रासभोऽधिको ज्येष्ठस्य	१५३८	वलादासौष्ठतश्चौरैः	४४१
ल		वशाऽपुलासु चैवं स्यात्	१४४७
लाभार्थं वणिजां सर्व-	५७७	वशिलकश्चपयोर्जलगतयोः	१६४४
लिखित्वा मुक्तकं वापि	१७८	वशिलवचनप्रोक्तां	६
लेखं दद्याद्विमुद्धार्यं	२५१	वशिलविहितं वृद्धिं	६
लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखित्	२४५	वसानस्त्रीन् पशान्दाप्यः	६२६
लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः	१६५७	वस्त्रं पचमलङ्कारं	१४२६
लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं	५५६	वस्त्रादयो विभाव्या वैः	१४३२
लोकेऽस्मिन्हाववक्तव्यौ	७५६	वह्वः सूर्यदा स्त्रांश्रौः	१३१
लोभाद्गवाहा यो राजा	१०८८	वाकृपारख्ये यथैवोक्तः	७६८
लोहानामपि सर्वेषां	६१६	वाकृपारख्यादिना गौचः	८२४
व		वाग्दण्डस्ताडनश्चैव	८०१
वगिकृप्रभृतयो यत्र	३४०	वाग्दण्डं प्रथमं कुर्व्यात्	१७७६
वगिकृवोपपरिगतं	३३७	वाग्दण्डं वधश्चैव	१७७५
	३३८	वाचि पथि श्रव्यायामासने	७६७
वगिजः कर्षकाश्चैव	२११	वाजिवारणवालाणां	६४१
वनस्पतीनां सर्वेषां	८४४	वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं	३२८
वन्द्यद्वास्तथा वाजि-	६४८	वाघां कुर्व्युर्धदैकस्य	५४२
वन्द्यहस्तस्य पदेयं	८३	वानप्रस्थयतिप्रश्न-	१६६८
वन्द्याधिविषयश्चैव	१०८६	वापौतडागोदपाभिदमार्गं	१०६८
		विक्रयश्चैव दानश्च	३६०

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या		
विक्रीय पखं मूल्येन	५५७	विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यः	१४८२
विक्रीणोते परस्य स्व	३१८	विभज्यमाने दायेभ्यः	१४०३
विक्रीतमपि विक्रेयं	५७५	विभक्ताः भ्रातरौ वे तु	१७०३
विक्रिता दृष्टितो यत्र	३१५	विभक्ताः सहजीवन्तः	१६६६
विक्रिता स्वामिनोऽर्थश्च	३१६	विभक्तेषु सुतो जातः	१५१८
विक्रेतुर्दण्डनाच्छ्रिः	३१७	विभागोऽर्थस्य पित्रस्य	१३०४
विक्रोशन्वो यस्य राष्ट्रात्	८६८	विभागश्चेत् पिता कुर्व्यात्	१३२६
विघ्नेन तु हृतं चौरैः	५०८	विभ्रयाद्वेच्छतः सर्वान्	१३११
विचित्रैश्चारयेचारैः	६६६	विंशतिभागः शुल्कः पखे	८६७
विद्यानमुच्यते शिष्यं	४२१	विंशतिभागो ज्येष्ठस्य	१३४१
विद्यमत्रोन्मार्त्तानश्चैव	४३३	विच्यम्भहेतू दावत्र	४
विद्यमत्रोदककक्षश्च	६४५	विच्यम्भं ब्राह्मणः शूद्रात्	४४५
विद्याधनन्तु यद् यस्य	१४१४	विधाप्रिदां स्त्रियश्चैव	१०६६
विद्या त्रयो समाख्याता	४१८	वृत्तस्त्राध्यायवान् स्त्रियो	६८७
विद्याप्राप्तं प्रौर्यधनं	१४१६	वृत्तिराभरणं शुल्कं	१४४८
विद्याप्रतिष्ठया जम्बं	१४२५		१४८०
विद्यमाने तु रोगार्ते	१५१	वृद्धिस्तुन्विधा प्रोक्ता	१६
विधिः पञ्चविधस्तुक्तः	८१८	वृद्धिं दद्युरङ्गतामपि	४२
विधाय वृत्तिं भार्यायाः	१२१४	वृद्धे जनपदे राज्ञः	६७२
विधाय प्रोषिते वृत्तिं	१२६६	वृषणं सेवते या तु	११५२
विनष्टे मूलहानिः स्यात्	७१	वृषभो ज्येष्ठाय वृद्धं यवोयसे	
विना धारणकादापि	१०१		१३३४
विप्रः प्रताडं दण्डस्तु	७४०	वेतनस्याऽनपाकर्म	४१४
विप्रत्वेन तु शूद्रस्य	१०६०	वेदविद्याविदो विप्रान्	५२३
विप्रपौडाकरं क्लेशं	७८६	वेद्यादिभवने यस्य	१७५६
विप्रेण क्षत्रियजातः	१५०१	वेद्याः प्रधाना चास्तत्र	४६३
विप्रे पञ्चाशतं दण्डाः	७३६	वैद्योऽविद्याय नोऽशन्तु	१४१६
विविक्ते ताडितो यस्तु	८१४	वैद्या प्रसूता चत्वारि	१२६१

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या		
व्याघ्रे तीर्थगमने	१२३४	शिव्यशिविरवघने	८२०
व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री	१२३२	शुक्रप्रोगितसम्भवः पुत्रः	३६१
व्यभिचारे स्त्रिया मौख्यं	१२३८		१६०५
व्यकृता उक्ते क्षेपे	७३१	शुचिना सत्यसन्धेन	१८१६
व्याघ्रिता सश्रमा व्यया	४८६	शुभकर्मकरा ह्येते	४३१
व्याघ्रितोन्मत्तद्वानां	१५२	शुक्लं गृह्येत्वा पथ्यस्त्री	४८८
व्यापादनैव तत्कारो	१०८७	शुक्लस्थानं वगिक् प्राप्तः	८७८
व्यासिद्धं राज्ययोग्यश्च	८८८	शुक्लस्थानमनाक्रामन्	८८०
व्रतोपवासनिरता	१२८१	शुक्लस्थानेषु कुशलाः	८६६
		शुभं कटाघ्रिना दहेत्	११४३
श		शुभन्तु कारवेदास्यं	४५२
शक्तस्यानोहमानस्य	१३७८	शुभन्तु धातवेदाजा	११४६
शक्तो ह्यनोचयन् स्वा मौ	८१३	शुभेद्वाक्कागौ गच्छेत्	११५१
शतं ब्राह्मणमाक्रुश	७३६	शुभस्ववातं दादृश्रधा	१८१३
शते दशपला वृद्धिः	६२२	शुभस्य तु सर्वगैव	१४६६
शपथैः शापिताः स्त्रैः स्त्रैः	६१६	शुभापलोऽप्यनपत्यस्य	१५०६
शरकुञ्जकवल्मीकाः	६३२	शुभापन्न एव षष्ठो भवति	१६१६
शरीराङ्गं स्मृता जाया	१२७८	शुभापन्नवत् प्रतिलोमासु	१५११
शव्यासने विविक्ते तु	११०८	शुभापत्ताः स्वयंदत्ताः	१५५४
शस्त्रावघाते गर्भस्य	१०८५	शुभाणां दासवृत्तीनां	१६२८
शस्त्रले फलके शस्त्रेण	६२५	शुभो गुप्तमगुप्तं वा	११४७
शासितारः स्वयं कार्या	१०५५	शुभो द्विजातीन् वाचाऽभिसन्धाय	
शास्त्रैश्चिह्नतानां	१७६५		७४३
शिक्षकाभिश्चकुशलाः	३७६	शुभो द्विजातिभिर्जाता	१५०५
शिक्षयन्तमदुष्टश्च	४२४	शुभाद्येदन्तं व्रुः	६२२
शिरोभिस्ते गृह्येत्त्वोर्वा	६१७	शुभिककथाधरजक	१८४
शिव्यान्तेवासिदासस्त्री	१६७	शुभ्यंभार्याघने चोभे	१४२०
शिव्यान्तेवासिभृतकाः	४१७	शुभिल्लिकैः स्थानपालैर्वा	१०२१

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
श्रपाकपशुचाण्डाल-	८२५	सदृशं सकामं च कुर्व्यात्	१६१५
श्रभिः खादयेन्नाजा	११५०	सन्तुष्टो भार्यया भर्ता	१२२१
श्रान्तान् क्षुधात्तान् दधितान्	८२३	सन्धिं कृत्वा तु जे चौर्ये	८३४
	८२५	सन्धिच्छिदः प्रान्तमुषः	८६०
श्रुतं देशश्च जातिश्च	७४८	सन्धिच्छिदो हृतं त्वाच्याः	८३६
श्रुतदेशजातिकर्मिणां	७५०	सन्धिच्छेत्ता ऽनेकविधं	८३५
श्रेष्ठिनैगमपादगणं	५२७	सन्निपाते दृणे शिथ्यस्य	११३०
श्रेयसः श्रेयसोऽभावे	१५५१	सपुत्रस्यापुत्रस्य च	१८८
	१५५२	सपुनर्हि विधयः प्रोक्तः	२६२
श्रेयसः श्रयनशायिनं	११४८	सभिकः कारवेद्दूतं	१७२५
श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं	१०४८		१७२६
		समयधनभोक्ता स्यात्	१५३७
घ		समजातिगुणानाञ्च	७२४
घटसु दायादेशु विकल्पाः	१५४०	समन्यूनाधिक्या भागाः	१३३८
घड्वन्मुदायादाः साध्यां	१५४३	समवर्गांक्रोशने	७२५
घडन्तुं चोत्तजस्यांशम्	१५३१	समवर्गांसु वा जाताः	१४८८
		समवर्गे द्विजातीनां	७२८
स		समवायेन वणिजां	३४५
स एव वज्रश्रुतो भवति	१७८३	समवेतैस्तु यदत्तं	३७७
सकामां दूषमाणास्तु	११६८	समवेतैस्तु यत् प्राप्तं	१३६७
स चेत्तु पथि संरुद्धः	८४०	समक्षमसमर्त्तं वा	३४७
सजातावृत्तमो दण्डः	११३२	ससात्तिकमर्थं ससात्तिकमेव	२५०
सजातौषेधयं प्रोक्तः	१६१७	ससात्तिकं रष्टो दत्तं	२६३
सत्त्वज्ञारक्तं इयं	५७२	समाप्तदृक्तस्तु गुरवे	४२०
सत्त्वज्ञारश्च यो दद्यात्	५७३	समानयोः समो दण्डः	७२०
सत्त्वासत्त्वान्यथा स्तोत्रैः	७२३	समासेनोदितश्वेभः	५५३
सत्त्वामन्यां सवर्गायां	१२१६	समुद्रपरिवर्त्तश्च	८१७
सदा प्रहृष्टया भायं	१२४२	समुत्सृजेत् राजमार्गे	६५०
सदृशं यः प्रकुर्वीत	१६१४		

श्लोकसंख्या	श्लोकसंख्या
समुद्रयानकुशलाः	४६३
	२५
समुद्रे नाप्रयात् किञ्चित्	२६६
समुद्रवेयुः सौमानं	६१४
समूलग्रस्य चाते तु	६६६
समूहकार्यं आयातान्	५४७
समूहानान्तु यो धर्मः	५३०
समैर्हि विधमं यस्तु	८७४
समोऽतिरिक्तो ह्येनो वा	३४३
समो न्यूनधिको वाऽग्रः	३४४
संक्रमध्वजयष्टीनां	१०६१
संघस्त्रिविधो ज्ञेयः	११०२
संवत्सरमुदौक्षेत्	१२२६
संवत्सरेणाङ्गखिलं	६७०
सम्भूय कुर्वतामर्घ्यं	८८५
सम्भूय वणिजां पण्यं	८८६
संयाने दशवाहा	१०६८
संयतोपस्करा दक्षा	१२४३
संसक्तान्त्वय सामन्ताः	६२३
संसर्गचिञ्चलोन्नेश्च	८६४
संखटानान्तु यो भागः	१७०४
संखटानान्तु संखटाः	१७०८
संखटिनस्तु संखटौ	१७०६
संस्कृतायान्तु भार्यायां	१५५७
संस्थितस्थानपत्यस्य	१६६६
सभा-प्रपा-देवऽष्टह	५३३
सभा-प्रपा-धूमशाला	६६८
स वद्येकपुत्राः स्यात्	१३३३
सवन्धे भाग आश्रौतः	१२
सवर्गाः पुत्राः समाना-	
नंशानादद्युः	१३५२
सवर्गापुत्रोऽप्यन्यायप्रवृत्तः	१३८०
सवर्गापुत्रानन्तरापुत्रयोः	१५००
सवर्गाजोऽप्यगृहवान्	१३८३
सवर्गामपूर्वां शास्त्रविहितां	१५६०
सवर्गायां संस्कृतायां	१५६१
सवर्गासु वज्रौषु भार्यासु	१२१०
सर्वे एव विकर्मस्थाः	१३८१
सर्वेकरटकपापिष्ठं	६१४
सर्वे वा ऋक्यजातन्तु	१४८६
सर्वे च स्वामिने विनष्टग्रस्य-	७००
सर्वे खं ऋहवर्जन्तु	३६३
सर्वासां प्रोधिते भर्त्सरि	१२७३
सर्वे जनपदा येन	६४६
सर्वे न पुरुषपोडाकराः	८०६
सर्वे धर्मपुक्ता भागिनः	१३७६
सर्वेषामेव वत्सो माघं	६६२
सर्वेषामेव वर्गानां	१७८०
सर्वेषां स्वदारनियमः	११२७
सर्वेषूपनिधिष्वेते	२८८
	३००
सर्वेष्वेव विवादेशु	१०५०
सर्वेष्वेव प्रसूतानां	१४६०
सहसा कामवेद् यस्तु	११२६
सहसा क्रियते कर्म	१०२६
सहसं ब्राह्मणो दस्युः	११४६

श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या	
सहासनमभिप्रेषुः	७६३	सौमावृक्षास्तु कुर्वीत	५६६
सहोऽग्रहणात् स्तेयं	६६५	सौमाभेत्तारमुत्तमसाहसं	६५८
सहोऽः सप्तमः	१६०१	सौमामध्ये तु जातानां	६५६
साक्षित्वं प्रातिभाष्यञ्च	११८	सौमायामविषद्यायां	६३६
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयं	७१४	सुखार्थं या प्रवृत्ता स्त्री	१३०१
सा चेन्नियोगमिच्छेत्	१२६३	सुवर्गान्तु भवेदग्रहः	११८३
साधनाङ्गान्विता रात्रौ	८६१	सुवर्गरजतादीनां	६६२
साध्यमानच्छेदाभानं	२२६	सुवर्गरत्नापहरणे	६६३
साधारणशृङ्गान्यास-	१४८७	सुरालयुनपलासुगृहजन	१२६४
साधारणपलापो च	१०३६	सुहृत् सम्बन्धिसन्दिष्टैः	२०४
साधारणं समाश्रित्य	१४३६	सूत्रकार्यासक्तिगणानां	६७२
साधुत्वाद्येभ्यन्दधियः	१३७	सूत्रकार्यासगोमयदधिक्षीर	६७३
सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैः	१५३	सूत्रोभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	११६४
सान्त्वयस्तु प्रहारो यः	८४६		११६६
सामान्यं पुत्रदारादि-	३८६	सेतुकेदारमर्यादा	५६२
सामान्यं पुत्रकन्यानां	१४६५	सेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः	६६६
सामान्यं याचितं न्यासः	३८६	सेतुभेदकृतश्च	१०६७
सामान्यप्रभवद्वय	१०३२	सोदर्या विभजेरंस्तं	१७०१
सामान्यार्थसमुत्थाने	१३६६	सौराक्षिकं वृषादानं	१७५
सामन्तागामभावे तु	६१३	स्तेनाः सुराया ब्रह्मघ्नाः	१७६५
सामन्ता वा समस्यामाः	६०५	स्तेनाः सर्व्वं श्वापहृतं	६८६
सामन्ताभावेऽसामन्तैः	६०८	स्तेनोऽनुप्रवेशान्न दुष्यति	६६४
सामुद्रः युष्को वरं रूपं	८२८	स्तेयसाहसिकोदत्त	४१२
साहसं पक्षघा प्रोक्तं	१०८८	स्तोमवाह्यौनि भाग्यानि	५००
साहसो भेदकारी च	५३७	स्तोमादिना वसित्वा तु	४६५
साहसेषु य श्वोक्तः	६८०	स्त्रिय शताः त्रियो नाम	१२१०
सौतादव्यापहारे तु	६६७	स्त्रियमवशक्तमर्त्तुकां	११५५
सौमां प्रति समुत्तमै	५६४	स्त्रियास्तु यद्भवेदितं	१४६१

	श्लोकसंख्या		श्लोकसंख्या
द्विरग्रे द्विगुणा वृद्धिः	४८	हीनमध्योत्तमत्वेन	१०३०
द्विरग्रे द्विगुणोभूते	६४	ऊर्ध्वारं काग्रनक्षैव	७१२
	२२५	सूतं प्रनलं यो द्रव्यं	३३६
हीनजातिं परिच्छीमं	२१६	सूताधिकारां मलिनां	१२३७

विवादरत्नाकरग्रन्थस्य शुद्धिपत्रं ।

प्रकाशः	पङ्क्तिकाः	अक्षरं	शब्दं
१८	१	प्रोक्तं	प्रोक्तः
२१	१३	कथ-	कथ-
२०	१२	पेक्षयाम्	पेक्षायाम्
३३	१३	घाचन	घञ्चन
३५	३	कारयितुं	कारयितुं
३६	१८	विज्ञान-	विज्ञान-
१३६	७	प्रवाच्य	प्रवच्य
१३८	९	संसदा	संसदाः
१३८	१०	मुपाच	मुपच
१८७	१७	न	न च
१३३	२१	अष्टौ	अष्टौ तु
१३७	१	-दण्डा	-दण्डी
१८८	१३	सतन्त्राः	सतन्त्राः
३१७	२	मुचन	मुचन
३३४	११	-मायं	-मायम्
३८७	११	अचति	अचति
३९७	४	—	तथा
४८९	६	प्राग्मुखाभि	प्राग्मुखादित्यभि

e ✓

Dharmasāstra
Sanskrit lit & Smṛti

✓
15/1/18

Size.	Contents.	Per unit of 66 or 100 pages.
Demy octavo ..	Oriental text only ..	Rs. 0-12-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or transla- tion only ..	" 1-0-0
Royal octavo ..	Oriental text only ..	" 1-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or transla- tion only ..	" 1-4-0
Quarto ..	Oriental text only ..	" 2-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or transla- tion only ..	" 2-8-0

There are some exceptions to this scale, which in each case will be indicated in the price-lists. For the calculation of prices, each part of a unit in excess of the 66 or 100 pages counts again as a full unit.

Single issues may be bought separately; but three years after the completion of a work no complete sets are broken for the sale of loose component parts.

Each issue bears, besides its issue number, a fascicle number indicating its place in the work and volume to which it belongs.

With the issue of this Notice all previous prices and price-lists are cancelled.

CALCUTTA,

1st January, 1931.

The publications or information about them are obtainable from the Asiatic Society of Bengal, No. 1, Park Street, Calcutta, or from the Society's Agents:—

Messrs. LUXAC & Co., 49, Great Russell Street, London, W.C.

M. PAUL GUTHRIER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

REICHENBERG OTTO HERRMANNOWITZ, 14, Querstrasse, Leipzig.

Messrs. THACKER, SPINK & Co., 3, Esplanade, East, Calcutta.

Residents of Europe should order from the Agents.

When ordering direct from the Society the following rules should be observed:—

Orders should be addressed to the Asiatic Society of Bengal and not to any Official by name or title.

All Cheques, Money Orders, etc., should be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society of Bengal."

Orders for books should be accompanied by a full name and address, legibly written, and should be sent on a separate sheet of paper containing no other communication.

In India, books are supplied by V. P. F.

CALCUTTA.—Published by the Asiatic Society of Bengal, and Printed by
P. Knight, Baptist Mission Press.

वि-
मिश्रक

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.